

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАРИ ОЙНОМАСИ

3 ' 1992

61-йил чиқиши

Бош муҳаррир:

Ўткир ХОШИМОВ

Таҳрир ҳайъати:

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ

*(Танқид ва адабиётшунослик
бўлими мудир)*

Машраб БОБОЕВ

(Наср бўлими мудир)

Мурод МАНСУР

(Кичик наср бўлими мудир)

Омон МУХТОРОВ

(Бош муҳаррир ўринбосари)

Икром ОТАМУРОД

(Назм бўлими мудир)

Носир ФОЗИЛОВ

(Масъул котиб)

Алиназар ЭГАМНАЗАРОВ

(Мақоланавислик бўлими мудир)

МУАССИСЛАР: «ШАРҚ ЮЛДУЗИ» МЕХНАТ ЖАМОАСИ ХАМДА
ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ НАШРИЁТ-МАТБАА БИРЛАШМАСИ

«Олам аҳлининг аксари Нух наслидандур, унга ва уларнинг ҳаммасига Оллоҳнинг саловати бўлсин. Ушбу сабабдан уни (Нухни) Одами соний (ҳам) атайдилар. Унинг тўрт ўғли бўлган: Ёфас, Сом, Ҳом, Канъон ...»

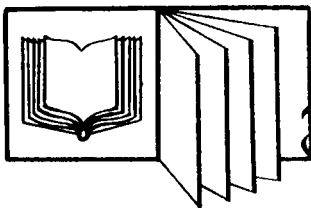
* Оламга машҳур «Зафарнома» тарихий асарини ойномамизнинг ушбу сонидан эълон қила бошлаймиз. *

* Бугунги кунда Октябрь тўнтаришига ҳам, Улуғ Ватан уруши деб аталган даврга нисбатан ҳам муносабат буткул ўзгарди. Бир-бирини гоҳ тўлдириб, гоҳ инкор этадиган баҳсли фикр-мулоҳазалар, ўйчан, тарихий далилларга асосланган мушоҳадалар майдонга келди. *

Биринчи марта ойномамизнинг 141—166-саҳифаларида эълон қилинаётган Боймирза Ҳайитнинг маърузалари ҳам бунга ёрқин мисолдир.

ЖАМОАТ КЕНГАШИ: Неъмат АМИНОВ, Саид АҲМАД, Бўрибой АҲМЕДОВ, Эркин ВОҲИДОВ, Хуршид ДАВРОН, Мирзо КЕНЖАБЕК, Салоҳиддин МАМАЖОНОВ, Мурад МУҲАММАД ДУСТ, Умарали НОРМАТОВ, Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА, Муҳаммад СОЛИҲ, Ҳайриддин СУЛТОНОВ, Улмас УМАРБЕКОВ, Шукур ХОЛМИРЗАЕВ, Озод ШАРАФИДДИНОВ, Бобоҳон ШАРИПОВ, Ислом ШОҒУЛОМОВ, Азиз ҚАЮМОВ, Ҳамид ФУЛОМ, Раҳмон ҚУЧҚОРОВ.

Раъно Розикова

Ҳикоялар

Мулоқот

Ичимда бир вулқон бордек. Кўнглим тўлиқади. Болажонларимни ухлатиб қўйиб, йиғлаб ҳам оламан. Аммо кўнгил тинчимайди. Шунда... Яна сизга хат ёзаман. Юзинчи, мингинчи мартамикан? Уша вулқондек бир ниманинг бир сиқими «Азизим!» сўзи билан оқ қоғозга кўчади. Лекин... Ҳозирги алғов-далғов кунларда хатлар ҳам йўқолиб қолар экан гоҳи. Болалик кезларимдан «Бировнинг хатини ўқиш жиноят, тубанлик» эътиқоди онгимга сингиб қетгани бос, озор чекаман бундан.

— Энди Сизга биттаям хат ёзмайман! — дейман куйиниб.

Бу раъйимдан қайтарарсиз, деган умид кўнгилда милт-милт этиб туради.

Сиз бўлсангиз...

Шу оннинг ўзидаёқ лоқайдлик билан бир озорни минг озорга айлантисиз:

— Ёзманг!

Ичимдаги вулқонга яна жон киради.

Отилиб чиқиб кетмайди лекин!

Ва қўлга қалам олиб, бир вақтлар расм чизишга меҳр-иштиёқим бўлганлигини, суратлар чизганимда

кўнгил ғашлиги чекинишини эслаб, қоғоз қоралашга тушаман...

Бир куни асарларимга кўзингиз тушар бўлса, илтимос, кулманг. Тўғри, чизгилар нўноқ, ғализ. Тетапоя... Энди йўлга кираётган бола йиқилса, авайлаб

Орзуларнинг синиқ қаноти

етаклаймиз, шундай эмасми? Менинг мусаввирликка даъвоим йўқ. Шунчаки... неларнидир айтишим шартдек, ичимдаги вулқон қоғозга кўчадигандек бугун.

Биринчи суратимни кўриш Сизга насиб этмайди, чунки...

Уни мен кўп йиллар аввал чизиб, «Сўнгги қул» деб номлаганман...

... Нотинч денгиз. Ватан туйғусидан бенасиб Дайди Шамол беғубор осмоннинг тиниқлигидан ғашланиб, қоп-қора, кир булутларни аллақайлардан судраб келиб, кўкни қоплашга тушган. Соҳилда гунг оломон. Давра марказида — Олтин Шоҳнинг қаршисида оёқ-қўллари занжирбанд қул тиз тўкиб, Олтин Шоҳ томон қўллари чўзиб турибди. Шоҳ эса... энгашиб, уни кишанлардан халос этаётир...

Ишониш... мушкул, а? Аммо бу ерда гап ғояда эмас, тасвирда!

Тасаввур этинг — ўша оломон ҳайратини!

Тасаввур этинг — ўша қулнинг кўзларини!

Тасаввур этинг — ўша олийжаноб Шоҳнинг юзидан ёғилаётган нурни...

Кўнгил бироз таскин топган, эрта менга янги асарлар ваъда этаётган эди гўё. Шу сабаб бошим айланиб, озгина номи чиққан мусаввир ҳузурига ошиқдим.

Ўша одам суратни бир муддат кўздан кечирди ва... афтини бужмайтириб, деди:

— Гуллаган диёримизда, дориламон замонамизда ҳур меҳнат қилаётган бахт эгалари — ишчи ва деҳқонларни мадҳ этувчи асарлар яратинг! Бу нима? «Хўп» дейишга оғиз жуфтладим ва қўлидан суратни ола туриб, «асарим»ни ҳеч бўлмаганда «Мозий лавҳалари» деб номламаганимга ачиндим...

Биринчи «мўъжиза» худди ана шу сонияда рўй берди. Тасвиримни олдим бир нима дейишга тилим айланмай қолди. Гўё оломонга қўшилиб мен ҳам энди гунгликка мубтало бўлгандай эдим.

... Сокин денгиз. Ўша манзара. Фақатгина... Олтин Шоҳ энди олтин тахтда ўтирипти. Сўнгги қул кишанлардан халос этилган. Гунг оломон афтодаҳол ҳамда занжирбанд — қўллари фалак томон чўзиб турибди...

Уйга етиб келганимдан сўнг «асар» асл нусхасига қайтармикан, деб кўп кутдим. Мўъжиза рўй бердим, акси ҳам бўлмағи эҳтимолдан холи эмас-ку? Беҳуда кутдим. Ахийри «Занжирларинг сенларга шу қадар азиз эканми, баттари бўлмайдим...» дедим-да, бурдалаб ташлагим келди. Яна... «Мендан ошон талаб этармиди, ётар...» хаёли устун келиб, ғаладонга ташлаб қўйдим. Ва... унутдим.

Бир оқшом чироқ ўчиб қолди. Болаларнинг дастидан шам ҳам қўйган жойингда турмайди. Гугурт чақиб, ғаладонни тимирскиладим. Беихтиёр кўзим ҳалиги суратга тушди... Яна мўъжиза! Олисдан боққанда, сурат асл тусида кўринар, зиёни яқинлаштирганинг сайин, эврилиш рўй берар эди...

Йиллар ўтди. Айтишга осон. Сўнгиди барибир жисмонан йўқ бўлишингни идрок эта туриб, таннинг шу тириклиги мобайнида бўлса-да, руҳан ўлмасликка тиришиб, гоҳида одамларга одам эканлигингни исботлаб, аламда жон сақлашга сарфланган йиллар... Аммо тирикликнинг битта ўзи жон сақлаб қолишга ожиз... Ожиз...

Аламлар изтиробни мендан устун келаётганини туюб, яна қўлга қалам олгим келади.

... дардлар қоғозга кўчадигандек...

Хувиллаб, ёмғирлардан безор бўлган баҳор ўтгач, «Баҳор»ни чиздим. Армон кўчди қоғозга...

Тасаввур этинг, қиз тимсолида Баҳор бормоқда. Икки кафтида авайлаб Қуёшни тутган. Сочлари, этакларида турфа гуллар. Теварак-атрофида турли-туман митти қўшчалар минг овозда ҳаётни олқишламоқдалар.

«Аёл кўнглини аёл билади» деган хаёл мени мутахассис аёл ҳузурига етаклади. Бу борада жўяли бир фикр эшитиш мен учун муҳим эди.

Югурик нигоҳ ташлаб, афтини бужмайтирди у:

— Ҳаётинг нарса бўлсин!

— Масалан?

— Озод меҳнатда толмас қизларимизни тасвирланг! Ўн бешталаб фарзанд тарбияси билан банд бўла туриб, туну кун пахтанинг ҳар бир чаноғи учун

дәлаларда курашаётган бахтли оналаримиз сиймосини акс эттиринг. Бу... ни-
ма ўзи?

— Тушунмадингизми?

Саволим нотўғри қўйилди асли. Бу менинг хатойим, тан оламан.

Аёл истехзоли кулди ва қоғозни менга узата туриб, деди:

— Бу даргоҳда фақат тушунадиганлар ишлайди.

Гап тамом!

Юрак ютиб, суратни қўлга олдим... Янами?!

Баҳорим ёмғирнинг муз хивичларидан шумшайиб, турфа гуллар ер билан
яксон бўлиб, лойга қорилиб ётганини кўрдим. На қуёш, на қушлардан асар
бор. Қуёш тутган қафтлари — қўллари таваллода муаллақ.

Уйга келдиму қаршисига шам ёқиб қўйдим. Шу асно «Баҳор»им асл нусха-
сига қайтди. Уша оқшом ҳаммасини йиғиб, парчалаб ташладим. Қайта қўлга
қалам оларга юрак бетламай қўйди...

Мана... яна йиллар ўтди. Ҳаёт озгина бўлса-да ўзгаргандек.

Яна... ғашлик. Яна йиғлагим келади. Болажонларимни ухлатиб қўйгач,
йиғлаб ҳам оламан. Аммо кўнгил тинчмайди. Шунда... Сизга яна хат ёзгим
келади. Уша ғашликнинг бир сиқими «Азизим!» сўзи билан оқ қоғозга кўчади...

Лекин...

Мен Сизни ҳеч қачон ҳеч нимада айбламайман.

Қўл аста қалам томон ўрмалайди.

Мана, кўринг, буларни ҳозиргина чиздим.

Бу — «Хиёнат».

Буниси — «Садоқат».

Кимгадир намойиш этишга улгурмаганлигим сабаб, ўзга тусга эврилиш
кузатилмади ҳозирча. Кўзингиз тушиб қолса, шам тутишни унутманг...

Ғашлик чекингандек. Вақтинча. Кейин хурж яйгиланади...

Мусаввирликка даъвогарлигим йўқ, буни ҳали айтдим. Шон-шуҳрат рағ-
бати, номни абадийлаштириш иштиёқи ҳам менга ёт. Ишонини жуда мушкул
бўлса-да, ишонинг, зеро умрим мобайнида мени бир туйғу изма-из қувиб
юради: бу менинг биринчи ёки сўнгги ҳаётим эмас! Мен қачонлардир яша-
ганман! Ўзга бир ҳаёт ва лекин, шу дардларим билан... «Сўнгги қул» — ўша
ҳаётимдан хотира...

Дераза ортида куз кезинмоқда. Қаранг, эртанги аёзларни туйиб, дарахт-
лар ночорликдан безиллаб, бўзламоқда... Мунгли кўзларини тунга яширган
турналар ҳам... Гўёки борлиқ мунг ва таваллодан иборат...

Тун борлиқни ямлаб, кимларнидир мангу кутмакка аҳд этган юлдузларга-
гина бас кела олмайди фақат... Кун эса унинг бағрига сингиб кетди яна. Утма-
ган кун борми?

Куз... Кимсасиз йўл кимнингдир одимларига илҳақ... У ҳам, ниҳоят, тун
бағрига сингимоқда...

Айтаримни айта олмадим, барибир. Майли, ҳали Заминга қайтарим бор...

Эҳтимолки, «Баҳор»им ўша ҳаёт туйғуси...

Ушанда — бермайман!..

... бермайман Сизни ҳеч кимга!..

Катта бўлсам

Нигора кўзларига ишонмади. Рўпарасида оппоқ либос кийган, оқ шойи
рўмол ўраган бувиси ўтирар эди!

Икки оёғи кўкрагига довр гипс билан чирмаб ташланганлиги боис, Нигора
ўтира олмайди.

— Буви, — деди у ҳайиқибгина. Сўнгра ҳаяжонланиб, бор овозда қич-
қириб юборди: — Бувижон!

Бувиси эса... жавоб бермади. Мийиғида кулиб ўтираверди!

Шиппак товуши эшитилиб, хонага ҳомуза тортган кўйи навбатчи ҳамшира
кириб келди.

— Нима гап? Ким қичқирди?

— У ерда, — қўли билан рўпарага ишора қилди Нигора, — у ерда... бу-
вим. Қаранг!

Нигорага яқинлашиб қолган ҳамшира у кўрсатган томонга ўгирилди, аммо ҳеч нимани кўрмади чоғи, орқасига қайтиб чироқни ёқди. Не ажабки, энди хонада бувиси йўқ эди...

Ҳамшира яна Нигорага яқинлашиб, кафтини унинг пешонасига босди:

— Ёмон туш кўрдингми? Алахсирабсан шекилли. Ҳечқиси йўқ, тинч-
лан, ухла...

Тонгда хонани қуёш нурлари ёритди. Тепадан, деразадан бир тутам ёруғ-
лик тушиб, Нигоранинг кўксига қўнди. У нозик қўлчалари билан нурни авайлаб
сийпалади. Демак, қор тинибди. Неча кунлардан бери ёғяпти, дейишаётувди.
Укалари бугун маза қилиб чана учишади. Кейин... чуғурлашиб, бир-бирларини
қорга белаб югуришади. Қорбобо ясашади, Мавлуда опаси белкуракни унга
тутқазиб қўяди.

— Бекор турмасдан, қорларни курасин!

Укалари хандон отиб кулишади. Бу ерда...

Дераза баланд, кўча кўринмайди. Нигора бўлса бинонинг тўртинчи қа-
ватида. Бошини аранг дераза томон буриб қараса, осмоннинг бир парчасигина
кўзга ташланади, холос.

— Обхо-од! — кичқирди ўтиб кетаётган ҳамшира палатага мўралаб.

Бу сўздан Нигоранинг юраги безиллайди. Ҳозир хонага Рамзия опа ки-
ради. Кираверишдаги каравотда ётган қўнғир соч Людани эркалаб, қучади:

— Кеча универмагга бордим, ойнинг ишда эканлар, сенга салом айтди.
Зерикмасин, вақт топсам ўтаман, деди...

Ва Людани яна қучади.

Сўнгра... Ойиси олиб ётган Дурдонани эркалайди, юзларидан ўпади.
Шунда Дурдонанинг ойиси мамнун кулиб, Рамзия опага юзланади:

— Оқшом дадамиз келиб кетдилар, қассобхонага ўтаркансиз...

Нихоят, навбат Нигорага етиб келади:

— Сенга жавоб бергандим-ку, ҳанузгача ётибсанми?! — сўрайди қош-
ларини чимириб. — Икки ойдан сўнг қайтасан, гипсингни олиб ташлаймиз...

Шунда... Сўнгни гал касал кўришга кирган Фозил акани эслайди Нигора...

— Хў-ўш, ой қизим, зерикмасдан ётибсанми? Оёқчаларинг оғримаяпти-
ми? — у ён-бу ёнини кўриб, беморлик дафтарчасини диққат билан синчиклаб
ўқийди. — Олисдан келганлигингни инобатга олиб, сенга жавоб беришни ло-
зим топмадим.

Ушанда Нигора хомушланган эди.

— Бу ҳолатда сени олиб кетиш жуда мушкул, ойқизим, тушун. Дам олиш-
дан қайтгунимга қадар зерикмасдан ётгин, хўпми? Қани, кулгичларингни кўз-
кўзлаб битта кулиб қўй-чи!

Энди ҳар тонг унинг ўрнида палатага Рамзия опа киради. Қариндошлари
келиб-кетганидан бери, бу докторнинг ташрифидан Нигоранинг юраги безил-
лайди. Қариндошлари келиб, ҳамманинг, ҳаттоки Рамзия опанинг ёнида
ваъда бериб кетишган:

— Эртага, йўқ, индинга олиб кетамиз. Аттанг, билмаган эканман, атиги уч
кун бўлди булар томондан қайтганимга! Буларни сенга бувинг бериб юборди...

Бувиси оппоқ дуррадан халта тикиб, олма-анорга тўлатиб бериб юбо-
рипти. Нигора уларни ея олмайди. Қўл чўзади-ю, йиғлагиси келади. Лекин
йиғламайди... Фақат Рамзия опанинг ташрифидан юраги безиллайди. Рамзия
опа ўша кундан буён унинг каравотини четлаб ўтади:

— Ҳалиям жойни эгаллаб ётибсанми? Кўргим ҳам келмайди!..

Ҳафтасига икки марта бу ерга ўқитувчиси Луиза опа келиб туради.

Нигора иккинчи синфда атиги икки ойгина ўқидию касалхонага тушди.
Ҳозир ўрисча ўқишга қийналади. Луиза опа бесабрлик билан унинг қўлидан
китобни олиб, келаси машғулотларга қадар вазифаларни белгилай бошлайди.
Қип-қизил бўялган тирноқларини кўз-кўзлаб, беш панжасини ёяди:

— Сен бешга, фақат бешга ўқишинг керак! Ота-онанга тайинла, сени
фақат рус мактабда ўқитишсин!

Луиза опа ўтган ҳафта ҳам келган эди. Шунда Нигора илк бора ўша даҳ-
шатли сўзларни эшитди:

- Олиб кетишмаяпти уни. Ташлаб кетишган...
- Даданг қаерда ишлайди? — сўради Луиза опа.
- Уқитувчи.

— Ишхонасига бошлаб хат ёзинглар, — аёлларга юзланди Луиза опа. — Таъзирини бериб қўйишади. Учиб келади!

Уша кундан эътиборан «ташландиқ» сўзи қанот қоқиб, оғиздан-оғизга қўниб, Нигорага чиппа ёпишиб олди...

Аёллар эса... Ўзаро муҳокама қилиб, Нигоранинг номидан дадасининг ишхонасига бўлмаса-да, уйларига хат ёзиб юборишди. Уқиб беришгач, Нигоранинг томоғини номаълум нарса бўғиб, ачиштира бошлади.

«Ташлаб кетдингиз...»

Энди... аяси ўтириб олиб роса йиғлайди. Нигора буни билади... Укалари аясини қуршаб, чуғурашиб, сўнгра ўзлариям қўшилиб йиғлашади. Дадаси бўлса... Бундай ҳолларда кўзлари қип-қизариб, томоқ қиради. Бир нимасини йўқотиб қўйгандек, атрофга аланглайди. Ахийри... ўрнидан даст туриб, кўчага чиқиб кетади...

Онда-сонда уйга «яйраб» қайтади. Аяси унинг ёнидан ўтатуриб, шундай дейди:

— Уф! Яйраб олибсиз-да?!

Дадаси чайқалиб кулади. Нигорага кўзи тушади-ю, бир зумда жиддий тартади. Эшикка қўл тираб, пойафзалини ечади. Китобларга лиқ тўла жавондан найни олиб, Нигоранинг ёнгинасига тиз чўқади:

— Ке, қизим, сенга най чалиб берай, — дейди.

Кўзларини юмади. Ажойиб... мунгли... майин куй оламни тутуди... уйдагиларни энди у бутунлай кўрмайди!

Бир гал Умиданинг тоби қочиб қолди. Ёмғир челақлаб қуйяпти. Еру осмон лойга ботган. Умиданинг томоғи оғриб, бўйнига довури шишиб кетган. Тунлари йиғлаб чиқади. Овқат ея олмайди. Уйдагиларга хабар бергани бир дастёр топилмаганидан хуноб бўлган бувиси: «Болам бечоранинг томоғидан ҳеч бўлмаганда атала ўтар», деб атала пиширди ўша куни. Оёқларини аранг судраб, ўчоқ бошида уймалашиб, онда-сонда «Э, худо!» деб қўяди, холос.

Умида мудрайди. Дастурхон ёзилгач, кўзларини аста очади. Бувиси қошиқни оғзига тутганида, овқатданми, аламданми уввос солиб, қўлчаси билан қошиқни нари суради. Бувиси уни бағрига босиб, сочларини силаб-эркалайди. Сўнгра Нигорага юзланиб, ёлворади:

— Узингни нобуд қиладиган бўлдинг-а, болам. Уканг тузалиб кетади, овқатини ҳам ейди ҳозир, сен ҳам е, жоним, еб олгин.

Умида эса йиғлайверади. Шунда... Нигоранинг томоғини номаълум бир нима бўғиб, ачиштира бошлайди. Қўлидаги қошиқни аста дастурхон четига қўйиб, пичирлайди:

— Егим келмаяпти... Қорним очмади ҳали...

Тунда ёмғирга қулоқ солиб, уйқудаги Умидани уйғотиб юборишдан чўчиб, нафас олишга ҳам ҳайиқиб ётади. Куни бўйи қимир-қимир этиб ҳолдан тойган бувиси ҳам ухлаяпти энди. Бурчакда керосин чироқ милтиллаб, хонани ғирашира ёритиб турибди. Қибла томонда, деворда кемтик патир осиглиқ. Уни бобоси тишлаган. Буни Нигорага бувиси неча бор сўзлаб берган. Бобосини мулла деб, тунда олиб чиқиб кетишиб, сўнгра отиб ташлашган экан.

— Худонинг саноси дилида мустақкам эканлигини мелисалар қайдан билсин, — дейди куюниб бувиси доим. — Атрофида ялтоқланиб юрганларнинг бири етказган-да... Узимдан чиққан балога, қайга борай давога...

Четда катта қизил сандиқ. Унга кўзи тушиши билан Нигоранинг кўнгли ёришади...

— Буви, — дейди у. — Эртақларингиз кўпми ҳали??

— Кў-ўп, — жавоб беради бувиси Нигорани бағрига босиб.

— Кўплиги қанча?

— Икки сандиқ! — кулади бувиси.

— Анави қизил сандиқингиздан иккитасими?

— Иккитаси!

«Тезроқ Умида тузалиб кетса экан!» — пичирлайди уйқу аралаш Нигора.

— Обхо-од! — яна эслатади ҳамшира палатага кириб. — Қани, тез-тез, столни тартибга келтиринглар!

Стол атрофида, асосан, оналар овқатланиб, соатлаб чой ичиб ўтиришади. Мана, шу стол... Тунда унинг устида бувиси ўтирганини кўрди Нигора. Қошлари, кўзлари, ҳаттоки мийиғида кулганини ҳам аниқ кўрди...

Ниҳоят, орадан бир ҳафта ўтгач, хонага елкасига оқ халат ташлаган дадаси кириб келди. Аёллар дарҳол чувиллай кетишди. Аммо уларнинг сўзлари Нигоранинг қулоғига кирмади. Дадаси ҳам индамай, каравот қаршисига қўйилган курсига ўтириб, Нигоранинг сочларини силади:

— Ишхонадан ҳадеганда жавоб беришмади, қизим. Кўнгилсизликлар ҳам кутиб турган экан. Мени ташлаб кетишди, олиб кетишмайди энди, деб ўксидингми?

Кўзлари бир зумда қип-қизариб, томоқ қирди. Кўмирдан қорайган қўллари билан қовоғини ишқади. Унғайсизланиб, атрофга аланглади.

— Энди отланамиз-да, а, қизим?..

Дадаси уни аёлга ўраб, таксининг орқа ўриндиғига аранг ётқазди. Бекат томон йўл олишди...

Олдинги ўриндиқда чурқ этмасдан ўтирган дадасидан кўп нарсаларни сўрагиси келди: чидайди, поездгача чидайди! Ҳали бир кечаю бир кундуз йўл юришади-ю...

— Бувим ҳар галгидек кўчага курси қўйиб бизни кутиб ўтиргандир? — тоқати етмасдан сўради ниҳоят, дадасининг елкаларига термулиб.

— Бувинг бир ҳафтадан бери йўқ, қизим... Қўйиб келдик... ўрнига...

«Тоғам келавермагач хавотирланиб, уларникига ўзи жўнаворгандир-да», тахмин қилди Нигора.

Бувиси қайтиши билан уларникига етиб келади, буни Нигора яхши билади. Пешвоз чиққан аясигами, укаларигами оқ шойи рўмолини узатиб, ҳеч кимга қарамай, Нигора ётган тўшак томон яқинлашади. Ширин сўзларни айтиб, уни эркалайди. Нигора эса нозик қўлчалари билан бувисининг бўйнидан қучиб, юзига юзини босади. Унга тоғасининг қилмишларини айтиб беради. Уша кишининг ўйламасдан берган ваъдалари учун Нигорани ҳамма «ташландиқ» деб калака қилганларини ҳам айтиб беради. Йўқ, айтмайди. Чунки, унда бувиси: «Мусофирликда хор бўлган кўзмунчоғим», деб йиғлашга тушади, яхши бўлмайди!

Фақат бувиси қайтса, бас!..

«Кун ҳамалға кирди эрса...»

* * *

Мувофиқ кийдилар, бўлмиш магар наврўз ила байрам,
Чаман сарви яшил хилъат, менинг сарви равоним ҳам.
...Қўнуб ул сарв уза булбул, чекиб гул шавқидин гулгул,
Бу сарв узра очилиб гул, анга тердин тушуб шабнам.

Алишер НАВОИЙ

* * *

Юзи наврўзи, васли ийдини, Бобур, ғанимат тут,
Ки мундин яхши бўлмас бўлса юз наврўзу байрамлар.

Заҳриддин БОБУР

Замира Рўзиева

Ўзингники бу ғолиб кунлар

Бобурнинг Андижондан чиқиши
(Андижон адабиёт музейида
шундай сурат бор)

Видо деб титради туш таъбирлари,
Аламдан тулпорлар тушов уздилар.
Майсаси янчилиб юрт адирларин,
Қучоғи қонталаш гуллар тўздилар.

Исмини бир лаҳза унутди водий,
Видо қоплаб турган кўзларга қараб.
Еллар вазмин елиб кузатиб борди,
Ғамгин сайёҳларга омонлик тилаб.

Салтанат бу лаҳза — қон урган тахтдир,
Суяниб йиғларди қўшиқларига.
Бўйларини чўзиб боқди дарахтлар
Изи узоқлаган ошиқларига.

Қушлар чир-р айланди, йиғлади чоғи,
Тушунмас овозга ўраб додини.
Йўлларнинг минг бора ортди қийноғи,
Тинглаб нигоҳларнинг жим фарёдини.

Тақдир деганининг ўзи ҳам куйди,
Бу улкан оғриққа боқиб дафъатан.
Жон риштаси надир — шарҳини туйди,
Мунгли қорачиқда кетганда Ватан...

Юлдузлардан шивир тўкилар,
Бир чиройли тонглар отади.
Остонамда кулиб турар дўст,
Кунлар ўзин бахт деб атайди.

Рўпарангда зўр олов ёнар —
Куяр ёлғон, кинлар ўртаниб.
Жодуланган журъат уйғонар,
Лаҳзаларнинг овозин таниб.

Сархил истак югурар эркин,
Ҳақиқат шод — жилмаяр, кулар.
Кўзларингга ишонавергин,
Ўзингники бу ғолиб кунлар.

Дукчи эшон

Эрк шаҳиддир,
Ҳурлик шаҳид, водариғ,
Имонсизлар зерикмади зулмдан.
Кўкламлари куйган боғлар сап-сариг,
Хазонлари хабаркашдир ўлимдан.

Ут қўйилган бешиқларнинг тутуни
Ўзлигимни қийнаб бўға бошлайди.
Юрт боғида кўргач кўфр итини
Юрагимга исён ёға бошлайди.

Тупураман даҳрийга, қул умрга,
Эрк кўйнида бахтдир айтмоқ алвидо.
Марҳамат деб жаллодга юрт бергунча
Мингтепада жонимни ол, эй худо!

Ҳозир кўзим очиқ, унга чўккин, юрт,
Ололмаслар қароғимни пиқоқлаб.
Болам дегин, манглаймдан ўпгин, юрт,
Ман ўлайин диёнатни қучоқлаб...

* * *

Келмадингиз...
Барглар кутиб сарғайди,
Кунлар тумор қилиб тақдилар оҳни.
Умиди тўкилган кунлар қарғайди —
Қандоқ кўтарамиз бундай гуноҳни?

Келмадингиз...
Дилга қулади озор,
Сўқир руҳ қийнайди қучмасдан моҳни.
Юракдан ватанлик сўрайди мозор —
Қандоқ кўтарамиз бундай гуноҳни?!

Муҳаббат етим қиз сингари йиғлар,
Кўрганда бешафқат қазилган чоҳни.
Қуриган дарёда тош — қорачиғлар,
Қандоқ кўтарамиз бундай гуноҳни?

Келмадингиз...
Келиш айланар тушга,
Ўзга чин ишқ ила кесди оҳ-воҳни.
Тил қани ўзгани «сиз ёр» дейишга —
Қандоқ кўтарамиз бундай гуноҳни?

* * *

Тилсиз гувоҳ бўлиб жавдирайди тун,
Азоблари юқар гулу теракка.
Бир гуноҳни англаб айланар қуюн...
Сенга айтаримни кўмдим юракка!

Ўзимдан ўзгани танимас дардлар
Жонимни бўлади бўлак-бўлакка.
Учоқни иситар ёзмалар, қайдлар...
Сенга айтаримни кўмдим юракка!

Тошбағир нигоҳдан шўришлар ёғди,
Ханжарлар санчилди ҳамма тилакка.
Титраган ҳукмга шу тун гувоҳдир —
Сенга айтаримни кўмдим юракка!

Нафасим, овозим «оҳ»га бўйсунди,
Ўранди изтироб отли кўйлакка.
Тушларга ишониб яшайман энди,
Сенга айтаримни кўмдим юракка!..

Гулсевар Ризаева

ТИЛИМНИНГ ОСТИДА ТАРҒИМТОШ

* * *

Юрагимда недир туғилиб,
Недир ўлди бесас, бенишон.
Ғафлат тоши ногаҳон тегиб,
Синган шиша мен эдим, ишон.

У — мен эдим, йўллар бошида
Саробларга умид-ла боққан.
У — мен эдим, кўксимга эмас,
Юрагимга қуёшни таққан.

У — сен эдинг, қуёшни кўриб,
Ўз соянгдан эмаклаб қочган.
У — сен эдинг баҳор устидан
Қовжираган хазонни сочган.

У — сен эдинг...

* * *

Кичкина эдим...
Каттамнинг таёғи бор эди,
суяниб юрарди ўшанга.
Бир кун «меҳмонга кетди» у,
таёғини эсдан чиқариб.

Кўп ўтмай бобом кетди,
«таёқни бериб келгани...»
Бирдан кўзим тушди —
дадам йиғлар эди таёққа суяниб...
каттамнинг таёғига...

* * *

...,,, ??? !!!

Нуқталар тўхтади,
вергуллар ўлди,
сўроқлар йиғлади,
ундовлар кулди.

* * *

Мен Сизни...
Туш кўрдим эгарсиз-жабдуксиз
отдаман. Изладим —
мен Сизни...
Булултар сув ичди кўзимдан,
тилимнинг остида тарғимтош
шивирлар бир сўзни:

* *
«Мажнуннинг ёниши мен-чун эски-
ча...»

Бу кўҳна дунёни фақат ўз қалб кўзи
билан кўрадиганларгина шундай дея
олади.

Юқоридаги сатр муаллифи —
ТошДД журналистика куллийетининг
талабаси Гулсевар Ризаевадир. Унинг
фикрлаш тарзи буткул ўзига хос. Назар-
римда, у қалб тебранишларини айтиш
учун эмас, балки шу тебранишларнинг
суратини чизиб, ўқувчини ўйлашга чор-
лаш учун шеър ёзадигандай. Негаки,
Гулсевар айтмоқчи бўлган гапларини
изоҳлаб ўтирмайди, балки сўз, нуқта,
вергуллар замирига яширади, буёғини
ўзингиз топинг, дегандай бўлади, хаёл-
ларингизга эшик очади, тафаккурнинг
янгича сўқмоқлари бўйлаб йўл бош-
лайди... Изидан юрасиз, оҳорли ман-
зара, ибора, кечинмаларга дуч келасиз.

Энг муҳими — бу йўл Гулсеварнинг
йўли бўлиши. Бошданок ҳеч ким юрмаган
йўлни танлаш ҳар кимга ҳам nasib бў-
лавермайди. Мен ана шундан хурсанд-
ман.

Гулчехра НУРУЛЛАЕВА

* *
*

* *
*

«У, билсанг, ишқ — эртак,
ишқ — эртак...»
О, барибир мен Сизни...
пичирлаб уйғондим:
«Мен Сизни... Мен Сизни...»

* * *

Мен Сизни, азизим... (севаман, демайман),
йўқ, севгилим, йўқ, биров айтган сўзни
айтмасман сира.
Мажнуннинг ёниши мен-чун эскича.
Мен сизни юрагим қатига қўйдим ва
тикиб қўйдим йўғон ип билан.
Оғриб кетди бу жоним жуда... фақат...
бошқача... бошқача...

* * *

Ярим тун...
Тентирадим ёлғизистонда.
Атроф — ёмғирзор.
Кимнидир изладим,
кимнидир кутдим,
бутун тун
этак-этак ёмғир тердим,
у учун... барибир...
Тун.
Ёлғизистон.
Атроф — ёмғирзор...

* * *

Юрагим, кел энди видолашайлик...
ўлаётган оққушим...
йиғлолмай (начора, йиғлайман кўзёшсиз),
томирим сутига чўмилиб,
бекасин «оқ қилган» сўроғим,
ўйинда ютқазган гуноҳсиз,
о, менинг гуноҳсиз ўртоғим,
...иложсиз ...иложсиз ...кечамиз —
мен сендан,
сен мендан... абадий...

ТОЖИ ОПАНИНГ ТУГУНИ

Маъсума Аҳмедова

— Қўлингиздан қўйсангиз-чи, Тожи опанинг тугунини,— синглиси жаҳл билан у кўлидан қўймай ўтирган халтани юлқиб олди.

У беихтиёр кулумсиради. Кўз олдида олис болалиги жонланди. Синглисига ҳозир хаёлидан кечганларини гапириб бермоқчи бўлди...

Кечаси билан ёғиб чиққан қор эрталаб тинди, сўнг аста-секин эрий бошлади. Ер пилч-пилч лой бўлди. Бироқ, совуқ рутубат баданларни сирқиратарди. Ўтинхонадан оловкуракка майда кўмир соларканман, беихтиёр дарвоза олдида кираймикирмайми деган истиҳолада турган жиккаккина кампирга кўзим тушди. Бошида эски шолрўмол, эгнида бир неча жойига ямоқ тушган қора нимдошгина мурсак, оёқларида лойга ботган калиш-маҳси. Қўлтиғида мўъжазгина тугунча.

Мен уни танидим. Уй томон овоз бердим:

— Ойи, қаранг, Тожи опа!

Эшик очилди, шошганича ойим, ортидан дадам чиқиб келди.

— Э, келинг, Тожи опа!

— Келавермайсизми, Тожи опа!

Тожи опа илдам қадамлар билан уй томонга юрди.

Уйга югурдим. Ойим оловкуракни аста олиб, кўмирни сандалга тўкаркан, мулозамат қилди:

— Қани, Тожи опа, кўрпачага ўтинг.

Тожи опа ийманибгина сандал четидаги ялангқават кўрпачага ўтирди. Қўлтиғидаги тугунчани ёнига қўйди.

— Тожи опа, тан-жонингиз соғми, тетик юрибсизми?

Тожи опа бош ирғаб, сўрашмоққа оғиз жуфтлади. Дадам Тожи опага қарамай, бошини қимирлатди, гўё шу билан унинг сўрашишларини қабул қилди. Дастурхон ёзишга чоғланган ойимга деди:

— Энди, емни кўкламгача амалламасак бўлмайди. Хашакнинг ҳам таги кўриниб қолибди.

Шу билан Тожи опа эсдан чиқди, ойим ўрнидан туриб, ошхона томонга кетди.

Пича вақтдан сўнг катта сопол лаганда ҳовури кўтарилиб турган иссиққина мошкичири олиб келди. Дадам манзират қилди:

— Олинг, опа, совимасин.

Тожи опа бош ирғади.

— Олинглар, олаверинглар,— деди шошиб.

Овқат еб бўлинди. Дадам қаёққадир чиқиб кетди. Ойим Тожи опа билан уёқ-бу ёқдан гаплашмоққа тутинди.

— Кун кўрмагур олмослик, яна ҳунар кўрсатяптими?

«Олмослик»— Тожи опанинг укасининг хотини. Тожи опа шу келини босми, кўнгли тортган уруғлариникида уч-тўрт кунлаб ётиб юради.

Кампир бошини кўтармай бир нималар деди, чамаси келинидан шикоят қилди:

— Қирғинда кетгур, жўна дедими-е! Унингиз ҳам бўлган экан, бир хотинни эвлаёлмаса. Тавба, шунчалик елкасига миндириб кўядими? Айтмайдими, бу менинг эгачим-ку, бор, қаёққа борсанг боравер, деб. Узи бошдан мени худо қарғаган, куним кун бўлмаган. Ҳа, кундошликка кун битмас, кун битса-да, бутун битмас.

— Тожи опа, кўпам куюнаверманг, мана уй, мана жой. Хоҳлаганча тураверинг. Кет деган жойимиз йўқ,— ойим шундай деб гап мавзуини бошқа томонга буриб юборди. Тожи опа бош ирғаб ўтирди. Кўзлари юмилиб-юмилиб кетди.

Алҳол, ойим ўрнидан қўзғалди. Сандал четига Тожи опага жой қилиб берди. Опа атрофига аланглади, ёнгинасидаги тугунчани олди-да, ёстиқ остига қўйди.

Синглим бунни кўриб пиқ этиб кулди. Уринга киргач, шивирлади:

— Опа, тугунчасида нима бор экан-а?

— Билмасам...— дедим мен ҳам.

— Ойим чиқиб кетса, секин кўрмаймизми?— деди синглим.— Тожи опа аллақачон ухлаб қолгандир?

— Жиннимисан, бошининг тагида-ку? Уйғониб кетса-чи?

Орадан қанча вақт ўтди, билмайман, ғўнғир-ғўнғир гаплардан уйғониб кетдим.

— Емон гапирма, уям худонинг бандаси,— дерди дадам.— Тагин ҳам одам бўлиб юрибди. Бунинг кўрган кунига фил ҳам чидай олмасди.

— Қирчинингдан қийилгур Маҳмуд,— ойим одатича қарғаб гапирди,— бир манжалақини деб худонинг олдида никоҳ қилиб олган хотинингга шунча азоб берасанми... Оҳ, фарзанд доғи... Отаси, худонинг ўзи кечирсину баъзида дунёнинг ишларига хафа бўллиб кетаман-да. Ё яратган эгам, бандангнинг қилаётган ишларига бир қара, дегим келади. Хўп, Маҳмуд ўлгур ҳайдади, шунча қилган рўзғоридан нина ҳам бермади. Ҳар бири тўқлидай икки ўғил у ёқда-бу ёқда хор-зор бўлиб ўтиб кетди. Бу бечора сарсону саргардон, юрак-бағри куйиб, адо бўлди. Шундай хор қилганига, худойим, энди унияш шундоқ хор қилгинки, токи қилмишларига пушаймон бўлсин. Яна ўша номардга, ўша манжалақига қўша-қўша фарзанд берганига куяман-да.

— Қўй, худога шак келтирма. Унгаям атаб қўйгани бордир.

Ҳаво илиқ бўлди. Чарақлаб офтоб чиқди, қорлар эриб битди.

Тожи опа бизникида шу турганича туриб қолди. Онам эски кўрпа-тўшакларнинг авра-астарини сўқди, ювди. Тожи опа эса кун мўлроқ тушиб иситган пешайвонда ўтириб олганича болишларнинг жунини титди. Икки савағич таёқ билан жун савади. Савағич «шув-в, шув-в» этиб овоз чиқарди. Тожи опанинг қўллари бир нафас тўхтамади, тиним билмади.

— Ҳай-й!— шу топ қулоғимга савағичлар овозига монанд нидо эшитилгандай бўлди.

Дарров Тожи опага қарадим. Йўқ, Тожи опанинг лаблари қаттиқ қимтилган, бутун диққат-эътибори қилаётган ишига жамланган.

Бир пайт савағичлар шувилламай қўйди. Тожи опа титилган жунларни аста-секин болишга тиқа бошлади. Жойлаб бўлгач, игна билан тикишга тушди. «Ҳм-м-м...» Тожи опа димоғида ниманидир хиргойи қилди. Ниманидир деганимнинг боиси, унинг хиргойиси на куйга, на қўшиққа ўхшарди.

Синглим, ўшандаги Тожи опанинг хиргойиси сенинг ҳам қулоғинга чалинганми? Ғалати эди-я? Ҳозирга довур бу хиргойи қулоғим остидан кетмайди.

...— Опа, опа,— бир маҳал синглим аста мени чақирди, уйга имлади.

Уйга кирдим. Синглим тахмонни очди-да, бурчакка тиқилган тугунчани олди. Қўрқа-писа деразадан айвонга қарадим. Тожи опа иш билан банд.

— Тез, тез бўл!— дея синглимни шоширдим.

Синглим шоша-пиша тугунчани ечди. Тугун ичида ойимдока рўмол, кўйлак, тагида эса, жияклари уринган бола дўппи, дўппи тепасига бир тутам укпар чатиб қўйилган. Кейин мева шарбатиданми, сўлақданми қотиб, доғ-дуғ бўлиб қолган болалар қўйлакчаси, яна сарғайиб, ранги ўнгиб кетган иштонча. Тожи опанинг ҳеч кимга тутқазмай эъозлаган бор бойлиги шугина экан.

Ҳафсаламиз пир бўлди.

— Э!— синглим энсаси қотиб, қўл силтади.

Мен тугунни қайта туга бошладим.

— Тўхтаг, тўхтаг!— бирдан синглим мени тўхтади. Кўзлари айёрона чақнади.— Опа, ўрнига бошқа нарса солиб қўймаймизми? Қани, билармикин, билмасмикин?

— Бор-э, нима кераги бор!

— Келинг, солиб кўрайлик, қизиқ-да.

Синглим югуриб бориб эски рўмол, яна аллақандай майда-чуйда, латта-путталарни топиб келди. Тугун остидаги бола кийимларни олиб, ўрнига бояги олиб келган нарсаларини қўйди.

— Ана энди, тугинг,— мен ҳам кейин нима бўларкин, деган қизиқишда тугунни ўхшатиб тугдим.

Шу куни Тожи опа ойим билан биргаликда анча-мунча иш қилишди. Тожи опанинг кайфияти яхши, бошидан ўтган кунларидан, раҳматли бўлиб кетган онаси-ю, холаларидан сўзлади. Онда-сонда ойим ҳам гап қўшиб турди, ҳангома қилаётганлари қизиқ воқеа шекилли, баъзида ойим қотиб-қотиб куларди. Тожи опа эса ғалати овозда «ҳэ-э, ҳэ-э», деб қўярди.

Бирдан уларнинг ҳангомалари бўлиниб қолди. Кўчадан кимнингдир овози келди:

— Муҳиддин ака, ҳў, Муҳиддин ака!

— Ҳув!— ойим бошидаги рўмолини қайта танғиганча дарвоза томон шошилди.

Дарвозада миқтидан келган, ўрта бўйли киши кўринди.

— Кеннойи, бизнинг эгачи шу ердами?

— Ҳа, келинг-келинг, Ғанивой! Тожи опа шу ерда.

— Энди, опа, жуда уятга ўлдирдинг-да одамни,— Тожи опанинг укаси гапирганича айвон томон юрди.— Уйинг йўқми, опа? Ё менинг уйим уй эмасми? Бунақа эмас-да, опа, эл ичида тоза номусга қолдим-ку.

Тожи опанинг укаси гина қила-қила айвонга ҳам етди, таклифни кутмай кўрпачага ҳам ўтирди, аммо гапдан тўхтамади. Тожи опа бир оғиз гапирмади, бошини ердан кўтармади.

— Ғанивой, бегона жойга келганлари йўқ-ку. Биз ҳам ёт эмасмиз, ахир.

Улар анча баҳс қилдилар. Ахийри, гина-кудуратдан кундалик гапларга ўтдилар. Дастурхон ёзилди. Чой ичилди.

Ниҳояси, Тожи опа укаси билан кетадиган бўлди. Маҳсисини кийди, шол рўмолини қайта ўради, мурсагини қоқа-қоқа ичкарига кириб, тахмон томон борди.

Бирдан юрагим безовта урди. Синглим менга ҳадик билан қаради.

Мана, Тожи опа тахмондан тугунчасини олди. Одатича, қўлтиғига қисди. Негадир яна қўлтиғидан олди. Олди-ю, ушлаб-ушлаб кўрди. Кейин ерга ўтириб, тугунчанинг боғичини шоша-пиша ечиб, ичидаги нарсаларни юлқиб, ат-

рофга сочиб ташлади. Бир нафас тугунчага тикилиб турди-турдида, бирдан изиллаб йиглаб юборди. Биз қўрқиб кетдик.

Ойим нима гаплигига дарров тушунди. Бир маҳал юзим тарсакидан ловуллаб кетди. Беихтиёр бетимни кафтларим орасига яширдим. Синглим эса юзини ушлаганча баралла додлаб юборди.

— Овозингни чиқарма, дейман,— ойим синглимни ўймалаб олди,— қиз бўлмайд кетларинг, бетамизлар, нима қилдиларинг-а? Қани, топларинг-чи!

Ойимнинг ғазаби тошгандан-тошди. Синглим қўрққанидан бояги нарсаларни яширган жойидан олиб келди.

— Мана, Тожи опа, мана!— ойим кўйлақчаларни Тожи опага тутаркан, ялиниб-ёлворди.— Ҳали бола-да, эси йўқ, айланай опажон, хафа бўлманг. Ана, ҳозир укангиз ҳам кириб қолади. Қўйинг энди, олақолинг... Ҳали мендан кўра диганини кўради. Хув, яшшамагурлар...

Шу-шу, Тожи опа қайтиб бизникига келмади. Ойим уйда, мабодо Тожи опадан гап чиқиб қолса, гоҳ Ғанивой элдан уялган, хотинига қаттиқ тургандир, эгачисини эсаргилагандир деса, гоҳ олмослик инсофга кириб қолгандир, дерди. Назаримда, ойим Тожи опанинг бизникига келмай қўйганига афсус чекар, бунга ўзини ҳам айбдор санарди.

Биз, ўшанда, ҳарҳолда, уят нимаю андиша нима — биладиган ёшга етиб қолгандик чоғи. Қачон Тожи опадан гап чиқса, ўзимни кўярга жой топмасдим.

Мана, Тожи опа ҳам аллақачонлар раҳматли бўлиб кетди. Уни қариндошлар ҳамон ачиниб эслашар, тугуни эса пича кулги аралаш тилга олинарди.

Синглим, энди билсам, ўшанда Тожи опа тугунга қўшиб кечмиш шодлигинию қувончларини қўлтиқлаб юрган, бугуни билан эмас, ўтмиши билан яшаган экан. Ё адашдимми?

« Кун ҳамалға кирди эрса...»

Кун ҳамалға кирди эрса, келди олам наврўзи,
Кечти Баҳман замҳарир киш, қолмади қори, бузи.

НОСИРИДДИН РАБҒУЗИЙ

На гул сайр эт, на бир фикри баҳор эт,
Жаҳондин кеч, хаёли васли ёр эт:
Муҳаббатсиз киши одам эмасдур,
Ғар одамсан — муҳаббат ихтиёр эт.

НОДИРАБЕГИМ

Баланд айлаб қуёшга поя наврўз,
Кўтарди ер юзидин соя наврўз.
Келиб файзу нишоту айш бирла,
Муҳайё қилди элга воя наврўз.

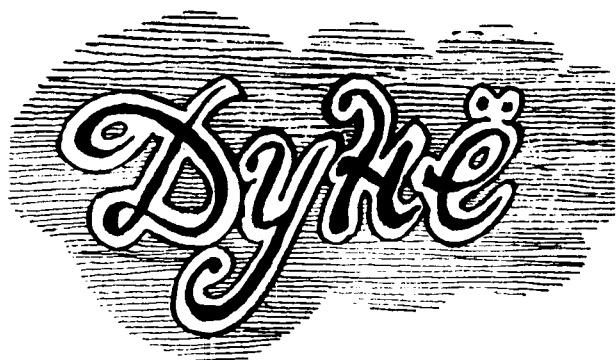
ОГАҲИЙ

Наҳкати наврўздин бўлди машоми жон латиф,
Кетти даврони малолу келди айёми шариф.

ГАДОИЙ

Матлуба Деҳқон қизи

Ҳикоя

«Бугун Нодира келади!»

Бу ўйдан Маҳбубанинг дили ёришади. Ҳар гал шундай. Шанба куни қизи оқшомда ҳаллослаб кириб келади.

— Сизларни бирам соғиндимки...

Унинг кўзлари ёшланади. Ичидагини қизига айтмай, юзларидан ўпгиси келади: «Соғинганингдан айланай». Ҳаммасидан ҳам соғиниб келгани ёқади. Шуниси маъқул.

Қизи рўзғорга, онасига, отасига, укаларига зимдан назар солаётганини, ҳеч нарсани четда қолдирмаётганини Маҳбуба сезади.

— Уйимизда мўл-кўлчиликми? — Нодира ҳайрон бўлиб, кўзларидаги қувончини яширмай сўрайди.

— Кеча ойлик олдим. Даданг ҳам.

— Яхши.

Ҳамиша шунақа. Маҳбуба «пулинг борми» демагунича қизи ҳеч нарсадан оғиз очмайди.

— Озроқ пул берайми?

— Майли.

— Қанча?

— Қанча берсангиз.

— Қирқ сўми эпларсан...

Қизи бош силкийди.

Маҳбубанинг ичи оғрийди.

— Ўлсин! Бу ниманга етади. Бориш-келиш — ўн сўм. Ҳар кунингга уч сўмдан — йигирма бир сўм! Майда-чуйда камларинг, кечқурунги овқатингга. Ма, яна ўн беш сўм.

Қизи миннатдор қарайди.

— Яхши ўтиринглар. Бўпти, мен кетдим, — у ҳали ерга ёруғ тушмай, муздек саҳарда бегона шаҳарга жунайди.

Маҳбубанинг дили равшан тортади.

— Пулининг озлиги яхши. Қадрига етади. Астойдил ўқиб, кўчага камроқ чиқади...

Қизини кузатиб қайтиб кирганида, неча йиллардан буён эркаксиздай ётган ҳовлига кўзи тушади. Бир сувоқдан чиққанича, ўн йилдан буён бир қарич жойига ҳам одам қўли тегмаган уй, ярим сувалиб, ғишtlари кўриниб турган бесўнақай деворлар, синиқ деразасидан ғуриллаб шабада уриб ётган чала ҳаммом, қор-ёмғирдан кириб бўлмайдиган

тепаси очик ҳожатхона... Энди буларнинг ҳеч биттаси Маҳбубанинг ғашига тегмай қўйган. Кўзи ҳам ўрганиб қолди...

Қизининг хаёли билан уйғонгач, ошхонага кирди. Энди олти бўпти. Ҳозир ким ҳам чой ичарди. Эри-ку, ҳали турмайди.

Ҳарна... уч-тўртта кир чайиб қўйсамикин? У ҳаммомхонага ўтди. Ҳали эгилмасидан синиқ деразадан қираётган совуқ белига урди. «Қачон тузатишаркин? Неча марта айтди, ахир». У эрига яна эслатмоқчи бўлди-ю, кайфиятини бузгиси келмади.

«Қилмагандан кейин нима энди...»

Ювган кирларини шоша-пиша дорга ёйди. Кейин нонушта тайёрлади. Ичкаридан чиққан эрининг чеҳрасига разм солди. «Турдингизми? Бугун Нодира келади-я?»

Эрининг овозидаги яқинликдан кўнгли тўлди. Энди бошқа ҳеч нарса керакмас. Уй битмаса-битмасин. Ҳозирча тургани иккита хона бор-ку! Тандир тушса, тушиб ётар. Оғил ҳам қор-ёмғирга тўлиб, ичига оёқ босиб бўлмаса-бўлмас. Ҳаммасига майли. Фақат эри қовоғини осмаса, бас.

Ҳадемай куймаланганча болаларини мактабга жўнатади. Кейин ўзи ишга. Сўнг яна уйга чопади. Яна эрининг қовоғига қарайди. Кўзларига тикилади.

— Келдингизми? Қалай?

Эрининг шу сўроқлари ўзи етарли. Яна ўзини рўзғорга уради.

— Ош қила қолай. Эҳ, сабзи йўқ экан. Акмал, бор анови кеннойингдан тўртта сабзи олиб чиқ. Эртага олиб келаман. Эҳ, ўлсин, бугун нимага бозорга кириб келмадим-а? Помидор ҳам йўқ. Бўлганда шакароб қилардик. Майли, қоқисидан солармиз...

Эрига айтсамикин?

«Йўқ, айтмайман, барибир қулоқ солмайди». У қовоғини солмаса бўлди. Қовоғи солинса, гапирмай ҳам қўяди. Унда ўлиб қолади-ку. Тарс ёрилиб кетай дейди юраги. Йигирма йил кўтарди. Энди кўтаролмайди. Ойлигини олиб келяпти-ку! Ичмаса, чекмаса... Ҳушига келганда қилади, келмаганда — йўқ. Майли, ўзи қилаверади. Соғ бўлса, бас.

Нонуштани қилиб, эри кўчага чиқиб кетди. Тушга яқин почтани хат олиб келди. Маҳбуба ёш боладай қувонди — Азиздан... Уйга кириб, бафуржа ўқишга тутинди. Худди ўғли билан астойдил гаплашмоқчидай. Яқинда у катта шаҳарга ўқишга кирди. Инженер бўлмоқчи. Хатни ўқиб-ўқиб, битта жойида юраги тирналди.

«Пул масаласига келсак. Баъзан қорин тўймай қолади. Кунига кетмаганда ўн сўм кетади. Ойига қирқ-эллик сўм жўнатиб турсаларинг. Албатта, рўзғордан ортса...»

Маҳбуба ўғлининг андишасидан йиғлади! «Рўзғорни ҳам билади болам. Кўрган-да ҳаммасини».

Ниҳоят, шом тушай деганда қизи кириб келди. Қўлида гул. Бугун ўртоғининг туғилган куни эмиш.

— Уртоғиникига нима киясан? — Қизининг тузукроқ кийими йўқ бўлса-да, беихтиёр сўради Маҳбуба.

— Эплаймиз-да, — қизи синиққина жилмайди.

Кийим ҳам ўлсин. Мана шунақа кундагина эсига келади. Бошқа пайт хаёлидан ҳам ўтмайди.

Қизи оддийгина бўлса ҳам бежиримгина кийинди. Уша ўтган йилги кузги тўқилган кўйлаги. Устидан қизил жемпери...

— Ая, битта костюм-юбка олиш керак... Кузга, қишга ҳеч нарсам йўқ.

— Тўғри, — тан олди Маҳбуба.

— Истепендия олдим. Қўшиб, эплаб беринг...

— Бўпти, эртага бозорга чиқамиз. Кошки бир нарса топилса, — Маҳбуба ўкинди.

— Марғилонга борайлик. Чайқовни қараймиз.

— Майли, — нимагадир, ўзи ҳам билмай рози бўлди у.

Маҳбуба ҳозир шуларни эрига айтса бўлмайдими?.. Айтгани билан нима фойда? Олган ойлигини кеча қўлига берган. Қайси томонга чўзиласа, ўзининг ихтиёрида.

— Унга мазза. Шу гаплардан қутулай дейди-да. Пулни ҳам ушламайди. Магазинга ҳам кирмайди, бозорга ҳам бормайди, — ўзига-ўзи гапирди Маҳбуба.

Унинг бошида оғриқ кўзғолди. Қайси бирини ўйласин? Уғли қорни тўймай, совуқ шаҳарда юрса. Узини-ку, ўйламай қўйган. Битта костюм билан кўйлақни куз киргандан бери кияди. Кичкина қизига ҳам битта иссиқроқ кўйлақ керак. Бўйи чўзилиб ҳаммаси калта келяпти. Рўзғорнинг ҳам ғори очилиб ётипти. Ун ҳам бир кафт қопти. Еғ идиши ҳам даранглаяпти. Қишга ҳали картошка, пиёз ғамлашгани йўқ. Қайси биттасини ўйласин?!

Маҳбуба қизини ўртоғиникига жўнатиб, китоб варақлашга тушди. Яхшиям шу китоблар бор. Кўнглини бир тозалаб, бўлмағур хаёлларни қувади. У шеърга сеҳрланди. «Менинг муҳаббатимга ишонмайсан ҳеч қачон...»

Маҳбуба ўзининг илк севгисини эслаб, йиғлади. Йўқ, энди у лаҳзалар йўқ. Унинг муҳаббати энди мана шу рўзғор. Муҳаббат унга мана шуларни ато этди. Ҳар биттаси дунёга татигудек ширин фарзандлар берди. Рост гапни айтганда, ҳали ҳам кўнгли бир тебранади. Бу тебранишни ҳам рўзғор ўз қомига тортади. Маҳбуба бундан рози бўлади. Болалари тўқ, рўзғори тўкинроқ, оиласи шод куни у бахтиёрга ўхшайди. Қайсидир бир лаҳзада эса, барибир қушга ўхшаб, учиб кетгиси келади. Ҳар бир лаҳзасига шерик

бўладиган, уни озгина авайлайдиган, бир меҳрибон зот ёнида бўлишини шундай истадики...

Йўқ, ҳаммаси бекорчи хаёллар... Учиб кетмоқчи бўлгани ҳам ёлғон. Бир лаҳза болаларини ўйласа, бас. Яна қолипга тушгандек ими-жиммида бўлиб қолади. Уй, ишхона, ошхона, кирхона, бозор... Бир-бирига уланаверади.

Гоҳо толиқиб, бошини маҳкам боғлаганча, ухлаб қолади. Тун ярмида баданлари қақшаб, усти очик ётиб қолганидан сесканиб уйғониб кетади. Ёлғизликдан юраги шувиллайди. Кимнингдир жон-жаҳди билан уни чақиршини истади.

— Маҳбуба! Маҳбуба!! Маҳбуба!!!

Тун қаърига қулоқ солади. Сукунатдан бўлак ҳеч вақо йўқ.

У яна ҳозир ҳеч кимга сездирмай деразадан қушдек учиб кетмоқчи бўлади. Бирдан кичик қизи ёдига тушади. Кеча томоғи оғриб юрганди. Унга дори қилолмай ётиб қопти. Тунда безовталаниб, қизи ётган хонага кирди. Ураниб, бир чиройли ухлапти. Энди ўзи ҳам кўрпага астойдил бурканди. Атрофга яна қулоқ тутди. Жимжит. Ҳеч ким уни чақирмайди.

Илгари бу жимжитликдан юраги отилай дерди. Энди эса кўникди.

Маҳбуба яқшанба куни оёғи тортиб-тортмай қизи билан бозорга отланди. Бу озгина пулга нима келарди? Ҳаммаси қизининг кўнгли учун, холос.

— Автобуслар кам. Таксига чиқамиз,— бекатда турган қўшниси Раҳимахон таклиф қилди.

— Майли, — Маҳбуба сир бермади. «Уч сўмдан олти сўм-а бу такси ўлгур. Бир ошлик гуруч келади-я... Эҳ, ер ютсин... Қачонгача шунақаларни ўйлайман. Мен ҳам ўзи дунёга келиб, қачон бундай бемалол яшайман. Тийин... сўм... ҳисоб-китоблар... жонимга тегди-ку!»

Таксида кетишаётганда Раҳимахон шивирлади:

— Майда топиб кўяй... — у бир даста пул олиб, ажрата бошлади.

Маҳбубанинг юраги шувиллади. Кўнгли увишди. «Директорнинг хотини-да. Қўрқмаганини. Шунча пулни... Тавба, ўзи ишламаса қаердан олишаркин?... Уялишмайдиам. Одамлар қизик...»

Маҳбуба қизига разм солди. У ҳам ўнғайсизланиб, такси ойнасидан тўғрига қараб ўтирарди.

— Нима оласизлар? — Раҳимахон тилла тишларини ялтиратиб сўради.

— Э... кам-катак кўп. Баҳорга, у ёқ-бу ёққа кийгани тузукроқ туфли олиб беринг, деяпти бу қиз. Костюм керак. Узимга битта жемпер дегандай...

— Битта яхши туфлини беш юзга олса бўлади. Манови жемперни ўтган ҳафта саккиз юз элликка олдим, — Раҳимахон бемалол гапирарди.

Маҳбуба орқасига қайтгиси келди.

Шу қизи-да. Узига-ку нима бўлса, бўлаверади. Яхшироқ кийими йўқлиги эсидан ҳам чиқиб кетди. Шу қизи-да. Олиш керак-да... Уртоқларини кўриб, ўқинади. Ойда-йилда бир «олиб беринг» дейди. Бор пуллари уч юз ўттиз сўм. Нима келаркин?!

Раҳимахон тирбанд одамларни минг азоб билан ёриб ўтиб, уларни туфли бозорига етаклади.

— Сизга раҳмат, Раҳимахон. Овора бўлдингиз. Бозорингизни берсин, — Маҳбуба ҳозир сири очиладигандек у билан тезроқ хайрлашини истарди.

Барзанги чайқовчи чиройли, пуштиранг, қошиқдек туфлини «беш юз олтмишдан ками йўқ», деб туриб олди.

— Нима қилдик? — Маҳбуба чуқур уф тортди. Қизига қаради. Юраги толиққанданми, пастга оғиб кетаётгандек бўлди.

— Керакмас! Бизда текин пул борми? Баҳоргача оларман. Шунчага туфли олиб зарилми? — камгап Нодира ҳам алам устида гапира кетди.

«Ҳа, эсинг бор-да!»

Она-бола бозордан нонга седана, овқатга зира, болаларга қурт, кўрпага астарлик олиб, уйга қайтишди.

Маҳбуба оғирлашиб кетган бошини кўтаролмай, ичкарига кириб ётиб олди.

«Тирикчилик ҳам ўлсин». Ҳозир кўз ўнгидан қоп елкалаган чоллар, қўлида, бошида катта тугунлар билан букчайиб бораётган қишлоқ аёллари, ур-йиқит билан автобусларга сиғмай, бир-бирини қисиб, оҳ-воҳ чекаётган оломон ўтди. Бошини қаттиқроқ боғлади.

— Битта иссиқ овқат қил, — қизига зорланди у.

— Хўп...

Қизи итоат билан ошхонага кетган бўлса ҳам, Маҳбуба унга «кирмаса бўлармиди, ахир ўша ҳаммаёғи илма-тешик, совуқ ғувиллаб турган жойда қандай овқат қилади, миясини тешиб юборади-ку» деганча, жони ачишиб қаради.

У қизи келтирган маставани оғир бемордай, ётган жойида, ярим ўтирган кўйи ичди.

— Нима бўлди, ая? — Нодира ўйчан кўзларини онасига астойдил тикиб, ачинди.

— Узим... Билмасам... Майли, мени ўз ҳолимга қўй. Озгина дам олай...

У ҳозир шу лаънати рўзғор ҳақида тинмай ўйларди. Ўлсин, илойим. Шу рўзғорни деб юрагида жимиллаган ҳеч нарса қолмади. Эри ойлигини берганига суюниб юравер-

ди. Қани энди ўша эр? Қани? Икки кун бетобланиб ётиб қолса, бирров кўрса-кўриб қолади, бўлмаса йўқ. Эшикни бир очиб, бу хотин ётгани-ётган, дегандай норози қарайди. Илгари шундай қилса, йиғларди. Ҳозир эса — йўқ. Тавба, кўзига ёш ҳам келмайди. Умидвор ҳам бўлмайди. Индамаганига шукр қилади.

Ҳозир ҳам ич-ичи ҳувиллаб кетди. Яна ўзини қўлга олишга уриниб, ўрнидан турди. Атрофда ҳеч ким кўринмасди. Қизи кир ювишга тушибди. Кичкинаси кўчада бўлса керак. Эрининг одатдагидек дараги йўқ. Уша хотини йўқ, сўққабош ўртоғиникида шахмат сураётган бўлса керак. Беғалва дунёда тинчгина яшаяпти.

— Эҳ, ёшлик! — Маҳбуба синиқ кулумсиради. Илгари бирпас ҳаялласса, кўздан ёш думаларди. Ҳозир-чи?.. Ўзига ўзи қулоқ солди. Вужуди тинч. Жимжит. Ортиқча соғинаётгани ҳам йўқ. Уша ерда ўтирганига шукр қияпти. Қовоғини солмаса бўлди.

Қизи ҳаммомхонадан оппоқ кирларни кўтариб чиқди.

— Совуқ бадан-баданингдан ўтиб кетгандир.

Қизи бош ирғади.

— Асти битмади. Ҳаммаёқ бузуқ, — қизи қошларини чимириб, кир ёйишга тушди. — Тузуқ бўлдингизми? — Нодира онасига астойдил разм солди.

Маҳбубанинг пешонаси тиришди. Нозиккина гавдаси чўккандай, ўзига яна қулоқ тутди. Вужуди жимжит. Хувиллаган. Иигирма йил олдинги соғинчлари, тугёнлари қаерда қолди?

«Қани улар?» дея Маҳбуба бор овози билан бақиргиси келди.

Шу рўзгорни эплайман, деб... наҳот ҳаммаси тугади?

— Ая, келаси ҳафта битта курсдошимизнинг тўйи эди, — Нодира ёлборгандек онасига тикилди.

— Ҳе... яна пул дегин... Бўпти-да!

Маҳбуба ўйга толди. Тўйга, қизининг бориш-келишига, овқат-озигига... камида юз сўм, звини қилса, кўпроқ бериши керакдир.

У совуқ кунларда баттар шумшайиб кетган ҳовлисига разм солди. Э-ҳе, эркак киши қиладиган ишлар қанча. Ҳаммаси шижоати бор бир қўлга зор. Манови кириб-чиқирилаётган эшикнинг ҳам орқаси ўпирилиб сувоғи кўчиб тушганига ярим йилдан ошди.

Маҳбубани яна хаёллар ўз домига торта бошлади. «Менинг муҳаббатимга ишонмайсан ҳеч қачон...» У мижжасидаги ёшни сидирди. Яна муҳаббатга сиғинди. Муҳаббатли кунларни эслашга, кўнглини озгина ёритишга уринди. «Севганимда, севдим деб қувонибман. Йиллар ўтиб эса, бошқа нарсага зор бўлдим. Муҳаббат, мени ардоқловчи, авайловчи муҳаббат, сен қайдасан? Ўзи бормисан ёруғ дунёда? Агар бор бўлсанг, кел, ёнимга кел. Мен сенга саждалар қилай. Изингга бошимни қўяй...»

Йўқ, ҳаммаси бекорчи хаёллар. Нималар деяпти ўзи? Қизи уни тушуниб тургандай хижолат тортди.

— Утиришимни қара, — Нодирага гапирди Маҳбуба. Эртага душанба-ку! Иш-ку ахир!

Маҳбуба бор кучини тўплашга уринди. Тузалган машинадай ақли шитоб ишлай бошлади.

— Қизим, кетишингга нон ёпиб бера қолай.

Маҳбуба вақтини бефойда хаёлга бериб қўйганидан ўкиниб, ўрнидан турди. Пешбандини астойдил белига боғлади. Супрани очди. Ун элаганча бугун, эртага, ҳафта ичида қиладиган ишларини хаёлан кетма-кет режалаштиришга тушди.

— Дунё шу экан-да! Борасан! Келасан! Чопасан! Тавба, одам ҳам машинага ўхшаб қоларкан. Ушанда ҳам биримиз икки бўлмайди-я! Сенга бор-будимни берсам, ойликка-ча яна анчагина қарзга ботарканман.

Нодира онасига раҳми келиб қаради.

— Истипендиям етиб қолар, ая...

— Э-э, пул ҳам ўлсин-а! Пулни эркаклар ўйлагани дуруст экан.

Маҳбубанинг хўрлиги келди. Уни бир бақувват қуш елкасига кўтариб, шу дунёдан озоқ этиб, олис-олисга олиб кетишини жуда-жуда истади.

Қани ўша қудратли қуш? Қани?..

Фарғона

Уммонда соғилган бир ҳовуз маржон

Дилором Исмоилова

Сен қачон бахтиёр бўласан, кўнглим?

Осмон ҳам бир нафас заминга тушди,
Атиргул кўзига ёш келди лим-лим.
Қирда бахтдан ёниб кетди лолалар,
Сен қачон бахтиёр бўласан, кўнглим?

Йўлларга томчилаб тўкилар юрак,
Армон вужудимда оқади сим-сим.
Барибир тўлмас-ку бу кемтик бағир,
Сен қачон бахтиёр бўласан, кўнглим?

Ахир, кўрганларим бари туш эди,
О, сени худонинг йўлида суйдим.
Аслида бири кам эдингми, дунё?!
Мен бугун бахтни ҳам сўрамай қўйдим...

* * *

Кенг жаҳоннинг кўз илғамас бир бурчида,
Меҳрим нури тушиб турган макони бор.
Кўкларга бўй чўзиб турган теракларнинг
Худойимга сўзлаётган баёни бор.

Дилим ёнди, гўшангни қар қилма, эгам,
Бугун деган дунёмни кам қилма, эгам.
Ҳеч кимсани менингдек зор қилма экан,
Кўзларимнинг чўкиб ётган армони бор.

Қўй, йиғлама, жоним, бундан кетамиз, юр,
Ҳеч ким бизни тингламади, тинглар ғажур,
Кўзим ёшли, кўрсатмаймиз уларга, тур,
Муҳаббатнинг хаёл отли осмони бор...

* * *

Мен ғариб кулбанинг ғариб бекаси,
Ҳамон нур сўрайман туннинг қўйнидан.
Титраниб чўзилган ҳовучларимга,
Юлдузлар тўкилар ойнинг бўйнидан.

Сизни севиб қолиш гуноҳмикан-а,
Сизни севмаслик ҳам бир оҳмикан-а?!

Меҳрингиз дилимдан ололмадим, у —
Кўзим қудуғига тушган бир тошки,
Бағримда ўсаётган бардош дарахтин
Илдизи кўксимни ёрсайди, кошки?!.

Сизни севиб қолиш гуноҳмикан-а,
Сизни севмаслик ҳам бир оҳмикан-а?!

Тошкент

Қишлоқ

Сочига оқ оралаган чол,
Минг йиллик дард орқалаган чол,
Бол ўрнига ғам ялаган чол,
Туш кўради ўтмиш ҳақида.

Бағрин йиртди отлар дупури,
Оғулади ғаним куфури,
Кўпайди-я ёлғоннинг тури,
Турфа либос кийди қасида.

Кўчасидан ҳоқонлар ўтди,
Парисифат жононлар ўтди,
Руҳи мажруҳ — нимжонлар ўтди,
Доим шундай бўлган ақида.

Тиллари дол бўлди отанинг,
Беллари дол бўлди отанинг,
Фикри беҳол бўлди отанинг,
Шоҳ тахтига чиққан кун пахта.

Ғайратидан доим ясар печ,
Елкасидан кетмон тушмас ҳеч,
Чоли тушкур ухламай ҳар кеч,
Туш кўради Орзу ҳақида...

Халқ йўлида

Ер боғлаган кўш қийик сузилмасин,
Қуёш рангли кўш болиш узилмасин,
Илк кундаги аҳд-паймон бузилмасин,
Қўшганингнинг юзида тўлин ой кўргин.

Сеҳри билан боғласин, боғланиб қол сен,
Меҳри билан боғласин, боғланиб қол сен,
Фақат унинг қалбидан муҳаббат ол сен,
Қўшганингнинг юзида тўлин ой кўргин.

Бардошимас, ёрингни бардошим дегил,
Қуёшнимас, ёрингни қуёшим дегил,
Садоқатда танҳою сирдошим дегил,
Қўшганингнинг юзида тўлин ой кўргин.

Мен ҳақимда ўйлама, ўйлама, дилдор,
Олов эдим, сўндирди бевақт ёққан қор,
Кечалари тиларман бахтингни бедор,
Қўшганингнинг юзида тўлин ой кўргин.

Миндон

Мунайхон Жуманазарова

Қўшиғинг бунчалар зорли деб...

Кўзларинг бунчалар мунгли деб,
Азизим, сен сўраб нетасан?
Бу ўлка яшайдир дилдираб,
Қандоқ ҳам бепарво ўтасан?

Ох, дўстим, боқ ўзинг бир олдга —
Кўз чакнар, сароблар чайқалур.
Бу юртда келажак авлодга
Айт қани, бизлардан не қолур?

Қўшиғинг бунчалар зорли деб,
Азизим, кўп таъна этасан.
Халқимнинг юраги доғлидир...
Қандоқ ҳам шўх кўшиқ айтасан?!

Олдимда зулмат бор — тунғуйиқ,¹
Атрофда — қуп-қуруқ жилғалар...
Умрим, бу — эшкаксиз бир қайик,
Кўл узра дарбадар сирғалар.

¹ Зимистон қоронғулик.

Саратон офтобин соғиниб,
Ёздаёқ қуврайди гулларим.
Тузли чанг беагин тақиниб,
Сўлади заъфарон юзларим.

Боғларнинг жозоба, файзи йўқ,
Япроқлар ярадор йиқилар.
Зор кўнглим қандоғам бўлсин шўх,
Қувончлар тут каби тўкилар.

Эшигим олдида шафтоли
Шигил куртак тугди, бечора,
Чанқади — танг бўлди аҳволи,
Шип-шийдам турибди, не чора?!

Туз кўнар ташна ер, чорвоққа,
Қора ранг кўпаяр яшилдан.
Баҳорда дон эксанг тупроққа,
Умид йўқ кузда ҳам ҳосилдан.

Юрагим ғарқ бўлди ғамларга,
Сен мени овутиб нетасан?
Юртингни дард кўмган дамларда
Қандоғам бепарво ўтасан?..

Куйларим тўйинган аламга,
Койима, мунгли деб кўшигинг.
Халқ дардин сезмаган беғамга
Очаман ғазабим эшигин...

Қорақалпоқчадан Саломат Вафо
таржимаси

Муқаддас

* * *

Қашта бошлаймикан, гиламдай чоғи,
Игналаб нақшлар битиб чиқайми,
Жонимга печакдай чирмашган дардни —
Гулларга дўндириб, додим йиқайми?

Умримни бағишлай, игнам қайдадир,
Йўқолган, неларга кўшилиб кетган,
Игнами, каштами, кимни излайман —
Излашдан кўзларим тешилиб кетган.

Ипагим, рангларим парокандадир,
Ҳижронга кўшилиб эшилиб кетган,
Калава бўзларим гапга ўралиб,
Кимларнинг оғзида ташилиб кетган.

Ниятлар қиламан узундан-узун,
Истакка зид-ханжар олиб келар тун.
Тутқинман, кўрингиз, қаро кечада,
Яйрайди унимга ўхшамаган ун.

Райҳонлар эгилган атиргул томон,
Атиргул, каштамнинг шоҳи бўлгайсиз,
Шабнамлар тўкилган гулбарглар, энди
Узун йиғиларим роҳи бўлгайсиз.

Нақшимга киргуси жингул, наъматак,
Хуш бўлсин мастону ажиналарга.
Ватанни қилмасдай қарғиш, ҳақорат,
Сўзанам сўз бермас каж игналарга...

* * *

Бошида кўтариб юрмак, нимадир?
Кўзида нимани тутгандир у бош?
На бошу кўзимга этмай итоат
Қайдан ҳам қуйилдинг, тўхтамас кўзёш?

Бошида гар бўлсам...
Шамол — ағёрим,
Нигоҳим — ҳижрондир,
Нигоҳи — армон.
Бисёру фидою ризодан кечдим,
Пойингда ер бўлдим, эй кўнглимга хон.

Фаргона

* * *

Кунлар шарпасида совуқ бир нафас,
Тешар деворларни ойболта саси.
Суғура бошлайди руҳимни қафас,
Чинқирар ҳаётнинг сўнгги зарраси...

Ҳаприқар бўғзимга тикилган армон,
Итлар юрагимни тишлаб ташлайди.
Деразадан боқиб тураман гирён,
Ғусса ёмғирлари кўзим ёшлайди...

* * *

Кечки туманларга кетайлик бирга,
Зил қуйқум ҳавони сидириб ташлаб.
Тўқайлик майсалар шивирин қирга,
Қизғалдоқзорларни борайлик бошлаб...

Майли, чиқсин барча Ёсуман бир-бир,
Ўлдирмас жодулар ҳийласи асло.
Наҳанглар ҳам ютиб юбормас, ахир —
Қўрқувлар бермасе кўнгилда садо.

Офатларнинг дашти очилса ногоҳ,
Оламан юракни қинидан бунда.
Ёғдудан чарақлаб кетар ҳаммаёк,
Чўмиламиз севги нурига шунда...

* * *

Садарайҳонларнинг баргида шиддат,
Гуркираб боради яшил ҳаяжон.
Қалин-қалин шохлар қучади сарҳад,
Кетаман жаннатнинг бағрига шу он.

Севгимнинг бўйларин излайман шошиб,
Шивирлар шуълалар барг қонларида.
Қоламан тонггача гоҳо адашиб
Қадим муҳаббатнинг ўрмонларида...

Ҳазорасп

Ўктамой

Бешафқатлик

Майсаларга бош қўйгим келди,
Руҳим каби кўк майсаларга.
Ёвни кўрган ёғийдек, улар
Айландилар тиғ, найзаларга.

Ҳар эшикка урдим бошимни,
Остоналар тўла тош эди.
Йиғлаб туриб едим ошимни,
Ҳар ён қаттик, қора тош эди.

Бўронларга ҳам ёзгим келди,
Юрагимнинг чигилларини.
Қўлларида тош ётган экан —
Эзиб кетди жигарларимни.

Улкан тошга айланди бошим,
Уравердим — тошлар қонади.
Қонларимни ичган майсанинг
Яшил юраклари ёнади!..

Телбавор кўз тутдим тоғларга,
Кўзларида қотган ёш кўрдим.
Йиғладим ўз дардим унутиб,
Нигоҳларин маъюс, ғаш кўрдим.

Қосаларим оқармас тонгдек,
Кўнгилларнинг синиқларидан.
Тошларга бош қўйиб ухлайман,
Ерда бошқа жой йўқлигидан.

Ишонмай қўйдим

Лаблари қонаган армонни суйдим,
Тунларнинг порлаган кўзларин ўйдим,
Алдамчи дунёда ёлғондан тўйдим,
Мен энди ҳеч кимга ишонмай қўйдим!

Оқ тонглар қўлларин чўзар дарчадан,
Ғам менга ўзини урар парчалаб,
Томмаган меҳрга тутдим қанча лаб,
Мен содиқ дўстларга ишонмай қўйдим!

Девлар симиради салқин саҳарни,
Шаман дуолари қайтармас ёрни,
Рухлар чириб борар сезмай баҳорни,
Мунаввар тонгларга ишонмай қўйдим!

Шимол осмонимни этганида ғарқ,
Қуёшдай ёришса кўзларимда Шарқ,
Кетаман бахтни ҳам этганимча тарқ,
Энди ўзимга-да, ишонмай қўйдим!

Кўзи кумга тўлиб борар ҳаётнинг,
Сўзига ишониб ҳар нокас, ётнинг,
Оғзи куйиб қолди самимиятнинг,
Далли дунё, сенга ишонмай қўйдим!

* * *

Ёғдуларга қонмаган япроқ —
Юрагимга осилмасман, йўқ.
Тутиб турар умид тўла жом,
Тилагимга осилмасман, йўқ.

Хаёл ожиз, қандай айби бор,
Учиб юрар мендан ташқари?!
Борса келмас йўллар бошида
Ётар умидларнинг лашқари.

Қотиб ётган бир муз нигоҳни
Кўкси ўзра босиб эритган,
Юзи қора гуноҳларини
Кўз ёшига ювиб қуритган,

Кўзларимга осилгум дилтанг.
Қабр ковлаб, кафан бичаман,
Мен бир ўтни ўтга ташлаган
Кўзларимни сиқиб ичаман...

Тошкент

Зарбуви Алқарова

* * *

Шамаоллар-эй, сочларим тортманг,
Ўз ҳолимга қўйинг, қийнаманг.
Беҳудага йўлларим тўсиб,
Бўйингизга бўйим бўйламанг.

Ёмғирлар-эй, бошимга келиб,
Саваламанг беҳуда, бесўз.
Шамсиямнинг йўқлигин билиб,
Сўнг ҳолимга ташламангиз кўз.

Оппоқ қорлар, мейин пар каби,
Кафтларимга кўнмоқ истаманг.
Кафтларимнинг олов тафтида
Эриб кетмоғингиз истамам.

Йўқ, ўткинчи у шамолларга
Сочларимнинг толасин тутмам.
Ёмғирларнинг бир томчисига
Кипригимни қилмагайман нам!

Қорлар ёғиб, катта йўлимга,
Тортиб қўйса узун сирпанчик,
Шунда, фақат сенсан дилимда, —
Эй қуёшим,
Қалбгинамдан чиқ!

Оқдарё

Раҳима Саломова

Ривоят

Уммонлар тубида бўлиниб чил-чил,
Учган чўғлар каби сочилиб маржон —
Зулматда ётарди, ётарди, лекин
Ёруғ бир дунёни қиларди армон.

У туш кўрар эди: тушида — уммон,
Уммонда сочилган бир ҳовуч маржон...
Ой пастлаган уммон сатҳига қадар —
Ярақлаб ётарди буюк шуълалар!..

* * *

Қуёшни соғиниб унган чечаклар,
Сизнинг қаршингизда
Кўтарарлар бош.

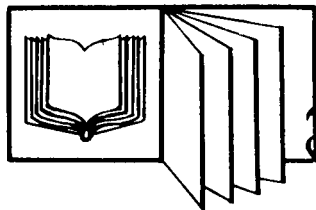
Йўлларда сочилган боғлар — эртақлар
Тонгги шабнамлардан
Кўзларида ёш —

Муҳаббат дардига излашиб чора,
Сизга талпинишар!
Юрак — садпора...

Сиз — менинг юртимсиз,
Бахтимни фақат
Топганман шу юртнинг сўқмоқларидан.
Энди тополмайсиз, сиз ҳам муҳаббат
Ўзга бир юртларнинг тупроқларидан...

Тошкент

Шукур Холмирзаев

ОЛАБУЖИ

Романдан катта ҳикоя ¹

83.

«Пастлик» — бошқа бир тубанликнинг усти — қирғоғи бўлиб, боягидек товатошлардан иборат, аммо бу тошлар торс-торс ёрилган, оралиқлардан арчалар ўсиб чиққан, уларнинг ён-верида — уваланиб тўкилган қум ва тупроқдан унган бўритиканлар ҳақиқатан ҳам бу жойга хаёлий бир тус берар эди.

Қуйига эниб кўрдиларки, тикандан бир туп ҳам йўқ, илдизидан қуриб кетгандай эди.

— Уриб олишипти,— деди Ултон изтироб билан.— Барралигида ўришган...

— Бу йил келмовдингизми?

— Бир кунда ўриб олишган-да.

— Ундан қизиқроқ нарсям борми бу ерда?

— Албатта!— Ултон чилвирни тортиб, Баҳорнинг тирсагидан олди. Хаёлида...

...анави пастлик, яъни, зов бетигади — Қоракамар: унинг қорайиб кетган метин шифти, ғоваклари, кўмма қилиб қўйилган қора қумғон ва декча. Тагин ғовак-токчаларда сақланажак туз, қалампир, қотган нон. Ўткинчилар қолдиради уларни... Илло ҳозир Ултон билан ҳам у ерда ҳордиқ чиқаришгач орқага қайта туриб, ортган емакларни ўша токчаларга қўйишади: токи бошқа йўловчига насиб этсин.

Бу қадимий одат бўлиб, унинг «қароргоҳи» — ана шундай камарлар ва «тўрт оёқ» кулбалардир.

Ултон камарни таърифламоқчи бўлди-ю, Баҳорнинг ўзи кўриб баҳо бериши афзал туюлди. Шунда отни зов бағридаги сўқмоқдан етаклаб ўтиш ташвиши туғилди: жуда хавфли йўл-да у. Қари от сал тойиб кетса...

— Шошманг. Гижингтой шу ерда қолади!— Ултон хуржунни тушириб, отни боғлаш учун кўкаламроқ жойни излаб қараркан, ҳозир эниб келганлари ёнбағирга туташ зовур борлиги эсига тушди: тагидан сув силқиб чиқадиган у жой ғоят намчил, қиёқ ва қамишлар ўсиб ётар эди.

¹ Давоми. Бошланиши ўтган сонларда.

— Ҳозир келаман,— Ултон чилвирни тортиб жиларкан, Баҳор ҳам эр-
гашиди.

— Бу ерда қолмайман!

Трактор ҳамда йўл танламас «Газик»лар онда-сонда ўтадиган кенггина
сертупроқ йўл ёқаси билан эллик қадамлар юришгач, Ултон тўхтаб шимолни —
бахайбат ҳовучга ўхшаш икки қир орасидаги ям-яшил «ўтлоқ»ни кўрсатди.

— Қалай?

— Уша ерда ўтирсак-чи?

— Ботқоқ...— Шу сўз Ултоннинг оғзидан чиқиб оқ кўзлари «ҳовуч»нинг
баайни ўрта бармоқлар туташган жойига тушди-ю, тек қолди.

У ерда баргранг бир машина кўринар, аммо «Газик»ка ўхшамас эди:
устига чодир тутилган. Наридан-баридан арчалар остида эса яшил кийимли киши-
лар чўпчакми-тиканми теришар-юлишар эди.

— У, шоввозлар-е!— Ултон сўнгра ўзидан сўради: «Ким бўлди булар?

— Военилар-ку,— деди Баҳор.

Ҳа, машина... ўшаларники, йигитларнинг уст-боши, ахир... Ахир, ўшалар
кияди-да бундай ола-булани!

— Марадёрлар!..— деди Ултон.— Тоғнинг кийигини ҳам шулар билан
геологлар қуритишди! Буларнинг мошиналари йўл танламайди, вертолётлари
бор. Узлари — етти ёт бегона! Қиришади...— Айтган сўзларидан аччиғи баттар
чиқди чоғи:— Ҳатто лойиҳачи, йўл қурувчилар ҳам бизга қайғуришмайди.
Ана!— деб Етимчўққи тарафга қўлини чўзди.— Қўрғондаранинг ортидан йўл
ўтган! Кўкмайдонга чиқиб боради. Ҳарбий йўл. Сизу бизни яқинлаштирмай-
ди... Ана шу йўл лойиҳа бўйича Чўнтоғ ортидан ўтиши керак экан. Иш бошлан-
ган ҳам: минг-минг арчалар кесилган... Кейин Ичаксойга кўприк қуриш керак
бўлган-у, лойиҳа бекор қилинган.

— Кейин бошқа лойиҳа...

— Ҳа-да!

— Хоҳлаганини қилишади-я, аблаҳлар.

— Биласиз-ку.

— Ўз юртингда яшаб, бировга қарам бўлишнинг номи нима?

— Ай!— Ултон бирдан олға босди.— Юринг, борайлик-чи, хўжайинлар
нима иш қилишаётган экан.

— Юринг.

Отни зовур ёқасида қолдириб, бир-бирини суяб, тортиб-тортилиб ўркакча
чиққанларида, Баҳор йиғламоқдан бери аҳволда: тўпиқлари ачишар-тикан кир-
ган, Ултоннинг эса туфлиси тоявериб — тиззалари «қашқа бўлган», шу асно
уларнинг алами қаҳрга айланиб кетган эди.

(Айтиб қўйиш лозим: Ултоннинг ҳам, Баҳорнинг ҳам сафарбоп кийин-
маганларига сабаб — эрта тонгдан иморат олдида уймалашган кишиларнинг
этиборини тортмаслик эди. Ултон тўйхонага бораётган куёвдек отни етаклаб
чиққан, Баҳор ҳам унга ияриб бораркан, бирданига йўлни буриб, тўйхонадан
узоқлашган эдилар.)

...Битта аскар бола якка арча танасига суяниб сигарет чекар, нигоҳида
шўхлик бор эди.

— Добро пожаловать,— деди у.

— Чё вы тут делаете?— сўради Ултон ҳансираб.— Откуда приехали?

— Ну, ну, парен...— Аскар йигит қоматини ростлади. Сўнг у тарафга бир-
икки-уч қадам босиб:— А-у-у!— деб бақирди: «Қараул!» деганими бу, қу-
вонганими?

Ултон ҳам Баҳорнинг билагидан тутиб, уч-тўрт қадам қўйди-ю, ажиб бир
манзарани кўрди: ўн қадамлар пастда садага ўхшаш арчанинг танасига суяниб,
оёқларини узатиб ўтирган бошланг офицер фотоаппаратини кўзига тутиб,
қаршисида каттакон тўнғиз миниб ўтирган йигитни суратга олар эди. Ундан
нарироқда — қачондир ўтов тикилган текис ерда — брезентда беш-олти аскар
чўзилиб ётар, уларнинг ўртасида — газетада шишалар, бўлка нон, катта-кичик
помидор, дудланган балиқ бор, йигитлар кулишар эди.

Улардан ҳам қуйроқда эса, ер бағирлаб ўсган арча буталарига бир талай
карабин милтиқлари таяб қўйилган, тагин уч-тўртта сафар халтаси ва битта
қуён бор эди.

Буталардан ўнгроқда бузуқ тандир қошида иккита йигит арча шоҳларини қалаб қўйиб, тагига пуфлашмоқда.

— Ой, хлопцы!— деди бояги йигит.— Смотрите, к нам гости пожаловали! Улар бурилиб қарашди.

— Здрасте,— деди Ултон.— Извините, мы здешние! Вы гости!

— Неужеле?— деди йигит.

...Ултон уйини тунаб, сурбетлик билан молини ҳам сўйиб ошаётган ўғриларни кўриб қолгандек титраб, айни чоғда анави чўчқага раҳми келиб ҳамда унинг бояги чўрпага ё ота, ё она эканини тахминлаб:

— Что это такое? Разве сейчас стреляют животных?— дея Баҳорнинг қўлини қўйвормай эна бошлади.— Вы же нас должны охранят?

Офицер оёғини йиғди, турмоқчи бўлганди — мункиб кетди. Қўлини ерга тираб бир он тин олди-да (боши айланиб кетган бўлса керак, бирдан қоматини ростлади).

— Иди сюда,— деди қўли билан имлаб.

— Борманг,— шивирлади Баҳор.— Маст...— Кейин капитанга бехос тикилиб қолди: уни бир ерда кўргандек эди. Ултон Баҳорнинг билагини бўшатиб, бемалол тушиб борди: у шу тобда ҳеч нарсадан қайтмас эди.

Шунда капитан ҳам Баҳорга туйқус тикилиб қолди, малла киприклари пирпиради.

— Чего ты смотришь?— деди Баҳор.— Говори, что хочешь!

— Ба-аришня...— деб гўё нола қилди бояги аскар йигит.— Мы солдаты мира.

— Убирайся ты...

Ултон хотинига қаради, томоғига бир нарса тиқилди: «Эркак бу экан-ку?»

— Эй, красавица...— Йигит Баҳорга қўл узатган эди, Баҳор унинг билагига урди.— Да, ну-у, не хорошо поступаете, баришня...

— Молчат!— бақириб юборди офицер ва қўли билан унинг кўксидан итаргандай қилиб, четланди.— Давай, по хорошему поговорим,— деди кейин Ултонга.— А, что мы собственно сделали? Приехали отдыхать.

— Тагда надо было отдыхать!— деди Ултон.— Вы же... кабана убили!

— Ну, ребята по шалости...

— А заяц?— Ултон қуёнлар иккинчи марта туғаётганини биларди.

Ҳозир уни қўлига олганда оғир чиқишидан қўрқиб-ҳадиксираб, буталар қошига тушди-да, «ўлжа»нинг қулоғидан ушлаб кўтарганди, хайрият, енгил экан! Аммо шу сония жониворнинг қорнидаги оппоқ момиқларидан чиқиб турган қизил эмчакларини кўриб қолди-ю, бўзлаб юбораёзди.— Вот это види-ти. Что это значит?

— Ну, ты даё-ёшь...— тўнғиллади капитан ва бошидан қора беретни олиб, тиззасига урди. Унинг сочи тўкилган, манглайда сўлқовойча жой чўкик: териси булқиллаб турар, афтидан, тагида суюги йўқ эди.

Баҳор энди бақрайиб қолди.

Ултон эса милтиқларни кўрсатиб жаврар эди:

— ...и это называется «отдых?» Это называется охота! Это называется убийства!

Офицер беретини бирдан ерга урди-да, ёнидан тўппончасини чиқариб, осмонга ўқ узди.

— Малчы, с-с...— Кейин манглайига кафтини босиб пасайди, чўнқайди.

Аскар йигитлар югуриб келиб, уни ушлашди. Биттаси ранги оқарган қўйи тўппончасини тортиб олди. Бояги шўх йигит бўлса Ултоннинг олдига елиб тушди-да, милтиқ олиб унга ўқталди.

— Марш отсюда, черна..!

Иккита йигит унияш ушлашди.

«Черна...» сўзини эшитибок Ултоннинг ҳам миясига оғриқ киргандан кўзларини юмиб қолган эди. Кейин инграниб кўзларини катта очди ва ёнидаги милтиқдан бирини ола солиб, ҳалиги йигитга тўғрилади.

— Убю!.. Отойдите!

Баҳор чириллаб юборди. Чопиб тушиб, милтиқнинг стволдан ушлаб кўтарди.

— Ултон ака, эсингизни йиғинг!..

Шу пайт гулхан ёқмоқчи бўлган икки йигит учиб келиб, милтиққа ёпишди. Кейин бири Баҳорни четга силтаб юборди-да, униси милтиқ қўндоғи билан Ултоннинг бошига солди.

Ултоннинг кўзларидан... бинафша ўт отилиб чиқиб, ўзидан кетди.

84.

Ултон ўзига келиб, тепасида Баҳорнинг башарасини кўрди ва «бемаҳал ухлагани» учун ундан узр сўрамоқчи бўлди-ю, ammo кўз очишу бир сониялик ўй ҳам унга оғир тушди, чамаси, чаккалари оғриб, мияси зирқираб кетди. Бундан ёмон бўлмаслик учун дарҳол кўзларини юмди.

— Ултон ака?

Йигитнинг негадир инқиллагиси, шу асно Баҳорни ачинтиргиси келди. Бироқ ўз ўзидан ғижиниб:

— Ҳозир,— дея илқис бош кўтарди. Ва тағин оғиб кетишига оз қолди, шунга баробар калласи чўяндек ҳамда бир нима қисаётганини туйди.

Туйди-ю... содир бўлган воқеани аниқ эслаб, атрофга жавдираб қаради: арча ўз ўрнида, тандир олдидаги бутоқлар ҳам жойида, ўтовнинг ўрни очилиб қолган, аскар йигитлардан ном-нишон йўқ эди.

— Кетишдими?

— Қочиб кетишди!— шивирлади Баҳор шўхчан овозда.— Оғримаяптими?

— Озгина... Э, боғлабсиз-ку!

— Мошинада аптечка бор экан...

— Керак эмас уларники!

— Вей! Дока... ўзимизнинг пахтадан бўлган-ку?— Баҳорнинг кўмагида Ултон туриб ўтирди-да, тағин бошини эгиб қолди.— Ҳозир ўтиб кетади...— деди Баҳор.— Нима, йиқилмагансизми?

— У урди-ку?

— Сиз йиқилдим, деб фараз қилинг!— Сўнг кулди-да, овози титраб кетди.— Худо кўрсатмасин, бир кор-ҳол бўлганда...

Ултон идрок этди: ҳақиқатан ҳам «бир кор-ҳол» бўлганда... тўй азага айланарди.

Сўнг ўзини баҳарҳол дадил-дамли тутишга аҳд қилиб, қаттиқ йўталди-да:

— Ҳе, марадёрлар,— деди.— Мошинасига ўтириб кетишдими?

— Йўқ, мошинага эргашиб кетишди,— кулимсиради Баҳор: у, табиий Ултоннинг кўнглини очмоқчи, чалғитмоқчи эди.

— Уларнинг қаҳрамони Афанди эмас, Иванушка-дурачок,— кулимсиради Ултон ҳам.— Улар билан гаплашдингизми? Сизга...— «ёмонлик қилмадимми?» деган гап бўғзида қолди. Ва шу «ёмонлик»ни хаёлдан чиқариш учун тезгина сўради:— У офицерга нима бўлган экан?

— Ҳа-а,— деди Баҳор.— Афғонда ўқ теккан экан. Сал кантужин бўлган... Кейин эрига тикилди.— Мен уни Таракановнинг уйида кўрган эдим.

— Ҳим, сиз танимаган одам кам...— деди Ултон ва Баҳорни ранжитиб қўйишини фаҳмлаб, сийловгап қилди:— Шунинг учун сизга кўп тикилган экан-да?

— Ҳа.— Баҳор қуруққина тасдиқлади.— Айтмоқчи, уни Дунё ҳам танийди... Бўтабой Сўпи ҳам!

— Э-э, сизнинг...

— ...ҳа, менинг яқинларим,— деди Баҳор. Сўнг бобиллай кетди:— Улар бирга ўтиришади. Кўрдингиз-ку вечерда? Бир-биридан ажрашмайди. Мени... Дунё оборган эди суваракни уйига. Икки марта... Ушандаям онаси келган эди... Унинг уйида ҳарбийлар хизмат қилади.

— Сабаб?

— Мен қайдан билай?.. Қўшнилариам офицерлар...

— А-а?

— Ҳа-а-а!— яна жавабаси тутгандек деди Баҳор.— Хайрият, мени таниб қолди! Йўғаса бу солдатлардан ҳар нарсани кутса бўлади! Улардан нима кетади.

— Ҳа.

Ултон агар улардан хотинига жилла зиён етса, ақл бовар этмас ишларни

килиши мумкинлиги дилдан ўтгани ҳолда ўрнидан турмоқчи бўлди-ю, бояги офицердек сурилиб кетди. Ва худди унингдек қўлини ерга тираб қолди. Сўнг Баҳор шоша-пиша қўлтиғидан кўтараркан, тикка бўлди. Бўлди-ю...

...атрофга аланглаб:

— От туриптими?— деди.

— Ҳа,— деди Баҳор.— Анави ерга чиқиб қарадим.

— Кечирасиз, мен қанча вақт ётдим?

— Ярим соат.

— Уҳ-ҳў! Бош... ёрилганми?

— Шилинган, холос. Просто, зарб билан урди-да, қўлинг сингур...—

Кейин яна зўраки кулди.— Ҳой, сиз ўқ еган одамсиз-ку! Битта «йиқилиш» нима бўпти? Шунга шунча...

— Кетдик!— жилибоқ қуён билан тўнғизни кўрадигандек ён-верига қаранди Ултон.— Тўнғизни обкетишгани яхши бўпти, қолдирса... ғажирлаб еб кетарди. Қуённинг болалари ёш экан-да...

— Эсламанг. Битта қуён ўлгани билан Олатоғ камбағал бўлиб қолмайди.

— Шундай дейсиз-да... Илгари кўп эди. Ҳар икки-уч арчанинг тагидан чиқиб қочарди. Унда ёш эдим. Олапарнинг отаси тутиб оларди...

Ултоннинг тирсағидан тутиб бораётган Баҳор бирдан қиқиллаб кулди.

— Чўққанинг бити бўлар экан-а!— Бошмалдоғини кўрсатди.— Шундай-шундай. Оппоқ, ҳалиги... миниб ўтирган йигит чотини қоқади-е, қоқади! У ер юткурлар бўлса кулади... Аммо лекин ўзлариям ёмон қўрқишди...

Тевага чиққанда, Ултон чуқур хўрсиниб, отга, Зовбошига ва ундан нариларга-да ҳорғин боқаркан, беихтиёр ёлғиз арчага қараб, ғамгин тортди.

— Бизни меншишмайди, а?

— Ушанда меням қўлимда милтиқ бўлганда, билмадим...

Ултон унинг белидан кучди.

— Ҳалиям боплаб сўкдингиз.

— Қирилиб кеткурлар...

— Иван Ивановичнинг уйида кўриб қолсак, нима дейсиз?

— Гаплашмайман!— кейин унинг кўзлари жавдиради.— Менимча, шу сол-

датлар ҳам бахтсиз халқ... Учтаси Афғонистонга бориб келган экан. Айтмоқчи, буларни «черные берет» дейишар экан.

— Ў, одамига дуч келган эканмиз-ку!

— Иван Ивановичга айтманг, деди... Ҳақиқатан ҳам бари асабий...

— Биз уларни асабий қилганимиз йўқ... Биз уларни таклиф этганимиз ҳам йўқ! Барибир босқинчиларнинг зурёди бўлиб қолади булар... Шунинг учун бизни писанд қилишмайди...

— Бу гапингиз рост.

Бу ёқда йўл эниш бўлгани учун отга мингашиб жўнадилар. Кечки пайта қишлоққа рўпара бўлиб... қўра ёнида отдан тушдилар. Кейин Гижингтойни тош девордан чиқиб турган тўсинга боғлаб, ариқда ювиниб ва қоқиниб боришаркан, ёрдамчи чўпон учраб қолди. У катакдан чиққан, ҳовучида тухум бор эди.

— Ў, саломлар!— деди Ултон.— Эргашвой, ҳали гурунг қиламиз!.. Сиздан илтимос, Гижингтойни ҳаятга¹ оптушиб арқонланг. Хуржунни ҳў, кулбага элтиб қўйинг... Кимлар бор?

Чўлиқ оқ ем бўлган лабларини билагига артиб:

— Ҳамма шу ерда,— деди. Ва Ултоннинг бошига термилиб қолди.

Ултон тушунди.

— Ечиб ташласам-чи?— сўради Баҳордан.

— Тура турсин,— деди Баҳор.— Ахир... амбулаторияга ўтармиз?

— Маъқул. Унисидан... тўртта питра қолган эди, бунисидан шу доқа қолади. Лекин мен бу ёқдан бора қолай. Опам кўрса: «Нима бўлди? Нима гап?» деб меҳрибончилик қилиб ётади... Сиз тўғри боринг, сўрашинг. Меҳмонлар чамам-да, ёнғоқ остида ўтиришпти...

— Вой, шу кийимда..,— инжиқланди Баҳор ҳам.— Туфли-пуфли кийсам ҳам бўларди. Эй, юринг, бу томондан уйгача бориб, одамбашара бўлиб тўшайлик.

¹ Иўнғичқапоя, бог.

— Ултон чилвирни ечаётганди, иморат бурчагида кўринган Турсунтош:
— Қочоқлар бир қизчага тутқазди-да, бу ёққа йўналди.— Ҳаммани хавотирга солиб юрар экансизлар-да? Варакалла! Бир оғиз айтиб кетсаларинг-ку...

— Секинроқ,— деди Ултон ва отни чўлиққа яна кўрсатиб, қирга имо қилди. Сўнг синфдоши билан кўришди.— Кимлар бор?

— Э, дарров талашдингларми? Келиним унча-мунчадан тоймасди...

— Бир камардан ўтаётиб бошни уриб олдим,— деди Ултон.

— Салгина шилинган,— кўшимча қилди Баҳор. Ва Турсунтошга ялина кетди:— Опажон, бу уст-бошни алмаштирмасам бўлмайди!.. Тушунасиз-ку?

— Хўп бўлади, опаси айлансин! Қани, куёв тўра, сиз меҳмонларнинг олдига жўнайверинг!

Ултон бурилибоқ ариқдан ҳатлади. Сўнг симтўр деворнинг устидан босиб нариёққа ўтди. Ошқовоқ пуштасидан юриб, базм бўлган...

...майдонга чиқди. Стол-стуллар ташиб кетилган, Қобил ғижимлаб ташланган қоғоз, сигарет қутиси — қолдиқлари ва шиша синиқларини четга тўпламоқда эди.

— Салом алайкум, домилла.

— Валекум.— Ултон унинг билагидан қисиб қўйди.— Лекин сендан жуда хурсандман.

— Биз... хизматга қарздормиз,— деди у.

— Дунё опанг чақирганди шекилли?

У ёнғоққа ишора қилди.

— Ўзлари кеп қолди.

— Зокир Уринович...

— Хуррам акаям шу ерда. Вақтли келишган эди. Беш-олтита ашула айтдилар.

— Ичкилик борми?

— Бор.

Ултон ундан тезгина узоқлашди. Кейин у ён-бу ёнга кўз ташлаб бораркан, боғдаги ўзгаришларни ичида қайд этар эди: пастга қараб ўсган талай шохлар кесилган. Одамларга халал бермасин учун кесилган, бироқ табиийлик бузилган. Сўқмоқлар ҳам кўпайиб қолибди: сув қўйиш лозим.

...Кечаги «мунозара» яна давом этаётган бўлса керак, деб ўйлаган Ултон тўгарак стол атрофида ўтирганларнинг гурунги хотиржам йўсинда бораётганини кўриб: «Чарчашган-да кеча...» деди.

Улар ҳам буни кўриб, бирдан бурилишди: юзларга табассум қалқиб, қочирим сўзлар отила бошлади:

— Ал-батта дарага бориш шарт эдими, оғажон? А, шуни айтинг!— ёлғондан жаҳл билан столга урган бўлди Мунди.— Биз йигирма чақирим йўл босиб келиб ўтирсаг-у, куёв маишат билан юрсалар!

— Ултон акам биладилар-да, устоз,— деди Собир.— Тоғда гашти бошқача бўлади!

— Эй, сен жим ўтир! Узи менга эргашиб келди-ю, яна раислик қилмоқчи!

— Узингиз саҳарлаб уйга...

— Жим!

Хуррам ўрнидан туриб, Ултонга қўл берди.

— Бошга нима бўлди?

— Кеча... кўпроқ отиб қўйган эканмиз,— деди Ултон.— Қўрғондарага етганда, бош оғрий бошлади. Хайрият, хонимда бинт бор экан.

— Ана, дўхтир хотиннинг фойдаси!— хитоб қилди Мунди ва Дунёга кўзи тушиб, қўлини кўксига қўйди.— Узр, янғажон, бошқа гапирмайман.

Ултон Зокир Уринов билан ҳам кўришиб ва у кишининг ўта сўлғин эканини англаб:

— Кўрганимиз — кўришганимиз,— деди.— Мана, биз табиий курсимизга ўтирамиз.

Ултон букри томирга чўкиши билан Хуррам фотиҳа ўқиди:
— Энг ёмон кунимиз шундай ўтсин.
— Кўрнамак!— деди Мунди.— Сенинг энг бахтиёр кунларингдан бири-ку — бу-гун! Насиб бўлса, лагерга яна қайтиб борганингдан кейин эслайсан-е, о-о-о...

— Энди тушсам, қартерга тушаман,— деди Хуррам.— Ултонжон, таомга марҳамат.
— Ўзларинг...
Собир бўш пиёлага ароқ қуйиб, Ултоннинг олдига суриб қўйди.
— Ибрат кўрсатсангиз, биз ҳам олардик.
— Қани, биттадан олинглар!— деб қолди Дунё.— Томоқларинг тақиллаб ўлдинглар.— Сўнг Ултондан сўради.— Баҳор у ёқда қолдими?
— Ҳа.
— Бўлмаса мен ҳам...
— Ҳозир келади.
— Бирга қайтамиз.
— Яшасин Дунё янгамиз!— хитоб қилди Мунди.— Мен шахсан шу кишининг соғлиги учун оламан! У киши коньяк опкелгандан кейин менинг соғлигим учун оласизлар!
Дунё кула-кула кетди.
— Борингларга раҳмат,— деди Ултон ва унга-бунга бош ирғаб, пиёлани кўтарди.
Фақат Зокир Ўринов ичмади. Шунинг учун ҳамманинг диққати у кишига оғди.
— Домилла?— деди Мунди.— Наҳотки ташлавордингиз? Ўзгариш катта-ку!
— Ўзи, ҳаммада ўзгариш бор,— қўшимча қилди Собир.— Хуррам акада айниқса...
Хуррам ёқимли куй эшитаётгандай чайқалди. Кейин хушёр тортган каби:
— Давомини айтайми?— деб сўради.— Хўш... Ултонжон, психбалницага тушадиганларнинг ўттиз фойизи оддий зеклар бўлади. Қамоқда жанжал кўпда... Э, унинг ўз қонунлари бор. Қонуншунослар бор. Суд, прокурор, жазоловчи... Тўғри, бу ишларнинг барини бир киши қилиши мумкин. Қози-да!
— Ҳа, бўларини айт!— талаб қилди Мунди.— Бу гапларни эшитдик-ку? Э, Ултонжон учун... Марҳамат! Гапиравер, бўтам.
— Анави балницага қандай қилиб тушади кейин?
— Таёқ еб!— кулди Хуррам.— Таёқ ейди-да. Масалан, калласи ишдан чиқади. Унинг жойи қаерда? Албатта жин...
— Эй, сен ҳам таёқ еганмисан?— сўради Мунди.
Хуррам хўрсинди.
— У ерда Ақл ва Куч ҳукмрон!— дея пиёладан ҳўплади.— Чунки ҳақиқий ақлли одамлар ҳам тушади. Ҳар хил сабаблар билан.
— Сен энди ақлли бўлганинг учун соғ қолгансан-да?
— Менинг ҳимоячим,— ёнидан торни олиб кўрсатди Хуррам,— шу бўлди.
— Хў-ў, ўша ердаям отарчилик қилган бу! Пулни йиғиб, кейин қозига берган!
Ултон ҳам роҳатланиб кулди. Сўнг: «Вой, булар яхши-ку!— деб ўйлади яйраб.— Нимага кам ўтиришганман? Узимни булардан тортиб...»
— Масалан, мен бир олимни билардим...— Хуррам Ултонга манглай остидан қараб қўйди.— Адабиётшунос эди. «Ўзбек адабиёти» деган дарслик ҳам ёзган... Ўша одам кўзимнинг олдида ақлдан оза бошлади. Опкетишаётганда мен билан хайрлашди. Лекин, «Қолимга опкетишяпти мени. Усмон Носир билан Чўлпоннинг олдига», деди.
— Униям уриб шунақа?..— сўради Ултон. Ва юраги ўртаниб кетди.— Адабиётшунос бўлса... Фамилияси нима? Мақолалари чиққан бўлиши керак-ку?
— Илгари чиққан,— бош ирғади Хуррам.— Классикадан ёзган Исм-шарифини,— у синиқ жилмайди,— сўраганим йўқ. У ерда кишининг исми-шарифи — номери...
— А, у кишини нега уришди?
— Шунга айт!— зуғум қилди Мунди.— У ерда ақл «ҳукмрон» дейди-ю...

— Сабр қилинг, оға,— деди Хуррам.— У киши бир ҳафта турдилар,— давом этди.— Олти йилга кесилган эканлар. Кейин ёза бошлади...

— Нимани?

— Арзномани-да.— Хуррам Зокир Уриновга кўз қирини ташлаб қўйди.

— Кимга?— бўғилиб сўради Зокир Уринов.

— Ҳарҳолда депутатга эмас,— истеҳзоли жилмайди Ултон.— Тошканту Масковгаям эмас...

— Ўзи, ўшанда соғмиди?

— Соғ бўлгани учун ҳам... буларга ёзмади-да. Фойдаси йўқ эди.

— Нега?— сўради Ултон.— Сиёсий маҳбусмиди?

— Албатта.

— Бўлмаса кимга ёзди?— сўради Зокир Уринов яна.— Мундай интрига қилмасдан гапир!

— ООҲга,— деди Хуррам безрайиб.— Бирлашган Миллатлар Ташкилотига!

...Ҳамма бир-бирига қараб қолди: бунақа бўлиши давра аҳлининг ақлига сиғмас эди.

Ултон кулумсиради.

— Қизиқ. Бирон натижа чиқади, деб ишонармиди ўзи?

— Ўзи... ўзидан кечган эди, Ултонжон. Еруғ дунёга чиқмаслигини биларди.

— Гуноҳи...

— Менинг билганим шу бўлдики, ўша дарсликка Чўлпону Фитрату Усмон Носир, ҳатто Беҳбудий деган кишиниям киритган экан. Уларнинг асарларидан ҳам парчалар илова қилган.

— Хуллас, Советга қарши?

— Шак-шубҳасиз. Бироқ Тарих, Ҳақиқатга мос! Ҳатто, Мунди ака...

— Тушундим-тушундим. Ғалча эмасман... Энди ундай бўлгандан кейин,— елкасини қисиб, қўлларини ёзди Мунди.— шун-дай бўлади-да?

— Сиз ҳақсиз,— яна истеҳзоли жилмайди Хуррам.— Хуллас, Ултонжон, у киши ёзганини кўчага отар эди. Мундай рагаткадан, тошга ўраб...

— Кейин жинни бўлди?

— Ҳа, бўла ёзди.

— Вой, яна шу гапни қайтаради! Эси борми бунинг? Бари гапи ёлғон. Ақлли одамни...

— Сабр қилинг, дедим-ку!— қалтираб кетди Хуррам. Сўнг Ултонга тикилди.— У кишини бошлиқларнинг буйруғи билан уришган экан. Тушундингми?

— Очиқроқ айтинг?

— Лагер бошлиқларига юқоридан мўйлов бўлган-да. Шу... ўша кишини, умуман, тинчитиш керак, деб. Кейин билдим. Лагер бошлиқлари мени ошларига чақаришиб турарди. Ушанда эшитдим. Кейин уни урганлар жазо олишди...

— Қозидан?

— Албатта. У одам кўпларнинг кўзини очган эди.

Мунди бирдан у ёқ-бу ёққа қараб:

— Масалан, нималар дер эди?— деб шивирлади.— Хуррамжон, айт. Бу ерда бегона йўқ-ку?.. Ҳой, менга қара-а!— Кейин бирдан ариллади.— Сен энди бўлгунингча бўлгансан, етимча! Кечаги гапларинг аллақачон КГБга етди! Хуррам лабини қимтиб ирғалди.

— Биламан... Майли!— деди ниҳоят.— Ана, келинлар келишсин.

85.

Келинлар бир улуғ ишни битиришган-у, фақат ўзлари билади ва уни ўзгалардан сир тутадигандек қикир-қикир кулиб келишар эди. Даврага қўшилишгач, улар билан изма-из келган Турсунтош қўлтигидан оқ қийиққа ўралган нарсани чиқариб очди: чўғдек атиргуллар порлаб турган қора шол рўмол чиқди.

Рўмолни силкитиб, қоқиб ва «учбурчак» ҳолга келтириб, Баҳорнинг кифтига ёпти.

— Сарпо қуллуқ бўлсин! Қайнонасига бир салом!— деди-да, яйраб кул-

ди:— Ана, битта саломга — бир рўмол! У ёқда яна қанчаси навбат кутиб турипти!

Ултон ёпинчиқни «опа»сининг бош рўмолига «шерик» эканини англаб, иттифоқо ҳайрон қолди: отаси шунча бадавлатми, а?

Қанча сарф-харажат бўлди: новвослар, кўйлар сўйилди, яшиклаб ичимлик кетди! Мева-чева ҳисобсиз... Демак, улар йиллар давомида йиғишган экан-да?

— Келинжон, бир илтимос бор,— деб қолди Мунди.— Менгаям бир салом беринг.

— Аввал кўрманани чиқарасиз,— деди Баҳор дангал.— Сизларни «номи улуғ — супраси қуруғ» дейишади!

— Қойилман!— хитоб қилди Мунди.— Бу келин ҳамма нарсани билади! «Айниқса...— дилидан ўтди Ултоннинг,— айниқса, арбобларни...

Эй, бу чиққан оила қандай экан?— Ултон дарҳақиқат Баҳорнинг тарбия топган муҳитига қизиқиб қолди: отаси маълум... Укасиям...

Йўқ, энг муҳими, рўзғорлари қандоқ экан? Умуман, Баҳор районда эмас, шаҳарда... шаҳарнинг ҳам, айтайлик, киборлар истиқомат қиладиган маҳалласида камол топганга ўхшайди!

Унча-мунча нарсани назарига илмаса: ўша оқшом ичилмаган коньяк билан «Золотое руно»ни ортиқча нарсасидек ташқарига отворди... Мебел-себелниям бемалол ташлаб кетишини айтди...

...Лекин Бўтабой Сўпи Баҳорнинг феълени билгандек, ўша нарсаларни совға қилиб юборди».

Тағин бир нарса Ултоннинг ёдига тушиб кетди-ю, ўз-ўзидан уялиб, эътиборини даврага қаратди: нима дейишяпти булар?

У «наrsa» келиннинг сепи эди.

Рост, бу вилоятда келиндан катта сеп олиш, уни ёйишу қўни-қўшниларнинг кириб томоша қилишлари — деярли урф эмас: шу жиҳатдан бу эл туркманларни эслатади.

Бироқ келин «ошиб-тошиб» келсаям — «қаршилиқ» йўқ: нур устига нур. Баҳор ниҳояти...

...ўша чарм чамадон билан келган, ундаги матоҳлар ҳам — ўзининг кийим-кечаклари эди.

Балки яна нималардир бордир: масалан, беш-ўнта қўлрўмол...

— Менинг шогирдим-ку бу? Билади-да,— деди Дунё.— Нима, сиз билган нарсани Собир билмайдими?

— Собир мени йўлда қолдириб кетяпти, янгажон,— шикоят қилди Мунди.— Айниқса пора олиш масаласида.

Собир қутилмаганда зарда қилди.

— Сўнги вақтда шунақа гаплар оғзингизни бир чеккасидан чиқадиган бўп қолди-я! Тўғри... бу киши ҳазиллашиб айтади, лекин уни бошқалар ўзларича тушунади!

— Менга деса...— қўл силкитди Мунди.— Ҳалол ошини кўчада ичади!

— Хўп, бояги қўшиқни айтайинми?— сўраб қолди Хуррам.

— Қўшиқ айтасизми?— сўради Ултон.— Ҳалиги домланинг гапларидан...

— У кишининг гаплари шу қўшиқда жоба-жо!— деди Хуррам.— Афсуски, ҳозир кайфият яхши...

— Буз! Буз!— зулм қилди Мунди.— Мана, ярим соатдан кейин биз овга кетамиз! Йиғлаб-йиғлаб кетайлик, а? «Дод дастингдан, девона! Машраб қайда-сан? Буни ёнингга торт!»

— Барибир тортади,— деди Хуррам. Ва тағин аҳли давранинг руҳини билмоқ учунми — бир-бир зеҳн солиб, бош чайқади-да, сергак тортиб сўради:— «Ов»га чиқаман дедингизми, Мундибой?

— Ҳа, мурид овига,— деди Мунди.— Пичан ўриш авжида. Редакциядан топшириқ бор. Қўшни совхозга кетамиз. Оқсув запасда туради...

— Дарвоқе,— Ултонга мурожаат қилди Зокир Уринов.— Эрта эрталаб бизнинг коллектив ҳам пичан ўришга чиқади... Уртоқ Сўпиев билан келишдик.

— Жуда сози!— деди Ултон: у ҳарчанд ўқувчиларнинг пахта теримига ойлаб олиб чиқишига ҳам ичдан қарши бўлмасин...

...«шундай бўлиши керак», деган хулосага келиб бўлган, илло ўзи ҳам камида ўн йил пахта терган эди: мактабда олтинчи синфдан чиқишарди.

Университетда — беш йил. Вилоят марказида ишлагандаям ўн беш кунлаб...

Гап шундаки, «чиқмаслик»дан бошқа йўлнинг ўзи йўқ, қолаверса унинг бу масалага муносабати ҳам ҳалигидай, маънавиятга... муносабатга ўхшаб кетарди: «Пахта — ўзбек халқининг миллий ғурури! Унинг бир грамини ҳам нобуд қилмай давлатга териб топшириш — муқаддас бурчимиз!» деган шиорларнинг минг йилдан бери такрорланиб келаётгани, пироварди, мактаб партасида ёдлагани «Назир отанинг ғазоби» сингари бадиҳаларда бобо деҳқоннинг: «Менга деса тош ёғмайдами? Барибир пахтани терамиз! Давлатга берамиз!» деган гапларининг таъсири ҳамон бор...

...эдики, совхоз чорвасига пичан ўриб бериш бобида ҳам у эътироз билдирмас эди.

Устига устак: ўша пичаннинг бир улуши ўзларига — Султон чўпоннинг кўрасига келиб тушади...

Хуррам торини ёнига қўйиб:

— Шеърнинг ўзини айтиб бераман,— деди.— Сизлар эшитмагансизлар... Балки Ултонжон билар? Чўлпон асарларини ўқигандирсиз?

— Ў, марҳамат!— деди Ултон ва Дунёга қаради.— Айтсин-а?— Сўнг Баҳорга ўқтирди:— Билиш зиён қилмайди... Умуман, мен «шарт!» деб ҳисоблайман!

Зокир Уринов илжайди.

— Ҳалиги «халқ душмани» бўлиб кетган Чўлпоннинг шеърими? Интересно! Қани, эшитайлик!

— Бу... шеър йигирманчи йилларда ёзилган,— Хуррам изоҳ берди.— Юрт яна асоратга тушган пайтда ёзилган.

— Изоҳ берилмаса,— яна луқма ташлади Зокир Уринов.— Яхши шеърнинг умри вақт билан ўлчанмас экан.

— Доно гап!— деди Хуррам.— Мана, қарангларки, орадан олтмиш йилдан кўпроқ вақт ўтибди-ю, ўша шеър бугун ҳам замонавий... Балки замонавийроқ жаранглайди.

Дунё Зокир Уриновга ижирғаниб қўйиб, Хуррамга бутқул бурилиб ўтирди.

— Эшитамиз!

Хуррам торни созлаётгандек сочлари тўзиб юзига тушган ҳолда айта кетди:

Кўнгил, сен мунчалар нега
Кишанлар бирла дўстлашдинг?
На фарёдинг, на додинг бор,
Нечун сен мунча сустлашдинг?
Ҳақорат дилни оғритмас,
Тубанлик дилни оғритмас,
Тубанлик мангу кетмасми?
Кишанлар парчаланмасми?
Қиличлар энди синмасми?
Тириксан, ўлмагансан.
Сен-да одам, сен-да инсонсен:
Кишан кийма, бўйин эгма,
Ки сен ҳам ҳур туғилғонсен!

Ултон қўлларини тиззасига тираб турар, тасаввурида — ўзининг таҳқирловчига милтиқ ўқталган чоғи, шунинг учунми — ўзини ҳур-озод сөзар ва бу йўлда яна яроғ ўқталишга ҳозирдек эдики, бу хол йигит қалбини кенгайтириб, нигоҳини ҳам гўё ёйиб юборган ва у ёнида ўтирган Баҳору...

...у четдаги Хуррамни-да бутун вужуди-ла ҳис этиб ҳамда бошқаларни ҳам бағрига камраб олаётган эди.

— Великолепно!— деди Дунё.

Ултон эса ғижиниб кетди.

— Ўрисча камроқ бўлсин.

Баҳор уни тирсаги билан туртди. Кейин:

— Узлариям жа-а...— деди.

Зокир Ҳринов кулиб қўйди.

— Рост, кам ишлатиш керак... Раз ўрисга қарши бўлгандан кейин ўзбек тилини мутлақо софлаш керак-да.

— Ажойиб хулоса чиқардингиз, домла,— деди Хуррам.— Бироқ, кунларнинг бирида ўзбек тилининг софлиги учун улуғ кураш бошланишига мен ишонаман. Ултонжон, нима дедингиз?

Ултон сергакланиб:

— Қанийди,— дея илжайди. Сўнг ичидан ўрлаган бир алам бўғзига чиқди.— Аслида шундай бўлиши керак!— таъкидлади у. Кейин бу йўриғда тинмай, тўлиб-тошиб сўзлаш истаги шунчалик хуруж қилдики, у бир оғиз гапиролмай ютиниб қолди. Сўнгра хўрсиниб:— «Сенда одам, сен-да инсонсен!»— деди.— «Ки сен ҳам ҳур туғилғонсен!»

Ниҳоят, ўзининг «озод инсон» бўлиб яшаётганидан қалби қувончга тўлиб, бу шеър ҳам ўзининг ҳаёт тарзини давра аҳли олдида бевосита тасдиқлагандек туюлди.

Бироқ буларнинг ўзига ўхшамаслиги наша қилиб, ачина бошлади-ю, кўзи ёшга тўлаётганини туйди: ахир у...

...ночорликдан бу «йўл»ни танлаган-ку? Бу — йўл ҳам эмас, қочоқлигу таркидунёликнинг бир кўриниши, холос.

Дарвоқе, шу ҳолда ҳам у — барибир...

...жамоат орасида: умумдан фарқи кам!

Мана, уйландиям...

«Ҳа, ҳақиқатан ҳам дунёдан кечган кимсанинг жойи — бу ер эмас!— Хаёлида етимчўққининг осмонталаш ўркачи кўриниб кетди.— У ерда айиқ яшарди-я?.. Ҳозир ҳам бор.

Уша айиқнинг жуфти бордир...— Шу он ёшлигида чўпонлар гурунгида эшитгани бир ҳикоя ёдига тушиб кетди.

Бир қизчани айиқ олиб қолади. Орадан йиллар ўтиб, қизнинг акаси тоғ бағрида янтоқ ўриб юрганда, тепадан бир калава думалаб тушади.

Ака калавани ўрай-ўрай чўққига чиқиб борса, синглиси бир тошда йиғлаб ўтирган эмиш. Қўлида урчуқ: калава уники экан.

Жигарлар йиғлаб кўришадилар. Ва маълум бўладики, синглисини айиқ ўзига хотин қилган ва...

...икки яшар жияни бор.

Тоға жияни тош билан уриб ўлдиради-да, синглисини қишлоққа олиб тушади. Ҳадемай айиқ ҳам ис олиб, бўкириб келганда, униям уриб ўлдиришади.

Кейин қизга эр чиқмайди.

Боёқиш томга чиқиб, урчуқ йигириб ўтираркан-да, йиғлаб-йиғлаб айтар экан:

«Аюв¹ бўсяям болам эди,

Аюв бўсяям бойим² эди».

Ултон ғоят мунглианиб:— Уша ерда яшайверса бўларди-ку?— деди. Кейин ҳувуллаган чўққи, қоронғи ғор кўз ўнгига келиб, уни томоша қила бошлади: қандайдир суяклар, жун... Кейин пастликка қаради-ю, оқ отга бир келинчакни миндириб, чилвирдан етаклаб келаётган кишини кўрди. Ва бирдан ўзига келиб...

...ёнига қаради.

Баҳор унга тикилиб турарди.

— Қалай?— деди.— Мабодо Чўлпон билан учрашиб қайтмадингизми?.. Тузук ўтиринг.

Ултоннинг «қанақа Чўлпон?» дейишига сал қолди. Илло шу сониянинг ўзида ҳамма нарсани эслади ва... кўрди: қурдошларга бир-бир қараб жилмайди-да:

— Кечирасизлар...— деди.

— Ҳечқиси йўқ. — Хуррам тавозе билан деди. — Ҳамманинг ҳам ўйлаб кўрадиган вақти келди... Мундибой, гапни кулгига бурманг!

¹ Айиқ.

² Эр.

— Мунди ака гапириб бўлди,— деди Дунё.— Айтинг-чи, Хуррам ака, мана шундай кайфият...

— Хўш?

— Бу кайфият мендаям бор!— давом этди бирдан у хўмрайиб.— Ахир, кўриб турибман... Бир каттанинг хотиниман. Бизнинг уйга йиғиладиган меҳмонларнинг баъзи гапларини эшитгансиз, ҳим, илон пўст ташлайди...— Кейин Хуррамга илиққина жилмайди.— Узр, ўзингиз ҳам эшитгансиз-ку?— Кейин даврага тушунтирди:— Бир-икки ўтиришга хўжайин бу кишиниям таклиф этган эдилар...

— Буми? Таклиф этмасанглр ҳам борарди-ку?— деди Мунди.— Кечирасиз, янгабой, тор давралардаям пул қистиришадими?

Шу пайт ёнғоқ ортидан чиққан Абдуқаюм:

— Тор давраларда қистирсин-да!— деди.

— Ҳа, бу киши билади!— деб чирсиллади Турсунтош.— «Ўзбекистон» санаторийсида хизмат қилганлар-у! Ундай жойларга фақат йўғонлар боришади!

— Худди шундай!— деди новвой ва Ултоннинг биқинига ўтирди.

— Бу киши тўғри айтадилар,— тасдиқлади Дунё.— Биз ҳам икки марта ўша санаторийга борганмиз... Менинг саволим бошқа эди: Хуррам ака, сиз шу касбингиз устидан кўшни областларгаям бориб турасиз. Уша жойлардаям мана шунақа... ўтмишга қизиқиш, тарихга бошқача назар...

— Бор, бор!— деди Хуррам.— Қайтамга бизда кам. Ҳа-ҳа, халқимиз нисбатан тўқ... Ҳаво тоза. Сув ҳам... Мана, Баҳорой яхши биладилар, касаллик ҳам оз...

Шунда қаёқдан пайдо бўлди — дарахтлар орасидан чиқдими, кўкдан тушдими — бир қирғий ўқдек келиб Абдуқаюмнинг бошидаги оқ қалпоғини уриб-учириб ўтиб кетди.

Давра ҳайрат-вахимада қўзғалиб, ҳамма бир-бирига қарашди: худдики, бир дақиқа туш кўргандек эди.

Кейин Мунди кўкрагига туфлади. Хуррам ёнғоқ ёнига ўтиб, сойга қаради.

— Вой, агар кўзингизга...— дея пичирлади Баҳор. Дунё бўлса ҳаяжонини босиб:

— Бу нима сир, новвой ака?— деди.— Чағалайга ўхшади, Қора денгизда биронтасининг инини бузганмидингиз?

— Алҳазар!— Абдуқаюм кулиб, хотинига қаради.— Бу биринчи марта бўлаётган эмас...— Қалпоғини ағдариб у ёқ-бу ёғига қаради.— Ултонжон, сиз табиатшунос-ку?

— Дунёхон рост айтдилар,— деди Ултон.— Қарға билан майна ҳам ўзларига жабр етказганни унутишмайди.

— Ўртоқлар, менда айб йўқ.

Дунё кулди.

— Бас, мен биламан, қирғийга ким ёмонлик қилганини... Лекин айтмайман: бу ерда табиатшунос ўтирипти... Ултон ака, ўшанинг ини бор-а бу ерда?

— Ана!

— Хуллас калом, новвой, бу қалпоқдан воз кечадиган бўлдингиз,— деди Мунди.— Ё ҳаёт, ё ўлим. Яъни ё кўз, ё қалпоқ? Танланг бирини!— Кейин Собирга кўз тикиб, шишага имо қилди-да:— Ултонжон, бизга жавоб берасиз энди,— деди.— Мана, уялмасдан бугун ҳам келдик... Хуррам ўтираверади... Кечгача деяпман-е. Кейин сениям муҳим ишларинг бор. Аммо лекин Берди тентак ҳам районда бўлса керак...

— Рост,— деди Хуррам.— Ҳозир тўй сезони, Ултонжон. Беш-ўн кундан кейин пахтага ҳайдашади. Шу билан тамом.

— Бир йиллик бисотини йиғиб олади, холос,— қўшимча қилди Мунди ва ирғиб туриб, ўзи шишани олди.— Чингизхон кетди, амир Темур кетди, ҳе, Сталин бобоям ўтиб кетди! Биз ҳам бир кун...

— Айтмоқчи, Ултонжон, эртага кечқурун яна учрашамиз,— деди Хуррам.

— Ҳа, да!— деди Дунё ҳам.— Эртага чорлар. «Куёв чақирди».

— Шу, шу,— тасдиқлади Баҳор.— Бирга бўламыз, Хуррам ака. Собиржон?

— Мен биламан,— деди Собир.

Салдан кейин ғўла-стол атрофида уларни кузатиб қайтган келин-куёвдан бошқа ҳеч ким йўқ эди.

Ултон тагин... қурдошлари «номардлик» қилгандай хўрсиниб кўча тарафга қараркан, туйқус тушундики: уларнинг ҳам иши бор-юмуши бор, қолаверса, буларни ёлғиз қолдириш учун кетишди.

«Демак, ёлғизликдан фойдаланиш лозим!» дегандай хотинига юзланди-ю, унинг кўзлари юмилинкараб кетаётганини кўриб, шивирлади:

— Уйқу босяптимми?

Баҳор чўчинқираб кетиб:

— Ҳа,— дея жилмайди. Кейин эрининг билагидан ушлади.— Жиндак дам олайлик. Худо урсин, тоғ йўли чалиб ташлади. Кеча ўзингиз чарчатувдингиз...

Ултон «пиқ» кулиб, айни чоғда мамнун бўлиб:

— Гап йўқ,— деди. Кейин ўрндан ирғиб турганини билади, теварак-атроф ўзга бир мазмун касб этгандай туюлди: ҳа-ҳа, энди бу боққа хўжайин битта ўзи эмас...

...мана бу хоним ҳам бор.

Демак, бундан буёқ ҳар ишни-да шу нозанин билан ҳам қамти қилмоғи керак.

Бу ҳолнинг ўз эркини бўғиши мумкинлигини Ултон ҳозир ўйламас, аксинча, бу янги туйғу унга лаззат бахш этар эди.

— Бу нарсаларни ким йиғиштиради?— худди ўзи «йиғиштириши» лозимдай оғриниб сўради Баҳор.

— У-ў, у ёқда қанча одам бор!— хитоб қилди Ултон.— Ашим ҳам ўша ерда экан.

— Ҳм.

— Уларнинг олдидан ўтамизми?.. Хотинлар гапга тутишади.

— Дарвоқе!— деди Ултон.— Йўғасам нима қилдик? Мана шу бинтни ечиб ташлайлик-а?

— Ахир, амбулаторияга боришимиз керак-ку?.. Хўп дей қолинг!

— Ҳим,— Ултон кулумсиради.— Яна қочар эканмиз-да?

Баҳор кўзини қисди.

— Қочайлик... Эй, қизиқ бўлди-ку тоғ сафари ҳам! Қайтамга ҳаммаси завқланиб кулишди.

Ултон унинг кифтидан қучиб қўйди.

— Кетдик!

Бироқ йўлга қараб, ўйланиб қолди: хўп, мана бу ёнғоқ остидан пастга эниб, кўприк ёнидан йўлга чиқишади: кейин, демак, қандайдир мошина тўхта-тишади...

Баҳор боя ушбу кўйлагию шиппагида хотин-қизлар олдига боришгаёқ уялган эди. (Турсунтош уни кулбага обормоқчидек бўлган эса-да, тагин шу либосида қайтариб келганди.) Кўчага чиққанда... уялмасми?

Шунда Баҳорнинг ўзи «ёрдам»га келди.

— Ултон ака, барибир кулбага бориб, кийиниб олмасам бўлмайди. Оғзига кучи етган бор, етмаган бор — унақаларга тоқатим йўқ!

— Маладес!

Улар писиб юргансимон бўлиб ариқ бўйига етишганда, айвонда бир зот кўринмади-ю, Ултон:

— Ана,— деб ўша ёқни кўрсатди.— Тезроқ юринг... Қараманг... Ана шундай.

Улар товукларни қақолатиб-қочириб, қирга ўрлашди. Мошина изидан илдамлаб боришаркан, Ултон катта йўлга бир-икки бор кўз отди-ю, бирдан қўл силтади: унга «таниш мошина» қайдан бўлсин?

Наби ҳам кетди...

Гижингтой кишнаб, Ултонни бу инжиқ хаёлдан халос этди. Аммо бирдан отга ачинди: уни бу ёққа чиқариб боғлашни Эргаш чўлиққа нега буюрди? Бедапояни «банд» деб ўйладими... Майли, ҳозир оптушиб арқонлайди.

Шошма, отни миниб жўнасалар-чи? Йўғ-е, жониворга жабр бўлади.

Баҳор Ултоннинг изидан уйгача кирди-ю, тўғри стол қошига бориб телефон дастагини кўтарди. Шиғ-шиғ этказиб рақамларни тераркан:

— Ҳозир,— деб қўйди эрига, сўнг бақириб юбораёзди.— Ўзларику, хо-

ним афандим? Ҳа... Эй, амбулаторияга бормоқчи эдик. Улов йўқ... Э, нима! Бизники шу... Қўй, яйраб қолайлик... Ҳа, ёнимда...— Ултонга кўз қисди-да, жиддий тортди.— Ўртоқ Султонов тагин ярадор-ку? Ҳа-да... Неча минутда? Мана, соат ҳам... беш ярим!

У трубкани қўйди-да катга ўтирди, сўнг чўзилди. Эрига илжайиб қараб:

— Ҳозир Ботир келади,— деди. Кейин шифтга васса ўрнига босилган шох-шаббаларга боқиб, сўнгра қовжираган гулларга ва жавонга кўз ташлаб:— Қизик,— деди.— Мен ўрганяпман...— Кейин тик турганча ўзини томоша қилаётган эридан сўради:— Ота-онангиз билан бирга турарканмиз-да. Мана, қиш яқин...— Сўнг туриб ўтирди ва Ултонга ёнидан жой кўрсатди. У ҳам ўтиргач, белидан кучди.— Келишганмиз-а?

— Ўша-ўша,— деди Ултон.— Ҳам у ёқда, ҳам бу ёқда турамыз!

— Сиз яхшисиз... Кечирасиз, ташқи қиёфангизга қараган одам сизни ҳеч ҳам...

...мундай деб ўйламайди.

— Қандай?

— Демократсиз!

— А-а-а.— Ултон бу калимани шарҳлаб, киши аслида, яъни эр хотин ҳам аслида шундай бўлиши кераклиги ҳақида сўзламоқчи бўлди-ю, қандайдир ғов бу фикрини тўсди: у — шубҳасиз...

...ораларидаги фарқ эди: қизнинг у ёқдаги шароитга ўрганиб қолганию, ўзининг бу шароитга мослашгани.

Илло бу ҳол уни бундай фикр юритишга ундаган (ундаб бўлган) эди!

Ниҳоят у яна: «Ҳа-е, яшайверайлик-чи!» деди ўзига ўзи: кунлар ўтаверсин...

...Бу орада Баҳор билан балки яна бир — ҳозирча номаълум йўсинда тил топишади. Ва табиийки, бу жараёнда Баҳор ила боғлиқ, жумладан, бошқаларнинг-да ўзларига муносабатия тўйларига, хуллас, жуфт бўлишларига муносабатлари ила боғлиқ «сир»лар аён бўлади...

Шундай бўлиши керак.

Шунда Баҳор:

— Менинг қатъий фикрим шу,— деди қандайдир ўйчан-паст товушда,— қаерда бўлмайлик, бирга бўлишимиз керак. Билдингизми?

— Ахир...

— Мен хизматни...— шу сўз оғзидан чиққач, у яйраб жилмайди,— назарда тутаётганим йўқ.

— Албатта!— деди Ултон.

— Чунки сиз муаллим...

— ...сиз дўхтир.

— Эй, дарров тушунасиз-а?

— Бу табиий ҳол-ку?— деди Ултон ва иттифоқо қизнинг... қалбига кириб кетадиган нигоҳ билан тикилиб қолди, бу назарда: «Ичингизда нима... яна нима сирлар бор? Шуниям дарҳол тушунсам эди!» деган маъно бор эдики, Баҳор алланечук шошиб қолиб:

— Да, да,— деди.— Бўпти. Мен кийинай...

Ултон тескари қараб туриш учун ўрнидан қўзғалди-ю, отни эслади:

— Йўғасам мен қадрдонни жилдириб келай...— У эшикка бурилганда, бурчакдаги хуржунга кўзи тушди: «Калла гўшти тез айнийди»... деган гап кўнглидан кечди ва бу тўғрида индамасликни маъқул кўрди: Баҳор холодил-ниқдан гап очиб қолса...

У милтиқни олиб, улади. Жойига илиб қўйди. Кейин дастурхонни хуржуннинг ичида очиб, калла-пачага пиёз аралашмагани, демак, бузилмаслигига амин бўлди. Коньякни чиқариб, столга қўйди-да:

— Буни олармиз,— деди.

Баҳор, афтидан, эрининг кўнгли учун:

— О, албатта,— деди. Сўнг илжайди.— Ҳарқалай, бу пора эмас...

Ултон ташқарига... пастга тушгач, хаёли яна тўй харажатларга оғиб: «Эй, отам шунча бойми, а?» деб ўйлади ва бу ҳақда албатта чол билан бир гаплашишни дилига тугди.

...Таниш «Жигули» амбулатория олдида айланиб тўхтади. Ултон тушиб, ҳайдовчига миннатдорчилик билдираркан, Ботир:

— Тезаги қурийдими, ака,— деди.— Хизмат бўлса бе-ма-лол!

Ултон, ниҳоят, бу йигитнинг Дунёга ким бўлишини сўраш, лекин ғўла-бирлиги Бутабой Сўпига ўхшаб кетишини ўйлаб бурилганда, Баҳор уч-тўрт қадам жилиб қўйган, уйдан пилдираб чиқиб келаётган оқ халатли кампир эса:

— Хуш кўрдик-е, хуш кўрдик,— деб жаврар эди.— Бир кунда соғинтириб қўйдинглар!

«Тўйга бормаган экан», кўнглидан кечирди Ултон. Сўнг уларнинг кўришиб, сўрашиб бўлишларини кутди. Кампир дўхтирнинг саволларига негадир шивирлаб жавоб қайтарди. Кейин Баҳор этакларини чимдиб кўтариб, зинага ўрлади-ю, кампир Ултонга пешвоз юриб ва йиғламсираб:

— Келинг, улим, келинг,— деди.

Ултон унга елкасини тутиб энгашди. Ҳожар опа унинг кифтига қоқиб, кўзларига ёш олди.

— Кўпга киринглар, ували-жували бўлинглар, илоҳим...

Ултон бирдан томоқ қирди.

— Хўш ўзингиз қалайсиз, хола? Тўйда бордингизми?

— Э, албатта,— деди кампир. Кейин жилмайди.— Узоқдаги танишларни-ям кўрдим. Расул акаям келинлари билан келган экан...

— Ҳа.

— Хўп дардлашдик. Бечоранинг улидан хат узилиб қопти. Авғонистонга кетган ули бор-ку?

Ултон хўмрайди.

— Ҳа, энди... Ҳа, узингиз дамлими? Айтмоқчи, қаерда турасиз?

— Ана, қироатхонанинг ортида... Чолимиз ўлиб кетган. Бизниям тенг-тўшлар кетиб бўлди. Узимиз омонат бўп қолдик... Айтгандай, кеча энангизни қабрига бордингларми?

— Бордик.

— Хўп иш қипсизлар-да... Энди ҳаммамиз ҳам бу дунёда ғанимат...

Ултон унга тикилди: кампирнинг тағин нимадир дегиси бор эди.

Шу пайт уй эшигида пайдо бўлган оқ халати Баҳор бирдан қовоғини уйиб:

— Келмайсизми энди?— деди. Кейин Ҳожар холага буюрди:— Опа, сиз уйингизга бораверинг!

Кампир кўксида тутган қўллари қалтираб Ултондан узоқлашди. Баҳорнинг ёнидан ўтиб, ичкарига кирди. Баҳор унга тағин бир нимани уқтирди-да... ёрқин табассум билан зинадан тушди.

— Хўш, томоша қилсинлар, тўрам!— дея шу халатни кийиш асноси хизматга шай бўлиб қолгандек шаҳд билан ўнг томонни кўрсатди.

Ултон қаради-ю... илгари ҳам кўрган, бироқ эътибор бермагани — динозаврдек тизмага, унинг «кун қайтаргич» ўрқачларига, сўнгра ботиқ бағридан осилиб тушган ёввой ток, ток остидан оҳиста оқиб ўтаётган сувга ва сув ичидан чиқиб турган сари толларга кўзи қадала-қадала, қалби кенгайиб кетди.

Сўнгра сувнинг бош томонига боқиб, ўзининг яқинда ўша ёқдан отда келгани, сўнг эса...

...ҳув, у ерда чўмилгани кўз ўнгида «жонланиб», худди ўша пайтдагидек эти жунжикиб кетди.

— Етар,— деди Баҳор.

— Яхши! Яхши!— Ултон аланглаб, тушиб келган йўлларига қаради.— Қизиқ! У ерда катта йўл! Бу ерда — бундай жой! Мошиналар тушмайдими? Ювганида?

— Знакни кўрдингизми?— Баҳор кўрсаткич бармоқларини «қўшув» аломати қилиб кўрсатди.— Мошинасини ювгани тушган шопир ўлади...

— Фақат ҳалигидай мошиналар...

— Ҳа-да!— Баҳор изига бурилди. Ва қандайдир ғашланиб жилмайди.— «Скори помош»лар ҳам тушади...

Чумчуқкўз гулли кўйлак кийган Ҳожар опа амбулаториядан чиқиб, буларга таъзим қилиб ўша бошлади.

— Опа!— деди Баҳор унинг ортидан қараб,— Мени сўрашса, эримнинг уйдаман.

— Биламан-биламан.

Эр-хотин ичкарига кириши замон Баҳор Ултоннинг белидан қучиб, лабини тутди. Бироқ Ултон тузукроқ ўпишга улгурмай у эшикни ёпиб, ичидан қулфлади.

...Хужрада миз¹ чироғи ўшандоқ ёниқ, тагин ўша сирли-хилват вазият ҳоким, столчада тагин нималардир бор, аммо устига оқ дока ёпиб қўйилган эди.

Баҳор бурчакка ўтиб, тагин магнитофонни қўйди. Зум ўтмай ундан Хурам девонанинг мунис ювози эшитила бошлади:

Айрулиб мен ёрдин бир неча кун бўлдим жудо,
Ахтариб келдим сени, ороми жоним, қайдасан?
Неча кундур бу кўнгул муштоқи дийдоринг эрур...

Ултонга шундай туюлиб кетдики, бу қўшиқ ҳам ўзига аталган, ҳа-ҳа, тўй арафасида келмаги, демак, келса, эшитмаги учун қўйиб қўйилгандай эди. Лекин дарҳол бу ўйи пучга чиқди: ахир куни кеча-тўй куниям бу магнитофонни тасмаси айлангандир ахир...

Шунда (қизиқ!), Баҳор бирдан уни ўчириб, чуқур уҳ тортди.

— Ётамиз... Йўқ, олдин жиндак ўтирамыз... Хўш,— у столча қошига борди-ю, бирдан «ўғри» эшикка тикилиб қолди. Сўнг уни очиб ташқарига зеҳн солди. Ва ёпгач, Ултонга тикилиб кулумсиради.— Эсладингизми?

— Албатта.

— Эй, шунақа қилиб яшайверсак-чи? Сиз ўғринча келиб кетаверсангиз?

Ултон кулиб юборди.

— Майли.— Сўнг жиддий тортиб қўшимча қилди:— Лекин баъзида бир ўзингиз қолишингизга тўғри келади...

— Вой-вой, ҳазил қилдим-ку?

— Баҳор, ишонинг, киши баъзида ёлғизликни истайди... Бундан ташқари, менинг тоғ-тошга боришим бор.

— Тавба, сиз чини билан...

— Омади гапни айтдим-да.

— Ҳа-а. Лекин битта бўлсаям яхши хонани... ҳим, жиҳозлаб беришса бўларди.

— Бўлади.

— Музыка қўяман!

Ултон оромкурсига чўкди. «Ту»ни ёнидан чиқарди-ю стол четигаги мармар кулдонни тортгани, унда сигарет қолдиғини кўрди. Сўнг аста сочиқни кўтарди: «Золотое руно» бор экан.

У беҳол тортиб суюнчиққа ястанди.

Шунда ўзга бир мунг ва мунислик ила янги қўшиқ тарала бошлади:

Ҳеч кима маълум эмас ҳоли паришоним менинг,
Осмонни пора қилди оҳу афғоним менинг.
Мен нечун шод этмайинким хаста кўнглумни букун,
Келди ҳолимни сўраб жон ичра жононим менинг.
Эй ситамгар, келгилу акнун шаҳид этгил мени,
Мавж урсин Карбало даштида бу қоним менинг...

...Шу пайт Баҳорнинг диванга ўтириб, пиқ-пиқ йиғлаётганини кўрди.

— Баҳор?— ирғиб турди Ултон.

— Э, шуни эшитсам...— Баҳор ёнига майишиб, магнитофонни тагин ўчирди. Сўнг...

...Ултонга термулиб қолди-да:

— Шу гаплар бари сизга экан,— деди.— Улай агар! Нега бундай, а?— хўрсиниб энгашди ва кўзларини юмди.— Бир куни сизга... бир сирни айтиб бераман.

Ултон унинг тепасига келди.

— Ҳозир-чи?

¹ Қадимий ўймакор курси.

— Йўқ.
— Балки...
— Айтдим-ку?
— Хўп.
— Э, худойим!— бирдан нола қилди у.— Мен билмас эдим! Сизни, сизни...

— Менимча...
— Тушунмадингиз.— Кейин бирдан илжайиб, унга боқди.— Кечирасиз.
— Ҳақиқатан ҳам. Ҳеч нарсани тушунмадим.
— Раҳмат сизга... Сиз яхши мерган-а?
— Ҳарқалай.

— Биламан... Хўп, бу гапни бас қилдик.— Урнидан турди-ю, ўтирди.— Ўзим аҳмоқ! Сиз туфайли шундай бўлдим.— Сўнг аччиқ қаҳ-қаҳ отиб кулди.— Бир гап эсимга тушди. «Олийжаноблигинг жигаримни эзди», деган экан биров. Ултон ҳам беихтиёр кулиб юборди.

— Менга қаранг,— Баҳор унга ёнидан жой кўрсатди.— Илтимос, ҳозирги гапларимни унутинг..

— Нимани?
— Вой, мени ўлдирасиз...— Эрининг кўксига бош қўйди.
Ултон унинг кифтини силар экан, энди ўзининг кўнгли бузилиб кетди, ахир, муҳим «сир»ни эгаси тан олган эди.

Рост, илкинжи кечада Баҳор айтган эди: ким биландир яқин бўлганини... Аммо Ултон ўзи ҳам бу йўриғда «беайб» эмаслиги, қолаверса, маънавий бобидаги қаноатлари тақозосида қизнинг ҳуру ҳурмаслиги ҳақидаги ўйлардан ҳам воз кечган эди.

Шунда миясига ажиб бир фикр келди: буни ҳам — бу «номаълум сир»ни ҳам унутса бўладими?

Қандай илтимос қиляпти у?

Демак, унутса бўлади?

Рост, бир қанча муддат «тил остидаги чўғ»дек азоб берар...

Ҳа, унутолмаса-да,.. «унутиб туриш» мумкин-ку?

Бу — виждонга хилоф бўлмайди.

Ҳа-ҳа, дарвоқе, бундан бошқа йўл ҳам йўқ.

— Хўш?— сўради Баҳор.— Ҳеч курса...

— Ҳа!— деб юборди Ултон ва юрагию ўпкаси шишиб, қобирғаларини ёриб юборгудек бўлди.— Бўпти!— деди. Ва шошиб такрорлади:— Унутдим...— Сўнг ўз-ўзича тасалли бериш ёхуд ўзини ушбу қарорга мутлақ кўндириш учун ваъз ўқий кетди:— Эмишки, «бир йигитнинг кўнглига бир юртнинг сири сиғмаса, у — йигит эмас!» Бу гаплар... ахир... Э-э! — У Баҳорнинг елкасидан кескин итариб, манглайдан ўпди.— Сизнинг бир... шундай қарашингиз учун... Э, бўлди, ҳамма нарса ўтаверсин!— Аёл бақрайиб қолди.— Ҳа-ҳа, сиз мени севазил, мен сизни! Сиз бор, мен бор... Биз бир-биримиз учун яратилганмиз! Ахир...

— Бир-биримизни топганмиз,— шивирлади Баҳор.

Ултоннинг кўзи филт ёшга тўлиб, уни бағрига босди ва шундай қисдики, аёлнинг бағрига киритиб, балки ўзининг ажралмас бир аъзосига айлантиришни истагандек эди.

Баҳор бўғила бошлагач, бўшатди: э, бу одам... мустақил одам...

...Бировнинг қизи.

Ўзининг хотини.

Ана, бахт!

Ҳа, «бахт» деганлари шу: бировнинг фарзанди... асли сенга бегона аёл бу ва, ажаб, сен ҳам бировнинг фарзанди, унга бегонасан-у...

...сенлардан яқин одам йўқ: сирдош... Ҳа-ҳа, «сирим бор» деб тан олишнинг ўзи ҳам — сирдошлик-ку?

Ултон, бахтингни топгансан! Ул-да шундай... Икковингдаям қандайдир «гуноҳ» бор.

Бу ҳам — табиий ҳол: ахир, сизлар куни кеча бир-бирингизни топдинглар. Балки ана шу — «топиш» учун узоқ вақт юрдинглар ва шунинг учун...
...ўша «гуноҳ»ларга «ботиб» чиқдинглар: энди поксизлар-ку?

Эндиги ҳаёт ана шу покликда ўтмайдами?

Ўтиши керак.

Рост, орангларда сал-пал, мисол учун, тарбия бобида фарқ бор, аммо у ҳам...

...бартараф бўлажак. Бунга келишдинглар ва ҳар иккаланг ҳам шунга интилаётирсан!

У ёғига худо пошшо!

— Баҳор!

Тағин унинг бағрига суқилган ва энди ўзи шу бағирга кириб-сингиб кетмоқчига ўхшаётган аёл бошини орқага тортди.

— Лаббай.

Ултон ёрқин табассум билан:

— Газагига ўпаман,— деди.— Туринг! Бошланг... Олга! Ҳе-е, биз инсонлар бачканамиз!

Баҳор пилдираб столга йўналади-ю, ярим йўлда тўхтаб бурилди.

— Кийинайми?

— Керак эмас.

— Ну-у?..

— Майли.

89.

Ултон «Тез ёрдам»дан чойхона олдида тушиб қолмоқчи эди, мактабга бурилишда тўпланиб турган ўқувчилару Зокир Уриновни кўриб: «Пичанга...» деди ва вақтида етиб келгандек хурсанд бўлиб, ҳайдовчига қаради.

— Ҳув, уларнинг ёнида қоламан.

Хўжамурод бош ирғаб, нақ уларнинг қошида тўхтади.

— Раҳмат, Хўжамбой.

У «Волга»ни ҳайдаб кетди.

Адоқдаги дара устида порлаб турган қуёш нури кўзига санчилаётган эса-да, қиз-йигитларнинг кўзларидан ҳали уйқу аримагани, айримлари дийдираб турганини кўрди. Табиий, бу болалар саҳарлаб сигирларини подага ҳайдашади, аммо кейин мизғиб олишлариям бор. Қолаверса, уларнинг биринчи (таътил бошланганидан бери) саҳарлаб тўпланиши эди.

Ултон шундоқ саҳарларда ўзининг ҳам кўзларини уқалаб пахта теримига йўл олган чоғларини эслаб:

— Салом сизларга!— деди ўктам-жиддий овозда. Улар: «Салом, муаллим!» деб алик олишгач, Ултон ҳар йили теримда киядиган коржомасини эгнига илиб олган Зокир Уриновга қўл берди.

Домла истаб-истамай кўришди-да, «Тез ёрдам»нинг орқасидан қараб қўйди.

Узоқ Тўлаганов ва бошқа ўқитувчилар билан ҳам кўришаркан, йигит қисина бошлади: барининг устида эски-туски кийим-бош.

Ултонда эса — қора костюм-шим, туфли... Бундан ташқари уларнинг пичинг қилишлари, қуёв бўлгани учун амбулатория томонидан келаётганини айтишларини ўйлаб, энди ўқувчиларга ҳам бошқатдан разм солиб, сигарет тутатмоқчи бўларкан, шалдир-шулдир қилиб паст кўчадан юк машинаси чиқа бошлади-ю:

— Домла, мен кийимни алмаштириб келай,— деди Ултон.

— Сиз қолаверсангиз ҳам бўлади,— деди Зокир Уринов.

— Ҳа, биз ўзимиз...— қўшилди илмий мудир.

— Э, нимага!— Ултон йўлнинг у четига ўтиб тўхтаган машинага ёпирилиб бораётган ўқувчилар қатори шаҳдам одим отди. Ва кабинадан тушаётган дала бригадири Тиркашга:— Оға, бир минут кутасиз!— деди.

Бу йигит — Эргаш чўлиқнинг акаси эди.

— Ҳе, сизга ўзимиз ёзиб қўямиз!— деб кўришди у.— Бир тонна етадими?

— Раҳмат,— деди Ултон.

— Шошманг йўғасам... Сиз уйга бориб, ул-бул қилиб чиққунча, биз ярим йўлга етамиз! Мен йигирма минутдан кейин қайтиб келаман.

— Ўзи, қаерга борасизлар?

— Ана, Қурисойга!

— Унда мен пиёда бораман.

Ўша сой Ултонларнинг уйи ортидан бошланадиган тўрт-беш тепаликдан кейин келар эди.

— Ихтиёрингиз.

Ултон ихота тошлардан ошиб ўтиб, тиканзорга тушди.

Кулбасига етавериб, Гижингтойни ўрнида кўрмади ва сал ҳайрон бўлди: «Оптушиб боғлашганми? — деб ўйлади. — Ҳим, мениям кутишган...»

Ултон йирик-йирик одим отиб, шунинг учун чайқалиб-чайқалиб ёнбағирдан энаркан, уйларида берироқда таёғига иягини тираб қараб турган отасини кўрди...

— Ассалом айлайкум!

Бобо таёқни елкасига суяб, ўғли билан қўш қўллаб кўришди-да, бўйнини гаж қилиб:

— «Скори»дан тушганингни кўриб чиқдим. — деди. — Ҳа, яхши дам олдингларми?

— Ҳа, — Ултон чолга қарамай, қуйига — иморат айвонига тикилди. — Меҳмонлар ҳалиям кўп-у?

— Худога шукур, яна келишади, — деди чол. — Қуллуқ бўлсинга...

— Ота, биз пичанга кетяпмиз.

— Сизни озод қилса бўларди-ку?

— Нега энди... Менинг улардан нима ортиқ? — Ултон шу фурсатдан фойдаланиб отасига кўз тикди-ю, бир тўсиқдан ошгандай бўлиб сигарет тутатди.

— Бу гапингиз ҳам ўринли.

— Эргаш борми? Ота, мени сизламанг. — гижиниб кетди. — Неча марта айтаман...Кечирасиз, эски-пески кийимларимни опкелай.

— Опкелишади. — Бобо уч-тўрт қадам пастлаб: — Кампи-ир! — деб чақирди.

Ултон уйга тушиш, қаердадир ётган эски-тускиларни излаш ва кимлар биландир ноилож гаплашиш — қисқаси, вақтни беҳуда ўтказишдан қутилгани учун чолга монелик қилмади. Аммо шу оннинг ўзида: «Нега энди эски-туски?» деган гап калласига келди-ю:

— Чалғи бўлса бас! — деди.

Чол айвондан тушаётган хотинига айтди:

— Чалғи билан айри чўп топиб юбор! Биз ҳў-ў! — Ултоннинг кулбасини кўрсатди.

Ўгай она Ултонга тикилиб боқди-да, ғизиллаганча уй орқасига ўтиб кетди.

Ултон жилди, ота унга эргашди. Сал юртгач, Ултон кутди. Ва ёнма-ён бўлишди...

...бўлишди-ю, Ултон отасининг келишини истаётганини фаҳмлаб қолиб бирдан аллатовур бўлиб кетди: ахир шу чол уни деб йиққан-ийғнаганини сарфляпти...

Унинг кечаги қувонгани!

Тағин (Баҳор айтгани) бир хонани мебел-себелга тўлғазиши керак...

Дарвоқе, унинг «қанчалик бой» эканини ҳам сўрамоқчи-ку?

Ултон отасига ер остидан қаради-ю, таёқни белига кўндаланг қўйиб ва икки учини билагига солганча энгашиб келаётган чолнинг ажабтовур жиддийлиги кулгисини қистатди. Бироқ сергак тортиб: «Бу танти одам-ку? — деб ўйлади. — Неча урушларни кўрган..»

Ў-ў, юрда айтган гапи зўр: «Ўлимдан кучли... номус бор». Ғалати инсон бу киши!

Ўтмишдан ёдгорлик бўлиб қолгандайми-е: ўзбекона эътиқодларни эсла-тиб туриш учун... — Ултоннинг ўйи шу ерга етганда, онасининг қабрини зиёрат қилгани, яъники, ойлари бадалига... зиёрат қилгани, шунда ҳам...

...Баҳор сабаб бўлганини эслаб, ўртаниб кетди: — Ҳали бу чол ҳам ўтиб кетса, ў-ў!»

Шунда тўйдан кейин отасини бир қучоқлаб ўпиш аҳди ёдига тушиб, атрофга қаради.

Э, ана, ўқувчилару муаллимларни ортган мошина нақ рўпарадан ўтмоқда эди, болаларнинг қийқириқлари зўрға эшитилади.

Ултон гангиб тураркан, мошина бозорчага етгач, ўнгга бурилиб Қизилмозор пастидаги йўлни чангитиб ўтиши, кейин ҳув юқорида тағин ўнгга қайрилиб сойдан ўтиши кўз олдига келди. Ва ана ўшаларнинг ҳам олис йўл босишларига ўзи сабабчи бўп туюлди. Ҳақиқатан ҳам: Ултон тиканзор адоғини тошлар билан тўсиб қўймаганда, балки анави ерданоқ бурилиб ва тепалар оша йўл солиб, Қурисойга тушиб боришарди. Бироқ шуниси ҳам борки, бирон мошинанинг ҳайдовчиси ўша томонга бориш учун тиканзордан ўтишга талабгор бўлгани йўқ.

Чойхона олдида улов тиқилиб кетганда, айрим шофёрлар «иҳота»ни бузмоқчи бўлишган, холос... Аммо Мустафоқул амаки қўймаган ва яна кимдир-бирор у томон «қатағон» маъносида гапирган...

Умуман, Ултон қишлоқдошларини яхши билмаса-да, улар Ултонни билишади.

Анави кўприк ёнидан ҳам ҳарқандай мошинани бемалол сой бўйига эндириш мумкин: ювиш учун.

Лекин Ултон бундан бир йил бурун уч-тўртта мошинани қайтарган эди: шу-шу у жой ҳам «қатағон».

90.

— Шу, алдашмаса бўлгани,— деди ўғли қатори мошинани кузатаётган ота.

— Кимни «алдашмаса?» — сўради Ултон.

— Урилмаган пичанни «ўрди»га ўтказиб юборишлар ҳам бор-да, — жиддий жавоб берди чол. — Тиркашдан нима кетади? Бир имзо... Зиёни биз кўрамиз.

Ултон кўзлари ўкрайиб тураркан, тушунди: ахир, Тиркаш ўзига нима деди ҳали?

Ҳа, Ултон бу ёлғоннинг маъносини яхши билади. Вилоят редакциясида ишлаётган вақтида пахтадаги қўшиб ёзишлар айна шу пичан (пичан-а!) жамғариш бобида ҳам авжида эканини билиб кетган, зеро ўзларининг айрим ходимлари ҳам ишни қизғаниб пичан ўримига чиқмаганда, мутасадди бригадирдан фалон тонна пичан ўриб берди маъносида хат келтириб кўрсатган.

(Ҳа-ҳа, пичан жамғариш ҳам — ўзига хос «кампания»дирки, бу маҳалда нафақат мактаб ўқувчилари ўроқ-айри кўтариб дала-даштга чиқади, ҳатто номига бўлса-да, фирқўм-ижроқўм котиблари, қолаверса, дўхтир-ҳамширалар ҳам чиқишга мажбур: тартиб шу. Чунки колхоз-совхозлар ўзларининг молларини ўзлари етиштирган пичан билан қишдан чиқаришолмайди. Чунки алмашлаб экиш талабига риоя қилишмайди. Чунки ер майдонларига асосан пахта экилиши керак...

Шундай бўлгандан кейин каттадан кичиккача ҳайдашади-да далага: пичан ўриб кел, деб...

Кейин эса, йиғилган хас-хашак ҳам ҳалиги «алмашлаб экиш» режасидаги кўрсаткичларга киритилади.

...Тоғлик жойларда ҳам бу «кампания»нинг оғишмай амалга оширилишига сабаб ўша: ер майдонлари пахтанинг маҳрига тушиб, яйловларнинг қисқариб кетганидир.)

— Зокир Уринов бунга асло йўл қўймайди, — деди Ултон. — У кишини биласиз-ку? Тиркаш ҳам ҳазилкаш йигит...

— Биламан, — тасдиқлади қария. — Буям — бир гап-да...

Ултон катта уй томонга кўз ташлаб олди.

— Ота, мен кийимни алмаштириб тушай. Кейин сиздан бир нарсани сўрайман.

— Дуруст. Мениям гапим бор эди... Бор-бор. Мен сени кузатиб бораман. Қурисойга кетишди-ку?... Ҳайрон бўлма, мендан маслаҳат сўрашган эди. «Юқоридаги хас-хашакни кейинроқ ўриб тушсаям бўлади. Ҳозир бу ёқни тозаланглар», дедим, Қурисойда хашак мўл...

Ултон бош чайқаб қўйиб уйчасига йўртиб кетди. Кийимини алмаштириб, арзон туфлини ҳам оёққа илиб чиқаркан, хуржунни эслаб қаради-ю, милтиқ

қозига илиқлик ҳолда кўрди. Кейин столга бориб, нон, қовурдоқ ва олма олди, газетага ўради.

Шотидан тушганида, отаси чалғининг дамини бошмалдоғида сийпалаб кўрар, афтидан, ўтган куни кесилган шохлардан олинган узун сопли айричўп устунга суяғлиқ турар эди.

— Айтмоқчи, от қаерда?

— Боғда, боғда, — жавоб берди қария. — Келавермадинг, кейин обориб, кўрага боғладик...

— А, бу отарлар нима бўлди?

— Ошналар қараб туришибди. Эргашбойниям тонгда жўнатдим. Насиб бўлса, ўзим ҳам эрта-индин...

Ултон айрини олди, кейин чалғини ҳам олиб, елкасига лангар қилиб қўйди.

— Кетдик.

— Егулик олдингми?... Тушликни чойхонада қилишаркан. Тоққа чиққанларингда...

— Ота, кўнглингизга олманг, энди сўрайман, — деди Ултон ва энкайиб қирга йўл тортди.

— Сўра, улим. — Чол ҳам таёғини белига кўндаланг қўйиб ва у ҳам алла-нечук энгашиб, ўғлига эргашди.

— Шу... тўйга кўп нарса кетди-я? Узингизга маълум...

— Тўй бўлгандан кейин кетади-да, улим, — деди чол. У тўхтаб отасига қаради.

— Қанча мол... ҳолимиз бор ўзи? Қора молдан, ушоқ молдан...

— Бор, худога шукр, бор, — кулчадек юзига шўх табассум қалқиб деди чол.

— Яна... битта уйни мебел билан тузашга етадими?

— Етиб қолар... Айтмоқчи, синфдошинг айтиб эди, келиннинг шароити бошқача, деб.

— Бошқача!

— Қиламиз, тузаймиз, — деди чол. — Мебел... депутатга топилар.

— Раҳмат.

Ултон билан баробар чол ҳам жилди. Бироз юришгач, ўркакча чиқишди. Бу ёқда — энишдаю қарши бетларда сап-сарик янтоқлар атай бўяб қўйилгандек кўринар, йироқдан пўстлоғи арчилмаган арча харисига ўхшаб сўппайиб Етимчўққи тарифдан киши билмас салқин елпинди эсар эди.

Ултоннинг ҳаяжони сўз бўлиб тилига келди: «Ў-ҳў, қалайсан?» деб юборса.

Чол эса, бу тоғлар меники, улардан катта дардим бор, деган каби ўйланиб:

— Улим, шу би-ир масала бор-да, — деди.

— Айтинг. — Сўнг қариянинг оҳангидан мунгни англаб, хўмрайиб қаради. — Нима гап?.. Мабодо келиннингиз ҳақида эмасми? Айтаверинг.

— Йў-ў-йўқ. — Чол чап қўлини силкитиб қўйди. — Асло. Мен ниҳоятда хурсандман.. Хотинлар энди инжиқлик қилади, гаплашгимиз келади, деб. Мен айтдим: «Кўйинглар, ўйнасин улар!» деб...

— Раҳмат, ота. — У тағин бор-икки кун «ўйнашлари»ни айтмоқчи бўлди: демак бу оқшом «чарлар»га боришса, эртага... йўқ, индинга Таракановнинг уйида бўлишлари керак. Демак, қайтишда яна амбулаторияда ётиб қолиш мумкин...

— Гап шундаки, улим, бизнинг бир камчилигимиз бор, — деди чол.

— Хўш?

Улар телпак-телпак бўлиб ўсган янтоқлар орасидан супуриб қўйилгандек тақир жойлардан юриб, арнадан ўтдилар. Яна ёнбағирга секин ўрлашар экан, чол ўзга мулоҳазага бордими, тайсаллай бошлади:

— Бу камчилик талай чўпонларда бор. Бурундан бор...

— Ота, «камчилик»ми?

Бобо ўғлига тиқ қаради.

— Камомад.

...Ултоннинг эти вижирлаб кетди.

— Қуй туёғи... камми?

Чол бош ирғади.

— Вей, — Ултон гарангисиб қолди. — Шундай гапниям шундай хотиржамлик билан айтадими одам?

Чолнинг кўзлари каттариб кетди.

— Айтдим-у, кўпчилик чўпонларда бор.

— Нима у ўзи? — Шунда пичанчилар манзилга етиб қолганини тусмоллаб, жўнаоргиси келди-ю, қариянинг... шу гап учун атай эргашгани, пироварди, ўзини уй ёнида кутиб тургани боис шаҳдидан тушди.

— Улим, бу гапни айтмас эдим, — давом этди ота. — Бироқ, уни-буни чўтлаб кўрсам... Сен ҳаяжонга тушма. Отанг ишини билади. Давлатнинг бир бош тирриқ улоғигаям хиёнат қилгани йўқ. Хиёнат қилмайди ҳам! Шунинг учун мен тўғримда мундай гаплар ҳам юради: «Султон бобонинг молини бўри емайди. Сел олмайди!» Уқдингми, болам?

— Бўлмаса... қанақа «камомад»ингиз бор? У нима деган гап ўзи?

— Уйлаб кўрсам, ҳозир тушунишинг қийин, — деди чол ниҳоят. — Йўғасам, улим, сен йўлдан қолма. Оқшом гурунглашамиз... Э, чалларга борасизлар-а?

— Ҳа. Ота... мени кўнглимни тинчитинг. Бу ерда хавфли бирон нарса йўқми?

— Асло.

— Э, саломат бўлинг-е.

91.

Ултон илдамлаб эниб кетди. Бу ёнбағирда қизил-митти мевалари гулга ўхшаш бодомчалар кўп ўсган, саксовулдек томирлари тупроқдан чиқиб чўзилиб ётар эди. У ер-бу ерда малла товатошлар ҳам чиқиб турар, айримининг таги камар, у ерга талқон-тупроқ тўкилган, айримларининг сиртида қушларнинг оқчил ахлатлари қотиб ётар эди.

Оддий ўроқчидан фарқи қолмаган Ултон атай илонизи йўллар солиб, гоҳо тўхтаб тикилиб...

Қурисой қирғоғига — бу ёқдан боришда баланд тепаликка чиқиб тўхтади.

Эртақдаги сой тоққа чўзилган ва ҳақиқатдан ҳам сув йўқ, аммо қирғоқларини одамбўйи сассиқ каврақлар босиб ётар ва қандайдир қуриб қолган жануб палмаларини эслатар эди: каврақни мол емайди дейишади.

Бироқ, у тугул эшакмияни ҳам олишади: улардан қандай омухта ем чиқади — мутасаддиларига маълум.

Қирғоқ тобора кўтарила бориб, бўр тумшукли тизмага туташар, ўша ердаги ораликдан мошина ўтса бўлар эди.

У ерга тош тушиб йўлни тўсган бўлса, мошина тўхтаб қолгандир, деб...

...Ултон жўнади.

Э-э, бу ўрқачлардан кўп юрган у!

...Мошина ўша жойда баайни қумлаб қолган экан: филдираклар чир-чир айланади, оппоқ чанг буралайди. Зокир Уриновнинг ҳам тегирмончидан фарқи йўқ.

— Ҳў-ҳў-ўв! Тўхтанглар! — Ултон қўлини кўтарди ва чалғи билан айрини ташлаб тушиб борди.

Бир замонлар Мавр вайронларида хаёлкаш юраркан, экспедициянинг мошинаси кунора бирон-бир жойда қумлаб қолар ва ёш-яланг кўзлари қизариб келган шофёрга эргашиб боришар, шу асно қумга ботган мошинани «қутқариш» бобида анча тажриба орттирган эди.

Тиркаш оқ занжидек иршайди:

— Хўш-хўш, буюрсинлар, оғажон, — деди. — Болалар, қочинглар!

Ултон бамисоли оппоқ талқонга ботиб кетган филдиракларга зеҳн солиб чиқиди-да:

— Олдидан итариш керак, — деди.

— Эшитдингларми? Олдидан итариш керак экан, — деди Тиркаш.

Ултон тушундики, улар олд томондан итариб ҳам мошинани чиқаришолмаган экан.

— Ўтинглар, ўтинглар! — деб ҳайқирди ва ўзи ҳам ўта солиб, олдинги филдирак қопқасига ёпишди. — Ҳа! Бир, икки, уч!... — Ниҳоят, ҳамма ёпиш-

ди-ю; Тиркаш моторни гуриллатди. Гуриллатиши замон Ултон бақириб берди: — Учиринг! Учиринг деяпман!.. Нимага бақраясиз?

Мотор ўчди. Ултон ўзига ҳайратланиб қараб турган катта-кичikka тагин далда бериб:

— Ҳа! Би-ир, икк-ки, у-уч! — дея...

...мошинани итарганларида сезилдики, бу «бало» аста жила бошлади.

— Еш-оо, раз! — деб қичқирди Ултон. — Бўшашманглар!

Ҳа! Би-ир...

Учинчи марта итаришда машина холи ерга чиқиб, ўз ҳавосига тислана кетди.

Чуввос, қийқириқ остида мотор яна гуриллади ва Тиркаш мошинани селдан кутқазмоқчидек ёна бетга ғизиллатиб ҳайдаб чиқди.

Ултон ҳам уст-бошини қоқиб, четга чиқди. Узоқ Тўлаганов бошини сарак-сарак қилди.

— Қойил, молингни сот, жонингни сот, табиатшунос бўл экан-да? А, ўртоқ Зокиров?

Ултон унга изоҳ ҳам бермай:

— Домла, сизлар бораверинглар бўлмаса, — деди. — Мошинани тепадан айлантириб туширамиз.

— Да, да! — деди Зокир Уринов. — Ке-етдик, болалар!... Ултон, бу атрофда сув йўқми?

— Ҳей, йироқда булоқ бор... — Сўнг қирда қолган иш қуроллари опке-тишни кимга буюсам экан, деб қаранди-ю, шундоқ биқинида турган Зиёдулла-ни кўрди. — Э, сен ҳам шу ердами?

Бола жилмайди-ю, дарҳол хўмрайди.

— Қайтиб кетайми?

Ҳа, бу бола — Бутабой Сўпининг ўғли эди!

Лекин унинг бу гапидан Ултон хурсанд бўлди: чунки унинг акс сўроғида манманлик эмас...

...алам бор эди.

Нафсиламбири, бу йигитча бунақа «ҳашар»ларда кам кўринар, бултур пахта теримига ҳам кеч борган (бурноғи йили умуман чиқмаган), Зокир Уринов унинг «справка»сини муаллимларга кўрсатиб: «Падарига лаънат шуни берган дўхтирнинг! Касал эмиш-а!...» деган, хатда қайд қилинган хасталикнинг номини ҳам биров ўқий олмаган эди.

Ултон ўша «воқеа»ни эслади-ю, юраги шувиллаб кетди: «Уни Баҳор ёзиб берган бўлса-я? — деб ўйлади. — Баҳор...

...Пахта очилиши учун ҳам, япроғи тўкилиши учун ҳам сепиладиган до-риларнинг нечоғлик зарарли эканини биладиган Баҳор, демак...

бошқаларни аямайди-ю, бунинг отаси — кимсан Бутабой Сўпи! Угай онаси дугонаси бўлгани учун...

Баҳор уларга қандайдир даражада қарам; манфаатдор...

Ултон хўмрайиб:

— Йўқ, келиб яхши қипсан, — деди йигитчага. — Тенгдошларинг меҳнат қилаётганда, четда туриш...

— Мактаб ремонтидаям ишладим, — деди Зиёдулла.

— Ҳа-я! — Ултон ниҳоят жилмайди. — Шундай бўлиш керак.

— Хўп.

— Йўғасам сен менинг анави... меҳнат қуроллари оборавер. Биз ҳозир бу ёқдан тушиб борамиз.

Зиёдулла бурила солиб қирга тирмаша кетди.

Шу пайт машина «бип-бип»лаб пастга эна бошлади. Ва тўхтадим деганда Ултон бориб, Тиркашнинг ёнига кириб ўтирди.

— Оға дейман, ўтириб қолган мошинани чиқаришниям ўргатганми? — сўради ҳайдовчи.

Ултон унга тикилди.

— Ким?

— Ўқишда-да.

— Шуям ҳазил бўлди-ю! — Ултон сигарет чиқарди.

— Менгаям.

Ултон битта сигаретни тутатиб унга берди. Кейин чимирилиб, машина ўрлаётган қирга қарай бошлади.

— Шопири йўқми бунинг?

— Бўлганда, шу кўйга тушармидим... Кеча бир тўйда кўпроқ отиб қўйган экан. Илтимос қилди. Майли-да, минг қўйлининг иши бир қўйли...

— У мақолни биламан, — деди Ултон. — Сиз менга айтинг-чи, полвон, бу-у, чорвага... тишингиз ўтадими? Ундаги махинацияларга? Мен оз-моз биламан, — дея ўзи ёшлигидан билиб кетган нарсаларнинг сирасини айта бошладим: — Масалан, ҳар бир чўпондаям шахсий қўй бўлади. Уттиз-қирқ бош...

— Юз-юз эллик бош.

— Ҳа!

Ултон биларди: баъзи йилларда, масалан, қиш қаттиқ, кўклам сер-ёғин келганда хўжаликнинг талай қўй қўзиси ё ўпкаси шамоллаб, ёки бола ташлаб, ёхуд қўзи-улоқни вақтида йиғиб ололмаслик (совлиқ жонивор вақт билан ҳисоблашмай туғиб ташлайверади, қўзичоқларнинг кушандаси эса беҳисоб; ҳатто қарғалар ҳам...) оқибатида нобуд бўларди.

Султон бобо уларнинг терисини сақлаб қўйса-да (қулоғида сирғаси билан), барибир...

...плани тўлдириш учун ўлганларнинг ўрнига ўзининг шахсий қўй-қўзиларидан қўйиб қўярди. Тўғри бу ишнинг натижасида зарар кўрмасди; масалан, ҳар ўн бош қўйни қишдан омон чиқарган чўпонга бир қўзи мукофот.

Хуллас калом, Ултон отасининг «камомад»и борлигини тасаввур этолмас эди.

Дарвоқе, чол ҳам айтилган «камомад»нинг ўзига асло зиёни йўқлигини айтди.

Бироқ унинг... нимадан иборатлигини Ултон билиб қўйса зиёни йўқ.

— Айтинг, оға, — деди Тиркаш. — Чорвага... тишим жуда ўтади-да!

— Айтинг-чи, шу машҳур чўпонларда қандайдир «камомад» бўладими?

— Камбағалида бўлади! — Тиркаш ҳиринглаб қўйиб, тушунтира кетди. — Мисол учун, камбағал кишини чўпон қилиб, қўлига бир сурув қўй бериб кўринг, келаси йил қанча бўлади?

— Қанча бўлади?

— Юз элликта бўлади.

— Оббо!

— Ахир, ейди-да, оға, — зўриқиб деди Тиркаш. — Саксон сўм маош билан очдан ўлади-ку! — Кейин яна ҳиринглаб кулди. — Камбағални туянинг устида ит қопида деганларидай, бўриям ўшанинг шўрини қуритади, сел ҳам унинг молини олади... Уғриям шунга кўз тикади. Ҳозирги ўғриларнинг энг зўрлари Кўкмайдондан тушадилар...

— Ҳарбийлар?

— Биласиз-е, оға... Рост, икки-уч йилдан бери шундай бўляпти. Чўпонлар кимга арз қилишни билмайди. Ҳарбий йўлга яқин борсанг, автомат ўқталишадим: «Наза-ад! Стрелять буду!»

— Бўпти! — деди Ултон бирдан. — Ҳалиги «камомад»дан... — Тиркашга ўгирилиб ўқтирди. — Отам шундай деб қолди. Ҳали. Мен ҳайрон бўлдим... Тиркаш ҳам унга юзланди.

— Э, оғагиинам-е, — деди. — Уйлаб кўринг, тўйни ўзи бўладими? Бу — бир. Иморат... ундай иморат қуришга, биласизми, камида юз бош қўй сотилиши керак... Шошманг-да! Бунинг устига, отангиз жуда ҳалол одам. Орли киши. Совхознинг моли тугал бўлиши керак, деб тиришадилар. Ахир, депутат...

— Хуллас, ўзининг моли қолмади, дейсизми? Айтмоқчи, укангиз билар?

Тиркаш Ултоннинг тиззасига кафти билан босиб қўйди.

— Ундан эшитганим учун айтяпман-да.

— Ҳа-а.

— Лекин чўпон бобомда ҳалиям беш-ўн совлиқ бор. Уч-тўрт йил ўтсин, кейин аслига қайтади.

Кечқурун Ултон ҳориган-толиққан (тушлик маҳали болуқ бошида эди), бироқ ўзию ўзгалар олдида юзи ёруғ эканидан мамнун ҳолда...

...Баҳорни-да соғиниб, шунинг учун атроф томошасини насия қилиб, сўнги дўнглик устига чиқиб келди-ю, кулбаси пастида турган «Тез ёрдам» фургон «Волга»нинг ойналарини артаётган Хўжамни кўриб: «Шу ерда...» деб ўйлади.

Зеро Баҳорнинг «шу ерда»лигини очиқ эшикдан эшитилаётган овози ҳам тасдиқлар эди.

Ултон лапанглаб қуйига энаркан, Хўжам ҳам уни кўрди. У «жим!» дегандай лабини чўччайтирди-да: «Мошина кўп келяпти. Пайҳон қилади бу ерни...» деган ўй дилидан ўтганча зинанарвон пойига борди.

Баҳор энди тинглай (у телефонда гаплашмоқда эди) бошлади. Ултон «меҳнат қуроллари»ни ерга қўйишни ҳам унутиб тураркан, Тиркашнинг: «Томорқангиздаги тиканлар ҳам озуқабоп-да!» дегани, ўзининг эса: «Унга ўроқ урганнинг қўли синади!» деб дўқ қилганини эслашга ҳам улгурди.

— Вой, кимни обораман? Кимни? Дунёнинг ҳам иши бор, ташвиши бор! — деб шанғиллай кетди Баҳор. «А-а, чарларга», кўнглидан ўтди Ултоннинг. — Язнанг келсин... Хўп қоронғи тушяпти... Етиб борамиз, дедим-ку! Ҳой, бизга алоҳида жой қил!.. Майли... Дастурхонинг тузукми ўзи?.. Биламан-е! Катталардан айтмадингми? А? Тупурдим ўшаларга! Ҳе, укам-е, сен опангни билмас экансан... Бўпти! Ҳаммаси ўтди-кетди. Менга қара, ҳалиги нарса кўринарли жойда турсин... Язнанг жиндак норози бўлса, уйларингга қадам босмай кетаман!

Ултон Хўжамга қараб илжайди-да: «Язнанг... — деб ўйлади. — Яхши! Умуман, инсонлар «жуфт»ликни бекорга яратишмаган...»

Сўнг мулоҳазаси ўзига ёқмай кетди-ю, ўзининг бу кир-чир кийим-бош билан...

...Баҳорга яқинлашолмаслигига амин бўлди.

Шу пайт эшик оғзига келган Баҳор туриб қолди.

— Ў-ў, ўроқчига саломлар!

— Алик олдик, — деди Ултон унинг шўҳ-тиниқ кўзларига боқиб ва ўша кўзлардан ўпгиси келди-ю, бу лаззатни «орқага» сурса, мазаси кўпроқ чиқади-гандек боғ томонга ишора қилди. — Мен ювиниб кела қолай!

— Ай, ювиниш ҳам... — Баҳор унга разм солди-да. — Майли, — деди. Сўнг икки зина пастга тушди. — Хўжам?... Қорнинг очиб кетдими? Яна бир соат сабр қиласан... Кейин ўзим сенга тугиб бераман... — Эрига қаради. — Боринг бўлмасам! Тўхтаг, сочиқ бераман...

Ултон «уёқда бор» демоқчи бўлди-ю, унинг хизматидан фойдаланиш завқироқ туюлди: «Хотининг-да! Сени ўйлайди...»

Баҳор катта, пахмоқ сочиқ олиб тушди. Ва уни Хўжамга отди.

— Язнангни ювинтириб ке... Қара, қандай исқирт бўп кептилар! Мендай хотинга муносибми шундай... қаландар?

Ултон чалғи билан айрини ҳам олиб борадигандек жилди-ю, эртага лозимлиги учун такхона тўсини устига жойлаштирди.

...Катта уйдан совун олиб (тағин талай хотин-халаж ўтирган экан), боғ оралаб сувлоққа эндилар.

Ултон ечиниб, тиззасигача сувга кириб ювинаркан, қояда ўтириб чека бошлаган Хўжамга гап ташлар, уни-буни сўраб қўяр эди.

— Туғдими ўша хотин? — (Баҳорни тонг-сахарда уйғотиб, фалончининг ожизаси икки кундан бери дард тутиб ётипти, қарашмасангиз, ўлади, деб «безовта» қилишган эди: Баҳор телефонда бош касалхона навбатчисига зарда қилиб машина чақирган, бироқ ундан «фойдаланишни» эрига юклаб, мотоциклига ўтириб кетган эди.)

— Ҳе, опани кўргандан кейин туғмаганиям туғиб юборади, — деди Хўжам. — Сизни қўйиб, айланиб борсам, милтиқ отиш бўп ётган экан.

Ултон унга қаради.

— Нимага?

— Ким билади, қора босганми!...

— Опанг шунақа йўлларниям биладими?

— Опа прописир бўп кетган. Лекин бундай йўлларни Ҳоҗар хола яхши билади...

Ултон ювиниб чиқди. Артинаркан:

— Менгаям битта тутат, — деди-да, сўради: — Шу-у, сизларнинг касалхонадан ҳам пахта теримига чиқишди-а?

— Узимиз ҳам чиқиб турамыз!

— Сен ҳам-а?

— Пахта деганда — катта-кичик йўқ.

— А, бу справка қилиб... Баҳор опангга айтсанг, ёзиб берса керак?

— Ёзиб берадилар-у, биз шуларнинг ўрнига борамиз-да, домла... Бу йил сув камайди, дейман-а?

Ултон тушликда кўргани — устини ўргимчак торлари қоплаб ётган чашмадан ниҳоят бир ҳовуч сув оқиб чиқаётгани, унинг ҳам икки қадам нарида ерга сингиб кетаётганига Хўжам айбдордек:

— Сўрама! — деди ғижиниб. — Отинг ўчгур йўлчилар булоқларниям бошига етаяпти...

Йўл қурилишида кесилган арчаларнинг касрига булоқлар қурий бошлагани, илло, ерда намни ўша дарахтлар тутиб туришини, ҳадемай сурилмалар ҳам бўлишини тушунтириб, кийимларини олди-ю, баттар жаҳли чиқиб кетди: ахир бу ифлос кийимни кийса, тагин боягидай бўлади-ку?

— Кетдик! — деди бирдан. — Фақат... тўхтатмай ҳайда!

Орқа хонага кирмоқчи бўлди-ю, кўнгли тортмади. Шартта олдинги ўриндиққа ўтириб олди. Кўйлагини эгнига ёпаркан, мошина жилди.

Чойхона қошида чироқлар ёнган, бу ҳол қош қорая бошлаганини таъкидлар эди.

Мошина ғизиллаб кулбага етиб борди. Ултон туфлиси учида ликиллаб юриб, уйчага кирди. Бунда ҳам чироқ ёниқ, стол четида Хотин ҳайкали турар, Баҳор креслода қандайдир китобни очиб ўтирар эди. Ултонга қаради-да:

— Вой! — деди. Сўнг ёқасидан тортиб, кўкрагига «туф»лади. — Ёввойи!

— Нарёққа қараб туринг!

— Яна уялади бу киши.

Ултон кийиниб, бўйинбоғни ҳам тақиб, сочларини тарар экан, хурсанд эди: айниқса, Маъбуда ҳайкали Баҳорнинг эътиборини тортгани, қолаверса, унинг бу ўйни тўлдириб ўтиргани...

Пироварди, унинг борлиги учун!

Ниҳоят, Баҳорнинг кифтидан аста қучиб энгашди, хоним нозланиб сал силкинди-ю, эрининг бўйнидан қучди.

Ултон бир маҳал қаддини ростлади-да, чўчиб эшикка қаради.

— Хўжамни чақирайми?

— Шошманг, — Баҳор тараддудланиб қўзғалди. — Рости, ҳалигиларни кияйми?.. Келинлик ли-бос-лари-ни?

Ултон елка қисди.

— Ўзи, урф бўйича...

— Ҳе. Урфи борми бизда... Кияман! — деди у бирдан. — Кўрсин бари! — Эрига кўз қисиб қўйди. — Чол-камбир хурсанд бўлади... — Кейин ясама жаҳл билан қўлини пахса қилди. — Ахир, мен ота-она уйидан чиқ-ма-дим! Понятно?

— А-а-а!

Баҳор кулди.

— Энди тескари қараш навбати сизга. Йўқ, чиқиб туринг. Анави билан гаплашиб...

Ултон мебел масаласида гап очишни истаб қолди-ю, чиқди.

Пастга тушганди, Хўжам сўради:

— Таракановнинг уйига бормайсизларми?

Ултон ҳайрон бўлди.

— Бугун эмас шекилли?

— Бугун, — деди Хўжам. — Набиям директор билан Дунё опани обораман, деятувди...

Ултон тепага боқди: «Баҳор айтмади-я? Ўзи, тузук гаплашмадик ҳам». Сўнгра...

... Иван Ивановичнинг альбом совға қилгани, ўтмиш тарихига қизиқиши, нафсамбири, у ҳам қандайдир қизиқ инсон экани, Баҳорнинг қўлини ўпиш даражасида... ҳурмат қилиши ва шахсан ўзини ҳам таклиф этганини ўйлаб: «Аслида-ку ўшанинг уйига борсак, қизиқ бўларди», деб ўйлади.

Кейин эса, ўзининг баъзи эътиқодлари-аҳдларига зид иш тутаётгандай бўлди: ҳа-да, унинг катталар билан «нима иши» бор? Умуман, уларга яқин юрмаслик керак.

Уларнинг ўз давраси, улфатлари бор... Дарвоқе, Баҳор ҳам ўшалардан бири-ку?

Баҳорнинг ўзидан сўраш керак! У нима деса, шунга қараб...

Шунда Ултон бошқа бир қаноатини бузаётгандай бўлди: ахир, Баҳор ҳақида...

... Ҳеч қандай «ўй»ларга бормаслиги лозим эди, шунга қарор қилган эди.

93.

Баҳор билан ёнма-ён ўтиришнинг иложи йўқ эди. Баҳор Хўжамнинг ёнига кирмоқчи бўлди-ю:

— У ерда қўрқадилар, — деб изига қайтди. — Тўрам, олдинга ўтинг. Ўтинг деяпман!

— Хўп-хўп.

Ултон ўтиб ўтириши ҳамон орқа эшик ҳам ёпилди. Йигитнинг яғрини тегиб турган жойда тўйнуқ бор экан. Хўжам унинг қопқасини суриб, қаради.

— Опа?

— Ҳайда-ҳайда! — деди у ёқдан Баҳор. Ва кулди. — Анави мардни кўр, мени ёлғиз қолдирди...

«Ёлғиз қолдирди...» калимаси (шундоқ ҳам ноқулай ўтирган) Ултонни сергак торттириб:

— Шошма, ука, ўша ерда жой борми? — деди.

— Бор-у, ифлос...

— Уф-ф.

... Чамаси ярим соатдан кейин туман марказидаги кўчалардан бирининг муюлишида машина тўхтади. Тушдилар. Ҳовли-боғдан Хуррам девонанинг хониши эшитилар, теваракни бола-бақра босиб кетган, юк машиналариям кўп эди.

Сал ўтмай очиқ дарвозадан яшил зарчопон (Султон бобо кийдирган) кийган Кенжа бобо ликиллаб кела бошлади. У кишининг ортидан хотин-халаж эргашган...

Ултон дарҳол кафти билан юзини тўсиб четга қаради ва Баҳорнинг шивирини эшитди:

— Яхши қилдингиз. Чолга шу керак...

Чол келиб, куёвнинг эгнига қоқди, сўнг узун фотиҳа ўқиди. Кейин қайнона-си кифтини силаб тавоф қилди. Тағин қандайдир аёллар шундай қилишаркан, Баҳор:

— Оббо! — деб юборди, — Менгайм, қаранглар, ахир! Қизларингман-а!

Шу пайт адоқдан талпанглаб келаётган Умид (у жинси шим ва шундай кўйлак кийиб олган эди):

— Пў-ўш, пўшт! — деб бақирди ва бирдан четланиб таъзим қилди. — Хуш кўрди-ик!

Ултон биқинига туртки еб, одим отди-ю, хотини ортда қолгани учун тўхтади. Шу он Умид унинг тирсагидан ушлаб:

— Кетдик, язна! — деди. — Хотинларнинг гапи кўп бўлади... — Сўнг олдинда кўринган Ашим билан қандайдир йигитларга дўқ қилди:— Пў-шт!.. Хуррам акага айтинглар, «Тўй муборак» бўлсин! Эшитсин бу... халқ! Одамлар... Язна, сиз мени билмайсиз, мен сизни биламан... Ҳе-е, кўпдан бери билиб юраман! Сизнинг... бу майда-чўйдаларга аралашмай юришингиз менга жуда ёқарди. Биласизми, одамлар сизни ҳурмат қилади, ҳам рашки келади...

Узун пешайвон. Қатор кетган эшиклар оғзида ҳам хотин-қизлар... Бу айвоннинг таги бостирма шекилли, зинапоя ўрнатилган экан... Пастликда — боғда чироқлар ёнар, ғалоғул ва ҳар хил таомларнинг ҳиди анқир, столлар...

— Язна, зинадан тушасиз. Сизни опчиб тушишим ҳам мумкин.

— Раҳмат, Умиджон.

— Эҳ!.. Мени «Умиджон» дейдиган язнам бўлади бу киши!

Ултон тушундики, бу йигит «язнали» бўлишни кўпдан орзу қилар экан!

Ў-ў, бу орада қанча гумонларга бормаган.

Орли йигит, рашкчи йигит.

Опаси бекорга зирилламаса керак. Баҳор-а...

Ултон нарвондан ерга қадам кўйиши ҳамона бу ёқ — бедапоя-ҳаят эканини кўрди.

Бу давра ҳам «П» шаклида эди. Умиднинг етагида тўрга ўтиб ўтириши биланоқ яна туришга мажбур бўлди: адоқда таъзим қилиб турган Хуррам девона яна «Тўй муборак!» ни бошлаб юборган эди. Йигитлардан «етилиб қолганлари» ўртага туша бошлади.

Айвонда эса қизлар...

Ултон яна англадики, Баҳор бу ердан — шу ердан чиқмагани учун...

... «Чарлар»ни ростмана тўйчуққа айлантиришган экан.

Ашула тугаб, чапаклар босилгач, Хуррам лўкиллаб келиб, Ултоннинг кўлини олди.

— Хуш кўрдик!.. Энди қанақа ашулалардан айтай? — У сўрайтуриб шампанни пақиллатиб очди. Ва Ултоннинг рўпарасидаги қатор фужерларга оқишиб кўйиб, куёв тўранинг идишини бўш қолдирди. Сўнг коньякни оча бошлади. — Таракановнинг уйига бориш ниятларинг йўқ эмасдир?

Гангиб турган Ултон:

— Мен... — дея чайналди. — Баҳоройга боғлиқ...

— Лекин борсангиз, ёмон бўлмайди, — Хуррам шампандан яна бир фужерга кўйиб олди. — Гап бор, ака. Кейин айтаман... Олинг уни. Тезроқ бориб, бир-иккита айтигин. — Кейин ёш боладай пиқиллаб кулди — Бунинг ўртоқлари баджаҳл...

— Раҳмат сизга! — Ултон коньякдан бир қултум ютиб, пиёлани жойига кўйди.

Шунда қайдандир пайдо бўлган Темир волгачи:

— Мумкинми? — дея Ултоннинг рўпарасига чўка туриб, кўлини узатди.

— Салом.

— Эса. Хуррамбой, бир-иккита машқ қилинг-чи — деди волгачи девонага. — Лекин, жон ука, раҳбарларнинг шеърларидан бўлмасин. У одам — мусулмон одам... Ҳим, лекин мен тушунмайман у кишини...

— Етди, — деди Хуррам ва Ултонга энгашди. — Оқсувда айтдимми? Қўчқоровдан?

— Дарвоқе, айтмадингиз?

— Пўм чиққанмиз.

— Маҳрамлик...

Девона хўрсинди.

— Тугади... Сўраманг... Сизу бизнинг азизларимиз — бари шу ерда... Қаранг! — Темир нимадир демоқчи эди, Хуррам кўлининг орқаси билан унинг оғзини тўсди. — Буларнинг кийим-бошига эътибор қилманг... Шула-ар — бизнинг келажагимиз, — ёсумандек шивирлади кейин. — Нима дедингиз, бойвачча ака?

— Ҳар ким ўз ишини қилсин, дедим.

— Ҳо-озир!

Хуррам кетганидан кейин Темир «Тошкент суви»дан пиёлани тўлдирди.

— Жигар оғрийди. — Кейин ён-верига қараб ва ўтирганларни бир-бир кўрсатиб, таништира бошлади. — Анави ғилжайган йигит ҳам гепатит. Чўлқувар бўлиб орттириб келган... Унинг ёнидаги қиморбоз, танти бола... Униси Афғонистондан эсон-омон келди, лекин кам ухлайди. Кечалари бақириб чиқармиш... Қолган бештаси бизнинг ғишт заводида ишляпти... Четдагиси каобпаз. Пахан. Умиднинг жўраси...

Ҳа, Умид арбоблардан айтмаган эди.

— Мана бу ёқдагилар Расияга помидор обориб сотади. Узум, олма, анор...

Улар орасида уч йилдан тўққиз йилгача ётиб чиққанлари ҳам бор экан.

Ултон бунақа йигитларга ётсираб қарар ва, умуман, бундайлардан нари юрар эди.

Хуррамнинг: «... бизнинг келажагимиз» дегани кор қилдими: «Ҳа, ҳа. Ахир шулар-да...

... эртанги кун кишилари!» деб ўйлади. Сўнг бу фикрни ўзига сингдирмоқчи бўларкан, пайқаб қолдики, ўша ҳадикли туйғулари ўрнини ўзга бир қизиқ...

«нарс» босаётир ва ўзини ғоятда хотиржам ҳис этаётир: гўёки булар уни кимдан-кимлардандир ҳимоя қиладигандек (қилиб тургандек!) эди; ҳа-ҳа, Ултон учун булар...

... бу даргоҳга келишган: уни кутиб олиш ҳамда шўх-шодон ўтириш учун йиғилишган.

Ултонни қарсак билан кутиб олдилар!

Ҳолбуки у арбоб эмас...

Ҳа, бу кутиш — самимий!

Дарвоқе, уни-да кузатаётганлар бор: қандай экан бу куёв? Жўрамизнинг язнаси?

Э-э, Умид билар экан-ку сени? Тавба! Сеними...

...балки ўзингдан ҳам яхшироқ билишар булар? Ана, Баҳоринг бунга мисол! Набиям!

Ултон айниқса «ётиб чиққанлар»нинг ўзига зимдан боқишаётганини кўриб, бошини қашиди: «Мунча кўп-а?— деди ичида. Шунда торнинг тинғиллаши эшитилиб:— Хуррам ҳам шунча йил...»— деди-ю, бироқ...

...«тюремшик» номини олган (у ўшанда «Пахтакор» майдонида нима учун қамалган?) бу йигит қанчалик зукко ва ажабтовур элпарвар экани қалбини оғриқли завққа тўлдириб юборди-ю, анавилар... ҳам шунақа — юртсевар бўлиб туюлди. Ва аллақайдан...

«Халқ душмани!» деган калима миясига келиб: «Буларнинг ҳам орасида айби йўғи кўпдир-е», деди.

Сўнгра бу борада кашфиёт яратгандек туйди: «Ҳа-ҳа, гуноҳсиз одамни қаматиш учун Одил миршабга ўхшаган маъмурларнинг бир оғиз сўзи ёхуд ҳаракатингга тесқари маъно бериши кифоя...

Темир волгачи сув ичиб, давом этарди:

— Ишсизлар ҳам кўп...

Шу пайт орқада ғала-ғовур бўлиб қолди. Ултон қараса...

...Баҳор-малика «канизаклари» билан келаётир!

Доира яна гумбирлаб кетди, унга жилвагар тор қўшилди. Ва Хуррам девонанинг авж пардадан олган фарёди бу оламни тутди:

Кўрсат жамолинг мастоналарға,

Ишқингда куйган парвоналарға.

Мендин дуодир, сендин — ижобат,

Жоним тасаддуқ жононаларға...

Уввос-чуввос бўлиб кетди. Тағин чапак, хитоблар:

— Барака то-оп!..

— Салом бердим ўзларига,— дея Баҳор эрининг ёнига ўрнашди ва ҳеч тортинмай:— Ўтиринглар, дугоналар!— деди қаватидагиларга.— Дастурхон мунтазир! Биз қўқон манзиратни билмаймиз.

— Биз ҳам, биз ҳам...

— Қани, тўрам, ухаживает қилардиларми ё ўзим пиёланинг тагидан ушлаб тутайми?

— Ҳозир,— деб шивирлади Ултон.

Шунда қизик тиниб, Кенжа бобонинг овози эшитилди:

— Фарзандларим, хуш келибсизлар! Марҳамат!.. Бугун ҳаммамиз учун хурсандчилик кунини! Ана, биз ҳаваскор чоллар ҳам тепада ўтирибмиз!.. Фақат бир илтимосимиз шулки... куёв сарпосини кийиб ўтирса!

— Хў-ў-ў!— яна шовқин бўлиб кетди.

Ултон қўлларини қовуштириб ўрнидан тураркан, Баҳор:

— Буёққа!— деб орқага ишора қилди.— Утинг, ўтинг.

Ултон ўтирғичдан ошиб бурилиши билан тим қора костюмнинг елкаларидан тутиб турган... Набини кўрди.

— Э-э.

Қатор ортидан йўртиб келаётган Умид эса язнасининг тирсагидан тутди.

— Нарироққа борайлик... Бу чопон эмас-ку, язнажон! Ахир, ўзбекмиз, одатимиз шу: кийиш керак. Костюм бўлса, нима бўпти!

— Секин, секин.

Бироқ Умид ҳаммага эшитарли қилиб гапирган эди.

Шунда Ултон Баҳорнинг ҳам далдасини эшитди:

— Боринг-боринг.

У ўзини қайнисига қўйиб берди. Наби эса қайрилиб, томига қуруқ беда уйиб қўйилган оғил биқинига йўл олди. Хайрият, у ёқ қоронғироқ экан!

— Юринг, язнажон! Бу ўзи арзимайдиган нарса... Лекин ният қилган эдик.

Ултон шундай ҳаяжонланиб кетдики, нарёғи йўқ: «Бунча иззат-ҳурмат?

Демак, шунга муносиб бўлиш керак! Умидни яхши кўришим керак!— Кейин дилида бир инжиди:— Мен куёв бўлмаганимда, бошқа киши...— Кейин бу уйни гумдон этиш учун:— Менга насиб этган экан-да!.. Ҳа, бу — насиба!» деди. Илло Баҳорнинг ўзиям...

...унга-ўзига насиб этиш учун (шунча йил!) юрган-ку!

94.

Бостирма орқасига ўтгач, Ултоннинг ечиниши аниқ бўлди. Камарини бўшатаркан, бир кўнгли бу сархуш болаларни нари-берига суриб, чиқиб кетгиси ҳам келди. Бироқ, бўлар иш бўлган, у ёқда куёвнинг кийиниб чиқишини кутишмоқда эди.

Костюм силлиқ ҳам оғиргина — соф жундан эди. Ўлчами... ҳам лойиқ — билиб харид қилишгандай.

Ултон бўйинбоғни тақар экан, Ашим:

— Айтмадимми, Умид?— деди-ю, Ултон тушунди: ўлчам бобида шу маслаҳат берган.

— Топилгани шу бўлди, язна,— деди Умид.— Чегарага яна борсам...

— Раҳмат, раҳмат,— деди Ултон.

— Язна, шошманг.— Умид унинг тирсагидан олди.— Буёққа бир минутга... Сизлар қолинглар. Боринглар!.. Юринг, язна. Кечирасиз энди, мен жуда эркинсираб кетяпман.

— Бемалол...

Бурчак томонга беш-олти қадам босишгач, «ёғоч қафас»га жойланган уй баравари «бир бало»нинг қошида тўхташди. Умид унинг «териси»ни — қалин қоғозни тирноғида шилиб:

— Мана шу, шу,— деди.— Мебел... Опамнинг сепи...— Сигарет тутатди.— Бўтавой Сўпи: «Биз тўхфа қилдик», деб мақтанди. Мен тўхфасини уйига обориб ташлайман.

— Ихтиёрингиз.

— Яшанг, язна... Ултон ака! Қаранг, номингиз ҳам ўзимизники... Улар иппос одамлар. Уларнинг қўлидан ҳар иш келади: одам ўлдириш ҳам, ҳа-ҳа... Лекин бизнинг муртимизни кесолмайди уларнинг болтаси! Кечирасиз, хурсандчиликдан маст бўлдим. Э, менинг юрагим...— Сўнг Ултоннинг кўксига қўлини узатди ва ёқасидан чимдиб ушлади.— Опамни... Уф-ф! Нима дейишниям билмайман. Бир нарса денг.

— Опангиз ажойиб инсон!— деди Ултон. Сўнг мулоҳаза қилмай давом этди:— Мен Оқсувга келганимдан кейин, хўш, амбулаторияга ишим тушган. Тоғда бир аҳмоқнинг беш-олтита ўқи теккан эди...

— Биламан,— деди Умид ҳансираб.— Ҳожар хола айтиб эди. Уша кундан кейин...

— Ҳм, бу қисмат экан, ука. Бўлмасам, шунча ёшга кириб...

— Опам ҳам...

— Балли.

Умид бирдан узалиб, Ултоннинг чаккасидан ўпиб олди. Тагин ниманидир сўрамоқчи бўлди-ю:

— Всё!— деди.— Нарёғи... Йўқ! Всё хорошо, кагда всё харашо кончится! Я правильно говорю, почча? Узр... Мени уринг.

— Умиджон...

— Я пас! Кетдик... Энди менинг кўнглим жойига тушди. Энди ичамиз.

Ултон бош ирғаб буриларкан, «нарёғи йўқ»ни эслаб, иккиланмай деди: «Уша, ярадор бўлиб борган кунимгача... Баҳорнинг ўтган кунлари (демак, ойлари, йиллари)ни кўзда тутаётир бу йигит.

Демак, бир «сир» бор экан.»

Кейин юраги шундай сиқилдики, дод деб юборса: «сир-пир» ҳақида ўйла-масликка қарор қилган эди-ку?

Ҳамон уни таъқиб этади бу ҳол: кутилмаган жойдан...

...«бош чиқаради».

Нима у ўзи?

Ё у ёқли-ё бу ёқли бўлмагунча...

...кун йўқ шекилли.

Даврага қайтишлари билан яна чапак гуриллади. Ва яна хитоблар эшитила бошлади:

— Сарпо қуллуғ бўлсин!

— Тепкилаб кийинг, домла!

— «Сен тўзи, мен тўзимай!» денг.

Ултон таъзим қилиб жойига ўтираркан, Хуррам девона нағмасини яна бошлади:

Бу нозу ишва бирла ҳар замон уйдан кулиб чиқсанг,

Киши ўргулмаса сендин, ани юзи қаро дерлар.

Агар кифрик ўқи бирлан бу қонимни тўкар бўлсанг,

Магар ишқ йўлида ўлсам, шаҳиди Карбало дерлар...

Бирдан бошини эгиб кую сўзлар сеҳрига тушган Ултоннинг кўнгли бузилди. Ва хотинининг билагини шундай қисдики, Баҳор:

— Вой!— деб юборди.

— Кечирасиз,— Ултон довдираб қолди,— Машраб айбдор...

— Уф. Ўлсин ўша Машраб ҳам!— Билагини уқаларкан:— Энди, энди...— деб пичирлади.

— Нима?— сўради Ултон.

— Машрабни...

— Яхши кўрасиз-ку?

— Ёмон кўриб қолдим!— Баҳор безовталаниб-сиқилиб:— Таракановнинг уйига борамизми?— деб сўради.

— Ихтиёр сизда,— деди Ултон.

— Бормаймиз!.. К чёрту ҳаммаси! К чёрту!— деди у эгилиб. Кейин эрига тикилди.— Бир ёқларга кетсак-а, ҳамма нарсани унутиб?

— Масалан?

— Тошқўрғонга.

Ултон «масалан?» деганда — «нимани унутиш»ни назарда тутганди.

Хотинининг жавоби уни яна «бир бало»дан қутқаргандек бўлди-ю:

— Ичайлик, ўзимиз учун,— деди.

Баҳор эрига боқиб туриб, хўрсинди.

— Мен бахтлиман.

— Мен ҳам.

— Қуяйми?

— Ўзим...

Шунда Хуррам девона янги қўшиқ бошлади:

Ишқ чун ҳар дилға тушса, аввало, жон ўртанур,

Оҳи Лайлидин қам кўҳу биёбон ўртанур...

— Уйинг куйгур, шундоқ ичингни айтиб қўяди-я!— деди Баҳор. Қўшиқ якунидан эса Ултон баайни дардига малҳам топди:

Ноумидлик куфр эрур, Машраб, умид этмак керак,
Ким умидин узди ҳақдин, жону иймон ўртанур.

95.

Ўтириш қизиб, унинг яна-да «гуриллаши»га иштиёқ кучайган, рақсни билмайдиганлар ҳам ўртага туша бошлаганда, Баҳор хаёлланиб:

— Ҳой, суваракнинг уйига бормаймиз-а?— деб қолди.— У ерда қайиққа тушиш ҳам...

«Кўлгами, дарёгами?»— Ултоннинг кўнглидан ўтгани кўйи Иван Иванович билан боғлиқ «қандайдир сир» ҳам ниҳоят ечиладигандек, ечилмаса — ечирадигандек:

— Майли,— деди Ултон.— Лекин туғилган кунга...

— Совғани бошқалар оборади!— деб шивирлади Баҳор.— Ундан тили қисиклар, унга қарамлар кўп...— Сўнг эрига тикилди.— Биласизми, у ҳалигидай... Район КГБсиям унга қарайди... Ҳайрон бўлманг, Тўқлибой Қўчқоров унга топшириб кўйган.— Кейин кулди.— Ахир, у Маскованинг вакили...— Аста қўзғала бошлади.— Мен чолга бир оғиз айтай. Катталарнинг номини эшитса...

— Бизнинг чол ҳам шундай.

— Лекин Умидга...

— Биламан.

...Бир муддатдан кейин келин-куёв Хўжамнинг ёнида қўлтиқлашиб ўтирар, «Волга» туман марказидан (Оқсув томонга) елиб борар эди.

— Дунёлар боришмайди,— деди Баҳор ва эрининг қулоғини тишлаб кўйди.

— Нима учун?

Баҳор яна хаёлга толиб:

— У кўп нарсаларни серёзний қабул қилади...— деди.— Савил.— Қари чолга моли деб, пули деб тегди-ю, энди «эрим» деб оғиз кўпиртиради.

— Балки кейин севиб қолгандир?

— Ишонмайман. У билан қурултойга бориб келди-ю, оберган нарсаларини мақтайдиган бўлди. Ушанда камсамолда ишларди, шўмшайиб... Уф! Нимани гапирётгандик? Ҳа, Тарақаёв... Еқтирмай қопти Таракановни... Дунё-да! Онангизнинг қабрига бордик-ку... Эски мачит ўрниниям кўрдик. Кейин биз у билан бирга қайтиб кетдик. Ушандан бери ёмон кўради... У, унинг уйини кўрсангиз! Мачит! Ҳа, мачит дейсиз!

— У ўзи қаерда яшайди?

— Дунёдан бехабарсиз-да, хўжайин. Уф-ф...

— Уни биламан.

— Таракановнинг асли,уйи орқада қолди. Анави эниш кўчада. Мусофирлар учун қурилган-у...

— Ҳа. Қўчқоров ҳам ўша ерда туради.

— Амалдан тушгани чиқиб кетади, амалга мингани кириб олади...

— Уники ҳам дачами?

— Мен нима деяпман сизга? Айтгандим шекилли... Офицерларга қўшни деб?

— Ҳа-а, тоғда! Демак, кўлнинг бўйида яшайди?

— Ҳим, хотирангиз дуруст.— Елкасини эрининг кўксига тегизиб олди.— Мен сизни сал... склироз, деб ўйлар эдим.— У афтидан эрини ўпмоқчи бўлди-ю, Хўжамга ялт этиб қараб:— Йўлга қара, йўлга!— деди.— Кўзингга говмуча чиқади...— Сўнг хандон отиб кулди-да, Ултонга шивирлади: Чексам...

— Савр қилинг.

— У-ҳ, Уртачўлни биласизми?

Ултон унга қаради. Хаёлида эса — вилоят марказига бораётганда ҳам, қайтаётганда ҳам кўзи тушадиган манзил — чап тарафдаги саксовулзору у ербу ерда сўппайган пояси узун чайладек дидбонлар (вишкалар) кўриниб

турадиган жой гавдаланди: ўшани — Уртачўл дейишарди. У ерда ҳам ҳарбий полигон борлиги маълум: ўша вишкаларда гоҳо қуролли соқчилар кўзга ташланади.

— Биламан,— деди Ултон.— Лекин у ёққа ўтмаганман. Атрофи тиканли сим билан ўралган...

— Ҳозир ўтамыз!— Баҳор талтайиб деди.— Таракановнинг номини айтсак, бас...— Шу пайт рўпарасида ёниб турган соатга кўзи тушди-ю:— Э, худо!— деб юборди.— Ун бир бўпти-ку?— Соатнинг бунча юриб қўйганига ҳайдовчи айбдордек, унга дўқ қилди:— А, Хўжам?

— Мен шуни айтай дедим-у...— пўнғиллади Хўжам.— Уришиб берардингиз.

— Уф. Уртоқ Султонов, нима қиламиз?

Ултон эрта саҳарлаб пичан ўримига кетажаги, кетганда ҳам ўша ёқда ётиб қолиши кераклигини эслади: ўқувчию ўқитувчилар «икки кунга» деб келишган, Тиркаш уларни иссиқ овқат ҳам чодир билан «таъминлаш»ни бўйнига олган эди: тўшак ўзларидан...

— Менимчаям, кеч бўлди,— деди Ултон.— Ҳали «бормаймиз» деганингизда фаришталар «омин» деган экан.

Баҳор эрига жилмайиб, елкасига аста бош қўйди. Қўйди-ю, кўтарди.

— Амбулаторияга! А? Борамиз!— Сўнг Хўжамга деди:— Хурсандми-сан?— Кейин гапиришга оғиз жуфтлаган эридан сўради:— Мебелни кўрдингизми?

— А-а, ҳа,— деди Ултон ва отасининг «бир уйини мебелга тўлдириш»га қурби етмаслиги эсига тушди.

— Ана ўшандан воз кечдим!— давом этди Баҳор жаҳл билан.— Керак эмас менга Умиднинг садақаси, дедим. Ўзига буюрсин. Ўзиям уйланади. Тўғри кипманми?

Ултон салмоқ билан бош ирғади.

— Жуда тўғри қилгансиз.— Сўнг шошилиб деди.— Амбулаторияга бормасак...

— Нега?

— Мен саҳарлаб пичанга кетаман.

— Яна пичан! Қирилсин бу эксплуататорлар!.. Бормайсиз! Ўзим сизга бир тонна ёздириб бераман.

— Раҳмат.

— Вой-вой-е.

— Боришим керак,— таъкидлади Ултон.

Баҳор жимиб қолди. Кейин:

— Ўзингиз биласиз,— деди.

Ултон «қолгани»ниям айтишни маъқул кўрди:

— У ёғини сўрасангиз, Баҳорой, мен... эртага келолмайман.

— Нима-нима?

— Тоғда... ўқувчилар ёнида қоламан. Бошқа ўқитувчилар ҳам қолишади.

— Да-да,— деб кулумсиради Баҳор.— Чилласи чиқмаган келинни ташлаб-а?

— Биз удумларни аллақачон бузиб юбордик...— Ултон «хоним» дейишдан ўзини тийиб қолди.

— Айтмоқчи... Майли-майли,— рози бўлди у.— Бемалол! Ҳим, балки мен эртага амбулаторияга бориб ётарман?

— Ихтиёрингиз.

— Яна «ихтиёрингиз!» Нима деб келишгандик, а, нима деб? Эслайсизми?— Баҳор яна Хўжамга ола қаради-да, «э, эшитсанг, эшитавермайсанми!» дегандай эрига юзланди.

— Эсимда,— деди Ултон.— Лекин менинг ҳам гапим эсингиздадир: тоққа чиқишим бор...

— Уф-ф!

— Мен бир кунда қайтаман,— узр мақомида қўшимча қилди у.

— Бўпти.

Охири келгуси сонда ўқийсиз

Матназар Абдулҳақим

КҮЧКИ

«Ятимат ад-дахр» оҳангларида

Достондан бўлақлар

МУҚАДДИМА УРНИДА

На қул сўраб келдинг бу элга,
На пул сўраб келдинг бу элга,
На-да етимларни топташга,
На тул сўраб келдинг бу элга.

Мол сўраб ҳам келмаган эдинг,
Дунё сўраб келмаган эдинг,
Денгиз сўраб келмаган эдинг,
Дарё сўраб келмаган эдинг.

Тоғни кемирмоққа келмадинг,
Сувни симирмоққа келмадинг.
Етим ҳақин, есир ҳақин еб,
Тўймоқ, семирмоққа келмадинг.

Додлар солиб келди кимлардир,
Отлар солиб келди кимлардир.
Ахийр мағлуб кетмаклик учун,
Аввал голиб келди кимлардир.

Очиқ эди сенга тўрт жониб,
Ойдин эди сенга тўрт тараф.
Дониш излаб келдинг, донишманд,
Нақл излаб келдинг, эй араб.

Хоразм пок умидинг эди,
Умидингга, не бахт, етдинг сен.
Ватанимга келдинг, хайрият,
Ватанимдан, афсус, кетдинг сен.

Сени ўқиб нидолар топдим,
Ўзимдан кўп хатолар топдим.
Алангали кўшиқларимга
Хаёлимдан садолар топдим.

Минг тулкини тилкалаган шер,
Юрагимдир сенга толиб уй...
Ассалому алайкум, ҳазрат
Абу Мансур ас-Саолибий!..

* * *

«Ёшлик — бахтдир. Бетимсол иқбол,
Тотлидир шодлигу ғамлари.
Ўтар, дариг, ёр кўйнида ҳам
Тўхтамасдан унинг дамлари.
Ёшлигим бир азим дарахтдир,
Ишқ меваси — шохаларида.
У ўсадир ҳаёт ва ўлим
Саҳросининг воҳаларида...»

* * *

«Сен ой каби олислардасан,
Сен ой каби яқинсан кўзга.
Ишқдан бўлак иложим йўқдир,
Чорам йўқдир севмаждан ўзга.

Билмадим, ким сари талпинар
Қор сийна остинда юрагинг? —
Демоқчийдим қулоққинангга,
Чаён бўлиб чақди зирагинг...»

* * *

«Нолиганим йўқдир даврдан,
Деганим йўқ замонни ёмон,
Шундай бўлса ҳамки, шаънимга
Раво кўрди ёмонни замон.
Бир ўқ узди қоқ юрагимга,
Қоқ бўлинди меҳр ва қаҳр...
Ярми унинг — Хуросон бўлди,
Ярми эса — Мовароуннаҳр...»

* * *
«Сузар карвон-карвон булутлар,
Топиб бўлмас юлдузлар элин.
Лоҳас кезиб борар тўлини ой,
Оқ юз, қора чодрали келин.
У эртами-индин туғади,
Ечилади қоп-қора чодра...
Осмон билан бир бўлиб шунда
Ойваччалар кетарлар потраб...»

* * *
«Киприкларинг майсадек момик,
Кўзларинг ҳам чашмадир — зилол.
Сочларингнинг райҳони — хушбўй,
Икки қошинг эса жуфт ҳилол.
Бардош беролмайман бу бахтга,
О, гўзаллик! О, кўрк! О, ҳусн!..
Ижозат бер... кўйиб юборай
Бу ўтлоққа кўнглим оҳусин...»

* * *
«Кетдинг, Қолдим. Кетди изингдан
Мени ташлаб иккита кўзим.
Бўғзим кетди, юрагим кетди,
Йўл бўйида турибман ўзим.
Ўкраяпман. Гарчи бўғзим йўқ.
Дил йўқ. Ғамдан эгик бошларим.
Кўзларим йўқ. Ювар юзимни
Минг таажжуб, кўзим ёшлари...»

* * *
«Икки қошинг — иккита қилич,
Икки қошинг — иккита шамшир.
Гоҳ титрайди, гоҳи ўкрайди,
Юрагим ҳам оҳуидир, ҳам шер.
Тонгда сенга талпинган дилга,
Ушмундайин бир чора қилдим...
Қўлга олиб шамширларингни
Ўз кўксимни мен пора қилдим...»

* * *
«Ёруғ дунё ёруғмас, асли,
Абадийдир унинг зулмати.
Бу дунёда ким эзгу, ким пок, —
Унинг бахти зинҳор кулмади.
Дунё молин берсанг-да бахт йўқ,
Алам — текин, ғам-кулфат текин...
Дунё — зиндон. Шунинг учун ҳам
Унда кунлар ўтади секин...»

* * *
«Яқинларим йиғлаб бўлгандир,
Умри тугагандир мотамнинг.
Шунчалик ҳам чўзиладими
Хотираси, ўлган одамнинг?!
Марҳумманми-йўқми, ҳар қалай,
Кучоғингга олдинг-ку, бироқ...
Шунча қаттиқ соғинганмидинг,
Хуш кўришдик, азизим тупроқ?!»

* * *
«Керак бўлса, шартта чиқариб,
Керак жойга мардона санчар. —
Бошқа вақтда пинҳон сақланар
Мард йигитнинг белида ханжар.
Иккита қин бўлар ханжарда,
Билмоқ бўлса агар тилагинг:

Бир қин — бу ўз қинидир унинг,
Иккинчиси — ёвнинг юраги...»

* * *
«Ватанимдан хабарлар келди,
Ватанимда қаҳат, тақчиллик.
Икки дарё қуриб боряпти,
Келаётир бир қурғоқчилик.
Икки кўзим икки дарёни
Изтироблар билан этар ёд...
Ватанни тарк этиб, кўзимга
Кўчмакдами ё икки дарё?...»

* * *
«Кўй, мақтама, ҳаддан зиёда
Ўз туғилиб ўсган элингни.
Оқ йўл бўлсин, олис Ҷафарга
Боғлабдирсан, йигит, белингни.
Элингга гар бўлса ор-номус,
Кўтармасди душманлар туғин...
Қилмас эди ўз бағридан у
Сенингдек бир фарзандни қувғин...»

* * *
«Дунёда ким энг ёмон бўлса,
Унинг билан тенг ёмон бўлдим.
Энг ёмонлар ичида ҳатто,
Аслида, мен энг ёмон бўлдим.
Шодланмадим очилишдан ҳеч,
Ғам чекмадим ҳеч вақт сўлишдан...
Табриклайман, барингиз озод
Дунёда энг ёмон бўлишдан...»

* * *
«Отанг вафот этди. Кўксингни
Ул раҳматлик учун қабр қил.
Сочинг юлма. Юзингни йиртма.
Ҳар бошда бор бу дард. Сабр қил.
Шуълалар соч ғариб ерларга,
Зулматдаги нурдек етим бўл.
Бебаҳолик касб эт оҳиста,
Садафдаги дурдек етим бўл.
Қорачиқдек асра яроғи,
Тулпор, пўстин ҳам чўғирмасин...
Қиёматда учрашганингда
Токи сендан юз ўғирмасин...»

* * *
«Бу элда энг ҳаёли одам,
Ечинади чиқиб майдонга.
Бу элда энг соддадил одам,
Дарс беради тўда шайтонга.
Бу элда энг ҳалол одамнинг
Сон-саноксиз ҳаром ери бор.
Энг вафодор ҳар бир хотиннинг
Камида ўн-ўн беш эри бор.
Бу ерда ҳар қарич тупроқда,
Минг ўлим чанг солар тирилиб.
Бир-бирининг қучоқларида
Кетаётир бари қирилиб...»

* * *
«Ишонмангиз дабдабаларга,
Шиорларга ишонмангизлар,
Диёрларга кўз олайтирган
Диёрларга ишонмангизлар,
Ўз бурнидан нарини кўрмас

Аймоқларга ишонмангизлар,
Талончилар тилидан томган
Қаймоқларга ишонмангизлар,
Минг хил ғараз билан берилган
Баҳоларга ишонмангизлар,
Эл қонига байроқ бўяган
Даҳоларга ишонмангизлар,
Душманларга бошин силатган
Шод қулларга ишонмангизлар,
Эътиқодин сотиб совурган
Сотқинларга ишонмангизлар.
Ишонмангиз жазаваларга,
Хуружларга асло ишонманг.
Ватан деган — тақдир инъоми,
Инъомфурушларга ишонманг.
Ҳаммасида айниши мумкин
Адлу инсоф, вафо, диёнат.
Ҳеч гап эмас содир бўлиши
Улардан энг жирканч хиёнат.
Ҳалол меҳнат, содиқ дўст, чин ёр
Чинакам бахт — асл оромдир.
Золми учун қилинган меҳнат —
Тўнғиз гўштидан ҳам ҳаромдир.
Ҳикмати унутмангизлар
Авлиёлар берган пандининг —
Рухини шод этиб яшанглар
Баҳоваддин Нақшбандийнинг.
Парво этманг, тақрор айтаман,
Бахт ҳақдаги кўпик гапларга...
Ишонингиз иш билан машғул
Тарс ёрилган қутлуғ қафтларга!..»

«Сен ўқ билан ёйни никоҳ қил,
Қуёш билан ойни никоҳ қил.
Гижинглаган той билан мудом
Гижинглаган тойни никоҳ қил.
Қақраб ётган пўрсанг ер кўрсанг,
Шарқираган сойни никоҳ қил.
Қайнаб турган тиник сув билан
Қовжираган чойни никоҳ қил.

Бир-бирига зор бўлиб турган
Икки гўзал жойни никоҳ қил.
«Албатта»га шубҳаланмасдан,
Дарров «ҳойнаҳой»ни никоҳ қил.
Севгимсиз ҳолим вой?.. Менга
Менсиз ҳоли войни никоҳ қил...»

«Қиш. Дарчадан термуламан жим.
Эмас бугун кўча кўчадек.
Қор остида ётибди дунё,
Тухумнинг ичида жўжадек.
Ҳеч вақт, ҳеч ким оёқ босмаган
Каби тим-тирс ҳовли йўлаги.
Пиёлада товланади чой,—
Эриб тушган офтоб бўлаги...»

«Заҳарлаб улгурдинг не-не мәрдрларни,
Улар ичган сувлар эди оғули.
Иржайиб кулмагинг энди ортиқча,

Муродга етдим деб ўйлаб, доғули.
Хайрият деб бекор тин олиб юрма,
Сендан ўч олмақнинг тез етгай гали.
Боқиб турибдирман кўзларингга тик,
Мана, мен — қасоснинг тирик ҳайкали.
Шоҳсупада турмай, ўч олгич ҳайкал,
Аъло билгич ким дўст, ёғийлигини...
Мангу яшайман деб керилмаёқ қўй,
Унутма умримнинг боқийлигини...»

«Бизда бордир бўри ҳақиқат,
Бизда бордир қуён ҳақиқат.
Бизда бордир у ён ҳақиқат,
Бизда бордир бу ён ҳақиқат.
Оқшом ҳақиқатимиз мавжуд,
Мавжуд тағин саҳар ҳақиқат.
Асал ҳақиқат бор бизларда,
Бизларда бор заҳар ҳақиқат.
Бизларда ҳақиқат юзлаган,
Бизда бор мингларча ҳақиқат.
Бўлак-бўлак ҳақиқат бордир,
Бордир парча-парча ҳақиқат.
Биз ҳақиқат ясаб берамиз,
Истасангиз агар, қай тахлит...
Фақат йўқ ягона ҳақиқат,
Йўқдир бизда ҳақиқат — яхлит!..»

«Добон: замин оёқ остимда,
Мағрур керилмаёқ қўйсинлар.
Шоҳ, хон, амир, султонмиз деган
Ўйга берилмаёқ қўйсинлар.
Минг жавоҳир қадалган бўлсин
Маҳкамланган бўлсин минг олтин,
Улар — шунчаки бир ўйинчок,
Мен шу сирни фаҳмлай олдим!
Бари — сенинг мулкингдир мангу,
Бари — сенга мансубдир якка.
Барин олган подшоҳлар сендан
Бешми-ўн йил ўйнаб бермакка...»

«Таслим бўл сен. Танинг — мамлакат.
Мамлакатким — улус, эли жим.
Таслим бўл тез, дедим душманга,
Сафар қилмай унга қиличим.
Фаросатсиз чиқиб қолди ёв,
Чиқиб қолди, афсус, гап уқмас.
Мени кечиринглар, ёронлар,
Тиғимдаги — шароб юқимас...»

«Чўкаётир теваракка шом,
Аста-аста тушаётир кеч.
Хона исиб кетди кўп қаттик,
Ўтинаман, либосингни еч.
Кўксимга бос оппоқ юзингни,
Юрагимда тонглар отади...
Жоним, қуёш тентак эмас. У
Бир балони билиб ботади...»

«Мол жамғаргил ёғдой¹га қараб,
Дунё ғамла, қараб ҳолингга.
Лекин, нима бўлганида ҳам,
Ҳирс қўйма ҳеч йиққан молингга.
Англамасанг айтганларимни,

¹Ёғдой — аҳвол, меъёр, раъй маъноларида ишлатилади (хоразмча).

Жонзотлардан ола бер нусха:
Бир кунлик ем тўплайди арслон,
Бир йиллик ем йиғар қумурсқа...»

* * *

«Жоним... сени жондан севаман,
Бўлсанг ҳамки гарчи муваққат.
Ед-хаёлим, фикрим ва зикрим
Кеча-кундуз сен билан фақат.
Чексиз гарчи ишқимиз... гарчи
Меҳримизнинг поёни йўқдек...
Лекин бир лаҳзадир васлимиз —
Бамисоли ёй билан ўкдек...»

* * *

«Сенга бизнинг мактубимиз шул,
Шулдир сенга бизнинг номамиз,
Бизнинг хирқамиздир эзулик,
Самимият — бизнинг жомамиз.
Юракларга кийилган улар,
Сен бўлсанг — бир қутлуғ жомадон.
Қутлуғ шаҳар, эй уммилбилод,
Жонимдан севганим — Ҳамадон!
Сенинг кабир жигарбандларинг
Минг туман кўз қорасиндадир...
Шулардан энг мумтоз биттаси,
Мана, бизнинг Хоразмдадир...»

* * *

«Ҳаёт билан кўшиб, бизларга
Кўп чарчоқлар қилинган тортик.
Асли ўлим — чинакам курол,
Асли ўлим — чинакам ҳордиқ.
Бошқа изоҳ, бошқача талқин
Мантиқлардан мутлақ ташқидир...
Уйғонмоқ бу — тирилмоқ демак,
Уйқу эса — ўлим машқидир...»

* * *

«Қирон тилаб зурёдларимга,
Қовжиратдинг майсаларимни.
Кўзларимни ёдингда тут, ёв,
Унутсанг ҳам найзаларимни.
Нафсинг сенинг ўпқон очгандир.
Ютоққансан, юҳофеъл мечкай.
Заминдаги жирканч чигалсан,
Сен чигални ҳалокат ечгай.
Наслинг — очкўзлигинга ворис,
Ютган сенсан наҳру баҳримни.
Фарзандларга мерос қолдирдим
Сенга бўлган чексиз қаҳримни...»

* * *

«Бир инсоф бор, оддий бир инсоф,
Паст тургай у фақат худодан.
Шу инсоф бўлмаса дилингда,
Ҳолингга вой, мусулмон одам.
Шу инсоф бўлмаса, тингламай
Дилингдаги пок бир суронни.
Иймонингни сотиб, қайтимга
Бериб юборасан Қуръонни...»

* * *

«Тавба... булар ер талашмоқда,
Заҳарга ғарқ бўлган бир ерни,
Икки хотин эр талашмоқда,
Аллақачон ўлган бир эрни.

Юмдалашиб валақлашмоқда:
Тилга келган қарони, оқни.
Бир-бирига сочмоқда улар
Қўлларидан кетган тупроқни...»

* * *

«Йиғламагил, азиз болажон,
Йиғламагил, кичкинтой одам.
Фиғон чекма бузрукворим деб,
Фарёд чекма деб: — Отам! Отам!
Ҳузурига чорлади Аллоҳ,
Ким ҳам бундай меҳмонга бормас?
Аллоҳ эса беҳад меҳмондўст,
Отангни ҳеч қўйиб юбормас...»

* * *

«Хислатингга мағрур бўлмагин,
Мақталишга бўлмагин мойил.
Сен ўзингдан қаноатланма,
Сен ўзингга қолма ҳеч қойил.
Ўзига парволи одамга,
Кимнинг ҳам парвоси бўлади...
Сен ўзингдан рози бўлмасанг,
Худо сендан рози бўлади...»

* * *

«На Урганчда муқим яшайди,
На Машҳадда ва на Ироқда.
Гоҳ Рум, гоҳи Техронда сарсон,
Гоҳ яқинда, гоҳи йироқда.
Ҳамма ерда омонатдир ул,
Ифво, фисқу-фасод — зикрида...
Маҳкам турар фақат ўзининг
Икки пулга қиммат фикрида...»

* * *

«Мени телба дединг сен. Тўғри.
Телбалигим аниқдир, ҳақдир.
Не қилайин, на иложим бор,
Насиб этмиш шу кунни тақдир.
Қоришиқдир менинг ҳаётим,
Ҳар кун зулмат билан зиёга...
Келармидим телба бўлмасам,
Сен келган бу шўрлик дунёга?...»

* * *

«Тўхта, навбатдаги эй аҳмоқ,
Олдиндагиларни итарма.
Ановга ҳам тегади. Олсин.
Сенга ҳам бемалол етар. Ма.
Бир-бирингни босмасангизлар,
Ўласизлар, албатта, сизлар.
Шуни унутмангки, ҳаммангиз
Қабристонга навбатдасизлар...»

* * *

«Ул инсондан нақш олма келди,
Келди боғларидан чароси.
Ва бошланди ажиб тантана,
Ва бошланди ажиб маросим.
Яноқлари лабимда бўлди,
Бўса берди менга кўзлари...
Ҳусни келган ғариб базмимга
Келмай қолди фақат ўзлари...»

* * *

«Сўзида йўқ одобдан нишон,
Феълда икромдан асар йўқ.

Емонларга йўқ ундан нафрат,
Яхшиларга ундан назар йўқ.
Иймон йўқдир унинг руҳида,
Вужудида йўқдир таҳорат.
Бу одамни ҳайвон деб сўкманг,
Ҳайвонларни қилманг ҳақорат...»

* * *

«Мен ҳақ сўзни айтай. Сен чида.
Мен рост сўзни сўйлай. Қаҳр этма.
Ўтмиш ўтмишники, азизим,
Ўтмиш билан қуруқ фахр этма.
Ўтмишинг бор. Бу, шаксиз, толе...
Ўтмишинг бор. Бу бахт, албатта.
Ўтмиш—атлас. Ўтмиш—духоба.
Лекин... сен ҳам бўлмагин латта.
Ўтмиш билан чалғиб, унутма
Бу кунингни бор қилишни ҳам...
Қойил қилдинг мағрурланишни,
Ўрганиб ол ор қилишни ҳам...»

* * *

«Сендан хат келтирган қаптарни
Тўшин ўпиб, айладим таовф.
Лекин, қандай бериб юборай
Мактубингга бу қушдан жавоб?
Яллиғланган чўғдир ҳар сўзим,
Ҳажр осмони бўлса ҳам муздек —
Қушчанг ёниб қулаб тушмасми,
Фалаклардан... сунган юлдуздек...»

* * *

«Бизга дийдор насиб этмади,
Сўнги висол — ўчмас хотира.
Азоб билан қалқиб тушдилар
Кўзларимдан пок икки қатра.
Қўшилдилар яноқларимда
Ёдга солиб бизларнинг аҳдни.
Бизга тақдир раво кўрмади
Икки қатра кўз ёшдек бахтни...»

* * *

«Улуғ шодлигим ғамдир менинг,
Керак эмас чучмал ғамхўрлик.
Очлик — ҳалол луқмамдир менинг,
Энг юқори мартабам — хўрлик.
Иттифоқчим — энг ғирт низолим,
Сукунатдир — янграган созим.
Айрилигим — менинг висолим,
Яланғочлик — башанг либосим.
Баҳорим — куз, ёзим эса — қиш,
Азон — оқшом, оқшом — азоним.
Хазонимдир яшиллик менинг,
Менинг яшиллим — хазоним.
Осмон ўпган чўққидир чоҳим,
Одоб, икром — дўким, давғағам.
Шоҳим — гадо, гадодир — шоҳим,
Чеккан оҳим эса — қаҳқаҳам.
Дўстлар — душман, душманлар — дўстим,
Тутруксизлик — маънолигимдир.
Доно сўзим — нодонлигимдан,
Жиннилим — донолигимдир.
Енгилимдир зилдек оғирим,
Манзилим ҳам, демак, йўлимдир.
Бошланишим менинг охирим,
Туғилишим эса — ўлимдир...»

* * *

«Инжу эди ҳар бир каломинг,
Вужудинг — нур, руҳинг — зиёдан...
Сенинг ўзинг бир дунё эдинг,
Лекин, мана, ўтдинг дунёдан.
Ишонмайман, сен ўлгач, ўлим
Пушаймонлар емаслигига...
Сен дунёдан ўтгач, инондим
Дунё боқий эмаслигига...»

* * *

«Ўтганларни хотирлайверсанг,
Хаёлинга келмайди нелар...
Дунё элак... одамларни у
Бир лаҳза ҳам тинмасдан элар.
У тинимсиз чайқалиб турар,
Чайқалиши азоб, зулмдир.
Бу элакнинг устида — ҳаёт,
Бу элакнинг ости — ўлимдир...
Бу элакнинг устини кўринг,
Кўрингизлар ҳам тағларини:
Унларни қор каби ёғдирар,
Қолдиради кепакларини...»

ХОТИМА УРНИДА

Мен тоғларга юксалмоқчийдим,
Кўрай деб тош жилоларини.
Осмонўпар чўққиларидан
Олмоқчийдим тиллоларини.

Ғамгин-ғамгин қайтдим водийга,
Дол букчайиб, ёйдек эгилиб.
Борлиғим чўғ, мағлубиятдан
Тўрт-беш кунлик ойдек эгилиб.

Тоғ фатҳига етмади қурбим,
Қилсам ҳамки жонимни фидо.
Маломатдан бошим чангаллаб,
Қаттиқ ўкраб, тортдим бир нидо...

Ва... у тоғда бошланди кўчки,
Қошларимга тошлар келдилар.
Гоҳ таҳлика, гоҳи ҳайратдан,
Кўзларимга ёшлар келдилар.

Ё на олтин эди у тошлар,
Ё на эди у тошлар ёқут.
Ёки на-да мрамор эдилар,
На оддий тош эдилар ёхуд.

Келар эди на-да лаълдаин
Ва ёки на зардаин кўчиб...
Кўчиб келар эди момикдай,
Келар эди пардаин кўчиб...

Ҳар тошда мен минг битик кўрдим,
Водий узра бўлди ҳаво дим.
Ўқимасам, армонлар бўғди,
Ўқий десам — йўқдир саводим.

Зир титради мижжаларда ёш,
Битик билмас кўзлар кўчкиси.
Осмонўпар тоғдек ўкинчдан
Кўчиб тушган сўзлар кўчкиси.

Энди узр сўраш — ортиқча,
Гуноҳларим учун, зотан, мен
Шаҳсан тоғнинг ўзи тошбўрон
Қилган одамман...

Шарафиддин Али Яздий

Зафарнома

МУҚАДДИМА

Олам аҳлининг аксари Нух наслидандурлар, унга ва уларнинг ҳаммасига Оллоҳнинг салавати бўлсин. Ушбу сабабдан уни (Нухни) Одами соний (ҳам) атайдилар. Унинг тўрт ўғли бўлган: Ефас, Сом, Ҳом, Канъон...

Ефас ибн Нух, — уларнинг ҳар иккаласига (Оллоҳнинг) саломи бўлсин, — баъзилар айтадиларким, у ҳақиқий пайғамбардур. Унинг саккизта ўғли бўлган экан: биринчиси — Турк, иккинчиси — Хазар, учинчиси — Сақлоб, тўртинчиси — Рус, бешинчиси — Матсак, олтинчиси — Чин, еттинчиси — Камори ва уни Каймол ҳам дейдилар, саккизинчиси — Торих. Искандар Зулқарнайн унинг тўртинчи ўғли авлодларидан бўлган.

Туркистон мамлакатадаги ўлкалар унинг фарзандлари номи билан аталгандир. Нухдан, — унга (Оллоҳнинг) саломи бўлсин, — сўнг, бу жамоа бир қанча йиллар Бобил шаҳрида яшаган. Тунларнинг бирида ҳар бир гуруҳ бошқа-бошқа тилда сўзлашадиган бўлиб қолди ва бир-бирларининг тилларига тушунмас эдилар. Шундай қилиб, улар ночор бир-бирларидан ажралдилар ва тарқалиб кетдилар; ҳар бири бир жойга бориб ўрнашди, у ерда уларнинг насли кўпайди ва ўша вилоят уларга мансуб бўлиб қолди.

Бошқа бир ривоятда келтирилганким, бутун ер юзи Нухга (тобе) бўлгандан сўнг, у Туронзаминни катта ўғли бўлмиш Ефасга берди; Эронзаминни — Сомга. Ҳиндистонни эса Ҳомга тақдим этди. Ҳамма халқлар Нухнинг ана шу уч ўғли наслидандурлар.

Қисқаси, Ефасни туркларнинг отаси (Абу-т-турк) атайдилар, Сомни — ажамнинг отаси (Абу-л-ажам) ва Ҳомни ҳиндларнинг отаси (Абу-л-ҳинд) дейдилар.

Нухнинг энг катта ўғли Ефасдир, у набийлик саодатию пайғамбарлик шарафига муяссар бўлганлиги туфайли, унинг ҳақида сўз бошқа фарзандлар (нақлидан) олдинроқ бўлмоғи лозим эди. Аммо бизнинг «Жаҳонгирлик тарихи» деб аталмиш ушбу китобни ёзишдан мақсадимиз турк султонлари тармоғини ёритиш¹, — уларнинг насли эса Ефас ибн Нухга бориб тақалади, — сўз тартиби узлуксиз боғланиб борсин учун бошқа фарзандлар ҳақида илгарироқ айтиб ўтиш муносиброқ кўринди.²

Ер юзи Нух — унга (Оллоҳнинг) саломи бўлсин, — болалари ва набиралари билан тўлгандан сўнг, уларнинг ҳар бир уруғ ва аймақлари орасида ўзига хос яхши қонун-қоидалар таркиб топди. Улуғ тангри уларнинг дилини илҳом манбаига айлантирди ва улар мамлакат бошқарувчисининг расм-русумлари ва қоидаларини бунёд этдилар.

Ефас Жуди тоғи³ этагидан машриқ томон йўл оларкан, отасидан бир дуо ўргатишни сўради, токи (ул дуо ёрдамида) қачонки худойи таолодан ёмғир тиласа, ёғдирсин. Нух — унга (Оллоҳнинг) саломи бўлсин, — исми аъзамни⁴ ўр-

гатди ва у исмини бир тошга ўйиб ёзди, сўнгра Ёфасга берди. Уша мўъжиза ту-
файли Ёфас қачонки ёмғир тиласа ёғади. У тош бугунги кунда турк қавмлари
орасидадир ва уни «яда тоши» ёки «ҳажар-ул-матар» («ёмғир тоши»), туркий
(тилда) эса «жада тош» дерлар; унинг қиссаси маълум ва машҳурдир⁵. Шундай
қилиб, Ёфас Турк иқлимида⁶ кўчманчилар тарзида ҳаёт кечири бошлади, яхши
расм-русумлар, одатлар ўрнатди. Унинг насли кўпайгандан сўнг, офатларга тў-
ла бу манзилдан кўчиб, тангрининг раҳматли даргоҳига қўшилди.

Сўнгра эл кенгаш қурдилар ва Ёфас ўғли Туркни ўзларига бошлиқ қилиб
сайладилар. Турк — уни Ёфас-ўғлон дер эдилар. У Ёфас фарзандларининг энг
тўнғичи бўлиб, жуда оқил, одобли ва ҳунарманд эди. (Ёфас-ўғлон) отасининг
юртини бошдин-оёқ кезиб бир яхши жой топди, уни Салангой атайдилар, у ерда
суви илиқ кичик бир дарё бор⁷, тоғ ва чучук сувли булоқлар кўп. (Ёфас-ўғлон)
ўша жойда яшай бошлади ва улуғ тангрига шукрона қилди. Утов қуриш унинг
ихтироларидан, турклар орасида мавжуд лақаблар унинг томонидан (берил-
ган). У одил ва камолотли подшоҳ эди, элга кўп саховат қиларди. Тангри банд-
лари унинг даврида тинчлик-омонликда эдилар. Унинг тўрт ўғли бор эди: Тутак,
Чигил, Бурсунжор, Утлоқ.⁸

Кунларнинг бирида Тутак овда овқатланиб ўтирганида бир луқма таом
унинг қўлидан тушиб кетди ва ерга тегиб тузли бўлди, сабаби ер шўр эди. (Луқ-
мани ердан) олиб еганида, (таъми) оғзига ёқди, (шундан сўнг) овқатга туз солиш
расмини у жорий этди.

Аммо **Ҳазар** юмшоқ табиатли ва камгап эди. У ҳаммаёқни кезиб чиққач.
Отил* дарёси соҳилини ўзига ватан қилиб танлади ва ўша ерда тўхтади; ёзда
чўлда ва қишда шаҳарда бўларди.

Сақлоб бир оролга эгалик қиларди. У Русдан нимадир илтимос қилган эди,
бажармади ва шу сабабдан, икки орада хусумат туғилди.

Рус бебош ва қўнимсиз эди, у (Сақлоб)нинг олдида турмади ва у ердан ке-
тиб қолди; ярғу** сўрашни у жорий этди. Русларнинг одати шундайки, қизга
у талаб қилган ҳамма нарсани берадилар, ўғилга эса битта қиличдан ўзга ҳеч
нарса бермайдилар ва унга, сенга мерос мана шу, деб айтадилар.

Аммо **Матсак** ўта маккор ва айёр эди, Булғорнинг⁹ чеккасига жойлашди.
У ер ғуррлар ери¹⁰ ва ҳамма ғуррлар унинг наслидан. Улар турк элатининг
энг ёмонидурлар.

Ғур Матсакнинг ўғли эди. У ўз амакиси билан яда тошини талашиб қолди,
чунки Ёфасдан сўнг тош Матсакнинг қўлига тушиб, Ғур авлодида қолиб эрди.
Ғурнинг Суғур отли бир ўғли бор эди, туркманлар ўз (шажара)ларини Суғур-
га нисбат берурлар. (Бир куни) турк Сақлоб ёмғир (ёғишини) истаб қолди ва
Ғурдан ул тошни беришини сўради. Ғур бир тошни юмалоқ қилиб олтин қоплаб
унга юборди, бироқ (тош) хосият бермагач, улар орасида уруш қўзғалди ва
Суғур жангда ҳалок бўлди. Уша кундан бошлаб турклар туркманларга нисбатан
кек сақлаб келадилар.

Аммо Чин бугунги Чин аталмиш жойни бутунлай эгаллади; суратгарликни,
ипак қурти боқиш ва кийим тўқишни жорий этди ва ҳозир Чин (ўлкасида) мав-
жуд санъатларнинг аксари унинг ихтиросидур. У ўғилли бўлди ва унинг исмини
Мочин қўйди. (Мочин) жуда ақлли ва тадбиркор эди. Унинг эли кўпайгандан
сўнг, у отасига, ўзим учун ўзга бир қароргоҳ қурмоқчиман, деди ва шундан
сўнг, Мочин¹¹ шаҳрини бино этди. Яшмини¹² қўлга киритди, хосиятини аниқлади
ва одамларга ҳам ўргатди. Оҳудан мушкни¹³ (ҳам дастлаб) у олди.

Аммо Киёл ўйин-қулги, айш-ишрат ва ов қилишни яхши кўрарди. Булғор
деган жойда ўрнашди, унинг икки ўғли бор эди: биринчиси — Буртос, бошқирд-
лар унинг наслидан. Буртос Булғорнинг бир чеккасида жойлашди, собол, ол-
махон ва тулки терисидан пўстин қилишни у кашф этди. Уларнинг нисбаси ана
шундай. Аммо (мавжуд ривоятлар) орасида катта фарқ бор, шу даражадаки,
тавсифлаш ҳаддига сиғмайди.

Нақл қилурларким, Ёфас-ўғлон Каюмарс билан ҳамаср экан. У турк под-
шоҳларининг, Каюмарс эса ажам подшоҳларининг аввалгиси бўлган¹⁴. Туркис-

* Отил (Этил, Идил) — Волга дарёси

** Ярғу — ҳукм, фармон, шикоят

тонда хонлик қондасию жаҳондорлик русумига у асос солди; бир муддат фармон юритишу оламни сўраш ишларига машғул бўлди. Ёши икки юз қирққа етганда умри тугаб, ўғли Алмажнахонни маслаҳат тузиб, удумга мувофиқ хонлик тахтига ўтказди, ўзи эса ҳаёт билан видолашди.

Алмажнахон тахт ва хос мулкка мушарраф эди, отасининг русум ва қонунларига бир неча қўшимчалар киритди. (Жумладан), улусларни ўша тартибга солган. Шундай ҳукмронлик қилдики, бутун эл тинчлик-омонликда эди, кексайгандан сўнг, (тахтдан) кетишдан ўзга чораси қолмади. Шоҳлик тахтини ўз ўғли Дебодқўйга топширди, ўзи эса тарки дунё қилиб, қолган умри учун узлат ва танҳоликни широт этиб, тангрига ибодат этиш билан машғул бўлди.

Дебодқўйхон отасидан сўнг Туркистонда подшоҳлик қила бошлади, кўпроқ адолат бўлиши учун тиришди, қонун-русумлар ўрнатди ва ўлими олдидан тахтни ўз ўғли Кўкхонга топширди.

(Кўкхон) отасидан сўнг маълум вақт салтанатни бошқариб подшоҳлик қилди, оталар йўл-йўригидан тоймади, адл ва инсоф йўлидан четга чиқмади, ўлими олдидан ўз ўғли Алижаҳонни валиаҳд қилиб тайинлади.

Алижаҳон тахтга ўтиргандан сўнг, жаҳондорлик русумини адо этиб, мамлакатларни забт этмоққа киришди. Унинг замонида туркларнинг мол-ҳоли кўпайди. (Улар) мол-мулк ва бойликка мағрурланиб, кеккайиб кетдилар ва тўғри йўлдан қайтдилар, дин ва миллатни тарк этдилар, хато ва гумроҳликни пеш тутдилар ва ниҳоят, ҳаммалари кофир бўлдилар.

Шу тарзда маълум муддат ўтди, у (Алижаҳон) эгизак ўғилли бўлди ва уларнинг бирига Тотор, иккинчисига эса Мўғул* деб от қўйди. Ҳар иккала ўғил улғайдилар ва вилоятларни бошқариш даражасига етдилар. Уларнинг отаси қариб-қартайганида мамлакатларни ўғилларига тақсимлаб, ярмини Тоторга ва (иккинчи) ярмини Мўғулга берди. Ота вафотидан сўнг ўғиллар аҳилликда эл-юрт сўрадилар. Улар тотор ва мўғулдан иборат икки тармоқ эдилар.

ТОТОР ТАБАҚАСИ ҲАҚИДА СЎЗ

Тотор тармоғи саккиз киши эдилар: биринчиси — Тоторхон, у тотор подшоҳларининг дастлабкиси экан; иккинчиси — Тоторхоннинг ўғли Буқоҳон, отасининг ўрнига (тахтга) ўтирди ва тотор қавмларини бошқаришга киришди, оталар элу улусига подшоҳ бўлди; учинчиси — Аблаҳахон, отасидан сўнг элатни бошқаришга киришди. У вафот этгандан кейин, унинг ўғли Эслихон, яъни тотор подшоҳларининг тўртинчиси эл сўради: бешинчиси — Атсархон, ундан сўнг (юртга) бош бўлди; олтинчиси — Урдухон, отасидан сўнг тотор улусининг подшоҳлиги унга муқаррар бўлди; еттинчиси — Бойдухон, ул тоифага подшоҳ бўлди; шону шавкати оталариникидан ҳам ортиқ эди. У мўғул юрти ва улуси устига қўшин тортиб борди, улар орасида низо юзага келди; саккизинчи — Севинчхон, тотор подшоҳларининг охиригиси бўлган. Ота тахти унга ўтганда фитна ва адоват ўти чунон авж олдики, уни бостириш иложи йўқ эди.

МЎҒУЛ ТАБАҚАСИ ҲАҚИДА СЎЗ

Мўғул тармоғи тўққиз киши эди: уларнинг дастлабкиси Мўғулхон ва сўнггиси Элхон бўлган ва тўққизини ўшалар сонидан олганлар. Бу ҳақиқатга яқин, чунки мартабалар орасида сон жиҳатдан тўққиздан ортиқ бирорта ҳам мартаба йўқ.

Мўғулхон подшоҳлиги. Мўғулхон мамлакатнинг ўзига қарашли қисмида ҳукмронлик қила бошлади, эл эътиқоди ва розилигини қозонди. (Ниҳоят) бу фоний оламдан кўз юмди. Унинг тўрт ўғли бор эди: Қорахон, Озархон, Гурхон ва Узхон.

Қорахон подшоҳлиги. Қорахон Мўғулхон фарзандларининг энг каттаси эди, отаси ўрнига (тахтга) ўтирди ва эл сўраш билан машғул бўлди. У Қорақурумда икки тоғ бағрида — уларни Уртоғ ва Куртоғ¹⁵ атайдилар, — ўтов қуриб яшар, ёз ва қишни шу ерда ўтказарди...

Мўғуллар Қорахон замонида куфр ва ширк (йўлида) шундай маҳкам эдиларки, масалан, агар фарзанд куфрда мустаҳкам, қаттиқ турмасе ота уни жазо-

* Матнда, одатдаги ёзилишидан фарқли ўлароқ, «муғул» ёзилган.

ларди, то шу даражадаки, (ҳатто) қатлга маҳкум этиши ҳам мумкин эди ва (бунда) отанинг фарзандга бўлган меҳру шафқати ҳам эътиборга олинмасди. Қорахон подшоҳлик қилиб эл сўраётган даврида, унинг катта хотини бир ўғил туғди, жуда чиройли ва мақбул. У уч кеча-кундузгача онасини эммади, она эса ҳар тун боласини тушида кўрарди, қайсиқим шундай дерди: «Эй она, то мусулмон бўлмагунинггача ва тангрига сифинмагунинггача ¹⁶ сени эммасман». (Шоҳ) хотини бу тушдан ваҳима ва кўрқувда эди. Унгида мусулмон бўлишдан кўрқарди, яширинча имон келтирди ва боласини эмизди. Бола бир ёшга тўлганида жуда чиройли бўлган эди...

Уша замонда мўғулларда шундай удум бор эдики, то фарзанд бир ёшга тўлмагунча унга от қўймасдилар. Алқисса, Қорахон хилватгоҳга кирганида она ёнида бешикда тўлин ойдай ўғиони кўрди. У шодликдан (элга) тўй берди. Уша базмда амирлар ва (улус) улуғлари олдида хотинига шундай деди: «Ўғлимиз бир яшар бўлди, унга қандай от қўямиз?» Бир яшар бола бешикда тилга кирди ва аниқ сўзлаб деди: «Менинг отим Уғузидир»...

Сўнгра унинг номини ўшандай аташга қарор қилдилар. (Уғуз) балоғат ёшига етганида Қорахон ўз укаси Гурхоннинг қизини унга олиб берди. У жуда соҳибжамол, латофатли, тўлин қиз эди, бироқ ислом динида бўлмагани сабабли, Уғузхон уни ҳуш кўрмасди, ундан бўлак ётарди ва илтифот қилмасди. Отаси кўрсаки, Уғузхоннинг қизга (умуман) майли йўқ, (ўғлини) ўта азиз тутиб суйганлигидан, (унга) кейинги оғаси — Озархоннинг қизини олиб берди. У (қиз) ҳам ислом динида бўлмагани сабаб, Уғузхон (уни) улфат тутмади. Шунинг учун ота доим хафа ва ғамгин эди, (энди Уғузхоннинг) учинчи амакиси — Узхоннинг қизини сўрашни ўйларди. Буни қарангки, бир куни Уғузхон овдан қайтаётиб йўли Узхон уйи томонга тушиб қолди.

Назм:

Кўрди ўшал қизни ариқ томонда
Кир ювар улус бирла, хиромонда.*

Уғузхон нигоҳи унга тушиб, деди: «Агар менинг сўзимни эшитсанг ва ислом динига (киришга) ваъда берсанг, мен сени хоҳлагум ва жондан ҳам яхши кўргумдир.

Назм:

Тинглаб йигитдан ҳуш хабарни қиз
Онт ичиб, шивирлаб очди оғиз:
Сеники бўлсам гар айтганинг қилгум.
Сўзинг, фармонингни қулоққа илгум.

*Шеърӣй парчалар воқеанинг насрий баёнини такрорлаган ҳолларида тушириб қолдирилди. Бошқа ўринларда шеърлар сўзма-сўз, эркин таржима қилинди — тарж.

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИНИНГ НОДИР ЁДГОРЛИГИ

Туркистон ва унга ёндош ўлкаларнинг XIV—XV асрлардаги тарихи қадимги манбаларда анча батафсил ёритилган.

Атоқли шарқшунос В.В.Бартольд: «Темурийлар даври тадқиқотчиси материалларнинг танқислигидан эмас, балки улар кўплаб кутубхоналарга тарқалиб кетгани, танқидий ёндашиш, энг аввало танқидий нашр этишни тақозо этадиган манбалар кўплигидан қийинчиликка дуч келади», деб таъкидлаган эди. Дарҳақиқат, XV аср ёдгорликлари мазмун жиҳатидан ҳам ҳар турли: ҳужжатлар, саёхатномалар, тазкиралар, мақомотлар ва ҳоказо. Улар ўша давр маданиятини мукамал ёритишда қимматли манбадир. Тарихнавислар ёзган махсус асарларнинг ўзи ҳам катта бир рўйхатни ташкил этади. Ана шундай манбалар ичида, ҳозиргача етиб келган, форс тилида ёзилган Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома», Ҳофизӣ Абрўнинг «Зубдат ат-таворих», Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Фасих Аҳмад Ҳавофийнинг «Мужмали Фасихий», Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матла ас-саъдайн» Мирхонднинг «Равзатус-сафо», Хондамирнинг «Ҳабиб ас-сияр» ва Ибн Арабшоҳнинг араб тилида ёзилган «Ажойиб ал-мақдур фи навоиб Темура» асарларидир. Бу рўйхатга яна 1404 йили Самарқандда Амир Темура хузурига таширф буюрган испан сайёҳи Руи Гонзалес Клавихонинг сафар хотираларини ҳам киритиш мумкин. Улар орасида Ҳофизӣ Абрў ёзган «Зубдат ат-таворих» (1423 — 1427 йилларда битилган) ва Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си (1424 — 1425 йилда

Ўғузхон унинг сўзларини эшитгандан сўнг кўнглидагини отасига айтди ва ота ул қизни ўғлига олиб берди. Икки ўртада буюк муҳаббат юзага келди, (йигит) доим у билан бирга бўларди, бошқа (хотин)ларига илтифот қилмасди, (натижада) олдинги хотинлари рашк қилдилар. Бир куни Ўғузхон овга кетганида. Қорахон базм тузиб, ўғлининг хотинларини ҳам чорлади ва улардан ҳол-аҳвол сўради. Хотинлар, дастлаб, Ўғузхон ва унинг мусулмон бўлганлиги ҳақида, сўнг-ра, уларни ҳам мусулмон бўлмоққа ундаганлиги, бироқ улар кўнмаганликлари, учинчи хотин эса мусулмон бўлганлиги учун уни яхши кўришини бирма-бир айтдилар...

Қорахон бу сўзларни эшитиб титроққа тушди, қариндошларига ва (ўша ерда) ҳозир бўлганларга ўғлини жазога маҳкум, деб эълон қилди.

Байт:

Бизнинг дин — удумдан бош тортди, демак
Қилич билан бошини узмоқ керак.

У буюрди, кўшин ва жангчилар тўпландилар, ўғлини ўлдирмак учун овлоқ томон йўл олди. Мусулмон хотин бу ҳолни англаб, (зудлик билан) эрини хабардор қилди. Ўғузхон (бўлиб ўтган воқеадан) огоҳ бўлгандан сўнг, жангга ҳозирлик кўра бошлади.

Назм:

Оvloқда тўқнашдилар икки кўшин,
Ўғуз аниқ билди жанг қилишин.
Сипоҳлар от сурар бир-бирига ёв
Гўёки томирдан қўйилар олов.

Қорахон (жангда) катта талафот кўрди, кўшинлари қочмоққа юз тутди. (Улус) улуғларини саркардалари Ўғузхон қошига келиб бош эгиб мусулмон бўлдилар, Ўғузхонга (содиқ бўлмоқликка) қасамёд қилдилар ва подшоҳлик унга муқаррар бўлди.

ЎҒУЗХОН ПОДШОҲЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Ўғузхон шон-шавкатли ва олийҳиммат подшоҳ эди. У бутун отлиқларини сарой аҳлини ва ўз тарафдорларини ислом динига киритди. Етмиш уч йил давомида уларнинг* амаки, тоға ва издошлари билан жанг қилди. Охирда уларни эл-юртдан қувғин этди, ўлан-ўтовининг кулини кўкка совурди. Улар ул ерлардан машриқ томонга қочиб, Чин ўлкасига кетдилар ва тотор подшосига паноҳ излаб бордилар. Тотор подшоши уларни қўллаб-қувватлади ва (биргаликда) Ўғуз устига кўшин тортдилар, (биноқ) Ўғузхон (шон-шавкатидан) уларнинг кўнглига ва-

* Динга кирмаганларнинг

Шерозда ёзиб тугалланган) тарихий кечинмалар баёнининг изчиллиги ва батафсиллиги билан ажралиб туради.

Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си Темур салтанатига оид маълумотларни анча батафсил камраб олиши билан бир қаторда Темурдан олдинги давр тарихидан ҳам баҳс этади.

Шарафиддин Али Шайх Ҳожи Яздийнинг ўғли бўлиб, Язд шаҳридан унча узоқ бўлмаган Тафтда туғилди (таваллуд санаси номаълум). У (1415/ 1416—1435 йиллар орасида Шохруҳнинг ўғли Иброҳим Султон (вафоти 1435 йил.) форс ўлкаси ҳукмрони хизматида Шерозда, маълум вақт Шохруҳ саройида Ҳиротда, умрининг охириги йиллари эса ўз ватани Тафтда яшади.

Али Яздий йирик тарихий китоби «Зафарнома»дан ташқари фалсафа, фалакиёт, адабиёт ва тасаввуфнинг назарий масалаларига оид асарлар ҳам ёзган. У 1454 йилда вафот этган. Муаррих ўз асарини Шохруҳнинг ўғли Иброҳим Султон ташаббуси билан битганлигини айтади. Унинг таъкидлашича, Иброҳим Султон бобоси Темур ҳақида маҳсус китоб ёздиршни ният қилган ва 1419 — 1420 йилда турли котиблар — баҳши ва муншилар томонидан Темур ҳақида туркий ҳамда форсий тилда ёзилган мавжуд маълумотларни тўплаш ҳақида фармон чиқарган. Жамланган маълумотлар воқеаларни ўз кўзи билан кўрган кишилар ҳикояси билан таққосланган, кейин Шарафиддин Алига материаллар билан танишиш ва бу ҳақда Иброҳим Султонга ахборот бериш топирилган.

ҳима ва қўрқув тушди ва мағлуб бўлдилар. Ўғузхон уларнинг ортидан қувлаб то Чин ўлкасигача борди ва у иқлимни ҳам эгаллади. Натижада тотор ва мўғул аҳл-улуси Ўғузхонга эл бўлдилар, у эса борисига ҳоқим бўлди. Талош шаҳри¹⁷ ва Сайромдан то Бухоро чегарасигача (бўлган ерларни) ўз қўл остига олди, у (ердаги) барча кофирларни исломга киритди.

(Ўғузхон) ҳар бир шаҳар ва ноҳияга биттадан амир ва ҳоқим тайинлади. (Ўзига) бош-оёқ олтин ва қимматбаҳо тошлар (билан безатилган) бир ўтов тиклади: хисравона базм, шоҳона тўй берди, (унда) жами амирлару улуғларни сийлади ва қадрлади.

Ислом дини ва туркий халқларнинг турмуши юксалишига сабабчи бўлган бир қанча қонунлар яратди; Жамшид аҷам подшоҳлари орасида қандай бўлса, Ўғузхон (турк) подшоҳлари орасида худди шундай эди.

ЎҒУЗХОННИНГ ТУРК ҚАВМЛАРИГА ЛАҚАБ БЕРИШИ

Ўғузхон турк элатларига лақаблар қўйди ва (улар) ҳозиргача ўша лақаблар билан аталадилар. Чунончи: уйғур, қанғли, қипчоқ, қорлиқ, халаж ва ҳ. к.

Уйғур (сўзининг) маъноси қўшилмоқ, бир-бири билан аҳдлашмоқдур. Ул тоифа жангда Ўғузхонга ёрдам берганлиги учун (Ўғузхон) уларни уйғур деб атади.

Қанғли. Ўз вақтида Ўғузхон жангда жуда кўп ўлжа қўлга киритган эди, бироқ уларни олиб кетишга кучлари етмади. Жангчиларнинг ишнинг кўзини биладиган бир тўпи арава ясаб, бу ўлжани осонлик билан ташиди. Улар ўз фаҳм-фаросатлари билан арава ясаганликлари учун (Ўғузхон) уларга қанғли деб лақаб қўйди, (чунки) мўғуллар* аравани қанғли дейдилар.

Қипчоқ. Ўғузхон жангларнинг бирида, (аниқроғи) ит-бароқ (уруғи билан бўлган) жангда, енгилди ва қочиб икки дарё оралиғига бориб тушди. Қўшин орасида бир ҳомиладор аёл бўлиб, эри жангда ўлган эди. Аёлда тўлғоқ бошланди, (ночор ўша ердаги) танаси қавак бўлиб қолган бир дарахт ичига кириб кўзи ёриди. Ўғузхон бу воқеани эшитганда, аёлнинг аҳволига раҳми келди. Боланинг отаси биз учун курашда ўлди ва етим қолди, деб уни (ўзига) фарзанд қилиб олди ҳамда болани Қипчоқ деб атади. Қипчоқ сўзи асли қабуқ (сўзидан) келиб чиққан, қайсиким танаси ғовак, бўш дарахт демақдир.

Байт:

Энди қипчоқ қавми бошдин-оёқ
Ўша мард ўғлондан олурлар саноқ.

Ўғузхон ўн етти йил ўтгандан сўнг ит-бароқ қавми устидан ғалаба қозонди ва Эронни эгаллади. Бир қанча вақтдан кейин Ўғузхон Туронга қайтди ва (бу

*Жоме ат-таворих» асарида «Туркий тилда аравани қанғли дейдилар», деб ёзилган — тарж.

«Зафарнома»нинг Темур тарихидан баҳс этувчи асосий қисмида Шарафиддин Али Яздий шундай ёзади: Подшоҳликнинг барча томонларидан Темур ҳақидаги туркий ва форсий тилларда баён этилган ҳикояларнинг ҳамма шеърий ҳамда насрий нусхалари тўпланиб бўлгач, улар билан танишиш учун учта гуруҳ тузилган, туркий ва форсий тилларнинг билимдонлари икки гуруҳни, воқеаларни ўз кўзи билан кўрганлар эса бир гуруҳни ташкил этган. Дастлаб Темур ҳақидаги ҳар бир ҳикоя ўқилган, агар у воқеа баёни ўз кўзи билан кўрган кишининг талқинига тўғри келмай қолса, Иброҳим Султон ҳақиқатни топиш учун турли шаҳарларга чопарлар юбориб, мазкур воқеани Темурнинг бошқа замондошларидан суриштирган ёки кўшимча маълумотлар тўплаган. Бошқа гувоҳларнинг ҳикояларини ҳам эшитгач, Иброҳим Султон айтиб турган ва асарнинг дастлабки хомакиси қаламга олинган. Ана шу асосда Шарафиддин Али «Зафарнома» асарини ёзган, Иброҳим Султоннинг буйруғига мувофиқ китобни битиш вақтида саналар, жой номлари, улар орасидаги масофа ҳақидаги барча маълумотлар жуда синчиклаб текширилиши шарт бўлган.

Шарафиддин Али олдига асарни жонли ҳамда тушунарли қилиб ёзиш талаби қўйилган. Шунингдек, ҳужжатларга қатъий риоя қилиниши Иброҳим Султоннинг бевосита назорати остида амалга оширилган. Дастлабки хомакиси ёзувдан четга чиқмаслик ҳамда ҳеч нарса бўяб кўрсатмаслиги керак эди. Шу билан бирга, асарни ёзишда Шарафиддин Али Яздий ўз шахсий кузатишларидан ҳам унумли фойдаланган.

Муаллифнинг ниятига кўра, асар «Муқаддима» қисм ва учта мақоладан иборат бў-

ерда) душманлар яна бош кўтарганларидан хабар топди. У ўзига ўғил қилиб олган* Қипчоққа қўл остидагилари билан отланиб Момоқ* атрофида чегарани қўриқлашни буюрди. Қипчоқ фармонга мувофиқ жўнади ва — у ерга бориб ўрнашиб қолиб кетди.

Қорлиқ. Уғузхон (отининг жиловини) Гур ерларидан* Турон ўлкаси томон бурди. Қиш жуда совуқ эди, дашту чўлни бутунлай қор қоплаган, буюрдиким ҳеч ким қўшиндан ортда қолмасин. Қалин қор ва қаттиқ совуқ бўлгани сабабли жангчилардан баъзилари ортда қолди. Уғузхонга бу ҳол маълум бўлгач, (уларни олдига) чорлади ва сўроқдан сўнг ортда қолганларни қорлиқ деб атади...

Халаж. Уғузхон мамлакатларни забт этишга черик тортган чоғида ҳеч ким қўшиндан ортда қолмасин, деб буюрди. Бир кишининг хотини фарзанд кўрди, ammo дармонсизликдан (унинг) сути йўқ эди. (У киши) чўлда тустовуқ тутиб олган чиябўрини кўриб қолди, унга бир ёғочни отиб, тустовуқни тортиб олди ва хотинига кабоб қилиб берди. Аёл уни егандан сўнг (кўкрагида) сут пайдо бўлди ва боласини эмизди.

Назм:

Бу ишдан у киши бир оз тин олди
Бироқ уни Уғузхон билиб қолди.
Деди ранжиб, биров туғса хотини
Не учун четга бураркан отини.
Ул кишини подшоҳ халаж этади,
Яъни хотин деб ортда қолган, деди.

Уғузхон бутун улусга юрту чорва ва яйлов ҳам қишлов (учун) жой ажратиб берди...

Назм:

Сен буларнинг борини турклардан бил
Шу йўсинда номлари бўлмиш ҳар хил.

УҒУЗХОННИНГ ПОЙТАХТГА ҚАЙТИШИ ВА (БЕРИЛГАН) ТҮЙ ТАВСИФИ

Уғузхон олам элининг кўпини қўл остига бўйинсундирганидан сўнг, ғарб томондан ўзининг асл юрти Куртоққа қайтди ва базм тузиб катта тўй берди. Унга ўхшаш (тантанани) бирор подшоҳ қилолган эмас...

Атрофдаги жами улуғлар, сардорлар ҳамда бутун Турон подшоҳларини

* Бу номнинг ҳозирги жуғрофий ўрнини аниқлаб бўлмади.
* Хуросондаги тоғли вилоят

лиши керак эди. Биринчи мақолани Темурга, иккинчисини Шоҳрух (1405 — 1447) учинчисини Шоҳрухнинг ўғли Иброҳим Султонга бағишлаш мўлжалланган, Бинобарин, кўлимиздаги «Зафарнома» ният қилинган ана шу уч қисмли асарнинг биринчи мақоласидан иборат, холос. Бошқа икки мақола йўқ — улар Шарафиддин Али томонидан ёзилмаган ёки бизгача етиб келмаган. «Зафарнома» ёзилган давридан бошлаб илм-фан аҳли эътиборида бўлди. Бу ҳақда Али Яздийнинг асрдоши Абдураззоқ Самарқандий келтирган сатрлар ҳам яққол мисолдир. У шундай ёзади: «Қутли фол бу йилнинг (828)1424 — 1425) нодир воқеаларидан (бири) «Зафарнома» номли ажойиб китобнинг битилишидир. Бу китобни қалами хусни хат битувчи жаҳон хуштаъбларининг нозик сўзлиси, Эроннинг энг фазилатли кишиси, оқиллик буржининг равшан юлдузи, матонат қутчасининг дурри, оллоҳнинг раҳматига чўмилгур мавлоно Шарафиддин Али Яздий ёзиб тамомлага ҳамда мушкин рақам билан хосу омнинг димоғига анбар бўй насим етказган, сўз улуглигини жавзо чўққисидан юқори ўтказган.». XV ва XVI асрларда «Зафарнома» қаҳрамонлик қиссаси жанрида икки марта шеърый йўл билан: ўзбек тилида шоир Лутфий ва машхур шоир Абдурахмон Жомийнинг жияни Ҳотифий (вафоти 1521) томонидан назм этилган эди. XVI аср бошларида Шайбонийларнинг дастлабки вакилларида бири бўлган Кўчкунчихон(1510—1530) топшириғига мувофиқ Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али Бухорий томонидан «Зафарнома» ўзбек тилига таржима қилинган. Адабиётларда Ҳофиз Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Ажамий томонидан асарнинг турк тилига таржима қилинганлиги ҳақида ҳам маълумот учрайди. Дарвоқе, «Зафарнома» 1822 — 1823 йилларда Хи-

чорлади. Тўққиз туман қўй ва тўққиз юз байтал сўйди, шунга яраша шароб ва қимиз ҳам тайёрлади. Катта хонтахталар, қайсики унинг ихтироларидандур, тузади.

Ўғузхоннинг олтита ўғли бор эди. Учта катта ўғил ва учта кичик ўғил. Учта каттаси — Кунхон, Ойхон, Юлдузхон; учта кичиги — Кўкхон, Тоқхон, Тангрихон...

ЎҒУЗХОННИНГ ҲАҚИДА ҲАҚИДА (МАНСАБ) ТАЙИНЛАГАНИ ҲАҚИДА

Ўғузхоннинг ўғиллари бир куни тўпланиб овга чиқдилар. (Улар) овда битта ёй, учта тилла ўқ топиб олдилар ва Ўғузхонга келтириб бердилар. (Подшоҳ) учала катта ўғилларига ёйни ва учала кичик ўғилларига эса учта ўқни (бўлиб) берди. Катта ўғиллар ёйни уч қисмга бўлдилар. Шу сабабдан уларни бузуқ, қичик (ўғилларни эса) уч ўқ атадилар. (Шу билан бирга), бузуқларнинг ҳукми уч ўқларниқига қараганда юқориқоқдир, деб қарор қилдилар, чунки ўқ элчиликни ва ёй — подшоҳликни англатади...

Унг қўл (томон)ни, қайсики араблар маймана ва туркийда уни бурунғор дерлар, бузуққа берди. Сўл қўл (томон)ни, қайсики араблар майсара ва туркийда жувонғор дерлар, уч ўққа бириктирди, токи ҳар бир киши ўз йўл-йўриғини англаб олсин. Яна ўша мажлисда шоҳ, унинг вафотидан сўнг салтанат тахтию хонлик бузуқ қавмига бўлсин, деб васият қилди ва кўп ўтмай (жони) тангри даргоҳидан ўрин олди.

КУНХОН ПОДШОҲЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Кунхон ота васиятига ва улуғлар раъйига мувофиқ отаси ўрнига тахтга ўтирди, элу юртни бошқаришга киришди. Халққа нисбатан адлу ҳақиқат йўлини тутди. Отасининг вазири Ирқилхожа унинг хизматида эди. У бир куни хилватда Кунхонга қараб, Ўғузхон олийҳиммат подшоҳ эди, мамлакатларни босиб олиб кўп қўшин тўплади ва ундан катта бойлик (мерос) қолди, деди.

Назм:

Шунча кўп зару мол, чорва бу миқдор
Меросга қолдирмиш, сизда ихтиёр.
Молу мулкин борин ташлади кетди,
Ҳар олти ўғилга бўлсин, деб айтди.

Уларнинг ҳар биридан тўрттадан фарзанд (дунёга келиб), жаами йигирма тўрт шаҳзода бўлди. Яна молу мулк сабабли шаҳзодалар ўртасида низо туғилмасин, бошданок уларнинг ҳар бирига маълум йўл-йўриқ белгилаш лозим.

вада Худойберди ибн Кушмуҳаммад Сўфи ал-Хивақий томонидан ўзбек тилига қисқартириб таржима қилинганлиги ҳам маълум.

XVIII асрда «Зафарнома» биров қисқартирилган ҳолда Пети де ла Кроа томонидан француз тилида (1713) ва ана шу нусха асосида Ж. Дарби томонидан англиз тилида (1723) нашр этилган. Шарқшунос А.Кримский асарнинг Бродутти томонидан амалга оширилган итальянча таржимаси ҳақида хабар беради. Бундан ташқари, «Зафарнома»дан айрим парчалар бошқа тилларда нашр этилгани ҳам маълум.

«Зафарнома»нинг форсча матни Мавлавий Илоҳдод томонидан асарнинг олтита қўлёзма нусхаси асосида нашрга тайёрланиб, 1887—1888 йилларда Қалкуттада икки жилдада чоп этилган.

1958 йилда «Зафарнома» Муҳаммад Аббосий томонидан уч қўлёзма ва юқорида айтилган Қалкутта нашри асосида нашрга тайёрланиб, Тегхронда икки жилдада янгидан босиб чиқарилди.

Лекин юқорида айтиб ўтилган ва ҳозирги вақтда нодир нашрга айланиб қолган французча ва англизча таржимада ҳам «Зафарнома»нинг бешдан бир қисмини ташкил этувчи «Муқаддима» қисми таржима қилинмаган. Шунингдек, Қалкутта нашрида ҳам, Тегхрон нашрида ҳам «Муқаддима»нинг форсий матни берилмаган.

Шарафиддин Али Яздийнинг ўзи қайд этишича, «Муқаддима» «Зафарнома»нинг ажралмас қисмидир. Шунга қарамасдан, асарнинг бизгача етиб келган кўпгина нусхаларида «Муқаддима» йўқ. Унинг нусхалари кўпроқ Темур тарихидан ажралган тарзда учрайди. Бу ҳолни, биринчидан, муаррихлар кўпроқ бевосита Темур даври тарихи билан

Олтину бойлиг-у, мол сурувларин,
Уларга берайлик бирма-бир барин.

Ҳар бирисининг ўз нишони бўлсин,
Ажратайлик яна лақаб тамғасин.

Ҳар ким ўз улушин эгаси бўлсин,
Улуш талашидан қўлини тийсин.

Уларнинг наслидан туғилган фарзанд
Ушбу тўғри йўлни айласин писанд.

Ирқилдан эшитгач бу янглиғ ўғит,
Маъкул деб топди у борин бутма-бут.

Унга (қараб), яхши тадбир билан ушбу тарзда берилсин, деди...

Шаҳзодалар учун нишон, лақаб, тураржой ва тамға белгилаб берди. Шундан сўнг улар ўртасида дўстлик ва иноқлик ўрнашди, қўрслик ва талаш-тортишувга ўрин қолмади. Шоҳ ҳузуридаги тўй-ҳашамларда ҳар бири ўз ўрнини биларди. Овқат чоғида кўй (гўштидан) ҳар кимга тегишли улуш тортиларди ва ўзаро (ёшларнинг) катта-кичиклигига қараб одоб тутардилар. Ана шу удумга амал қилиб узоқ йиллар салтанат улар наслида сақланиб қолди. Кунхон етмиш йил давомида ҳукмронлик қилди. У дунёдан кўз юмиш олдидан ўз ўғли Ойхонни валиаҳд қилиб тайинлади.

Ойхон подшоҳлиги ҳақида сўз. Ойхон саховатли подшоҳ ва хушфеъл хон эди. У отасидан сўнг адолат ва яхшилик йўлидан борди, отаси ва бобоси удумларини маҳкам тутди; халққа яхши муомалада бўлди, қўшинни ота-бобоси қонун-қоидалари билан бошқарди ва маълум муддат хонлик тахтида шоду хуррам давр сурди. Умри охирлагач, энг катта ўғли Юлдузхонни ўз ўрнига тайинлади.

Юлдузвон подшоҳлиги ҳақида сўз. Юлдузхон ота ўрнига (тахтга) ўтирди ва (унга) мерос мамлакатни бошқаришга киришди, яхши расму одатларни тутди. У Мўғулистонда подшоҳ бўлиб турганида эл ҳузур-ҳаловатда бўлди. Ажал сарқори амалидан туширганда, ўғли Минглихон унинг ўрнини эгаллади.

Минглихон подшоҳлиги ҳақида сўз. Минглихон отаси ўрнида салтанат тахтига ўтирганидан сўнг, шундай бир расму русум тутдики, жамики эл осудаликда ва иттифоқликда умр кечирди. У вақти келиб, умри охирлаганда Тангрехонни ўз ўрнига валиаҳд тайинлади.

Тангрехон подшоҳлиги ҳақида сўз. Тангрехон салтанат бошқарувига тайин-

қизиққанлиги, иккинчидан эса, Темурдан олдинги давр тарихи Рашидиддиннинг (1318 йилда қатл этилган) «Жомеъ ат-таворих», Жувайнийнинг (вафоти 1283) «Тарихи жаҳонгушо» асари ва бошқа манбаларда анча тўлиқ баён этилганлиги билан изоҳлаш мумкин.

«Муқаддима» муаллиф томонидан «Тарихи жаҳонгир»,¹ деб аталган, шу билан бирга илм-фанда «Дебоча» деб ҳам юритилади; у сўзбоши, икки фасл ва хотимадан иборат. «Муқаддима»ни ёзишдан максад Темур шажарасини баён этиш ва унинг илгариги подшоҳлардан давлат ва ҳарбий арбоб сифатидаги устунлигини исботлаш эди. Шу муносабат билан муаллиф туркий қабилаларнинг келиб чиқиши ва Чингизхоннинг тўрт улуси тарихини баён этади, XIV аср биринчи ярмида Туркистон ва унга қўшни бўлган мамлакатлардаги сиёсий вазиятни таърифлайди; феодал тарқоқлик ва ўзаро урушларнинг кучайишини ва бу ҳол Мовароуннаҳрда марказлашган давлат асосчиси Темурнинг тарих майдонида пайдо бўлишига шарт-шароит яратганлигини кўрсатиб беради.

Ўзбекистон жумҳурияти Шарқшунослик институти қўлёзмалар бўлимида «Зафарнома»нинг тўла матни («Муқаддима» билан бирга) сақланмоқда. Бу қўлёзма, асарнинг Институт хазинасидаги бошқа нусхалари ва Техрон нашрига солиштирилиб, нуқсон ва хатолари изоҳларда тўлдирилган ва тузатилган ҳамда кўрсаткичлар илова қилинган ҳолда факсимил (фото акси) тарзида илгари нашр этилган эди.¹

¹. Жаҳонгир подшоҳ Чингизхон назарда тутилади.

¹.Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Т., 1972

ланганидан сўнг, ота ва бобоси йўл-йўриғидан четга чиқмади ҳамда ўн йил Мўғулистонда хонлик қилди. Қариб-қартайганида ўғли Элхонни, шон-шавкат эгаси ва адолатли бўлгани учун, ўз ўрнига белгилади. Ўзи эса гўшанишинлик ихтиёр этиб, қолган умрини ғафлатда ўтган кунларига тавба-тазарру қилиш билан кечирди ва вақт етиб оламдан кўз юмди.

Элхон подшоҳлиги ҳақида сўз. Элхон юмшоқ табиатли, саодатли, саховатли ва омадли подшоҳ эди. Унинг замонида Туркистон ва Мовароуннаҳрда Турайн Фаридун подшоҳлик қилган. У билан мўғул ўртасида душманлик пайдо бўлди ва тотор(лар) подшоси Суюнчихонни ўзига тортиб, Элхонга қарши қўйди.

ТУРНИНГ ЭЛХОН БИЛАН ЖАНГ ҚИЛГАНИ ҲАҚИДА СЎЗ

Тур Элхон устига қўшин тортган чоғда, мўғуллар Элхондан мамнун ва хурсанд бўлганликлари сабабли, мардларча жанг қилдилар. Турклар, уйғурлар ва тоторлардан жуда кўп киши ҳалок бўлди¹⁸. Жанг пайтида Тур ва тотор ҳийла ишлатиб, (дастлаб) ортга қочдилар ва мўғуллардан икки фарсанг* нарида қўндилар; кейинги кун эса мўғуллар устига от сурдилар...

Тангрининг қудрати билан Элхон устидан ғалаба қозондилар ва уларнинг ҳаммасини қатл этдилар. Элхоннинг ўғли Қиён, унинг холаваччаси Нукуз ва уларнинг жуфти ҳалоллари бўлмиш икки аёлдан бошқа ҳеч ким тирик қолмади. Бу воқеа Ўғузхон вафотидан минг йил ўтгандан сўнг содир бўлган эди¹⁹.

Назм:

Шу ерда бир ўрмон яқин эди,
Қулай жой, дарахти қалин эди.
Тоғу ўрмон ҳама бошдин-оёқ
Ёнида ястанмиш майсазор ўтлоқ.

Улар лашкаргоҳнинг чеккасида туриб қолган эдилар. Қоронғу тушгач, тўрт-талови отга миниб қочди.

Назм:

Тоғлар туташ эди бир-бирига,
Ундан кириб бўлмас ичкарига.

* Фарсанг — узунлик ўлчови, тахм. 5—7 км.

«Зафарнома» муаллифи Шарафиддин Али Яздий ўз даврининг зукко зиёлиларидан эди. Бунга «Зафарнома»нинг мураккаб ёзилиш услуби, сўз ва ибораларнинг ранг-баранглиги ҳамда матнда кўплаб келтирилган шеърый мисралар далил бўла олади. Айни замонда бу ҳол таржимондан кунт ва чуқур билим талаб қилади. «Зафарнома»ни ўзбек тилига илмий изоҳлар билан тўлатиб таржима қилишдек масъулиятли ишга Шайхнослик институтининг илмий ходими, тарих фанлари номзоди Омонулла Бўриев киришди.

Асарнинг «Муқаддима» қисмидан берилаётган дастлабки таржима-парча туркий халқлар тарихига оид хабарлардир. Муаллифнинг бу борада келтирган маълумотларини мазмун жиҳатдан икки қисмга ажратиш мумкин: бири — афсонавий ёки турли ривоятларга асосланган ярим афсонавий хабарлар, иккинчиси эса аниқ тарихий воқеалар баёни. Жумладан, туркий халқларнинг келиб чиқшини муаллиф бошқа мусулмон тарихчилари каби Нух пайғамбар ҳақидаги ривоятга тақайди. Ушбу ақидага мувофиқ туркий халқларнинг биринчи бобокалони Нухнинг тўнғич ўғли Ёфас ҳисобланади. Шу билан бирга, кўринишда афсонавий ривоятлардек туюлган кўпгина воқеа-ҳодисалар илмий изланишлар ва муқоясалар (айниқса, хитой ёзма манбалари билан) давомида ўз илмий баҳосини топиши мумкин. Табиийки, асардаги ҳар бир воқеани тўла шарҳлаб бериш таржимон вазифасига кирмайди ва келтирилган лўнда изоҳлар кейинги чуқур илмий тадқиқотлар учун замин яратади.

«Шарқ юлдузи» ойномаси саҳифаларида эълон қилинаётган мазкур таржима ҳақида хурматли ўқувчилар ўз фикр ва мулоҳазаларини билдирадилар, деб умид қиламиз. Бу эса асарнинг мукамал нашрини тайёрлашга катта қўмак беради.

Асомиддин ЎРИНБОЕВ,
тарих фанлари доктори

Худди қўрғондай тоғлар барчаси,
Тасаввурда кўкнинг бир парчаси.

Сиртин тангри яратмиш шул сифат,
Ичи ўт-ўлан, мисоли жаннат.

Осмон рашк этар, бир кўм-кўк ўтлоқ,
Ҳарён тоғ-дара, йўқ ҳатто сўқмоқ...

Тонг ёришаётганида ул ерга етдилар ва жон сақлаб қолиш умиди билан тоғ орасига кирдилар. У сувлари ва ўт-ўланлари кўп, дарахлари сон-саноксиз бир яйлов жой эди. Атрофга назар солдилар, (ҳаммаёқ) баланд чўққили тоғ эди. Ўша тоғ этагига бориб қўндилар. Бу тоғнинг ташқариси метин тош, ичкараси эса сувлар оқиб ётган ўт-ўлани ва ов қиладиган жойлари кўп бир жой эди. Ул тоғни Араканақўн атардилар*. Тиришиб-тирмашиб тоғ устига чиқиб, энг юқорисига-ча кўтарилдилар ва ўша ерда ўрнашдилар. Орадан йиллар ўтди. Улар асбоб-анжом, бола-чақа, мол-ҳол орттирдилар. Уларнинг наслидан бир неча тармоқ ажралиб чиқди ва ҳар тармоқдан бир қабила-уруғ юзага келди...

Номлар белгиланди; ушбу қабилалардан қай бири Қиён наслидан бўлса, уларни қиёт атадилар, Нукуз наслидан келиб чиққанларга эса **дуралгин** ном бердилар.

ҚИЁТ ВА ДУРАЛГИН УРУҒ(ЛАР)ИНИНГ АРАКАНАҚЎН ТОҒИДАН ЧИҚИШИ

Қиёт ва дуралгин уруғ-қабилалари кўпайиб жойлари торлик қилиб қолгандан сўнг, (тоғдан) ташқарига чиқишни истаб қолдилар. Уларнинг олдида темир конли бир тоғ бор эди ва у йўлни тўсиб турарди. Жуда кўп ўтин тўплаб устига баланд қилиб кўмир уйдилар. Буғунинг терисидан тўйқиз юзта мустаҳкам дам тайёрладилар, кайсиким ҳар бири эллик ман* келарди. Ўт қўйдилар ва дам бериб турдилар...

Кўп уринишлардан сўнг, баъзилар у тоғни эритиб йўл очдилар ва ташқарига чиқдилар. (Улар) у ердан кўчиб, ота-боболарининг юрти бўлмиш мўғул диёрига келдилар. Тотор ва уларнинг ерларига ўрнашган бошқа элатлар устига ёпирилиб жанг қилдилар, ул ерни улардан тортиб олдилар. (Тоғдан) ташқаридаги элатлар босиб олинганидан сўнг, мўғул (элатига) келиб қўшилдилар.

Назм:

Насл сўраганда мўғул қошида,
Шу икки қавм турар насаб бошида.
Ишлатиб ҳарқанча макру ҳам алдов,
Уларга нисбасин боғлолмас биров...

Мўғул эли шарқ томонда (жойлашган) ва обод ерлардан узоқда. Унинг айланаси етти ва саккиз ойлик йўлдир: шарқ томони Хитой чегарасигача, ғарби Уйғур еригача, шимоли Қирқиз ва Салангойгача, жануби то Тибет еригача. У (мўғул)ларнинг овқати, асосан, ов (ҳайвонлари), кийимлари ҳайвонлар, (жумладан) арслон терисидан.

ЮЛДУЗ ДОСТОНИ

Юлдуз ибн Минглихожа ибн Темуртош, қайсиким қиёт наслидан эди, мўғулларга ҳоким ва йўлбошчи бўлди, яхши тадбир билан улусга фаровонлик (яратди). Кундан-кунга унинг ишлари ўнгидан келаверди. Мўғул наздида кимки қиён наслидан бўлса ва ўз насаби нисбасини унга тақаса, унга бўйинсунадилар ва эътибор берадилар. Унинг насаби хонлик олдида тўғри деб топилади.

Ҳар йили уларнинг ота-боболари Араканақўн тоғига ўт қўйиб, дам бериб, (уни) текислаган мавсум келганда барча мўғуллар йиғиладилар.

* Селенга дарёсининг чап ирмоғи — Эгин-голнинг юқори ҳавзасидаги тоғлар, Хубусугул кўли атрофлари

* Ман — оғирлик ўлчови, давр ҳамда жойга қараб ҳар хил бўлган; тахминан 800 грамм; демак, бир дамнинг оғирлиги ўртача 40 кг.

Назм:

Йиғиб темирчилик асбобларини,
Дам, олов, темир, темирчиларни.

Утда темирни қиздирадилар,
Қиздириб, юмшатиб урадилар.

Ул оқшом қилурлар айшу тараб,
Саховат-ла тангрини улуғлаб.

Кимки орзу этар улуғликни
Чин дилдан қилар темирчиликни.

Мўғулда йўл-йўриқ шул, дейдилар,
Яхшилар удумин сақлайдилар...

БЎЗУНЖАРЛАР ДАВЛАТИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ ВА УЛАРНИНГ АҲВОЛИ

Бўзунжар Алонқўнинг ўғли, Алонқў эса Юлдузхоннинг қизи — Жўбинадан (туғилган) эди, қиёт уруғидан; ҳусну жамол ва иффату камолда тенгсиз бир малика эди.

Назм:

Барлос уруғидан насаби ўзи,
Сочлари туғилган, ой мисол юзи.

Чиройда тенги йўқ, кўрганда киши,
Ҳайрат бармоғига қадалар тиши.

Лаблар сўз очганда жон ато қилур,
Юзлар тиниқлиги руҳ пайдо қилур...

Уни амакисининг ўғли Дивун-Боёнга турмушга чиқардилар, у мўғулларнинг ҳокими ва хони эди. У (хотин) дан икки ўғил туғилди: бири—Илгиди, иккинчиси—Илчигди. (Алонқў) эри вафотидан сўнг ҳукуматни бошқариш ва фарзандларини парвариш қилиш билан машғул бўлди. Ушандай ҳолатда тангри иродаси билан шундай бўлдики, бир куни ул (ҳуснда) тенгсиз малика тўшақда дам олиб мудраб ётганида, ногоҳ ул қоронғу уйга бир ёруғлик тушганини кўриб қолди. Ёруғ нур унинг оғзига кириб кетди ва у ўзида ҳомиладорлик ҳолатини сезди. Чунки Имрон қизи Марям* Жабраилнинг дами билан, ҳеч қандай отасиз ҳомиладор бўлган. Ҳар иккаласи ҳам тангри қудратидан ва ғаройиб (воқеа) эмас.

Байт:

Эшитсанг агар Марям қиссасин сен,
Алонқўда ҳам шундай бўлган, дерсен.

Аммо эл ва унинг қўл остидагилар бу ҳолатга ишонмадилар, уни инкор қилиб маломат тоши ота бошладилар. (Шунда) Алонқў элнинг улуғлари ва оқсоқолларини ҳузурига чорлаб деди: «Улуғ тангри менга гувоҳ ва менинг поклигимга огоҳ эрур. Агар сизларда бирор гумонлик бўлса, менинг ўтовимга келинглари ва бу сир равшан бўлғай. Улар бир неча кун бу ҳолатни кузатдилар ва аниқладиларки, ўтов туйнугидан бир нур кириб-чиқиб турарди. Шундан сўнг улар кўнглида туғилган шак-шубҳа тарқади ва тилларини маломат қилишдан тийдилар.

У (Алонқў) кўзи ёриб уч ўғил кўрди. (Улардан) бирига — Йўқи-Қатиған исм қўйди ва қатиған уруғи** унинг наслидандур; иккинчисини Бу-Қожи-Солжи (атади) ва солживут унинг наслидан; учинчисига Бўзунжар (ном берди), қайсики эмг кенжаси эди ва бутун турк султонлари ундан келиб чиққан. Жами мўғул хонлари (ҳам) унинг наслидан. Бу учала ўғилнинг наслини, уларнинг пайдо бўлишига нур сабаб бўлганлиги учун, нийрун дейдилар. Дивун-Боёндан бўлган ул

* Исо пайғамбарнинг онаси биби Марям.

** Ҳозир қатоғон шаклида ишлатилади.

ийки ўғилнинг наслини **дуралгин** дерлар ва улар насабда нйрундан пастроқ турадилар. Бўзунжарнинг дунёга келиши Абу Муслим Марвазийнинг²⁰ хуружи вақтида бўлган.

БЎЗУНЖАР-ҚООННИНГ ПОДШОҲЛИГИ

Бўзунжархон, қайсики Чингизхоннинг тўққизинчи бобоси ва ҳазрат соҳибқирон (Амир Темур)нинг ўн тўртинчи бобосидир, (тез орада) оқ-қорани ажратадиган бўлди ва раббиул-аввалнинг бошида²¹ салтанат тахтида балқиди, ул мамлакатни бутунлай эгаллади. Узоқ муддат эл-улус сўраб келган тотор ва бошқа уруғлар амирлари унинг хизматига бел боғлаб турдилар, бўйинсуниб — итоат қилажакларини айтдилар ва уни қоон деб тан олдилар.

Мўғуллар унвонга кўп ҳам эътибор беравермайдилар, муболаға ва такаллуф қилмайдилар. Кимки хонлик тахтига ўтирса, унинг (номига) хон ёки қоон деган сўзлардан бирини қўшадилар. Мўғул қўшини оз-кўпга кўнувчи ва қийинчиликка сабрлидур. Улар бениҳоят итоаткор. Масалан, бирор бир амирнинг, дейлик, юз минг қўшини бўлса-ю, хон билан унинг ораси узундан-узоқ йўл бўлса ва (ундан) узилиб қолган (бўлса), бирор киши тўлов тўлаши лозим бўлса, битта отликни уни чақириб келишга юборилади ва келтириб, қандай буйруқ бўлганига қараб сўроқ қилинади (ёки) агар бирор гуноҳ содир бўлмаса маълум жойда турган ҳазора, сада ва думча* бошқа жойга боролмайди. Бошқалар ҳам уни қабул қилмайдилар. Улар қаерда бўлмасинлар бир кишини ўзларига бошлиқ қилиб тайинлайдилар, (уни) амир ва аскарбоши қиладилар; унинг олдида доим қуллуқ қилиб турадилар, ҳукми ва буйруғига бўйсунини лозим деб биладилар. Унинг наслидан бошқа бирорта (насл вакили)га итоат этмайдилар.

Бўзунжархон бир муддат мамлакатга подшоҳлик қилди. Мўғуллар удумқоидаларини яхшилади, тартибга солди, адолат ва яхшилик русумларини жорий этди. Оламдан кўз юмганида, ундан иккита ўғил қолган эди — Буқо ва **Буқё**. Буқёнинг Мочин исмли бир фарзанди бор эди...

БУҚОХОН ПОДШОҲЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Буқоҳон, Чингизхоннинг ва Қорочор-Нўённинг саккизинчи бобоси, отаси ўрнида подшоҳ бўлди ва юрtdа яхши қонун-қоидалар жорий этди; улус ва қўл остидагилар унинг муомаласидан мамнун ва хурсанд эдилар. Дунёдан кўз юмганидан сўнг, ўғли Дутум-Манин ота ўрнини эгаллади.

ДУТУМ-МАНИН ПОДШОҲЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Дутум-Манин салтанат тахтига шону шавкат билан ўтиргандан сўнг, отаси изидан борди, (улусга) адолат ва яхшилик тарқатди. Унинг Мунулун исмли ўта зийрак ва серпушт бир хотини бор эди; ундан тўққиз ўғил кўрди. (Дутум-Манин) оламдан ўтгандан сўнг, Мунулун Ануш-арки номли бир тоққа бориб яшай бошлади ва ўзи учун ҳар бир уруғдан биттадан қиз (беришларини) сўради. Унинг қўй ва йилқиси шунчалик кўп эдики, санаб саноғига етиб бўлмасди...

ДУТУМ-МАНИНХОН ФАРЗАНДЛАРИ ВА ЖАЛОЙИРЛАРНИНГ ХИТОЙ(ЛИК)ЛАР* БИЛАН УРУШИ ҲАҚИДА СЎЗ

Ўша вақтларда дуралгин наслидан (тарқалган) жалойир уруғи жуда кўпайиб кетган эди. (Улар) Килурон дарёси** бўйига етмиш куран тўп бўлиб қўнди; ҳар бир **кура** минг хўжалиқдир.

Мўғуллар билан хитойликлар ўртасида душманлик бор эди, вақти-вақти билан уруш-талаш бўлиб турарди. Ногоҳ хитойликлар жалойирлар устига

* Ҳазора, сада, думча — қўшин гуруҳлари; ҳазора — минг, сада — юз, думча — мати мазмунига кўра сададан кичик орт гуруҳ

* Хитой — илк ўрта асрларда Шимолий Хитой аҳолиси: кейинчалик бу ном бутун Хитойга тарқалди

** Ҳозирги Керулен дарёси

бостириб бир дарё бўйига етдилар. Сув кўп ва ўтишнинг иложи йўқ эди. Ночор (ўша ерда) тўхтадилар, жалойирлар эса уларнинг устидан кулардилар.

Назм:

Эй шер ботирлар, марди майдон қилинг,
Буён хиром айлангу толон қилинг.
Хитойларнинг қовоқлари осилди,
Таъна чўғи танларига босилди.
Тез орада хас-хашак тўпладилар,
Дарё узра бир кўприк жўпладилар.
Қаҳру ғазаб билан тўлиб диллари,
Тун чоғи кўприкдан ўтдилар бари.
Жалойирлар устига от сурдилар,
Қонларини тупроқ билан қордилар.
Танлардан бошлари учар қуш гўё,
Қонлари оқарди худди бир дарё.

Ўша яқин-атрофда турган яна бир тўда жалойирлар Хитой қўшинларининг бостириб келганидан хабар топдилар, қочиб Мунулун қошига келдилар ва емак учун (ул ердаги) тоғ пиёзи — сунқусунни кавлаб ола бошладилар, натижада эса ер ўнқир-чўнқир бўлиб қоларди. Мунулун уларни (бу ишдан) тўхтатмоқчи бўларди.

Назм:

Тўққиз азиз ёдгорим менинг,
Фарзандларим шунқорим менинг.
Бу даштда ўйнардилар бот-бот,
Шоду хуррам кўйда сурардилар от
Энди не кечар уларнинг ҳоли
Майдон қазилмиш, шудир аҳволи.

Шул сабабдан улар фитнес уюштирдилар ва Мунулунни қатл қилдилар.

Назм:

Тўққиз ўғли бун билгани ҳамон,
Қололмас эдилар — улардан омон.
Чораси, сирру коримиз билмасдан,
Билиб, бизни буткул йўқ ҳам қилмасдан,
Йўлларига бизлар тўсиқ қўяйлик,
Бир-бир тутиб, барисини сўяйлик.
Девдай бўлиб йўл узра ўтирдилар,
Тўсатдан тутиб олиб ўлдирдилар.
Тўққизта ўғилдан саккизи ўлди,
Бир ўғил улардан соғ-омон қолди...

Шундан сўнг, тўққизинчи ўғил Қайду амакиси Мочиннинг олдида борди ва Мочиннинг қариндоши бўлмиш **кайбўт** уруғидан уйланиш истагини билдирди.

Мочин жалойирлар фитнесидан воқиф бўлгандан кейин, Қайдунини ўз химоясига олди. У жалойир уруғлари қошига элчи юбориб Балиғни (Қайдуга беришларини) сўради. Уларнинг улуғлари: «Бу бемаъни ҳаракат биздан маслаҳатсиз ва рухсатсиз содир бўлмишдур, биз хитойлар билан жанг қилардик ва ул тўпнинг улусию улуғлари биздан узоқда эдилар, шу сабабдан, густоҳлик қилиб исён кўтармишлар», — деб узр сўрадилар. Тез фурсатда жалойир улуғлари, жазо ва қасос тариқасида, улардан етмиштасини ўлимга маҳкум этдилар. Ул нобакор тўпнинг хотин, болачақа ва уруғ-аймоғини асиру ўлжа сифатида Қайду ҳузурига жўнатдилар, қайсики авлоддан-авлодга уларнинг қул ва канизи бўлиб қолдилар.

Шундан сўнг Қайду ва Мочин Акин дарёси* бўйида ватан қилдилар, хотир-жамликда айшу ишратга машғул бўлдилар.

* Арин дарёси — тахминан ҳозирги Урунги дарёси

ҚАЙДУХОН ПОДШОҲЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Қайдухон Чингизхоннинг ва Қорочор-Нўённинг олтинчи бобоси бўлган. У отаси ўрнига тахтга ўтиргандан сўнг мамлакатни идора қила бошлади. Дарёдан (суб оладиган) ариқ қаздирди ва (уни) Жаролум атади, ул вилоятни ушбу (ариқ) суви воситасида обод этди, кўп мол-ҳол ва бойлик тўплади...

Хотинлар, фарзандлар, йилқилар ва сон-саноксиз қўшинга эга бўлди, жалойирлар устига юришлар қилди, ўзига мустақил хон ва ҳукмрон эди. Оламдан кўз юмганида ундан уч ўғил қолди: Бойсунғур, Харқа-ликум* ва Чорчин. **Тойжиют** уруғи (насабда) Харқа-ликумдан (келиб чиққан), **сижиют** уруғи эса — Чорчиндан. Харқа-ликумнинг фарзандлари кўп эди. Энг тўнғичи — Сарқаду; отасининг ўрнига ўтирди. Унинг Ҳамбака исмли ўғли бор эди. Кунларнинг бирида тоторлар уни учратиб қолдилар ва (тутиб олиб) Олтон-хитой қошига элтдилар. Олтоннинг кўнглида интиқом (кеки) сақланганди, буюрди ва уни ёғоч эшакка темир миҳ билан миҳладилар...

БОЙСУНҒУРХОН ПОДШОҲЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Бойсунғур Қайдухоннинг тўнғич ўғли эди, отасининг (тахтига) ўтирди, мамлакатга подшоҳ бўлди, улуғликда номдор ва буюк саркарда эди. Бир муддат ул ўлкада эл сўради, умри охирлагач, мулк ва давлатни Тумана исмли ўғлига топширди, ўзи эса охират саройидан ўрин олди.

ТУМАНАХОН ПОДШОҲЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Туманахон отасининг тожу тахтини эгаллади. Подшоҳлик қилиш қонун-қоидаларини янгиледи, хонлик шон-шавкатию овозаси узоқ ўлкаларга тарқалди. Назм:

Подшоҳлик даврини сурди бахтиёр
Ота чироғини ёқди у такрор.
Касб этиб аждодлар удумини
Кайвонга** кўтарди ота номини.

Ўша атрофдаги бир неча мамлакат (унга бўйсуниб) подшоҳлик мероси ортиди. Ул замонда Туркистон мамлакатида Туманахоннинг шавкатлироқ подшоҳ бўлмаган. Унинг икки хотини бор эди: биридан етти ўғил, иккинчисидан эса икки — эгизак ўғил кўрди. Эгизаклар мардлик ва баркамолликда ҳамма оғаниларидан зиёда эди: бирини Қабул, иккинчисини — Қочули аташарди. Қабул Чингизхоннинг учинчи бобоси ва Қочули эса ҳазрат Соҳибқирон (Темур)нинг саккизинчи бобоси бўлган.

ҚОЧУЛИНИНГ ТУШ КЎРИШИ ВА ТУМАНАХОН УНИ ТАЪБИР ҚИЛГАНЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Тунлардан бирида Қочули (шундай) туш кўрди. Қабулхоннинг қўйнидан бир юлдуз учиб чиқди, (бир оз) чақнаб тургач, сўнди. Сўнгра яна бир юлдуз чиқди ва сўнди. Учинчи марта бир юлдуз (учиб) чиқди ва ботди. Тўртинчи марта унинг қўйнидан бир порлаб турган юлдуз чиқди, нури бутун оламни ёритарди. Порлоқ юлдуздан бир неча юлдузлар ажралиб чиқди ва улардан ҳар бири бир ўлкага ёруғлик ва нур таратиб турарди. Ул ёруғ юлдуз кўринмай кетгандан кейин ҳам теварак-атроф бир текис ёруғлигича қолаверди. Уйқудан уйғониб кўрса, ҳали кечанинг учдан бири бор экан. Тушнинг таъбири устида бир лаҳза ўйланиб қолди ва шу хаёл билан яна уйқуга чўмди. У яна туш кўра бошлади. (Энди) ўзининг қўйнидан (бир) юлдуз учиб чиқди ва сўнди; бошқаси чиқди, сўнди; учинчи марта ҳам (бир юлдуз чиқди в сўнди; етти марта шундай бўл-

* Харқа-ликум — бошқача ўқилиши: Чаракэ-лингум

** Кайвон — Сатурн (Зухал) сайёраси; қадимги мунажжимлар ақидасига кўра, у энг баландда, еттинчи осмонда ҳаракат қилади.

ди. Саккизинчи мартабада эса бир катта юлдуз балқиди, у бутун подшоҳлик ва дунёга нур-зиё таратиб турарди. Ундан бир нечта кичик юлдузлар ажралиб чиқди, ҳар қайсиси бир ўлкани ёритди. Ул улкан юлдуз мағриб нуқтасига етиб сўнгач, ундан ажралиб чиққан (юлдузлар) порланишда давом этдилар.

Қочули ул туш ғулғуласи билан уйғониб кетди, қараса айни тонг чоғи эди. Ушал кун отасини танҳо топиб ўзи кўрган аввалги ва кейинги тушларини унга баён қилди. Туманахон ул тушдан хурсанд бўлди ва тўнғич ўғли Қабулхонни олдиға чорлаб, ундан тушни яна бир бор сўради, у тушни отаси ва акасига айтиб берди.

Туманахон кўпчилик арбоби давлат ҳукмига мувофиқ ҳар иккала тушни ҳам таъбир қилди ва деди: «Биринчи тушнинг таъбири шулдурким, Қабул (авлоди) дан бирин-кетин уч шаҳзода хонлик тахтида ҳукм сургайлар. Бироқ, уларнинг ортидан, (яъни) тўрттинчисида бир подшоҳ дунёга келади ва у оламдаги мамлакатларни эгаллайди*. Ундан фарзандлар бўлади ва у узоқ-яқин (ерларни) уларга бўлиб беради, ҳар бирини бир мамлакатга хон қилиб тайинлайди. У дунёдан кўз юмгандан сўнг, салтанати маълум муддат фарзандлари қўлида бўлиб туради. Иккинчи тушнинг таъбири шундайки, сенинг наслингдан етти авлод бирин-кетин дунёга келиб, (улар) ўртача подшоҳлик** қилиб ўтадилар. Аммо, саккизинчи марта, яъни ул буюк юлдуз балқиган ҳолат, кимдир сенинг наслингдан жаҳонгирлик қилгай*** ва кўп мамлакатларга подшоҳ бўлгай. Унинг фарзандлари ҳар қайсиси бир ўлканинг хони ва бир иқлимнинг шоҳи, ундан кейин мамлакат вориси ва ҳукмдори бўладилар.»

Туманахон тушнинг таъбирини Қабул ва Қочулига айтиб бергандан сўнг, худди (Қуръони карим оятида): «Эй отажоним, бу мен илғари кўрган тушнинг таъбири-ку, Оллоҳ уни ҳақиқатга айлантирди»²², деб келтирилгани тасдиқланганидек, кўп ўтмай (бу туш ҳам) амалга ошди.

Улар ота олдида: «Хонлик тахти Қабулхонга бўлсин ва Қочулига у билан бирга ҳукмронлик қилиш ҳуқуқи берилсин», деб бир-бирларига сўз бердилар. (Биздан кейингилар ҳам ўз) фарзандларига васият қилсинлар ва (улар) ҳам авлоддан-авлодга ушбу қоидага амал қилсинлар», дедилар. Шул ҳақдаги қарорни уйғур ёзувида битиб қўйдилар, ҳар иккиси унга имзо чекдилар; ота ҳам унга ўзининг ол тамғасини босди ва уни хон хазиначисига топширдилар.

Туманахоннинг умри тугагач, хонлик тахтига Қабулхон ўтирди, Қочули эса у билан тенг лавозимда биргаликда (ҳукмронлик) қила бошлади.

ҚАБУЛХОН ПОДШОҲЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Қабулхон улўф подшоҳ, жаҳонгир хон ва Чингизхоннинг учинчи бобоси эди. Мўғуллар уни Элинчикхон*, яъни халқпарвар, дердилар. Бори мўғул тўдалари унга бўйсуниб бирлашдилар...

Хитой хони унинг иқтидори ва ғалабаси донгидан ва адлу шавкати овозасидан ташвишга тушди ва элчи юбориб дўстларча ўз қошиға чорлади...

Қабулхон унинг сўзларини рад этмади ва ўзининг туғишгани Қочулини, қайсиким Қорочор-нуённинг учинчи бобосидир, тахтга ўтқазди, ўзи эса Хитой томонга равона бўлди. У ерга бориб етганида, Олтон-хитой уни эҳтиром билан қабул қилди ва сийлади; энига ўтқазиб тўй берди ва шароб ичирди. Қабулхон, шаробга бир нарса қўшишмаганмикан, деб бир оз ҳадиксиради. (Ичмасликка) иложи бўлмагани сабабли, вақти-вақти билан мажлисдан чиқар; ўша жойга яқин (бир) ариққа бориб, чўмилиб чиқиш баҳонасида, сувга шўнғиган чоғида сув ичиб қайт қиларди ва яна қайтиб (базмга) келарди. Мажлис аҳли бўлса, бу одам кучни қаердан оладики, шунча кўп шароб ичса ҳам маст бўлмайди, деб таажжубланардилар.

Ниҳоят бир кун Қабулхон маст бўлган эди ва Олтон (хон унинг олдиға) ҳуш-ёр кирди. (Қабулхон) унинг соқолини тутамлаб сўка бошлади. Олтон бу ишдан ғазабга келди ва кўнглида унга нисбатан кек тутди. Қабулхон ҳушёр бўлга-

* Чингизхон назарда тутилган.

** Қочули назарда тутилган.

*** Амир Темур назарда тутилган.

* «Жоме ат-таворих» асарига «мўғуллар учинчи аждоди (отаси)ни «элинчик» атайдилар», деб келтирилган.

нидан сўнг қилмишидан афсусланди, узр сўрашга киришди. Олтон зийрак ва оқил киши эди, сабр этди ва унга кўп иззат-хурмат кўрсатди...

ҚАБУЛХОННИНГ ҚАЙТИШИ ВА У (ХИТОЙ)ЛАРДАН ШОШИЛИНЧ ЭЛЧИ КЕЛГАНЛИГИ (ҲАҚИДА) СЎЗ

Олтонхон Қабулхонга тож ва камар совға қилди ва қайтишга ижозат берди. Қабулхон йўлга чиқиб ўз юртига кетаётганида Хитой амирлари (уни) хон олдида ёмонладилар.

Назм:

Кимниким душмани Қабулхондур
Тирик қолса охири пушмондур.
Не учун қўйвордим уни тирик
Аждарҳодан кўз тутдим яхшилик.

Олтоннинг унга нисбатан феъли ўзгарди, элчи юборди ва орқасига қайтсин, деди. (Қабулхон эса): «Мен хон ижозати билан йўлга чиққанман ва қайтишим яхшиликка бўлмас», деб жавоб берди. Элчи қайтиб кетди. Олтон (бу ҳолатдан) ғазабланиб, унинг ортидан сон-саноқсиз қўшин жўнатди. (Улар) Қабул олдига етганларида, (Қабул) уларни алдади. Йўлда Солжўти деган бир дўстининг уйига кўнди ва ортга қайтмоқчи (ҳам) бўлди. Солжўти унга деди: «Қайтишингдан ҳеч қандай фойда йўқ, чунки Олтон сенга нисбатан кўнглида кек сақлаган, боришинг яхши бўлмас. Менинг бир отим бор, йўрғада елдан, чопишда булутдан сабоқ олмоқда... Ушбу (отни) мендан олгин-да ўзингни бул ўлим чангалидан қутқар». Қабулхон унинг айтганига кўнди ва илдам отланиб қочиб қолди. Олтоннинг отлиқлари ҳам изма-из йўлга чиқдилар. У уйга келиб кўнганида, улар ҳам етиб келдилар. Қабулхоннинг буйруғига кўра, уларни яхши кутиб олиб ўтовга жойладилар. Қабулхон Олтон совға қилган қимматбаҳо тошлар қадалган камарни ўз туғишгани Қочули ботирга (ечиб) берди. Амирлар билан маслаҳатлашиб, Олтоннинг одамларини ҳаммасини қиличдан ўтказдилар.

Қабулхоннинг кўнғиротлардан бир хотини бўлиб, оти Қорақириқ эди; ундан уч ўғли бор эди: каттасининг оти Ўқтин-Барқоқ, иккинчисиники — Қабилахон ва яна бириники — Буртон-баҳодир. Ўқтин-Барқоқ чиройли суратли ва келишган эди.

Кунлардан бир куни у сайрга чиққанида, фалакнинг гардиши билан фалокатга учради, яъни асл душмани бўлмиш тотор уруғига дуч келиб қолди. Уни тутиб Олтон қошига элтдилар; у ўч олиш мақсадида буюрди, ёғоч эшакка михладилар, хор-зорликда ҳалок этдилар...

ҚАБИЛАХОН ПОДШОҲЛИГИ (ҲАҚИДА) СЎЗ

Қабулхон оламдан ўтгач, Қабилахон отаси ўрнига ўтирди ва акаси учун ўч олиш мақсадида қўшин йиғиш ва тайёрлашга киришди.

Назм:

Тез орада қўшинини чорлади,
Жангу қасос учун белни боғлади.
Лашкарга айтган сўзи шундай эди —
Етар ғанимни сийламоқлик, деди.
Хитой ва тоторлар шоҳу сипоҳин
Кўкларга кўтаргумдур оҳу воҳин.
Ўлдиргани учун Бурқоқ ўғлонни —
Ул кўмакдошим шоҳи жаҳонни.

Шундан сўнг, у Олтон-хитой ва тоторлар, дурёнийлар уруғлари билан жанг қилди, Олтон қўшинини мағлуб этди, кўп ўлжа қўлга киритди...

Қабила (хон) куни битгандан сўнг дунёдан кўз юмди.

БАРТОН-БАҲОДИР ПОДШОҲЛИГИ ВА УНИНГ «ХОН»
ЛАҚАБИНИНГ «БАҲОДИР» (ЛАҚАБИ БИЛАН) АЛМАШИШИ
ҲАМДА ЭРДАМЧИ ВА УНГА БАРЛОСЛИКНИНГ БЕРИЛИШИ (ҲАҚИДА) СЎЗ

Қабулхоннинг (кейинги) ўғли Бартон-баҳодир юрт аъёнлари маслаҳати билан акаси ўрнига тахтга ўтирди ва отаси Қабулхон қонунларини қайта тиклади. У давлатли бир хон ва савлатли подшоҳ эди. Уша кезларда мардлик ва ақл-идрокда унга тенг келадиган топилмасди. Шул сабабдан, унинг «хонлик» лақабини «баҳодирлик» билан алмаштирдилар.

(Бартон-баҳодир) подшоҳлик тахтига ўлтирганида амакиси Қожули вафот қилган эди. Унинг ўғли Эрдамчига отасининг вазифасини инъом этди ва саркардалик Эрдамчига бириктирилди ҳамда унга «барлослик» лақаби берилди. Уни Эрдамчи-барлос дея бошладилар.

Бартон-баҳодирнинг бир неча фарзанди бўлса-да, лекин (улар) орасида Ясуко-баҳодир ақл-идрок ва мардликда ягона эди.

Назм:

Бартоннинг кўп эрса-да фарзанди
Фақат бири хонликка лойиқ эди.
Бўшатган он тахтни шоҳ Бартон
Ясуко-баҳодир тайинланди хон.

ЯСУКО-БАҲОДИРНИНГ ПОДШОҲЛИГИ (ҲАҚИДА) СЎЗ

Хонлик навбати Ясуко-баҳодирга етганида, Эрдамчи-барлос дорулфанодан дорулбақоға риҳлат қилди ва ундан йигирма тўққиз ўғил қолган эди. Уларнинг энг тўнғичи Суғу-чечан доноликда ва мардликда ягона ва ақл-идрокда ўз замонасининг етакчиси эди. «Чечан»нинг маъноси «ақлли» демакдир. Ясуко-баҳодир уни хайрихоҳлик ва ҳурмат ила сийлаб отасининг ўрнига тайинлади. Элни бошқаришни ва хонликни олиб боришни яхшилади ҳамда тартибга солди. Ул йигирма тўққиз оға-иниларда кўп насл пайдо бўлди.

Маълумки, Ясуко-баҳодир билан тотор (уруғи) ўртасида илгаридан адоват бор эди. У Суғу-чечан билан кенгашиб, кўп қўшин тўплади ва тоторлар устига бостириб борди...

Уларнинг уй-ўтов ва мол-қолларини таладилар. Тоторларнинг ҳокими Темучин ва Қора-Буқони асир олиб қамадилар...

Шону шавкат ва тўла ғалаба билан Дайлун-Юлдуқ томон йўл олди, у ерга етганида хотини Улун-Анка ҳомиладор эди, кўзи ёриди.

Назм:

Уша озод юртда туғди хотини —
Бахтиёр насли шоҳ Чингизхонни,
Чақалоқнинг эди мушти тугилган,
Унда тўпикдайин қон қотиб қолган.
Душманни қиришга бу далил бўлди,
Азизлар умри ҳам шу кафтда сўлди.

(Унинг) туғилган йили зу-л-қаъда (ойининг) йигирмаси, тўнғиз йилида, бу хижрий беш юз қирқ тўққизинчи йилга тўғри келади*, мезон толеида**. (Шу вақтда) етти сайёра ҳам толеда бўлиб, «бош»и учинчи ва «дум»и тўққизинчи (толеда) бўлади. Шунда Суғу-чечан Ясуко-баҳодирга: «Оламни ёруғ ва мунаввар қилиб (порлаган) юлдуз шу бўлади», деди ва унга Темучин деб от қўйдилар...

Ясуко-баҳодирнинг бу хотиндан Темучиндан бошқа яна учта ўғли бор эди: Жўжи-Қасо, Қожқўн ва Уйчи. Уларнинг авлодидан ер юзида кўпдир. Бошқа хотинидан Мулқоти исмли яна битта ўғли бор эди. Базмда ҳам, маслаҳатда ҳам Темучинга кўмаклашарди ва ундан қолишмасди.

Ясуко-баҳодир тўнғиз йилида, (яъни) беш юз олтмишинчи йили***, вафот

* мелодий 26 январь, 1155 йил.

** Ун икки бурж ҳисобига кўра Қуёшнинг мезон буржида бўлиши даври.

*** мелодий 1164 — 65 йил.

этганда Темучин ўн уч яшар бўлган. Мамалакатни идора қилишни, қўшинни бошқаришни эгаллаган Суғу-чечан ҳам тез орада дорулфанодан кўз юмди. Унинг ҳам, Қорочор-Нўённинг ҳам жами фарзандлари ҳали ёш эди. Нйрун уруғи улардан юз ўғирди.

Назм:

Ясуко қўшини отлиғу сипоҳ
Тойжиют уруғига бўлди ошно.

Уша вақтда мўғул ва тотор қабилалари ягона ҳукмдорга бўйсунмасдилар, ҳар қабилла ёки ҳар икки қабиланинг ўз ҳоқими бўларди ва доим улар орасида хусумат ва уруш ҳукм сурарди.

Темучин болаликдан то вояга етгунча (кўп) заҳматлар чекди, не кунлар бошига тушмади. Бироқ, унинг келажига катта давлатга (эга бўлиш) ёзилгани учун ул ҳалокатлардан омон қолди: **жомўқа, тойжиют, қўнғирот, жалойир ва сўхибийк** уруғлари билан кўп уриш-сўкишлар қилди. Барлос уруғи ҳам уларга қўшилиб душман бўлди.

Шу ўлкада Темучин Ўнгхон билан яқин қўшничиликда бўлгани учун унинг ҳузурига йўл олди, у барлос уруғидан эди.

Назм:

Суғу-чечандан бул эди яхшироқ,
Жаҳонгиру фармондору хушфеълроқ,
Ўзи камтару ҳам улуғвор эди,
Бахтига оти ҳам Қорочор эди.

У Темучин билан аҳд тузди, илгаридан Ясуко-баҳодир ва Ўнгхон ўртасида бўлган дўстликни эслаб, тўпланиб керайит уруғининг ҳукмдори Ўнгхон қошига йўл олдилар. У шавкатли бир хон ва ҳашаматли бир подшоҳ эди, Олтонхитой у билан ҳамжиҳатлик ва мувофиқлик шарти тузганди...

Темучин унинг хизматида қўл қовуштириб турди. Унинг юриш-туриш, ботирлиғу ҳиммати Ўнгхонга мақбул бўлди, кундан-кунга ишлари юришиб борарди. Жумладан, хон подшоҳлик ишларида ҳам у билан кенгашадиган бўлди, (ҳатто), шундай даража ва мартабага эришдики, уни ўз фарзанди атади. Мамлакатнинг бутун кенгаши унга топширилди.

(Темучин) Ўнгхонга кўп (яхши) ишлар қилди, талон-тарожлар уюштирди. Жумладан, ўзаро ёв бўлмиш Ўнгхоннинг туғишгани Эрқақора (ерларига) макрит уруғининг йўлбошчиси Бўр-кино ва Тўқёбегилар билан жанг қилди, борисини енгди.

УРУҒЛАРНИНГ ЎНГХОН БИЛАН ЖАНГГА ИТТИФОҚ ТУЗГАНЛАРИ (ҲАҚИДА) СЎЗ

Тойжиют, солжиют, қўнғирот, дурмон, макрит, жожирот, жалойир, тотор, ўйрот, бўркин, қатақин уруғлари (бирлашиб) Ўнгхон ва Темучин билан жанг қилмоқ учун ўзаро аҳдлашдилар...

(Улар) от, ҳўкиз, қўчқор келтириб бир-бир сўйдилар ва «Агар сўзимиздан қайтсак, худди шу тарзда ўлажакмиз», дедилар.

Байт:

Ул жангари уруғ-аймоқ учун
Йўқ эрди қасам ушбудан устун.

Ўнгхон ва Темучин бу аҳдволдан хабар топиб, черик тортдилар ва Сўрнодир деган жойда улар билан жанг қилдилар ҳамда уларни енгдилар ва (бўйниларига) итоат нўхтасини илдилар.

ДУШМАНЛАР ЎНГХОН ВА ТЕМУЧИННИ СЕҲРЛАГАНИ (ҲАҚИДА) СЎЗ

Тобонхоннинг туғишгани **ноймон** уруғининг ҳоқими Бўйруқнинг уларга*

*27. Ўнгхон ва Темучин назарда тутилган

душманлиги бор эди, жанг қилмоқни истаб черик тўплади. У жадачиларга жада қилишни буюрди; жада қилмоқни пойтир дейдилар.

Назм:

Азалдан шумлик эди қилмиши —
Макру ҳийла эди ҳамма иши.
Ажаб хил ҳийла-найранг қилдилар —
Битта тош олиб сувга солдилар.
Унинг хислати қор-бўрон қилиш,
Мақсади шоҳ қўшинин ўлдириш.
Улар макридан қор ёғди чунон,
Қордан атроф — чўл гўё уммон.
Бироқ, ким дилда бўлса ғарази
Ўз бадфеъллигидан топгай ўзи.
Қаҳратон совуқ ҳам қору бўрон
Келди Бўйруқнинг қўшини томон.
Кайсиким ҳийлани кўрар эди хуш

Шу бўлди унга ҳақиқий уруш.
Ҳаммаёқ қор-бўрондан тим эди,
Қўшин бу ҳолатдан ҳайрон, жим эди.
Ул қабилага тангри ёв бўлди,
Қўл-оёқлари муз қотиб қолди.
Адашиб тоғ томон йўл олдилар.
Ўшал тоғ бўлди уруш майдони,
Шумниятлар учун жанг макони
Бошқалари қолиб унда ғирик,
Кетдилар бош олиб, ташлаб черик.
Қочдилар, ҳеч ким жанг қилолмади,
Ҳатто иккиси бир бўлолмади.

ЖОМУЎҚАНИНГ ТЕМУЧИННИ ЙЎҚ ҚИЛИШ МАҚСАДИДА, (УНИ) ЎНГХОННИНГ ЎҒЛИ САНГЎМ ОЛДИДА ЁМОНЛАГАНИ

Алқисса, Темучин саккиз йил давомида Ўнғхон ҳузурида турли кечинмалар билан яшади, борган сари яқинлашиб, жонажон фарзанд даражасига кўтарилди. (Ўнғхоннинг) амирлари ва қариндошлари бундан ҳасад қила бошладилар. Тунларнинг бирида қулай фурсат топиб унга (Темучинга) нисбатан қабиҳ макру ҳийла тўқидилар. Жожирларнинг сардори бўлмиш Жомўқа илгаридан Темучинга нисбатан кек сақларди. У Ўнғхоннинг ўғли Сангўм олдида (уни) ёмонлади: «Темучин кучайиб кетган, у Тобонғхон билан дўстлашган, ундан мадад сўраяпти ва мамлакатни сизлардан тортиб олмоқчи», деб ёзғирди. Сангўм бу сўзларни отасига маълум қилди, (бирок) у ишонмади. Яна бир бор ўта айёрлик билан ушбу хабарни етказди ва деди:

Назм:

Ясуқо ўғлидан бўлгил эҳтиёт,
Уша жафокордан бўлгил эҳтиёт.
Чора топиб тез йўқотмасанг уни,
Бутун салтанатнинг чиқар тутуни.
Унинг сўзларидан Ўнғхон ўзгарди,
Қўрққанидан рангу рўйи бўзарди.

Амирлар билан кенгашиб Темучинни ўлдирмоқчи бўлдилар. Амирлардан бири ўтовиди бу ҳақда ўз хотинига гапириб турганида, сурувдан сут олиб келган Бото ва Қушлуқ отли икки бола ўтов ортидан уларнинг сўзларини эшитиб қолдилар.

Назм:

Дилу эътиқоди бўлгани-чун пок,
Истамай бегуноҳ бўлишин ҳалок,
Икки бахтиёру иқболи қутлуғ —
Исмлари эди Бото ва Қушлуқ.
Темучин қошига пинҳон бордилар,
Эшитганларини сўзлаб бердилар.

Темучин бу хабарни эшитиб хафа бўлди ва Қорочор-Нўён билан кенгашиб, ўтовни тарк этди, тоғ этагига жўнаб кетди.

Ўнғхон ўша тундаёқ сон-саноқсиз қўшин билан унинг ўтовига етди ва жуда кўп олов ёниб турганини кўрди.

Байт:

Шоҳ буюрди чунон ўқ ёғдирдилар,
Гўё баҳор булутин оғдирдилар.

Одамлар овози чиқмагач, ўтовларга (бостириб) кирдилар, бироқ ҳеч кимни тополмадилар. Улар ортидан тушдилар: Темучиннинг қоровули Ўнғхон етиб келганини хабар қилди.

Темучин дилида оғир ғам эди,
Чамалаб қўшинин жуда кам, деди.
Ишбилармонларин барин чорлади,
Не қилмоқнинг чорасини сўради.
Улар кўпчиликдир биз эса кам,
Бўлмасмиз уларнинг юздан бири ҳам.

ТЕМУЧИННИНГ ЎНГХОН БИЛАН ЖАНГ ҚИЛГАНИ (ҲАҚИДА СЎЗ)

Ўнгоннинг чериги яқин қолганда Қўйўлдо-нўён Темучинга: «Душман орқасида бир тепа бор ва (бизнинг) қилар ишимиз туғни ана ўша тепа устига олиб чиқишдир, шунда душманга шикаст етажак», деди...

Давоми келгуси сонда

ИЗОҲЛАР

¹ Бироқ «Муқаддима»да турк султонлари ҳақида қисқача тўхталиб асосий эътибор Чингизхон ва мўғуллар истилоси тарихига қаратилган.

² «Зафарнома»да Нухнинг бошқа ўғиллари — Сом, Ҳом ва Канъон ҳақида илгарироқ қисқача хабар берилган.

³ Туркиядаги тоғ тизмаси.

⁴ Тангри таоло исмларидан энг улуғи, бироқ уни аниқлашда фикрлар турлича: Оллоҳ, Сомад, алҳайюл-қайюм ва ҳ. к.

⁵ Абу Райҳон Беруний «Қитоб ал-жамоҳир фи маърифат ал-жавоҳир» («Минералогия») асарида бу тош ҳақида тўхтаб, унинг ёмғир ёғдира олиш хосияти тўғрисидаги фикр нотўғри, ғайри илмий эканлигини қайд этади.

⁶ Турк ерлари. Ўрта асрларда Шарқда мавжуд «Етти иқлим» тушунчасига асосланган. Дунёнинг етти иқлими ғарбдан шарққа параллеллар бўйлаб чўзилган турли жўғрофий зоналардан иборат бўлган.

⁷ Ҳозирги Селенга дарёси, Байкал кўлига қуйилади.

⁸ Матнда қисқа (а, и, у) унли товушлари йўқлиги сабабли, таржимада улар баъзан тахминан қўйилди. Киши исмлари ва жой номлари ёзилишида, асосан, манбада берилган шакл сақланди.

⁹ Булғорлар давлати X асрда Волга дарёсининг ўрта оқими ва Кама дарёсининг қуйи оқими ҳавзаларида ташкил топган, кейинчалик Олтин Урда хонлиги таркибида бўлган, XV асрда рус феодаллари томонидан босиб олинган эди.

¹⁰ Ғурлар ери — (ғурр, ғузз, ғузлар, ўғузлар): ўғузлар X асрда Сирдарёнинг қуйи оқимида йирик ўғузлар давлатини тузган туркий халқ.

¹¹ Ёзма манбаларда одатда Хўтан шаҳри назарда тутилади, бироқ Жанубий Хитойни ҳам Мочин деганлар.

¹² Қимматбаҳо рангдор тош, турли хил рангдагилари бор, баъзи хили ақиққа ўхшайди. Туркийда уни қош тоши ҳам атайдилар.

¹³ Қийикнинг бир тури (кабарға) киндигидан олинадиган хушбўй модда.

¹⁴ Фирдавсий «Шоҳнома»сида таъкидланишича, Каюмарс Эрон подшоҳларининг энг аввалгиси бўлган.

¹⁵ Ҳозирги Хангай ва Мўғулистон Олтойи тоғлари. Қорақурум — Хангай тоғлари этагидаги қадимий шаҳар, ўрта асрларда Мўғулистоннинг пойтахти.

¹⁶ Матндаги бу воқеалар исломгача бўлган даврларга оид. Шунинг учун «мусулмон» сўзида яқка худоилик эътиқодини тушуниш керак.

¹⁷ Талас — Қозоғистон ҳудудидаги Жамбул шаҳри; ўрта аср араб ёзма манбаларида Тароз.

¹⁸ Рашидиддин «Жоме ат-таворих» асарида бу жанг 2000 йил илгари (милоддан 1500 йил аввал) мўғуллар билан баъзи турк қабилалари ўртасида бўлган, дейди.

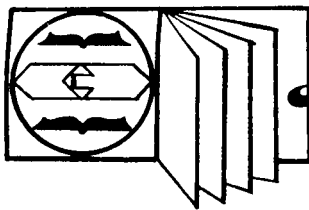
¹⁹ Рашидиддин юқорида кўрсатилган асарида бу жанг ўзи яшаган давр (XIV аср)дан тахминан 2000 йил аввал бўлган, дейди. Демак, Уғзухон милоддан 1500 йил аввал яшаган бўлади.

²⁰ Абу Муслим Марвазий — Абу Муслим Абдурахмон ибн Асад Марвазий (727-755) Ўрта Осиё ва Хуросонда уммавийлар халифалиги (661-750) зулмига қарши кўтарилган кўзғолон (747—750) раҳбари. Аббосийлар халифалигида (750—1258) бош қўмондон ва уларнинг Хуросондаги ноиб. У 755 йили иккинчи аббосий халифа ал-Мансур (754 — 775) буйруғи билан қатл этилган.

²¹ Раббиул-аввалнинг бошида — ҳижрий-қамарий ҳисобда янги йилнинг боши; Абу Райҳон Берунийнинг хабар беришича, исломнинг дастлабки йилларида раббиул-аввал ойининг боши Муҳаммад пайғамбар томонидан улуг кун деб эълон қилинган.

²² Куръон. Сура 12, оят 99; шу суранинг учинчи оятида Юсуфнинг кўрган туши айтилган. Юсуф сураси Шарқда машҳур «Юсуф ва Зулайҳо» қиссасига асос бўлди.

Форс тилидан Омонулла БҮРИЕВ таржимаси
Нашрга тайёрловчи Асомиддин УРИНБОВЕВ

ИСЛОМ, ИМОН, ИНСОН

*Урта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси
хайъатининг раиси, муфтий Муҳаммад Содиқ Ҳожи Муҳаммад Юсуф
ўғли билан журналист Холида Аҳророва суҳбати*

МУХБИР: Қуръони каримни илк бор 1963 йилда қўлга олдим. Атоқли шарқшунос олим И. Ю. Крачковский таржимасида рус тилида Москвадаги Шарқ адабиёти нашриётида чоп этилган бу муқаддас китобни ўқиганимда ҳайратдан ёқа ушладим. «Буни нега қатағон қилдилар! Одамларни нега бу қадриятдан маҳрум этдилар! Ахир фақат ва яна фақат эзгуликка чорловчи бу муқаддас китобни нега тортиб олдилар!» деган саволларга жавоб излаб тополмадим. Ўқиганим, ўрганганим сайин бу китобдан баҳраманд бўлган кимса руҳан покланажagini ҳис этдим.

Хайриятки, омон-омонлик даврига етдик, бизнинг авлодга Қуръони каримнинг ўзбек тилида нашр этилишини кўриш насиб этадиган бўлди. Бу диний таълимот баркамол инсонни тарбиялашда бизга қўл келса ажаб эмас. Бу борада Сизнинг фикрингиз қандай?

МУФТИЙ: Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм. Алҳамду лиллаҳи роббил ʼаламин. Вассолату вассаламу ʼала хойри холқиҳи Муҳаммадин ва ʼала алиҳи ва асхабиҳи ажмаин.

Оллоҳга беадад шукрлар бўлсинким, халқимизга ниҳоятда бир яхши фурсатни ато қилдиким, бундан фойдаланиб мусулмонларимиз Оллоҳнинг каломига яқинлашиб, ислом дини таълимотларини ўрганиши ва уни ҳаётига татбиқ қилиши учун саодатли фурсатларга яқинлашди. Айниқса, етмиш йилдан ортиқ вақтдаги ўтган қатағондан, Оллоҳнинг динидан кишиларни узоқлаштиришга, шу жумладан Қуръони каримдан узоқлаштиришга бўлган ҳаракатдан сўнг бундоқ фурсатнинг келиши Оллоҳ субҳанаҳу ва таолонинг катта неъматидир.

Сиз билан биз мўминлар эса Оллоҳ субҳанаҳу ва таолонинг берган ҳар бир неъматига шукр қилмоғимиз лозим бўлади. Оллоҳнинг неъматига шукр

ТАҲРИРИЯТДАН:

Азиз ойнома мухлислари! «Шарқ юлдузи»да бундан икки йил муқаддам, худди мана шу Наврўз палласи Қуръони карим нашр этила бошланган эди. Қуръоннинг ўзбек тилидаги Алоуддин Мансур томонидан қилинган мазмун таржимаси нашри ўтган ой ниҳоясига етди. Ойнома жамоаси ўзининг бу ишини — шарқ фалсафаси ва ислом дини тарихи, мусулмон олами маданиятини ёритиш бўйича келгусида амалга оширишни режалаштираётган катта ишларининг дебочаси, деб билади.

Шарқ фалсафий тафаккури ва ислом дини тарихини бир-биридан айрича ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Айни пайтда Шарқнинг барча халқлари сингари, ўзбек маданияти тарихи, ота-боболаримиздан бизга мерос бўлиб қолган энг яхши одатлар, расм-русмлар Шарқ фалсафий тафаккури ва ислом дини билан уйқошиб кетган тарихий ҳодиса эканлиги ҳам ҳақиқатдир. Афсуски, бу тарихий ҳодиса кейинги етмиш йил мобайнида нотўғри ёзилиб, нотўғри талқин этиб келинди.

Шу сабабли ҳам биз бундан буён ойномамиз саҳифаларида Шарқ халқлари маданияти, мусулмон инсоннинг ахлоқ-одоби хусусида ўтмишда ёзиб қолдирилган энг яхши асарларга кенг ўрин бериш, дин намоёндалари, тарихчи олимлар, файласуфлар, шарқшуносларнинг шу мавзуларга бағишланган мақолалари, суҳбатларини ташкил этиш ниятидамиз. Муфтий Муҳаммад Содиқ Ҳожи Муҳаммад Юсуф билан суҳбат ҳам ана шундай яхши ният билан уюштирилди.

қилиш эса берган неъматни учун Оллоҳга мақтовлар, ҳамду санолар айтиш ва шу берган неъматдан тўғри фойдаланишга ўтиш билан бўлади.

Сиз Қуръони карим маъноларининг рус тилидаги таржимасини 1963 йили ўқиб, катта фойда топганлигини қувонч билан эслаб ўтаяпсиз. Тўғри, шарқшунос олимлар, шу жумладан рус олимлари Крачковский, Саблуков ва бошқалар Исломи меросини ўрганишга ҳаракат қилишиб, бир қатор асарларни яратдилар. Аммо шунга қарамай, Қуръони каримнинг рус тилига таржимасини мукамал, деб айта олмаймиз. Негаки, бу Қуръон руҳидан келиб чиқмаган ҳолда сўзма-сўз қилинган таржимадир. Яъни Қуръони карим оятларининг тушиш сабаблари, ўша давр кишиларининг тушунчалари ва араб тилининг мўъжизакор балоғат, фасоҳат нуқталарининг ҳаммаси эътиборга олинмаган ҳолда қилинган бир илмий уринишдир. Бу албатта йўқдан кўра яхши нарса. Лекин шундай бўлса ҳам, Сиз каби қанча-қанча кишиларнинг мана шу мукамал бўлмаган таржималардан баҳраманд бўлишлари, руҳий озикланишлари Қуръони карим таълимотлари нақадар зўр нарса эканлигидан далолат беради. Ҳозирги кунда Умумжаҳон Исломи Уюшмаси бу таржималарни ва унга ўхшаган бир қанча таржималарни ўрганиб чиқиб, қониқиш ҳосил қилмади ва диний идорамизга мурожаат этиб, ҳозирги кунда Қуръони карим маъноларини рус тилига ўгиришни зиммамизга олишни таклиф этди. Худо хоҳласа, бу ишлар ҳам амалга ошиб қолса ажаб эмас.

Қуръони карим — бу Оллоҳнинг каломи. Оллоҳнинг бандаларидан қанча фазли, ортиқчилиги бўлса, Қуръоннинг кишилар каломидан ҳам шунча фазли, ортиқчилиги бор. Қуръоннинг фазли тўғрисида, ортиқчилиги ва фазли-баракати тўғрисида қанча гапирсак, шунча оз. Ривоятлардан бирида айтиладики: «Қуръон Оллоҳ субҳанаҳу ва таолони метин-мустаҳкам арқонидир. Буни тутган одам доим тўғри йўлдан кетади. Қуръоннинг ажойиботлари тугамайди — қайта-қайта ўқиган сайин янгидан-янги қирралари намоён бўлаверади. Қуръон билан ҳукм қилса, адолатли ҳукм қилган бўлади. Кимки, Қуръонни маҳкам тутса, тўғри йўлга ҳидоят топган бўлади.»

Қуръони карим инсоният тарихида инсонларни зулмат ботқоғидан маърифат нурига олиб чиққан, уларни икки дунё саодатига эриштирган илоҳий каломдир.

Шу чоққача биз, етмиш йил мобайнида Қуръондан маҳрум бўлиб келдик. Оллоҳ таоло бизга Қуръонни қайтариб берди. Қуръонни ўқиёлмас эдик, энди ўқийдиган бўлдик. Қуръоннинг маъносини билмас эдик — эндиликда уни билиш, ўрганиш имконияти туғилди. Энди биз Қуръонни ўқиб, маъноларини тушинибгина қолмасдан, унинг таълимотларини ҳаётимизга татбиқ қилмоғимиз жоиздир. Ҳар бир оят, ҳар бир сурани ўқиб-ўргангандан сўнг буни оғишмай ҳаётимизга татбиқ қилишимиз мўминлик-мусулмонлик бурчимиздир. Саҳобаи киромлар ҳам пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом бошчилигида йигирма уч йил давомида Оллоҳ субҳанаҳу ва таолодан Қуръонни оят-оят, сура-сура қабул қилиб олдилар ва ҳар бир қабул қилиб олинган сураларни ёдлаб, маъноларини билиб ва энг муҳими, ҳаётга татбиқ қилиб бердилар ва ниҳоят, мана шундай улкан бир бахт-саодатга эришдилар. Бизнинг ота-боболаримиз ҳам, бизнинг диёримизда 1400 йилдан бери яшаб келаётган халқлар ҳам мана шу нарса билан бошқа халқлардан ажраб турадилар.

Албатта, узоқ вақт Қуръондан узоқлашиб бориш биз учун ниҳоятда катта мусибат бўлди. Лекин Оллоҳга шукр, яна такрорлаб айтаемиз, Қуръонга қайтишга, Қуръонга амал қилишга имкон топилди. Энди буни биз қўлдан чиқармаслигимиз керак.

МУХБИР: Исломи нималарни тақиқлайди ва сабаблари!

МУФТИЙ: Бу саволингиз ўзи кичик бўлгани билан ниҳоятда катта шарҳни, кенг изоҳни талаб қилади. Уйлайманки, буни бир сўхбатда ёки бир рисолада охирига етказиб бўлмайди. Шу сабабли мен бу саволга умумий қилиб жавоб бермоқчиман.

Исломи инсонларга зарар келтирадиган нарсаларни тақиқлайди. Ёлғон инсонга зарарли — Исломи буни тақиқлайди. Сабаби, ёлғон туйфайли инсонга ва жамиятга зарар етади. Майхўрлик исломда тақиқланади. Чунки бу инсон саломатлигига, оила иқтисодига, маънавиятига, жамиятга зарар етказиши мумкин. Исломи

зинони тақиқлайди. Чунки бу ҳам инсонга, унинг оиласига, жамиятга зарар еткази ва ҳоказо.

Хулласи калом, ҳаётда нимаики зарарли бўлса, ислом дини уни тақиқлаган.

МУХБИР: Мамлакатимизда «Черковни давлатдан ва мактабни черковдан ажратиш ҳақида»ги декрет эндиликда ҳам сақланиб қолиши керак, деб ҳисоблайсизми!

МУФТИЙ: Йўқ, сақланиб қолиши керак эмас, балки бу декрет бекор қилиниши зарур. Лекин афсуски, кўп уринишларга, кўп ҳаракатларга қарамасдан, янги қабул қилинган «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонунда ҳам мана шу маъно ўз кучини йўқотмай қолди.

МУХБИР: Октябрь тўнтаришидан кейинги ўтган етмиш йил мобайнида қадимги урф-одатларимиздан тамомила йироқ бўлган янги авлод вояга етди. Аксариятимиз урф-одатлар, диний маросимлар ва Ислом байрамлари ҳақида тўлиқ бир тасаввурга эга эмасмиз. Акс ҳолда биз шариятда йўқ нарсаларни қилиб юрармидик! Билишимча, исломда хатна бору, хатна тўйи йўқ, шунингдек марҳумга ҳайит қилиш, бешик тўйи йўқ... Шулар ҳақида тўхталиб ўтсангиз... Яна, сизнинг тўйлар масаласидаги фикрингизни билишни истардим. Маълумки, тўйнинг ўзи бўлмайди. Лекин тўйдан кейинги уч кунлик, чарлар, куёв қақирӣқ, келин ҳайити, бешик тўйи каби машмашалар-чи... Ҳаммасига маблағ керак, ҳам елиб-югуриш керак... Айтинг-чи, шу нарсалар шариятда борми! Агар бўлмаса, бу нарсаларни тартибга солишда диний назорат қандай амалларни кўзда тутаетир!

МУФТИЙ: Ҳақиқий халқчил урф-одатларимиздан узоқлашиш инқилобдан кейин бўлганлигини яхши биламиз. Халқимизнинг ўзига хос удумлари, диний маросимлар ва ҳайитларимиз ҳақида тўлиқ тасаввур йўқлиги ҳам динга қарши сиёсат ва қатағонларнинг оқибатидир.

Хуллас, бизда оммавий диний саводсизлик ҳукм сурган. Оқибат натижада диний ҳукмлардан тамомила йироқлашиб, бу ҳақда ҳеч бир тасаввур қолмади. Ўзини шарият қонун-қоидаларини биладиган ҳисоблаган баъзи-бир кишилар диннинг бир қисмини ўз ҳолича кўча-кўйда, ҳар кимдан ўрганиб олган чала мулалардир, холос.

Энди хатна тўйи, марҳумга ҳайит қилиш, бешик тўйи кабиларга тўхталайлик. Хатна масаласига келсак, мусулмончиликда ўғил болаларни хатна қилиш зарурий нарса. (Ярим асрдан ортиқ адашиб-улоқиб юришлардан сўнг, Оллоҳга шукр, табиёт фанимиз ҳам буни тан олди ва «Сиҳат-саломатлик» ойномасининг 1990 йилги 3-сонида мутахассисларнинг бу борадаги фикрини баён этди.) Лекин хатна тўйи — бу мажбурий нарса эмас. Уламоларимиз бу нарсани мустаҳаб, яъни ихтиёрий ҳисоблайдилар. Қилмаган одамга айб қўйилмайди. Одамларда нотўғри тушунча пайдо бўлгани оқибатида бу мажбурий нарсага айлангандай бўлиб қолган. Бу нарса, айниқса, вилоятларда авж олган. Номинун суннат тўйи деб аталгани билан дин ҳаром қилган нарсалар бу тўйга аралашган. Бунга мисол тариқасида ортиқча сарф-харажатларни, ароқхўрликни айтиш мумкин. Баъзи бир ҳаром-ҳариш йўл билан давлат орттирган одамлар ҳоюҳавса деб йигирма қоп ундан нон ёптириб, юзлаб шиша ароқ қуйиб тўй қилдилар. Бошқа бир меҳнаткаш, моянахўр ҳам унга эргашиб, фарзандлари ризқини қийиб, қарздор-абгор бўлиб қолади. Бу албатта мусулмончиликда ҳаром қилинган нарса. Ичкиликбозлик, эркак ва аёлларнинг маст бўлиб бир даврада ўтириши, исрофкунандалик — булар бари ислом руҳига ёт нарсалардир.

Сиз бу ерда марҳумга ҳайит қилиш хусусидаги фикримни ҳам сўрадингиз. Аслида халқ орасида ёйилган удумлар қаторида фақат ҳайитгина эмас, балки «пайшанбалик», «етти», «йигирма», «қирқ», «йил» деганлари ҳам бор. Бу удумларнинг биронтаси ҳам динимизда кўрсатилмаган. Умуман, марҳумга бахшида қилиб бирор маросим ўтказмоқчи бўлган кимса, ўзидан, бола-чақасидан орттирган тақдирдагина ҳалол-поқ, дуоғўй, иқтисодий жиҳатдан ночор кишиларни таклиф этиб, ўтказиши мумкин. Буни араб тилида «вазима» деб айтилади. Биз матбуотда ҳам, жамоатчилик орасида ҳам бу ҳақда тушунтириш олиб бораяпмиз. Тушунган кишилар шунга амал қилишга ўтдилар. Уйлаймиз-ки, ҳаммамиз ўтсак ниҳоятда яхши бўлади.

Бешик тўйи, туғилган кунларни нишонлаш ҳам шариятда йўқ маросимлардир. Булар бари бидъат-хурофот, уларни одамлар ўзлари чиқаришиб олган.

Тўғри, дунёга янги келган гўдакнинг шукронаси учун исломда «ақиқа» деган маросим ўтказилади. Бу маросим гўдак 7,14 ёки 21 кунлик бўлгач, агар бунда имкони бўлмаса кейинроқ бир жонлиқ сўйиб ўтказилади. Ақиқанинг ўзига яраша расм-русмлари бор, у Тошкент шаҳрида бир мунча яхши йўлга қўйилган.

Энди никоҳ тўйлари масаласида тўхталадиган бўлсак, бу бир-бирига бегона бўлган ёшларнинг ўзлари ва қариндош-уруғларининг розиликлари билан шаръий равишда никоҳдан ўтиб, оила қураётганликларини яқин дўст-биродар, маҳалла-кўй, мўмин-мусулмонларга эълон қилиш учун ўтказиладиган маросимдир. Бу маросимга келганлар икки ёшнинг бир-бирларига ҳалол қовушганликларини бошқалар олдида гувоҳ бўлиб тасдиқлаш учун таклиф этиладилар. Улар шу тўйда исрофсиз зиёфат еб, хурсандчилик қилиб, ёшлар ҳақиқа дуо қиладилар. Бошқа уч кунлиг-у, чарлар каби ортиқча сарф-харажат талаб қиладиган маросимлар динимизда кўрсатилмаган. Диний идорамиз бу масалада аввалдан халқ орасида тушунтириш ишлари олиб борадилар. Бир неча бор фатволар чиққан ҳам. Аммо натижаси сезилмаяпти. Уйлаймизки, бу ёлғиз диний идораларнинггина эмас, балки бутун жамоатчиликнинг иши бўлиши керак. Бу борада бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилмоғимиз лозим бўлади. Фурсатдан фойдаланиб яна такрор айтаман: ароқхўрликка, исрофгарчиликка, ҳаром-ҳариш ишларга йўл очиб берадиган маросимларни қаттиқ қоралашимиз, уларга барҳам беришимиз керак. Сабаби, пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам «енглар, ичинглар, аммо исроф қилманглар», деганлар.

МУХБИР: Яқинда мен **Ўзбек Совет энциклопедияси бош муҳарририяти 1988 йилда чоп этган «Атеистик энциклопедик луғат»да «Диний нормалар, қоидалар, дастурлар эркин фикр юритишга йўл қўймайди; ижтимоий ва шахсий ҳаёт тараққиётига тўсқинлик қилади, уларни диний йўл билан чеклаб қўяди. Инсониятга қарши бўлган кўплаб жиноятлар диний дастурга амал қилувчи кишилар томонидан қилинган», деган сатрларни ўқидим. Бу фикрга қандай қарайсиз!**

МУФТИЙ: Албатта, атеистик луғат бўлгандан кейин динга қарши бўҳтон, тухмат гапларнинг ёзилиши сиз билан биз ажабланмайдиган ҳодиса. Чунки даҳрийлик — атеизм инсон табиатини инкор этиш, ёлғонни бириктириб ривожлантириш асосига қурилган нарса. Саволингизнинг биринчи қисмига тўхтайлик. «Диний нормалар, қоидалар, дастурлар эркин фикр юритишга йўл қўймайди, ижтимоий ва шахсий ҳаёт тараққиётига тўсқинлик қилади, уларни диний йўл билан чеклаб қўяди», дейилибди. Даҳрийлар кўзи кўрган нарсаларга қўли билан ёпишиб олган тор фикрли шахслар бўлади. Диндорлар эса кўргани, эшитганидан ташқари кенг, ҳур фикри билан бу дунёдан у дунёга ҳам сайр қиладилар, ердан ажраб кўкка ҳам чиқадилар. Мўмин-мусулмонлар фикри эркин бўлганидан улар ичидан Форобийлар, Берунийлар, Ибн Синолар, Ал-Хоразмийлар, имом Бухорий, имом Термизий ва бошқа-бошқа кишилар ўсиб чиққанлар, уламо бўлиб етишганлар, жаҳон фани, маданияти пешқадами бўлганлар. Инсоният тарихи кишини эркин фикрлашга йўл қўймасликда даҳрийларга ўхшаш тоифани ҳеч-ҳеч кўргани йўқ. Ҳаттоки, бутун бир кўп миллионли жамият аъзоларини ҳар бир масалада фақат ўзлари фикрлагандай фикрлашга мажбур қилиш, борни йўқ, йўқни бор дейишга мажбурлашга нима дейсиз? Эркин фикрлашга йўл қўймасдан, одамларни шу кўйга солиб қўйганлар ҳам даҳрийлар бўлади. Лекин диндорлар, хусусан мусулмонлар ҳур фикрли кишилардир.

«Инсониятга қарши бўлган кўплаб жиноятлар диний дастурга амал қилувчи кишилар томонидан қилинган» деган сатрлар Исломига тухматдан бўлак нарса эмас. Қани, инсониятга қарши бўлган кўплаб жиноятлар мусулмонлар тарафидан қачон ва қаерда бўлганлигини, нима бўлганини бир айтиб берсинлар-чи. Пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васалламнинг пайтлариди йигирма уч йил, ундан кўп муддатда урушлар бўлиб, мингдан ортиқ кишиларнинг ҳалокатига сабаб бўлган экан. Аммо даҳрийлар ҳукмронлик қилган пайтда фақат Совет Иттифоқининг ўзида олтмиш миллион кишининг ёстиғи қуриганлигини нима деб айтиш мумкин? Яқиндагина ҳукм сурган Полпот тузумини олайлик. У ҳам даҳрийларнинг бошлиғи бўлган. Миллионлаб одамларни қирғин-барот қилганлиги, ҳаттоки ўқ ҳайф кетади, деб бошларига

болғалар билан уриб ўлдирганликлари инсониятга қарши жиноят эмасми? Инсониятга қарши бўлган кўплаб жиноятлар ким тарафидан қилинганлигини билмоқчи бўлсак, узоққа бориб ўтиришнинг кераги йўқ. Балки, ҳозирги кунда Шарқий Оврупада, Осиё ва Африканинг баъзи бир мамлакатларида бўлаётган ва бўлиб ўтган ҳодисаларни солиштириб кўрсак, ана шунда билинар. Инсониятга яхшилик, хайрлик келтириш ҳамиша Ислом сиймоси бўлган. Яқинда ғарб уламолари, инсоният тарихи мобайнида инсониятга моддий фаровонлик ва яхши хайрия тақдим қилган кишилар рўйхатини тузиш бўйича тадқиқот олиб бордилар. Утган давр мобайнида инсониятга яхшилик тақдим этган кишилардан юз кишини ажратиб олиб, уларнинг қилган яхшиликлари, инсониятга берган фойдалари нуқтаи назаридан тартибга солиб чиққанда мусулмонларнинг пайғамбарлари Муҳаммад алайҳиссалом шу танланган юз кишининг ичидан биринчи бўлиб чиқдилар. У кишининг саҳобалари, у кишининг иши давомчиларидан бўлган ҳазрати Умар ибн Хаттоб розиаллоҳу анҳу биринчи тўртликдан жой олдилар. Инсоният тарихидан бери инсониятга энг кўп хизмат қилган шу юз киши ичида турли динлар вакиллари бор — буни инобатга олмоқ керак.

Даҳрийлик мавзудидаги қомусий китоблар ва фикрлар ҳеч қандай илмий асосга эга эмас, балки ёлғон, бўхтон, тухматдир. Буни қуйидагидан билсак бўлади. Аввал даҳрийлар ўзлари хоҳлаганини ёзиб, одамларга бошқа фикрни ёздирмас, хоҳлаганларини айтиб, одамларга бошқа нарсани айттирмас эдилар. Лекин мана энди ҳамма нарсани ўқиб, эркин мушоҳада юритиш имконияти юзага келди. Одамлар диний асарларни ҳам, даҳрийликни тарғиб этувчи асарларни ҳам ўқисин, кўрсин, солиштирсин. Эркин, ҳур фикрли бўлсин ва хоҳлаганини танлаб олсин. Ана шунда ким ҳақлигини ҳар ким ўзи аниқлаб олаверади.

МУХБИР: «Ўзбек Совет энциклопедияси»да шундай сатрлар бор: «Ислом дини табиат, жамият, тафаккур тўғрисидаги илмий далилларга бутунлай зид бўлиб, эзувчиларни ҳимоя қилиб, мазлумлар онгини заҳарлаб келди».

Аввало, дунёвий илмларни чуқур ўрганган бир шахс сифатида, қолаверса, диний арбоб сифатида бу фикрларга сизнинг муносабатингиз қандай?

МУФТИЙ: Менинг бу фикрга муносабатим аввалги саволингизга бўлган муносабатдан келиб чиқади. Бир мўмин-мусулмон киши сифатида бу фикрлар ҳам юқоридаги каби тухмат, илмий асосга эга бўлмаган гап эканлигини яна бир бор таъкидлаб ўтаман. Ислом дини—бу тафаккур, фикр дегани. Қуръони каримда кишиларни тафаккур билан, эркин фикр юритиш билан Оллоҳни топиш даражасига даъват қилинади. Исломнинг жамиятга ниҳоятда катта фойда келтиришига келсак — бу тарих исботлаган нарсаси. Бутун эркин фикрлайдиган, ҳур фикрлайдиган кишиларни иттифоқ қилган дин ҳам шу. Исломдаги ақидалар, фикрлар бари илмий, балки илмдан бир неча қадам илгарилаб юрадиган нарсалардир. Исломдаги кўпгина мўъжизалар илмнинг тараққий этиши билан исбот бўлиб, ислом ҳақиқий илоҳий дин эканлиги, Қуръон ҳақиқий илоҳий китоб эканлиги таъкидланиб келмоқда. Баъзи бир чаламулла кишилар ўзим дунёда ҳамма нарсани биламан, деган даъвоси билан нотўғри фикрларга борганлари эндиликда илм-маърифат, фаннинг ривожланиши туфайли очик-ойдин бўлаётир. Шундай нотўғри фикрлар билан чиққан кимсалар қайси фикр, қайси ислом таълимоти, қайси ҳукм илмга зид, табиатга зид дейдиган бўлсалар, марҳамат қилиб, бизга мисол келтириб, далиллар билан исботлаб берсинлар. Биз ҳам шунга яраша жавобимизни берамиз. Биз айтаемизки, Ислом Оллоҳнинг охириги дини ва бутун инсоният хайри баракаси, саодати учун, барча нарсаларни инсонларга фақат фойда келтирадиган қилиб Оллоҳ таоло тарафидан юборилган. «Эзувчиларни ҳимоя қилади» деган гаплари ҳам нотўғри. Баъзи бир ҳолатлар бундан истисно. Узоққа бормайлик, ҳозирги куннинг ўзида учинчи олам деб аталмиш оламда мустақиллик, эркинлик учун эзувчи синфларга, мустамлакачиларга қарши мазлумларнинг ёнини олиб, халқ озодлик ҳаракатини бошлаган кишилар ҳаммаси Ислом уламолари, мўмин-мусулмонларнинг муллалари, масжидларнинг имомлари бўлганлигини ҳамма яхши билади. Бунинг учун кенг фикрли, дунёда бўлаётган ишлардан хабардор инсон бўлиш керак. Мана, Жазоирни ким озод қилди? Неча ўн йиллаб фран-

цуз босқинчилари оёғи остида инграб ётган бу азиз ватанни озод қилганлар Абдуҳамид бин Бадис — имом, амир Абдулқодир Ал Жазоирий — суфий тариваталаридан бирининг бошлиғи ва шунга ўхшаш кишилар эмасмиди? Шунингдек, Ливияда итальян босқинчиларига қарши мазлумларнинг ёнини олиб қилинган ҳаракатларнинг раҳбари Умар Алмухтор — суфийлар муллалари вакили эмасмиди? Мисрда Азхари шариф, унинг имомлари, уламолар, Суриядаги уламолар — муллалар, дин вакиллари ҳаммаси ватанларини батамом озод қилиш учун курашган инсонлар эмасмиди? Шуларни кўра-била туриб, ислом «эзувчиларни ҳимоя қилиб, мазлумлар онгини заҳарлаб келди» деган бўҳтонга қандай чидаса бўлади?! Булар бари ўша аввалги эски қолипдаги гаплар. Уларнинг гапларига ўша вақтларда ҳам, ҳозирда ҳам биров ишонгани йўқ.

МУХБИР: **Аввалги суҳбатларимиздан бирида сиз: «Ислом табиатни бўйсундирамиз деганларни ҳам, жонзотларга сиғинишни ҳам айб ҳисоблайди, табиатдаги ҳамма нарсалар инсонга хизмат қилишини истайди...» дегандингиз. Демак, Қуръони карим таълимотлари нуқтаи назаридан «Табиатдан эҳсон кутиб ўтирмаймиз», деган шиорлар билан қилган амалларимиз хато экан-да!**

МУФТИЙ: Ислом дини Оллоҳ субҳанаҳу ва таолонинг мукаммал дини бўлиб, инсоннинг Оллоҳ билан бўладиган муносабати, инсон билан бўладиган муомаласи, табиат билан бўладиган алоқаси ва бошқа ҳолатларини илоҳий йўл билан кўрсатиб берган. Шу жумладан, ислом дини инсониятнинг ўз атрофини қуршаган табиат билан бўладиган алоқасини ҳам кўрсатиб берган.

Ислом нуқтаи назаридан инсоннинг табиат билан бўладиган алоқасини айтишдан олдин Исломда бўлмаган кишиларнинг табиатга муносабатини айтиб ўтайлик. Одамлар бу масалада қадимда ҳам, ҳозирда ҳам иккига бўлинганлар. Биринчилари табиат ва ундаги баъзи бир кўринишлар, нарсаларни илоҳийлаштириб, уларни илоҳий куч — худо деган маънода тан олиб, унга сиғиниш, ибодат қилиш йўлига ўтган. Жумладан, қуёшни худо деб ишонувчи тоифалар бор. Ойни ёки баъзи бир юлдузларни худо деб ишониб, эътиқод қилиб, шунга амал қилувчи ёки табиатдаги баъзи бир кўринишларни ҳам илоҳ деб эътиқод қилувчи, ҳаттоки баъзи бир жониворларни, жумладан, молни худо деб эътиқод қилувчи тоифалар ҳозиргача бор. Мана, Ҳиндистондаги халқларнинг кўпчилиги молни худо деб ҳисоблашларини ҳамма билади. Шунингдек, бошқа кўринишлар — жонзотларга сиғинадиган халқлар ҳам бор. Иккинчи бир тоифа — булар мулҳидлар — худосизлар тоифаси. Булар эса табиатни бўйсундирамиз, табиатни жиловлаймиз, сиз айтиб ўтганингиздек, табиатдан инъом кутиб ўтирмаймиз, балки ундан тортиб оламиз, деган шиорлар билан чиқади-лар. Бу иккинчи тоифа ниҳоятда хатарли бўлиб, бу табиатдаги нарсаларни исроф қиладиган, уни ва умуман ер куррасини ҳалокатга олиб бориши мумкин бўлган кишилардир. Буни ҳозирги кунда Орол денгизи фожиаси мисолида ўз кўзимиз билан кўриб турибмиз. Ислом эса мана шу икки тарафдаги нотўғри ақидаларнинг биронтасини тан олмайди. Бу хусусда алоҳида исломий нуқтаи назар бор. Шунга биноан бу табиат Оллоҳ субҳанаҳу ва таоло тарафидан инсоннинг хайри, манфаати учун берилган бир неъмат ҳисобланади. Оллоҳ субҳанаҳу ва таоло Қуръони каримда кўп оятларда еру фалакдаги барча нарсаларни сизлар учун бепул, бекор фойдаланадиган — мусаҳҳар қилиб қўйдим, деган оятларни айтган. Демак, инсон бирон нарса бермасдан ҳамма нарсадан ўзининг манфаати учун фойдаланади. Лекин исроф қилмасдан, увол қилмасдан, бешафқатлик қилмасдан, балки оқилона, Оллоҳ таоло кўрсатган йўл билан табиатдан фойдаланади, ўз хайри учун табиатни хизмат қилдиради. Агар шу нарсаларни қилмаса, Оллоҳнинг айтган йўлидан юрмаса, табиатга нисбатан бешафқат бўлса, исрофгарчиликка йўл қўйса, худо олдида бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам жавоб беради. Демак, Оллоҳ берган ақлни ишлатиб, Оллоҳ берган имкониятлардан фойдаланиб, табиатга тўғри муносабатда бўлиш, табиат неъматларини исроф қилмаслик, уни ҳалокатга дохил қилмаслик йўлларини Оллоҳ таоло ўзи кўрсатиб қўйган.

МУХБИР: **Диний ахлоқ ва ақидалар мўмин-мусулмоннинг қандоқ бўлишини буюради! «Коммунистик жамият қурувчисининг ахлоқ кодекси»даги та-лабларда ўхшашлик кўрасизми!**

МУФТИЙ: Ислом дини ўзига эътиқод қилган мўмин-мусулмонларни яхши ахлоқли бўлишга, инсоний фазилатларнинг барчаси билан ўзини зийнатлашга

ва ёмон хулқларнинг барчасидан узоқда бўлишга даъват қилади. Мўмин деган сўзнинг ювош, фақат омонлик, яхшилиқни ўйлайдиган одам деган луғавий маъноси борлигини уламоларимиз китобларда зикр қилиб ўтганлар. Шунингдек, пайғамбаримиз саллоллоҳу алайҳи васалламдан: «Мусулмонларнинг энг яхшиси кимдир?» деб сўраганларида, «Мусулмонларнинг энг яхшиси одамлар уни кўлидан ҳам, тилидан ҳам солим бўлган кишилардир» деб айтганлар. Яъни, ҳам кўли билан, ҳам дили билан бошқаларга озор бермайдиган киши мусулмонларнинг яхшисидир, деганлар.

Мўмин-мусулмон кишининг ахлоқи ниҳоятда гўзал бўлмоғи лозим. Уламоларимиз ахлоқ-одоб тўғрисида неча-неча китоблар ёзганлар. «Адабуд-дин ва дунё», «Шарҳи ширатия ислом», «Минҳожил Косидин» каби кўплаб қадимий китоблар борким, улар бари мўмин-мусулмон кишининг ахлоқ-одоби тўғрисида сўз юритади. Ҳозирги уламоларимиз ҳам бу борада неча-неча китоблар чоп этдирганлар. Жумладан, мисрлик олим Муҳаммад Ғаззолийнинг «Хулиқул муслим», яъни «Мусулмон кишининг хулқи» деган китоби бунга мисол бўла олади.

Мўмин-мусулмон кишининг ахлоқи ростгўйлик, содиқликдан келиб чиқади, ҳар бир ишни сидқидилдан қилади, ҳар бир ишда ростгўй бўлади, сўзида туради. Бу дегани, мўмин-мусулмон киши алдамчилик ва ёлғончиликдан доимо йироқда бўлади.

Мўмин кишининг улкан хизматларидан бири омонатга хиёнат қилмасликдир. Демак, унга топширилган ҳар бир омонат, катта бўлсин, кичик бўлсин, инсонлар тарафидан, Оллоҳ тарафидан, жамият тарафидан ва бошқа тарафлардан бўлсин, бу омонатга мўмин-мусулмон доимо содиқ қолади.

Демак, мўмин-мусулмон хиёнаткор бўлмайди, иккинчидан, ваъдасига — пайғамбарга, одамларга, динига, инсониятга, жамиятга, ота-онасига ва ҳар бир катта-кичикка берган ваъдасига вафо қилмаслик мўмин-мусулмонларнинг сиймосидан ҳисобланмайди. Мўмин-мусулмон киши ихлосли бўлади, унинг қалби ҳиқд ҳасадларидан саломат бўлади — улар ҳасадгўй бўлмайдилар, бировларга нисбатан ўз қалбларида гина-кудурат сақлаб юрмайдилар, чунки ҳасадгўйлик, ҳиқд, гина-кудурат ниҳоятда бир катта дард бўлиб, мўмин-мусулмонлардан узоқда бўлиши зарур. Ҳасад, бировнинг яхшилигини кўролмаслик орқасидан жамиятдаги алоқалар бузилади, одамлар ўртасида адоват юзага келади, кўпгина бошқа салбий ҳолатлар пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам мўмин-мусулмонларнинг қалби доимо ҳиқд ва ҳасаддан соф бўлиши керак.

Мўмин-мусулмоннинг хулқи ҳалим бўлади. Яъни ниҳоятда юмшоқ, мулоқим муомалали, демак, ўзига зулм қилишга йўл қўймаган ҳолда ўзгалар гуноҳини кечирувчан бўлади. Мўмин-мусулмон киши яна сахий, карамли бўлади. Демак, ўзида бор нарсани оиласи, биродарлари, жамият аъзолари билан баҳам кўрадиган бўлади. Мўмин-мусулмон киши сабрли бўлади. У ўзининг ҳаёт йўлида турли хил қийинчиликларга дуч келишини билади ва бардош, чидам билан бу қийинчиликларни енгиб ўтишга уринади.

Қуръони каримнинг кўпгина оятларида, пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васалламнинг кўпгина ҳадисларида сабр ниҳоятда юқори даражадаги инсоний фазилат эканлиги таъкидлаб ўтилган. Мўмин-мусулмон киши покиза бўлади, таъмагўй бўлмайди. Танаси, кийими, турар жойларини ниҳоятда озода тутадиган, гўзалликни севадиган, саломатликка интилувчи киши бўлади.

Мўмин-мусулмон киши раҳм-шафқатли, ҳаёли, ифбатли бўлади. Турли бўлган-бўлмаган нарсаларга кўп уринмайди, қабих сўзларни ишлатмайди. Хуллас, бир суҳбатда бу борада тўлиқ ахборот бериш ниҳоятда қийин.

МУХБИР: Халқда инсофли, тавфиқли одам ҳақида гап кетганда «Имони бутун одам» дейишса, бевурд, беандиша кишилар тўғрисида сўз кетганда «Бу одам имонсиз» дейдилар. Айтинг-чи, имони бут киму, имонсиз ким!

МУФТИЙ: Иймон сўзининг арабча ўзаги «имн» бўлиб, омонлик маъносини англатади. «Омонат» сўзи ҳам шу ўзакдан олинган бўлиб, хиёнатнинг зиддини англатади. Демак, иймонда омонлик, омонатлилик маънолари ҳам бор экан.

Агар бир кишининг яхши муомаласига ўзганинг қалби ишонса ва ундан хиёнат чиқмаслигига ишончи комил бўлса, у одамни «амин» дейилади.

Ушбу маъноларнинг барчасини иймон ўз ичига олади. Демак, иймон,

хавф-хатардан, хиёнатдан йироқда бўлиб, доимо омонатга содиқ қолишлик маъноларини англатар экан.

Инсоннинг бирор нарсага бўлган иймони ҳақида сўзлайдиган бўлсак, ўша нарса унинг зеҳнида батамом, очиқ-ойдин, мустаҳкам ўрнашиб қолганлигига ишонч ҳосил бўлганлиги назарда тутилади.

Иймони заиф деганда, инсоннинг қалби ўзи ишонган нарсага тўлиқ таскин топмаганлиги ва шунинг учун унинг зеҳнига муҳолиф нарсалар келиши, шу боисдан қилаётган ишлари қарама-қарши бўлиб қолишини тушунамиз.

Иймони бақувват деганимизда, ишонган нарсани тўлиқ тасдиқ қилган, шу асосда иш олиб борадиган, шунинг учун ҳам қилаётган ишлари фақат иймони-га мувофиқ бўладиган кишини тушунамиз.

Соддароқ қилиб айтганимизда, иймони бор киши Оллоҳнинг борлигига, чексиз қудратига, илмига, тадбирига ва бошқа сифатларига тўлиқ ишонувчи инсондир. Бу ишонч унинг зеҳнига мустаҳкам ўрнашган бўлиб, унга хилоф нарса зеҳнида бўлиши мумкин эмас.

Бу фазилат иймон эгасини турли хавф-хатарлардан сақлайди, Оллоҳ ва бандаларнинг омонатларига хиёнат қилдирмайди. Шу билан бирга, иймонли одамдан ўзгалар доимо яхшилик кутадилар ва ёмонлигидан омонда бўладилар. Кишининг Оллоҳга иймони кучли бўлса, унинг хатти-ҳаракатлари ҳам доимо яратганнинг розилигига мос бўлади.

Иймон ҳақида кўплаб китоблар битилган, маълумотлар сероб, фурсатдан фойдаланиб пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг иймон ҳақидаги бир неча ҳадисларини келтирсак яхши бўлади.

Имом Термизий ривоят қилган ҳадисда Муҳаммад алайҳиссаломдан бир киши «Иймон нима?» деб сўраган экан. Шунда Муҳаммад алайҳиссалом: Агар яхши ишинг сени хурсанд қилса, ёмон ишинг хафа қилса, сен мўминсан», деган эканлар.

Имом Бухорий ривоят қиладиларки, пайғамбар алайҳиссалом: «Иймоннинг олтимишдан ортиқ шуъбаси бор. Энг афзали «Ла Илаҳа Иллаллоҳу»ни айтиш, энг кичиги йўлдаги йўловчига озор берадиган нарсани олиб ташлаш, ҳаё иймондан бир шуъбадир», деганлар.

Кўриниб турибдики, иймон ҳақиқий бўлса, доимо ўз эгасини фақат яхшиликларни қилишга ундамоғи ва барча ёмонликлардан четда бўлишга чорламоғи лозим.

МУХБИР: Тақсир, Исломда «Амри маъруф», «Наҳйи-мункар» деган тушунчалар бор. Шулар тўғрисида муфассалроқ сўзлаб берсангиз...

МУФТИЙ: Исломдаги амру маъруф ва наҳйи-мункар тушунчалари тўғрисида сўзлашдан олдин буларнинг луғавий маъносини тушуниб олсак.

Амр сўзи буюрмоқ, амр қилмоқ, маъруф сўзи яхши маъносини англатади. Демак, амри-маъруф — яхшиликка буюрмоқ, яхшиликка ундамоқ маъноларини англатар экан. Наҳйи сўзи қайтариш сўзини англатиб, мункар сўзи эса инкор қилинган ёмон ишлар маъносидадир. Демак, наҳйи-мункар ёмонликдан қайтаришдир. Амри маъруф ва наҳйи-мункар қўшилмаси эса яхшиликка буюриш, ёмонликдан қайтариш маъносини англатар экан. Ислом динида бу тушунча, яъни амри маъруф, наҳйи-мункар тушунчаси ҳар бир мўмин-мусулмоннинг қилмоғи зарур бўлган ишларидан, яъни фарз ишлардан ҳисобланади.

Мўмин-мусулмон киши эркак бўлсин, аёл бўлсин, катта бўлсин, кичик бўлсин бир яхшиликни билганидан сўнг шуни бошқаларга ҳам ўргатиши, бошқаларни ҳам яхши ишга ундаши мусулмонлик бурчи ҳисобланади.

Шунингдек, ёмонликдан қайтариш ҳам ҳар бир мўмин-мусулмоннинг бурчи ҳисобланади. Мана шу таълимотдан келиб чиқиб, қадимда мўмин-мусулмонлар, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг вақтларидан бошлаб бир-бирларини яхшиликка чақирганлар ва ёмонликдан қайтарганлар. Пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламга тушган Қуръон оятлари ичида бу маънони англатувчи бир қанча оятлар бор. Ўзларининг ҳадиси шарифларида ҳам шу маънода келганлари анчагина бор.

Бу маъно мўмин-мусулмонлар ичида ибодат маъносига, агар буни тарк қилинса, гуноҳ бўладиган даражага кўтарилган. Ҳаттоки, умматнинг ичида амри-маъруф, наҳйи-мункар бўлиб турмаса, ҳеч қандай яхшилик йўқдир, деган маънодаги ҳадиси шарифлар ҳам бор. Бошқа бир ҳадиси шарифда эса,

пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васаллам айтиб ўтган эканларки: «Албатта, сизлар амри-маъруф қиласизлар, яъни яхшиликка буюрасизлар ва наҳйи-мункар қиласизлар, яъни ёмонликдан қайтарасизлар, агар шуни қилмасаларингиз, сизларнинг барчангизни Оллоҳ таоло умумий азобга дучор қиладир». Бу нима дегани? Демак, мусулмонлар ичида бир-бирини яхши амалларга чорлаш бўлмаса, ёмонликдан қайтариш иши тўхтаб қолса, уларнинг ҳаммасини — яхшисию ёмонини, тақводорини-ю, бетақволигини Оллоҳ таоло умумий азобга дучор қилади.

Пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васаллам «ўтган умматлардан амри-маъруф ва наҳйи-мункарни тарк қилганлиги учун ҳалокатга учраганлари» ҳақида сўзлайдилар. Жумладан, Бани Исроил қавми амри-маъруф ва наҳйи-мункарни тарк қилганлари учун оммавий азобга дучор бўлган. Улар кўриб туриб, шу ёмонликлар қилаётганларни қайтармаганлиги учун Оллоҳ таоло барчасини турли азобларга дучор қилган экан. Шунинг учун ҳар бир мўмин-мусулмон киши яхшиликка буюрувчи шахс бўлиши керак. Аммо улар бу ишни ниҳоятда усталик, катта бир билимдонлик билан олиб боришлари лозим бўлади. Амри маъруф, наҳйи-мункар билан шуғулланган одамлар қиладиган ишларида ниҳоятда илмли, даъват ишларида ниҳоятда ўткир тушунчаларга эга бўлмоқликлари ва ишларини юмшоқлик билан олиб бормоқликлари лозим бўлади. Бу даъват китобларининг барчасида кўрсатиб ўтилган. Пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васаллам наҳйи-мункар тўғрисидаги ҳадисларнинг бирида айтадиларки: «Сизлардан кимки бир мункар ишни кўрса, қўли билан қайтарсин, агар қўли билан қайтаришга қодир бўлмаса, тили билан қайтарсин, агар тили билан ҳам қайтаришга қодир бўлмаса, дили билан қайтарсин, бу эса иймоннинг заифлигидандир» дейдилар. Демак, бир ёмон ишни кўрганда мўмин-мусулмон одам чидаб туролмайдиган даражада бўлиши керак экан, иложи бўлса — кучи етса, уни қўли билан қайтариб, ёмонликнинг йўлини тўсмоғи лозим экан, агар қўли билан қайтаришга кучи етмаса, тили билан — гап билан, тушунтириш билан қайтариш зарур бўлар экан. Тушунтиришга ҳам имкон топилмаса, кўнглида мана шу иш мункар иш эди, ёмон иш эди, ҳаром иш эди, бу иш бўлмаслиги керак эди, афсуски, тўлапяти, мен буни қўлим билан қайтаришим керак эди, имконим бўлмади, тилим билан қайтаришим керак эди, имконим бўлмади, энди дилим билан қайтараман, деб астойдил норози бўлиши керак экан. Ана шундай руҳдан келиб чиққан пайтда мўмин-мусулмонлар ичида яхшилик аломатлари ҳукм сурган. Ўзимизнинг диёримизда ҳам ота-боболаримиз, катта ёшдаги одамларимиз доимо кишиларни яхшиликка даъват қилганлар, ёмонликдан қайтарганлар, бу дегани, ҳозирги кун тили билан айтганда, ёмон ишларни қиладиган одамлар кўпчиликнинг фикридан, ғазабидан қўрққанлигидан бу ишларни қилолмаганлар, қилсалар ҳам яшириб, қочиб, бекиниб қилишган. Ҳозир эса бунинг тескараси бўлиб қолди. Очиқчасига ёмонлик, мункарлик қиладиганлар, фаҳш билан шуғулланадиган сурбет, беноустлар кўпаймоқда. Пораҳўрлик, ичкиликбозлик, зинокорлик, бировнинг ҳақини ейиш каби ҳаром-ҳарийш ишлар ҳам тобора ошқора тус олиб бораёпти. Бу эса умматнинг, қавмнинг ҳалокатига сабаб бўладиган ҳодиса. Бу бир жиҳатдан халқ ўртасида диннинг таъсири сусайиб кетганлиги оқибати. Намоз ўқиш айбдай бўлиб қолган эди. Рўза тутиш ноқислик кўринишидай бўлиб қолган эди.

Оллоҳга шукрки, ҳозир амри-маъруф ва наҳйи-мункарларга ҳам йўллар очилиб, имкониятлар пайдо бўлиб қолди. Биз бундан унумли фойдаланмоғимиз керак. Ниҳоятда оқилоналик билан, ҳиммат билан, ваъз-насиҳат билан, юмшоқлик билан кишиларни ёмон йўлдан қайтариб, тўғри йўлга солиш вақти етди. Амри маъруф, наҳйи-мункарни адо этиш вақти етди.

МУХБИР: Ислондаги «фарз», «фарзи айн», «фарзи кифоя» тушунчаларини шарҳлаб берсангиз... Яна диний дастурлар тўғрисида тушунча берсангиз.

МУФТИЙ: Ислонда фарз деганда Оллоҳ субҳанаҳу ва таоло тарафидан бошқаларга юборилган қатъий буйруқ тушунилади.

Фарзни бажариш мажбурий бўлиб, бажарганлар ўз бўйнидаги вазифаларини, мажбуриятларини адо этган бўладилар. Бажармаган кишилар эса гуноҳкор бўлиб, бу дунё ва у дунёда бунинг жазосини тортадилар. Жумладан, намоз ўқимоқлик болиғ (балоғатга етган), эси бутун ҳар бир эркак, аёл му-

сўлмонга фарз, яъни ким намоз ўқиса, Оллоҳнинг қатъий буйруғини — шу фарзни адо этган ва ўз бўйнидаги масъулиятни соқит қилган бўлади. Кимки ўқимаса, демак, Оллоҳнинг фарзини адо қилмаган бўлади ва гуноҳкор ҳисобланади. Шунингдек, рўза тутмоқ, закот бермоқ ва бошқа-бошқа фарз-амаллар ҳам диний китобларимизда айtilган. Бу фарз амаллари ўз навбатида иккига бўлинади. Биринчиси — фарзи айн, иккинчиси — фарзи кифоя.

Фарзи айн — ҳар бир шахсга буюрилган буйруқ бўлиб, уни адо этмоқлик фарздир. Юқоридаги мисолимиздан маълум бўлдики, намоз ўқиш ҳар бир эрқагу аёл, балоғатга етган, ақли бор мўмин-мусулмонга айнан фарз — буйруқдир. Рўза тутиш ҳам шундай. Шу сингари яна бошқа-бошқа турли буйруқлар борки, буни ҳар бир мўмин-мусулмон, хоҳ эркак, хоҳ аёл бўлсин, истисносиз бажармоқликлари лозим бўлади, бажармаган кишилар гуноҳкор саналади.

Фарзи кифоя ҳам фарз амалларидан бўлиб, лекин буни баъзи бир мўмин-мусулмонлар адо этса, қолганлардан соқит бўлади. Яъни қолганлар бу нарсани қилмасалар ҳам гуноҳкор бўлмайдилар.

Уламоларимиз бунга мисол тариқасида жаноза намозини келтирадилар. Мўмин-мусулмонлардан бирон кишининг қазоси етиб вафот этса, бу хабарни эшитиш билан марҳумни ювиб-тараб, кафанлаб, жанозасини ўқиб, кўммоқлик мусулмонлар учун фарз саналади. Энди бу амални мусулмонлардан бир гуруҳ кишилар бажарсалар ҳам барчанинг бошидаги фарзи соқит бўлади. Демак, имкони бор бўлган бир гуруҳ кишилар бу ишни адо этиши кифоя қилади-да, қолганлардан бу фарз соқит бўлади. Агар мўминлар тарафидан эътиборсизлик қилиниб, марҳум ювиб-тараб, кафанлаб кўмилмаса, жамиятнинг барча аъзолари гуноҳкор бўладилар.

Фарзи кифоя тушунчаси фақат жаноза намози билан кифояланиб қолмайди, у ниҳоятда кенг тушунча бўлиб, жамият ҳаётининг турли соҳаларини ўз ичига олади. Мисол учун, бизнинг жамиятимизга маълум бир миқдорда табиблар керак бўлса, уларни тайёрлаш биз учун фарздир. Бу вазифа ҳал этилиб, жамиятнинг табибларга эҳтиёжи қонадиган даражада бўлганда бу фарзи айн ҳаммадан соқит бўлади. Лекин шунини тушунтириб ўтмоқлик керакки, жамиятда шу масъулиятни бўйнига олган кишилар учун ушбу вазифа фарзи айнга айланади. Демак, масъулиятни бўйнига олган кишилар ишни кўпчилик кутгандай адо этмасалар, фарзи айнини бажармаган бўладилар ва гуноҳкор кишиларга айланадилар. Шунингдек, жамиятнинг бошқа соҳалардаги ишларига, мисол учун, муҳандислар керак бўлса, шу муҳандисларни керагича тайёрлаб олиш жамият аъзоларининг барчаларига фарз ва шу муҳандисликка ажратиб чиқарилган кишилар жамиятнинг муҳандислик бўйича ишларини сидқидилдан бажармоқликлари керак. Бордию дангасалик, эътиборсизлик қилиб, жамиятнинг шу соҳадаги ишларига путур етказсалар, уларнинг барчалари гуноҳкор бўладилар. Аксинча, шу кимсалар фарзи айн зиммаларида эканини тушуниб, сидқидилдан хизмат қилиб, жамиятнинг равнақи учун ҳаракат қилсалар, улар худди ибодат қилгандек савобга эришадилар.

Афсуски, бизда мана шу тушунчалар йўқ бўлиб кетган. Фарз деганда намозни, рўзани, закотни тушунилган, бу тўғри, лекин фарзи айдан ўтиб, фарзи кифояга келганда жаноза намози тўғрисида фикр қилингану бошқа тарафлари ўйланмаган. Бу эса ниҳоят катта хато эди, жамият учун зарарли нарса эди. Оллоҳга шукр, эндиликда мана шу соҳаларда ҳам баҳс қилишга, фикр юритишга, кишиларимизга тушунтиришга имкониятлар юзага келди. Албатта, бу нарсаларни аста-секин англаб, ўрганиб борсак, ўзимиз учун ва жамият учун фойдали иш қилган бўламиз. Айниқса, ҳозирги кунда, кўп соҳаларда ўзимизнинг миллий кадрларимиз йўқлиги, борларининг ҳам малакаси пастлиги бизни ташвишлантиради. Шунинг учун, ҳар ким ҳаётда ўз ўрнини топса, жамият манфаатини тушуниб етса, бирон касбни астойдил ўрганмоқлиги, сўнг завқ-шавқ билан меҳнат қилиб, халққа, жамиятга фойда етказиш учун урунмоқлиги кишиларнинг мусулмонлик бурчлари ҳисобланади. Мана шу бурчни ва масъулиятни чуқур тушунган ҳолда ҳаракат қилсак, айниқса йигит ва қизларга буни ўқитиб, уларни шундай улкан савоб ишга ундасак, Оллоҳ хоҳласа тез кунда кўпгина муаммоларимиз ҳал бўлиб, ишимиз юришиб, барча нарсалардан кўнгил хотиржамлик бўлиб қолади, деган умиддамиз.

Саволингиз сўнгида: «...диний дастурлар тўғрисида тушунча берсангиз» дедингиз.

Бу ўринда диний дастурлар деган ибора унчалик тўғри бўлмаса керак. Бизда диний илмлар «Ислом ҳукмларининг масдарлари» деб аталади. Исломда биринчи дастур, биринчи ҳукм оладиган масдар — бу Қуръони каримдир. Мўмин-мусулмон киши ўз ҳаётида бир ишга киришса ва бу иш Оллоҳнинг амрига мувофиқ бўлиши зарурлигини билганидан, қандоқ қилса бу иш тўғри бўлишини англаш учун Қуръони каримга мурожаат этади. Қуръони каримдан шу ишни, ҳукми топади, жоиз бўлса қилади, ножоиз бўлса, тарк этади. Ана энди фараз қилайлик, бу изланган масала — иш Қуръони каримда зикр қилинмаган экан. Бунда суннатга мурожаат қилади. Суннат деганимиз Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламнинг қилган ишлари, айтган сўзлари ва таҳриротлари.

Демак, пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васалламнинг суннатларида шу кўрилаётган масалага жавоб ахтарилади. У ердан топилса, шу топилган жавобга мувофиқ иш қилинади. Энди Қуръонда ҳам, суннатда ҳам бўлмаса ижъмодан олинади. Ижъмо дегани шунақа баъзи бир масалалар чиққанда мусулмон умматидан ижтиҳод даражасига етган кишилар ҳаммаси бир овоздан шу ишни Қуръони карим таълимотлари ва пайғамбаримиз суннати таълимотлари асосида ўрганиб чиқиб, унга чиқарган ҳукмларга айтилади. Ана ўша ижъмо ҳукмида рухсат берилган ишлар қилинади, ман этилганлари қилинмайди. Мабодо Қуръонда ҳам, суннатда ҳам, ижъмода ҳам ўша қиладиган ишга жавоб топилмаса, қиёсга мурожаат этилади. Қиёс деганимиз Қуръонда ёки суннатда айтилган ишларга ўхшаш бир иш содир бўлган бўлса, шуларнинг ҳукмини қиёс қилиб, солиштириб чиқариб олишни мужтаҳид уламоларимиз йўлга қўйган. Шулардан олинади...

Яна олтита бошқа масдарлар ҳам бор. Улар кичкина масдарлар ҳисобланади. Шу жумладан, «урф». Агар бир халқда бир нарса урф бўлган бўлса, бу урф Қуръон таълимотига, суннат таълимотига, ислом руҳига тескари бўлмаган бўлса, бу ҳам масдар бўлиши мумкин.

МУХБИР: Муҳтарам муфтий ҳазратлари, диний маҳкамадаги хизматларингиз қайта қуришнинг оғир ва мураккаб йилларига тўғри келди. Аммо қайта қуриш шарофати билан неча-неча кадриятлар тикланиб, халқимиз руҳида бироз бўлса-да, кўтаринкилик сезила бошлади. Лекин халқимизнинг турмуш даражаси пасайиб кетганлиги азруйи-азалдан сабр-қаноатли кишилар дилида ҳам норозиликлар келтириб чиқаряпти. Мана шундай мураккаб бир вақтда халқимизга қандай тилақларингиз бор!

МУФТИЙ: Гапларингизга қўшиламан. Неча-неча йиллар мобайнида фаровон турмушни орзу қилиб келган халқнинг турмуш даражаси бунчалар пасайиб кетиши ҳаммамизни ҳам ташвишлантиради. Узингиз ўйлаб кўринг, шундай серфайз, чўп тикса кўкарадиган унумдор, сербарака ерда тўққиз миллион аҳоли қашшоқликда яшаши ниҳоятда ачинарлидир. Узоқ вақт давомида олиб борилган нотўғри сиёсат, режа орқасидан қувиб, қалбакичилик қилиб, халқни алдаб келиш оқибатида мана шундай катта бир мусибатга қолдик. Бу ҳақда кўп ёзилди, гапириляпти. Менинг фикримча, халқнинг руҳини туширадиган, ташаббусини сўндирадиган, тушкунликка олиб келадиган гапларни такрорлайверишнинг ҳожати йўқ. Кам сўзлаб, кўп меҳнат қилишимиз керак, деб ҳисоблайман. Лекин шуни таъкидлаб ўтишни истардимки, қишшоқлигимизнинг бошқа сабаблари ҳам бор. Бу ташқи ва ички сабаблардир.

Ташқи сабаб — аввал айтганимиздек, нотўғри сиёсат, марказдан туриб, бу ердаги нарсаларга бўлган нотўғри муносабат ва ўзимиздаги хоинларнинг қилган хиёрати бўлса, ички сабаб — бу ўзимиздан чиқади. Қўлимизга тушаётган шу озгина даромаддан ҳам тўғри фойдалана олмаслик. Уни ниҳоятда тежаб-тергаб, ўз ўрнига қўйиб ишлатолмаслик, исрофгарчиликларимиз ҳам бизни камбағаллаштираётган сабаблардан биридир. Очиғини айтиш керак, бизда халқнинг умумий турмуш маданияти ниҳоятда паст. Тўйлар ҳақида, турли бўлмағур бидъат-хурофот маросимлар ҳақида кўп гапирдик. Мана шулар ҳам одамларимизнинг оғир аҳволда қолганлиги сабабларидандир. Тасаввур қилиб кўрайлик, қишлоқларимизда оилада эр-хотин ишлайди. Қарамоғларида ота-она ва саккиз-ўн фарзанд. Оила шароити оғир, яшаш жойлари

ҳам бир ҳолатда. Шунга қарамай, оила бошлиқлари топган-тутганларини ўзлари ҳам емай, болаларига ҳам едирмасдан, тузукроқ бир уй қурмасдан тўй қиламан, маросим ўтказаман, деб уринишади, неча йиллик меҳнат билан тўпланган маблағни бир-икки кунда созуриб юборишади-да, ёзувчи Абдулла Қаҳҳор айтганидек, «яна носини наматынинг тагига тупуриб ўтираверади». Шунга ўхшаш жуда ҳам нотўғри уринишларни кўрганингда кишининг қалби тилка-пора бўлиб кетади. Бундай номаъқулчиликларга йўл қўймаслик учун саъйи ҳаракат қилмоғимиз зарур.

Ҳамон ишлаб чиқараётган маҳсулотимизнинг ҳақи тўлиқ берилмаяпти, пахтаимизнинг нархи ҳали ҳам паст. Бунинг учун кураш ҳам кетяпти, албатта. Лекин қўлимизга текканини ноўрин сарфлашни ташқаридан мажбурламайдилар-ку. Нимага энди ўзимизни ўзимиз ночор аҳволга соламиз?! Бундай кўнгилсиз ҳодисанинг олдини олишда биринчи навбатда раҳбарлар, зиёлилар, адиблар, фан ва маданият арбоблари, шу жумладан, биз дин аҳллари ва уламолар ибрат кўрсатишимиз, шу билан бирга, кенг тушунтириш ишлари олиб бориб, халқимизга ёрдам бермоғимиз керак. Халқимизга тилакларим эса қўйидагилардан иборат: имонли, сабр-бардошли бўлайлик, исломни маҳкам тутайлик, ҳақимизни тўлиқ олиб, ундан оқилона фойдаланишга ўрганайлик.

«Кун ҳамалға кирди эрса»

* * *

Мунча ҳам, эй тонг қуши, қақшаб чекарсан оҳу зор,
Сайратур кимнинг фироғи, кимнинг ишқи сенда бор?
Сен бирор гулга агар ошиқ эсанг, булбул каби
Тез бориб гул сайрин айла, яшнатиб қўймиш баҳор!

Абдурахмон ЖОМИИ

* * *

Гетур, соқий, қадаҳким, навбаҳори олам ородир,
Замин сабзу ҳаво жонбахшу гулшан роҳат афзодир.
...Очилди лола, гулди ғунча, гелди ишрат айёми,
Забони ҳоли сабза ишрат имосина гўёдир.

ФУЗУЛИЙ

* * *

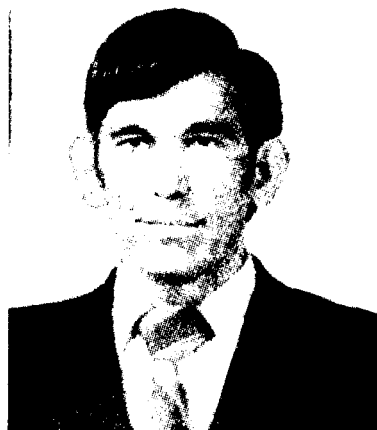
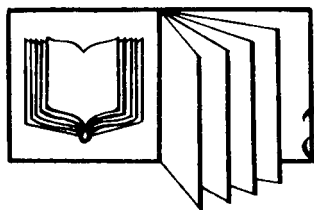
Қадри гулни булбули шайдо билур ҳар навбаҳор,
На билур зоғу зағон гул бирла бўстон қадрини.

ҲУВАЙДО

* * *

Фасли навбаҳор ўлди, кетибон зимистонлар,
Дўстлар, ғаниматдур, сайр этинг гулистонлар.
Субҳидам тушуб шабнам, бўлди сабзалар хуррам,
Гул уза томиб кам-кам ёғди абри найсонлар.

Зокиржон ФУРҚАТ

Икки ҳикоя

Манзар

Полвон

Қиличбек Мустафоев

— Кўзини демаса, гавдаси расо экан-а, эсиз йигит...

Бошига сўйил тушгандай ранги оқариб кетган Манзар полвон ялт овоз келган тарафга қаради. Бир йил «кўр» бўлиб юриш уни кўп нарсадан чўчитиб қўйган эди.

У жаҳл билан хуржунидаги кўзага узалди ва... ҳамон яланғочлиги, кўпқарига тушиш учун жомакорини кияётгани эсига тушиб, шошилиб кийина бошлади.

Манзар полвон кўзи, кўзининг устига тутилган қора латта сабаб, бир йил тўй-маъракалардан ўзини тортиб юрди. Кўпқарига умуман ораламади. Йўқ-йўқ, унинг чап кўзи кўр бўп қолгани билан, ўнг кўзи соғ эди. У бошқа нарсадан, кўпқарида оралаб юрган пайти «кўр» лақабини эшитиб қолишдан чўчиб...

Манзар полвон кўзини тепиб чиқарган қизил нағалли этик Илёсники эканини билса-да, негадир Илёсга нисбатан ўзида зиғирчаям адоват сезмасди, тўғрироғи Илёснинг шунақа пасткашлик қилишига ишонмасди. Илёснинг қишлоғи бошқа бўлгани билан ота-боболарининг уруғи бир, сув ичадиган ариғи бир...

Қолаверса, ўша фалокат рўй берган куни Умакайдаги кўпқарига бирга боришганди. Кўпқаридаям бир-бирини ҳимоя қилиб туришди. Негадир ўша куни Манзар полвоннинг омади келиб, устуга солим қила бошлади. Илёсдан эса омад юз ўгирди.

Улоққа боргунча улар бир-бирини ҳимоя қилгани билан, улоқнинг устида турган пайти ҳар қайсиси ўзича ҳаракат қиларди. Қайси бири эпчил, чаққон бўлса, отлар туёғи тагида ётган улоқ фақат уники!

... Отлар туёғи тагидаги улоққа иккаласиям бирдек ташланишди. Илёснинг кучи келмаганини кўрган Манзар полвон улоққа узалди. Қўшқўллаб, бор кучи билан тортаётган маҳал пешонасида турган қизил нағаллик тоштовон этикни кўрди, кейин... Улоқни отлар орасидан олиб чиқиб, сойни бир айлантириб ташлаб турганида ёнида турган

кимдир: «Э-э, Манзар ака, кўз қани?» дея сўраб қолди, шунда... Қизил нағаллик этик пешонасига текканида кўзлари тиниб, боши айланганини эслади ва қўли билан ўйилиб қолган чап кўзини авайлабгина силади. Силай туриб, сал наридаги улоқ устида тала-шаётган отлар уюри томон қаради. Кўзи ўша отлар туёғи тагида қолиб кетган эди.

Манзар полвон кўр бўлиб қолган кўзини одамлардан пана қилиб, солимгаям қарамай, кийимлари турган тарафга кетди. Ва шу кундан эътиборан ўзи истамаган ҳолда, исмининг ёнига «кўр» лақабини кўшиб олди. Аммо бу адолатсиз ҳақиқатга кўниқолмай, роса қийналди. Уни ёнида ҳеч ким «кўр» деб чақирмас, аммо орқаваротдан кимлардир шундай дейишини биларди. Шунинг учун ҳам одамлардан қочиб, тўй-маъракаларга аралашмай юрди.

Самарқандга бориб, шиша кўз кўйдириб келгач, сал кўнгли жойига тушиб кўпкарига келганида, худди қасддан қилгандай, унга яна кўрлигини эслатишди. Бир йил одамлардан ўзини чеккага олиб, кўпкарига аралашмай юргани бекор кетди. Эски яраси қайта янгиланди.

— Илёс полвоннинг солимини беринг! Чавандозлар, янги улоққа! Қани, ҳайда! Ол, шу улоқ пойга! Қирдаги жаловга об борасан! Солими Жомнинг холи гилами, устида беш юз сўм пулиям бор! Якка қолиб, кўрсатиб об борасан, бўмаса йўқ!

Баковулнинг чақирғини эшитиб, Манзар полвоннинг кўпкарига келгани эсига тушиб қолди. Апил-тапил кийина бошлади. Шошилиб отига минган аснода...

— Полвон, овмин олмайсизми?!— деган Маҳмудхон эшоннинг гапини эшитиб, таққа тўхтади. Отдан сакраб тушиб, унинг қаршисига чўккалади.

— Ов-мин!!! — Маҳмудхон эшонга эргашиб, бутун давра кўлини фотиҳага ёзди.—Илоё, олло таоло мададкор бўлиб, отингизнинг дави кўллаб юборсин! Кўпкари оралаб юрганда эгамни унутиб, шайтоннинг вос-восига учиб ўтирманг! Овмин, оллоҳу акбар! — Маҳмудхон эшон билан бирга ҳамма юзига фотиҳа тортди.

Манзар полвон Маҳмудхон эшоннинг ниятини тушунолмай, унга ялт этиб қаради. Унинг юзида, кўзида зигирчаям ғирромликни илғамай, Жайрон қашқага сакраб минди-ю, сой томон от кўйди.

Манзар полвон сойга тушганида улоқ жойидан кўтарилган эди.

У Жийрон қашқани улоқ томон ҳайдаган эди, улоқни бир йилдан бери кўрмай, соғиниб қолган от олдидаги, ёнидаги отларни бирин-кетин суриб, улоққа яқин борди.

Шундайгина узангининг ёнидаги улоқни кўрган Манзар полвон юзига фотиҳа тортиб, улоққа узалди. Узалди-ю, қизил нағалли тоштовон этикни кўриб, гўё ток ургандай, кўлини тортиб олди. Эгасининг ҳаракатини Жийрон қашқа илғамай, улоқни соғинган от тўдадан узоқлашмади.

Манзар полвон отининг раёйига қаради, сазасини ўлдиргиси келмади, аммо қизил нағалли тоштовон этикдан тезроқ узоқлашиш учун Илёснинг отини қамчилаб кетди.

Улар қирнинг жонасига етиб келишганида, икки-уч от олдиларини ўраб чиқишди. Қуршўвга тушиб, улоқдан маҳрум бўлиб қолишдан чўчиган Илёс отининг бошини бурди. Таъқибдан кутулиб, қирнинг тепасига — жалов томон от кўйишди.

Жаловга беш метрлар қолганида Манзар полвон Жийронқашқани Илёснинг отидан ажратиб, сой бўйлаб чопиб кетди. Томошабинларни ҳайрон қолдирган Манзар полвон сойни бир эмас, икки марта айланиб чиқди. Бу ҳаракатнинг сири ёлғиз унинг ўзигагина аён эди.

Манзар полвон кийимларининг ёнида Жийрон қашқани совутиб турганида Илёс пойганинг солимини кўтариб келиб, уни чавандознинг оёғи остига ташлаб, бағрига босди ва ошқора Манзар полвоннинг мардлигини элу халқ олдида тан олди.

Фақат, Манзар полвон бу солимни томошабинлар кўз олдида қабул қилишни ўзига эп кўрмади. Қабул қилса, гўё шу солим баҳона кўзининг хунини олаётгандай...

Солимини устидаги пули билан кўтариб, Маҳмудхон эшоннинг олдига элтиб кўйди.

— Раҳмат, бўтам! — деди Маҳмудхон эшон.— Бизга кўрсатган ҳурматингиз учун кўп раҳмат! Афсус, мен бу совғани қабул қилолмайман. Боиси, бу совға менга эмас, сизга, сизнинг кўпкарида кўрсатган мардлингизга мукофот учун берилди. Шу сабаб, бу солим ўзингизда қолсин. Ажабмас, бу нарса, бир кунларга бориб, сизга бугунги кўпкаридан хотира бўлиб қолса...

Манзар полвон Маҳмудхон эшоннинг гапига қарши бирор ваз кўрсата олмади. Гап қайтариш у ёқда турсин, унинг кўзига қарашданам... Қараса, хаёлидан кечаётган нарсаларни Маҳмудхон эшон кўзиданоқ ўқиб олишидан чўчиди. У ёлғиз ўзи биландиган бу сирни пири — Маҳмудхон эшондан ҳам яширди.

Манзар полвон ҳаётини кўпкарисиз тасаввур қилолмасди. У бунга орада ўтган бир йилда амин бўлган эди. Кўпкари оралаб юрса, ҳар сафар қизил нағалли тоштовон этикка тўқнаш келверса, бирда бўлмаса бирда юрагида кулала бўлиб ётган адоват қаршисига ожизлик қилиб қолишини билганидан...

...Бутун вужудини исканжага олган армон бўзига келиб тикилди. Соғ кўзига қўйилиб келган ёшни кўрсатмаслик учун Маҳмудхон эшоннинг елкасига секин бош кўйди.

Эссиз, Жийрон қашқа!

Манзар полвон сахарга яқин оғзи қуриб уйғониб кетди. Жойидан тура солиб, пойгакдаги симга осиглиқ турган сатилни бошига кўтарди. Тўйиб сув ичгач, сал ўзига келиб, атрофига қаради ва печканинг ёнида турган чопонини, чопоннинг ёнидаги калишини кўриб... кўрқиб кетди. Кечаги воқеалар бир-бир хаёлидан ўта бошлади...

... Кеча пешин пайти, болалари шакар-шакар, деяверишгач, тўрхалтани елкасига ташлаб, магазинга жўнади.

Магазиннинг ёнида Мўмин йўғон бошлиқ ароқ ичишиб ўтиришган даврага бош ирғаб, салом берди-да, йўлида давом этди.

— ... Нима-а, кўпкаридан кетган одамнинг полвонлиги қоладими, уям сизу биздай одам, нари борса бир «кўр»-да...

Манзар полвоннинг афти чаён чаққандай тиришиб, давра тарафга қаради: бирининг юзиде кўрқув, бошқасида ҳайрат... Фақат Фиёс гуппигина ерга қараб ўтирар эди.

Манзар полвон ким гапирганини илғай олмади, ерга киргудай ўтирганига қараб, ўзича Фиёс гуппини айбдор санади-ю, шахд билан бориб, уни ёш боладай кўтариб ўзига қаратди.

— Қани, гапир, нима дединг?

Фиёс гуппининг тили танглайига ёпишиб, кўзи тепага битиб қолганди: гапира олмади.

— Гапир деяпман, ит эмган!

Даврабоши Мўмин йўғон қараса, вазият чигаллашадиган, орага тушди:

— Қўйинг, полвон, укангиз сизга бир мартагина эркалик қилса қипти-да, шунгаям ота гўрими... Ундан кўра мановини ичиб юборинг, ўзингизни босиб оласиз?

Бу гап Манзар полвоннинг оғирини енгил қилмади, аммо... шу туришида пиёлани олиб, кўтарди.

Мўмин йўғон Манзар полвоннинг ароқ ичишига қараб туриб:

— Аммо-лекин ароқ ичишням кўпкарیداи ҳалоллар экансиз,— деди ҳаваси келганини яширмай.— Беш, беш! Сизди ҳамма ичмайди дейди, аслида ичишни сиздан ўрганиш керак экан. Қани, шундай қилиб, буням ичиб юборинг-чи?!

Манзар полвон гўё ароқни ичса елкасидаги юк енгиллашадигандай, униям олиб, бир кўтаришда бўшатди-да, қўли билан оғзини арта-арта:— Мабодо бу гап ўзингдан чиқмадими?— дея Мўмин йўғонга кўз тикди.

— Э-э, нималар деяпсиз?— деди Мўмин йўғон кўзини пир-пир учириб.— Ахир, сизди акам деб юрибмизу...

Манзар полвон туришини ўзгартирмай;

— Унда шотирларингга айтиб қўй! — деди.— Бошқа бунақа сасимасин, борди-ю, сасиса, бошига Гуппининг куни тушади.

Манзар полвон менинг бу ерда бошқа қиладиган ишим йўқ, дея қўлини қоқиб-қоқиб даврандан чиқди. Уч-тўрт қадам юргач, ароқнинг таъсири сезилиб, қилиғидан наша қилиб, кулди. Манзар полвоннинг кулгиси беозор эди. Аммо... ҳали йўлини бирорта мард кесиб ўтмаган, ўзини хон, кўланкасини майдон санаб юрган Мўмин йўғонга бу кулги оғир ботди. Манзар полвонга ароқ қўйиб бергани учун ўзини ичида роса сўқди ва унинг магазиндан чиқишини кута бошлади.

Манзар полвон магазиндан чиқиб, уйига қараб равона бўлгач, унинг орқасидан:

— Полвон дейман, бу ёғи энди ичиб қочиш экан-да?— дея бақирди.

Манзар полвон унга анграйди:

— Ни-ма?

— Энди, айтаман-да. Полвонларнинг касби ичиб қочиш экан-да...

— Э-э, йўқ, мана...— Манзар полвон киссасидан пул чиқарди.

— Йўқ! Йўқ! — Мўмин йўғон норози бўлди.— Худога шукр, пул ўзимиздаям бор.

Рисоладагидай иш тутадиган одамлар, ичган ароқининг ўрнига ароқ об беришади.

Манзар полвон тушундим, дегандек бошини ирғаб қўйди-да, магазинга кириб, битта эмас, иккита ароқ олди. Шишаларни Мўмин йўғоннинг олдига қўяр экан:

— Хўш, энди қутулдимми?— деб сўради.

— Йўқ...— Мўмин йўғон яна бош чайқади.

— Яна нима керак?— Манзар полвон елкасини учирди.

— Мен сизга ароқни шишаси билан бериб юборган эмасман, қўйиб берганман.

— Оббо!

— Унда, Полвон... унда...— Мўмин йўғон чайналди.

— Яна нима?..

— Биласизми, бирон ноўрин гап қилиб, яна сизни...

Манзар полвон Мўмин йўғонни гапиртирмади.

— Шунақа гапларингни қўйсанг-чи!

— Унда, акам, ўзингиз ўтириб сузиб берасиз!

— Нима, шу жудаям шартми?

— Биласизми, ароқни қуйиб бермай ташлаб кетсангиз, бу ерда ўтирган одамларни менсимаган ҳисобланасиз, ўтириб қуйиб берсангиз... ўзингиздан қолар гап йўқ.

Мўмин йўғон Манзар полвоннинг нозик жойини топиб қитиқлаган эди, таъсири дарров сезилди.

— Э-э, нималар деяпсан?— деди ароқни оча туриб.— Менинг бу йигитлардан нима ортиқлигим бор! Тўғри, магазиндинг олдида ҳеч ичиб ўтирмаганман, кейин, бироз ноқулай...

— Ҳар нарсанинг ўз гашти бор, Полвон,— деди Мўмин йўғон устамонлик қилиб.— Бизнинг даврамизга тез-тез келиб турсангиз, бунинг гаштини кейин билардингиз-а... Хўш, қани, сизнинг чавандоз қўлларингизданам бир ичайлик, қуйинг!

Манзар полвон пиёлани тўлдириб, Мўмин йўғонга узатган эди, у рад қилди.

— Нима, сиз мени сувсаб келган, деб ўйлаяпсизми?

— Ахир ҳозиргина ўзинг менга шундай қуйиб бердинг-ку?

— Мен, сиз ҳеч қачон даврамизга келмаганингиз учун штрафи билан қуйгандим, қолаверса, шу ароқ билан жаҳлингизни босмоқчи эдим. Бўмаса, бечорани бирор нима қилиб қўярмидингиз. Қаранг, ҳалиям ўзига келмаяпти.

— Сенам роса олдинг-ку,— деди Манзар полвон уялиб.— Унда ўзинг айт, қанча қуяй?

— Нима, ҳечам ароқ сузмаганмисиз?

— Сузганман, ёшлигимда...

— Худди шу ёшлигингизни эслаб қуйинг!

— Бало экансан!— Манзар полвон пиёлаларни яримлатиб ароқни қуйиб, бирини Мўмин йўғонга узатди, иккинчисини унинг ёнидаги шеригига...

— Биласизми, Полвон,— деди Мўмин йўғон унинг ҳаракатига яна қўшилмай.— Машойиҳлар ароқнинг олдини, чойнинг охирини ҳеч кимга берма, дейишган. Сизам бир мартагина шу ақидага амал қилинг.

— Менга етарли, бошқа ичмайман.

Мўмин йўғон аввал ўзига жиддий тус берди, сўнг ароқни Манзар полвоннинг олди-га қўяр экан:

— Айтгандим-ку, биз бари бир келишолмасак керак, деб,— деди.— Яхшиси, ароқни шишага солиб қуйинг, биз рози, эгаси бўлиб сиз ичмасангиз, худога шукур, ичамиз десақ ўзимизнинг пулимиз бор.

Манзар полвон наҳот сўраб атрофга қаради. Даврадагилар Мўмин йўғоннинг ҳамтовоқлари эди, шу боис Полвоннинг жонига оро киришмасди.

— Э-э, бўғанича бўлар, дўстнинг гапини ўлдиргунча... деган экан,— Манзар полвон пиёланинг бирини ўзи олиб, иккинчисини Мўмин йўғонга узатди.

— Ана бу бошқа гап, яшанг!— Мўмин йўғоннинг кўриниши бирданига ўзгарди. Икки шиша ароқ бўшаганидан кейин, яна... Ароқ тугагач, винога ўтишди.

Манзар полвон винонинг иккинчи пиёласини қўлига олганидан сўнг Мўмин йўғон секин киссасидан карта чиқарди.

Мўмин йўғон Манзар полвоннинг ҳаракатини даврадаги йигитларга, давра боши бўлгани учун ўзига нисбатан ҳақорат деб қабул қилганди. Шунинг учун Манзар полвонни ўлгудай ичириб, маст қилиб, жазоламоқчи эди.

Манзар полвон кўнглида кири йўқ, ҳаммани ўзига ўхшатадиган инсон эди. Фиёс гуппига қилган қўполлигиям эсидан чиқиб кетди. Унинг бу соддалиги ўзига жуда қимматга тушишини билмасди ҳали.

Аввалига йигитлар билан мусобақалашиб, киссасидаги бор пулини ютқазди. Пули қолмагач, қизиқ устида устидаги чопонини, оёғидаги калишини ечиб, қиморга тикди. Ўтирганлар пул ўрнига қўй, сигир, машина қўя бошлагач, улардан ўзини кам кўрмаган Манзар полвон Жийрон қашқани...

Мўмин йўғоннинг асли нияти шу эди. Манзар полвоннинг мастлигидан фойдаланиб, унинг отини ютиб олиш ва Омочлида ҳеч ким дамига яқинлаша олмайдиган Манзар полвоннинг бошига нўхта солиб, тилини қисиб қўйиш эди. Ниятига етгач, эришган ғалабасидан боши осмонга етиб, Манзар полвоннинг чопонини, калишини қайтариб берди-да, шотирларига уйига олиб бориб ташла, деб буюрди.

...Ҳаммасини хаёлида тиклагач, Манзар полвон устидан бир сатил муздай сув қуйилгандай музлаб кетди. У Мўмин йўғоннинг кимлигини озми-кўпми билгани учун... чуқур хўрсиниб жойидан турди.

Эгасини таниган Жийрон қашқа кишнаб юборди.

Манзар полвон отига яқин келиб, яғринини қашлаган эди, Жийрон қашқа, гўё эгасининг ҳолатини тушунгандай, уни ҳидлай бошлади. «Йўқ! Йўқ! — деди Манзар полвон отининг бошини қучоқлаб.— Сени бергунча... Ахир, сенсиз бу дунё менга қоронғу-ку, умуман, сенсиз мен яшай оламани? Буёғи нима бўлади, Жийрон қашқа? Наҳот, эганнинг қилган аҳмоқчилигидан қутулишнинг иложи йўқ? Менга қара, ҳаммасига тупуриб. Валаатга, жиянларникига жўнаворсак-чи? Э-э, йўқ, бу унчалик тўғри келмайди, қочиб кетган ҳисоблашиб, бир умр бошимизни маломатдан чиқаришмайди. Нима қилдик, маслаҳат бер? Ё, эскиларнинг гапига амал қилиб, пешонада борини кўрамизми, а?

Яхшиси, ке, ҳар хил бўлмағур нарсалар билан бошни оғритгунча, юр, бир айланиб, оёқнинг чигилини ёзиб келайлик?!»

Ҳовлидан чиқишгач, Манзар полвон отининг бошини бўш қўйди. Жийрон қашқа йўлини тўғри Умакайга солди. От «Кўчқор кашар»даги сўнги кўпкари чопган куни кийимларини ечган жойни топиб борганида Манзар полвон аввалига ҳайрон бўлди, сўнг юраги эзилди.

«Кўчқор кашар»дан чиқиб, «Дев камар»га кетишди.

Манзар полвон қизил нағалли этик кўзини тегиб чиқарган жойга борганда отдан тушди. Жийрон қашқани етаклаб узоқ айланиб юрди.

Намозшомда даладан қайтган моллар билан бирга Омочлига кириб келишди. Манзар полвон Жийрон қашқани табладаги «якка миҳ»га боғлаб турганида дарвоза шарақ этиб очилди. У ортига қараб, сал олдинда Мўмин йўғон, орқароқда тизилишиб турган кечаги «улфат»ларини кўриб, ҳаммасига тушунди.

Манзар полвон «меҳмон»ларни уйга таклиф қилмай, бориб офтобадан юз-қўлини ювди, белбоғини ечиб ортинди ва кута бошлади.

Манзар полвон қараса, «меҳмон»лардан имдод чиқадиган кўринмайди. Мўмин йўғонга ёвқараш қилиб тикилди-да:

— Хўш,— деди.— Ҳовлига-ку, кучингни кўрсатиб бостириб кирдинг, энди нимани кутяпсан, гапир?!

Мўмин йўғон уй эгасининг «фотиҳа»сини кутиб ўтирган эканми, дарров тилга кира қолди:

— Нега келганимни биласиз-ку, сўрашнинг нима кераги бор?

— Билсам... Силар мени ўлгудай ичириб, маст қилиб... Бу — ҳалол ўйин эмас.

Мўмин йўғон Манзар полвоннинг ёнига, супага ўтирмақ ниятида яқинлашган эди, бу гапдан сўнг ўтирмай:

— Э-э, полвон,— деди қошини учуриб.— Қимор билан гаровда ҳалоллик бор, деб сизга ким айтди?

— Яхши,— деди қовоғи уйилган Манзар полвон пачакилашиб ўтиргиси келмай.— Кўп гап эшакка юк, қани, айт, Жийрон қашқанинг хунига қанча сўрайсан?

— Йў-ўқ!— Мўмин йўғон норози бош чайқади.— Шу ерда озгина хато қилдингиз-ов. Менга пул керак бўлганида, сарсон бўлиб ўзим келиб юрмасдим, битта-яримтасини жўнатган бўлардим.

Манзар полвон бари бир Мўмин йўғоннинг мақсадини илғамай, унга ҳайрон бўлиб қаради.

— Тушунмадим?..

— Нимага тушунмайсиз, менга пул эмас, от керак, билдингизми?

— Жийрон қашқанинг менга қанчалик қадрли эканини билиб туриб, нега унақа дейсан?

— Худди шуни билганим учун сўраяпман-да, бўмаса-ку...

— Билган бўлсанг... Билган бўлсанг...— Манзар полвон бунақа дангал жавобни кутмагани учун сал шошиб қолди, аммо кейин ўзини қўлга олиб, кескинроқ жавоб қилди.— Ана от, қурбинг етса, еч-да, миниб кет! Аммо мен кўзим тирик туриб, Жийрон қашқани бировга бермайман!

Мўмин йўғон Манзар полвонни нозик табиатли одам, бир гап билан уриб йиқитиб, кейин хоҳлаганимча ўйнаб-куламан, деб ўйлаган эди. Қараса, вазият бунақа... сал бошқароқ оҳангда гап бошлади.

— Барибир энди кўпкарига ораламайсиз-ку, сизга энди отнинг нима кераги бор?

— Шуни билсанг бўлдимми?

— Йўқ! — Мўмин йўғон дадиллашди.— Менга қаранг, сизда лабз деган нарсдан борми ўзи?

— Мундан чиқди, лабзи бор одамлар бошқаларни ўлгудай ичириб, хаёли ўзида йўқ пайти мақсадига эришар экан-да, шундайми?

— Ҳозир ўйнасамам барибир сизни ютаман.

— Ютишинг мумкин, киссамдаги пулимни, устимдаги кийимимниям ютишинг мумкин, аммо хаёлим ўзимда пайти ўлсамам...

Мўмин йўғон Манзар полвоннинг гапини бўлди:

— Мен сизни Омочлининг эркаги деб юрардим, афсус...

— Нега гапни човаштирасан?— Манзар полвон овозини кўтарди.— Айтдим-ку, бу от ҳатто менинг ўзимданам азиз, деб. Кўзим очиқ экан, ундан умид қилма! Ана, Жийрон қашқа учун оғзингга сиққанича сўра, бермасам, ана унда гапир...

— Бу гапингизга ҳозир жавоб бердим,— деди Мўмин йўғон. У шотирларига Манзар полвонни гап билан мот қилиб, отини ҳовлисидан миниб чиқаман, дея уларни томошага бошлаб келган эди. Қараса, Манзар полвон умуман ён берадиган кўринмайди. Бу туришда шотирларининг олдида ҳурматига путур етишини ўйлаб, сўнги чорани ишга солди.— Яхши, отингиз ўзингизга буюрсин! Менга пулам керак эмас. Битта шартим бор, шунга рози бўлсангиз бўлди!

— Қандай шарт экан?

— Шарт...— Мўмин йўғон ютиниб олди.— Шартим шуки... мен сизни «кўр» деб чақирганимда кечагидай ташланиб қолмайсиз!

Мўмин йўғон Манзар полвоннинг нозик жойини топиб тепганди. Унинг таъсири дарров сезилди: Манзар полвон икки ҳатлаб, Мўмин йўғоннинг олдига бориб, ёқасидан олди.

— Бир қайтар, нима дединг?

— Деганимни дедим...— Мўмин йўғон Манзар полвоннинг қўлидан бўшаб чиқишга уринди, лекин кучи келмади.

— Аввал айтганингни қайтиб ол, кейин бўшатаман.

Мўмин йўғон ҳам ўзича «деган»лардан эди, гапидан қайтмади, қайтса...

— Мен сенга Фиёс эмасман, айтган гапидан тонадиган! Мўминман, эшитдингма? Янаям эшитгинг келаётган бўлса, бор, ана, гапидан қайтган хотин!

— Шундайми? Шу гапинг гапми?..

— Айтдим-ку, яна нега сўрайсан? Сен учун шу икки йўлнинг бири, ё от, ё...

Манзар полвон Мўмин йўғоннинг оғзидан «кўр»ни эшитгиси келмай, уни итариб юборди. Уриб абжағини чиқаргиси келди-ю, негадир хоҳишига қарши борди.

Шу кунгача бирор киши унинг кўзига тик қараб «кўр» дейишга журъат қилмаган эди, шу ишни Мўмин йўғон қилди. Қилгандаям, қандай қилиб...

Манзар полвон шу аснода кўзини тепиб «кўр» қилган Илёс билан ўз вақтида ҳисоб-китоб қилмаганидан афсусланди. Вақтида ҳисоб-китоб қилганида ҳозиргидай аянчли ҳолга тушиб ўтирмасмиди?.. Мўмин йўғонга шундай жазо бериши керакки, у нафақат Мўмин йўғонга, бира-тўла Илёсгаям жавоб бўлиши керак. Фақат, қандай жазо?..

Манзар полвон югуриб уйга кириб, қўшотар милтиғини кўтариб чиқди. Милтиқни кўрган Мўмин йўғоннинг шотирлари дарров ўзларини панага тортишди. Рангида ранг қолмаган Мўмин йўғон қочишиниям-қочмаслигиниям билмай туриб қолди.

Милтиқнинг учини унга тўғрилаган Манзар полвон буюрди.

— Қани, бор, отни еч!

Кўзи тепасига битиб қолган Мўмин йўғон базўр:

— Йў-ўқ... йў-ўқ...— дея олди, холос.

Манзар полвон овозини кўтарди:

— Сенга айтяпман, бор!..

— Майли... майли... керакмас...

— Нима, гапингни қайтиб олдингма? Яхшилаб ўйлаб кўр! Гапингдан тонсанг, хотин деган номни оласан-а?! Қани!..

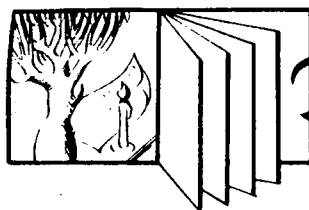
Мўмин йўғон, ўз оғзидан чиққан бу сўзнинг пешонасига «ёрлиқ» бўлиб босилишини кутмаган эди. Дарвоза тарафга қараб олиб, ноилож от томон юрди. Жийрон қашқага беш қадамча қолганида:

— Тўхта!— деди Манзар полвон.— Энди Жайрон қашқага яхшилаб қараб ол! Шундай қарагинки, у бир умр кўз олдинда қолсин! Бунақа от сенга битмаган, битмай-диям, битгулик қилмасин. Умуман, Жийрон қашқага ўхшаган от ўн бир даҳадаям йўқ. Бошқаларам Жайрон қашқани ёмон кўриб юрувди, уларам сенинг қўлинг билан... Сен нокас, сен ифлос, менинг соддалигимдан фойдаланиб, отни, отга кўшиб мениям единг, аммо енгган эмассан! Бир нарсани иккала қулоғинг билан эшитиб ол: борди-ю, яна шу сўз тилингга тушса, сенам отнинг кетидан жўнайсан!

Манзар полвон Жийрон қашқанинг пешонасини мўлжалга олиб, хўрсиниб кўзини юмди: юзига икки-уч ёш томчиси думалаб тушди. Шу аснода милтиқнинг иккала тепкисиниям бараварига босди.

Жийрон қашқа оламни бузиб кишнаб юборди ва сакраб йиқилиб тушди.

Манзар полвон қўлидаги милтиқни бир уриб синдириб, улоқтириб юборди-да, ўзини отнинг устига отди...

Ҳикмат, ёқдлар, ҳужжатлар

Ҳамид Зиёев

ТҮФОН

Халқ исёни салтанатни йўқ қилди,
Халқ истади: тож ва тахтлар йиқилди...
Халқ истади, озод бўлди, бу ўлка,
Кетди унинг бошидаги кўланка.

ЧУЛПОН

Авалло, шуни айтиб ўтиш керакки, ўзбек халқи ўзининг кўп асрлик тарихи давомида хорижий давлатларнинг тажовуз ва ҳукмронлигига қарши курашиб келди. Унинг мустақиллик ва озодлик учун олиб борган қонли жанглари тарих саҳифаларида олтин ҳарфлар билан битилган. Бундай курашлар чор Россияси ўзбек хонликларини босиб олгандаё кейин ҳам содир бўлди. 1916 йилги халқ кўзғолони бир шаҳар ёки вилоятдагина эмас, балки бутун Ўрта Осиё ва Қозоғистонни қамраб олди. Унда ўзбеклар, тожиклар, қозоқлар, туркманлар, қирғизлар, қорақалпоқлар ва уйғурлар фаол қатнашдилар. Ҳатто ўлканинг баъзи жойларида руслар ҳам иштирок этганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Унинг акс садоси бутун Россия империяси бўйлаб таралди. Кўзғолон чор ҳукуматининг мустамлакачилик ва миллий зулми авж олган вақтда кўтарилди.

Чунончи, 1914 йилда бошланган биринчи жаҳон уруши Россиядаги барча миллату элатларнинг бошига кўпдан-кўп азоб-уқубат ва ташвиш солди. Халқ ҳўжалигининг издан чиқиб кетиши мамлакатда очарчилик ва қашшоқликни тобора кучайтириб юборди. Бу ҳолат айниқса, Туркистон ўлкасида яққол кўзга ташланди. Чор ҳукумати ва капиталистлар уруш кетаётганлигини рўқач қилиб, ўлка аҳолисини янада баттар талади, зулм остига олди. Оғир иқтисодий вазиятга қарамай, чор ҳукумати Бухоро (Когон-Қарши-Термиз), Фарғона (Қўқон-Наманган-Андижон), Еттисув (Арис-Бурнас) темир йўлларини қурди. Бундан мақсад — ўлкада етиштириладиган деҳқончилик маҳсулотлари ва табиий бойликларни Россияга кўпроқ олиб кетиш эди. 1914—1916 йилларда 41 миллион пуд пахта, 3 миллион пуддан ортиқ пахта ёғи, 200 минг пуд совун, 300 минг пуд гўшт, 474 минг пуд балиқ, 70 минг от, 12797 туя, 270 арава, 1344 ўтов, кўп миқдорда қуруқ мевалар ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари Россияга жўнатилган эди. Шунингдек, 1914 йилда Еттисув вилоятидан 34 миллион сўмлик йирик ва майда қорамол, 1915 йилда Сирдарё ҳамда Еттисув вилоятларидан бир миллион бош қўй олиб кетилган. Ўлкада ғалла етиштириш ва чорвачилик орқага кетди. Россиядан ғалла келтириш анча камайди. Натижада рус ғалласига умид боғлаб нуқул пахта эккан ўзбек деҳқони жуда қийин аҳволга тушиб қолди. Озиқ-овқат, кийим-кечак, газлама, қурилиш материалларининг нархи кун сайин ошиб борди. Масалан, газлама нархи 300—400 фоизга, кийим-кечак нархи 200—300 фоизга, қанд нархи 250 фоизга, пойабзаллар нархи 300—400 фоизга кўтарилди. Фарғона водийсида илгари 50 сўм турадиган отнинг нархи 100—200 сўмга, 5—9 сўмлик қўйлар нархи 30—35 сўмга ошди. Ғалла ва нон нархи ҳам кўтарилди. Булар камдек, чор ҳукумати ҳар турли солиғу мажбуриятларни кўпайтирди. Ер солиғи 1914 йилдаги 6859021 сўмдан 1916 йилда 14311771 сўмга етди. Бир пуд пахта толасига 2 сўм 50 тийиндан қўшимча солиқ олиш жорий этилди.

1915 йилнинг 1 январидан бошлаб, туб аҳолидан ҳарбий хизматни ўтамаганликлари

эвзига даромадларидан қўшимча 21 фоиэ ҳарбий солиқ олиш буюрилди. Уруш туфайли пахтанинг бозор нархи кўтарилди. Бундан пахтакорлар бирмунча фойда кўришлари мумкин эди, лекин чор ҳукумати тўқимачилик саноати эгаларининг талабига кўра пахта савдосини назорат остига олиб, унинг бозор баҳосини 30—31 сўмдан 24,05 сўмга туширди. Бу ҳол деҳқонларга зиён келтирган бўлса, капиталистларнинг чўнтагини тўлдирди. Масалан, биргина Тверь тўқимачилик саноати 1913—1914 йилларда пахтанинг эски нархидан 1893000 сўм фойда кўрган бўлса, уларнинг кейинги 1915—1916 йиллардаги даромади 9931000 сўмни ташкил этди. Деҳқон оммаси банклар, фирмалар ва маҳаллий судхўрлардан олган қарзлари орқасидан ҳам мушкул аҳволга тушиб қолган эдилар. Пахтакорларнинг эҳтиёж ва талабларини амалга оширувчи, ҳимоя қилувчи бирорта ташкилот ёки жамият йўқ эди. Одатда, эрта баҳордаёқ пахтакорлар рўзғориде озик-овқат, кийим-кечак ва маблағга муҳтожлик ниҳоятда кучайиб, уларнинг ер ҳайдаш, уруғлик сотиб олиш ва экиш ишларига ҳеч вақоси қолмас эди. Пайтдан фойдаланувчи фирмачилар банклардан пул олиб, пахта туманларини кезиб, пахтакорлар билан қарзга пул бериш хусусида шартномалар тузардилар. Бу ишни амалга оширишда маҳаллий шароити урф-одатларни яхши билган маҳаллий маъмурият вакиллари, даллоллар, чистачи¹ ва аравакашлар воситачилик қилардилар. Ҳар бир фирма вакили аввало вилоят ҳокимлари ва оқсоқолларини ўзларига оғдириш учун қуюқ зиёфату совға уюштирганлар. Фирма бўлим ҳокими ва оқсоқоли билан яхши муносабат ўрнатиши ҳамоно унинг фаолияти учун кенг йўл очилган. Туркистонда бўлим оқсоқолиё ҳокими пихини ёрган одамлар бўлган. Одатда, оқсоқол ва ҳокимликка бой кишилар сайланган, сайлангунларича ўн минглаб сўм сарфлашдан-да тоймаган, ваҳоланки, уларнинг бир йиллик маоши 600 сўмга тўғри келган. Лекин ҳокимликни қўлга олиши билан сарфланган пулларини аҳолидан анча ошиғи билан қайтариб олган. Бу харажатларни ундиришнинг асосий оғирлиги пахтакорлар зиммасига тушган. Шу равишда маҳаллий бойлар ҳам меҳнаткаш омма устидан қаттиқ зулм ўрнатган эди.

Хуллас, оғир солиқлар, қарздорлик ва қаҳатчилик деҳқонларни бир парча еридан ҳамда мол-мулкларидан маҳрум бўлишига олиб келди. Натижада мардикорлар ва чорикорлар сони кўпайиб кетди. Уруш баҳонаси билан туб аҳоли қаттиқ таъқиб ва сиқув остига олинди. Улкада вазият ғоят оғирлашиб, кескин тус олди. Бундан чўчий бошлаган чор ҳукумати зўр бериб, туб аҳолини рус давлатига нисбатан «содиқ» бўлишликка қақирар, «ватанпарварлик» туйғуларини намойиш этишни талаб этарди. Давлатга қарши қилинган ҳар қандай ҳатти-ҳаракат дарҳол қўпориб ташланиши ҳақида маҳаллий маъмурият кўрсатма олган эди. Ҳатто мачит-мадрасаларда рус императорига соғлиқ ва узоқ умр тилаган ҳолда «хутба» ўқиш буюрилди. Чор ҳукумати вакиллариё капиталистлар маҳаллий маъмуриятга таянган ҳолда меҳнаткаш оммани мустамлакачилик ва миллий зулм исканжасида бениҳоя сиқардики, унга бошқа чидашнинг иложи бўлмади қолди. 1916 йил 25 июлда рус императори Николай II нинг «Империядаги бегона халқлар эркак аҳолисини ҳаракатдаги армия районларида ҳарбий иншоотлар ва шунингдек давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга жалб қилиш» ҳақидаги фармони яра устига чиққан чипқон бўлди. Бунга кўра Туркистон ўлкасидаги Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Еттисус ва Каспийорти вилоятларидан 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган кишилар мардикорликка сафарбар этилиши лозим эди. Фармон бутун ўлка аҳолисини ларзага солди. Чунки мардикорликка, асосан камбағаллар олиниши керак эди. Улар кетса аёллар ва фарзандлар боқувчисиз қолиб, ҳалок бўлишлари муқаррар эди. Шунга қарамай чор ҳукумати вакиллари подшоҳ фармони дарҳол амалга оширилишини талаб қилди. Сабр-қосаси тўйлиб-тошган халқ кўтарилди.

Қўзғолон 1916 йил 4 июлида Хўжанд шаҳрида бошланди. Бу ерда тўпланган 6—7 минглик оломон полиция идорасини қуршаб олиб, мардикорликка бормасликларини шовқин-сурон билан изҳор қилдилар. Оломоннинг олдинги сафларида Абдумадаминов, Дадабой Машарипов, Яҳёхон Қори Олимхонов, Эшонхон Мирза Уринов сингари кишилар турдилар. Кўтарилган омма орасида аёллар ва болалар ҳам бор эди. Полиция ҳамда аскарларнинг қўзғолончиларга қарата ўқ отишлари натижасида улардан 3 киши ўлдирилди, 4 киши ярадор қилинди. Одамлар аскарлар қуролини тортиб олишга уринди. Бу воқеадан кейин аҳоли Самарқанд вилоятининг айрим жойларида ҳам биринкетин бош кўтариб, бир неча оқсоқолларни калтаклади, мардикорлик рўйхатларини йиртиб ташлади. 7 июлда Даҳбед қишлоғида қўзғолончилар бўлис бошқарувчисининг мирзаси Қошловни ўлдиришди. Унга мулла Усмон Абдурасулов, Гадои Абдуқодиров, Холмўмин Холмуродов, Азизқул Муродов, Мухтор Ҳафизов сингари кишилар бошчилик қилган. Қўзғолон қатнашчиларидан 24 киши ҳибсга олинди. 21 июлда Жумабозор қишлоғида 4 минг кишидан иборат оломон тўпланиб, мардикор олинишига қарши норозилик билдирди. Уша куни Самарқанд шаҳрининг Регистон майдонида тўпланган минглаб одамлар подшоҳ фармони бекор қилинишини талаб этди. Айрим одамлар мардикорга боришдан бош тортиб, гуруҳ-гуруҳ бўлиб бошқа жойларга қоча бошладилар.

¹ Чистачилар пахтани чаноғидан тозалаб, пахта заводларига сотар эдилар.

лар. Масалан, 12 июлда Довул ва Чашмай бўлисларидан одамлар Бухоро хонлигига ўтиб кетадилар. 11—12 июль кунлари Ём, Зомин ва Янгиқўрғон қишлоқлари аҳолиси айрим оқсоқолларни ўлдирди ва мардикорликка бормасликларини изҳор қилдилар.

Халқ кўзғолони, айниқса Жиззах шаҳрида ниҳоятда кучли ўтди. Бу ерда 13 июль кунин Назар Хўжа, мулла Маҳамат Раҳим бошчилигидаги оломон чор ҳукумати ҳукмронлигига ва мардикор олинишига қарши бош кўтарди. Прокурорнинг айбномасида кўрсатилишича, найза, сўйил, болта, пичоқ, қилич ва тўппончалар билан қуролланган оломон 13—17 июль кунлари шаҳар ва унинг атроф жойларида ҳарбий қисмларга, маъмурият вакилларига қарши ҳужум уюштирганлар. Улар кўп жойларда темирйўл изларини кўчирганлар, кўприк ва уйларни ёндирганлар, телефон симларини узганлар, темирйўл казармалари ва қурилишларни остин-устин қилганлар. Шунингдек, кўзғолончилар Жиззах уезди бошлиғи полковник Рукинни, полиция штабс-капитани Зотоловни, уезд бошқармасининг таржимони Мирзаҳамдам Закиржоновни, Жиззах шаҳрининг катта оқсоқоли Комил Жумабоевни, оқсоқол Мирзаёр Худоёров ва рус аскарари Ф. Гришенкони ўлдирдилар.

15 июлда Каттақўрғон уездининг Чимбой ва Калқўрғон бўлисларида ҳам ғалаён кўтарилиб, қози Тошғойб Назаров ўлдирилади, икки оқсоқол тошбўрон қилинади. 18—21 июль кунлари ғалаёнлар Самарқанд вилоятининг Мингарик, Гадойтопмас ва Серғош бўлисларида юзага келди. 20 июлда Каттақўрғон шаҳридаги кўзғолонда ҳарбий команданинг ўқ узиши натижасида 5 киши ўлиб, кўп кишилар жароҳатланди.

Чор маъмурияти Жиззах кўзғолони қатнашчиларини ваҳшийларча жазолади¹. Шаҳар ва бир неча қишлоқлар ер билан яқсон қилинди. Шаҳар аҳолиси иссиқ жазирамада чўлга ҳайдаб юборилди. Бу ерда кўп аёллар, болалар ва кексалар мисли кўрилмаган азоб-уқубатларни бошидан кечирдилар. Ҳатто Жиззах фожиаси Петербургда Дума йиғилишида муҳокама этилди. Дума бу масалани, умуман 1916 йилги кўзғолонни бостиришда чор маъмурияти томонидан йўл қўйилган шафқатсизликни текшириш учун Дума аъзоси А. Ф. Керенский бошчилигида махсус комиссия жўнатади. А. Ф. Керенский аҳолини текшириб, туб аҳоли ғалаёнларини бостириш учун белгиланган жазо экспедицияси ўта шафқатсизлик қилиб, нафақат эркакларни, балки аёллар ва болаларни ҳам қириб ташлаган; аҳоли тураржойларини шу қадар бузиб, яқсон қилганларки, бунақаси уруш майдонларида ҳам юз берган эмас (масалан, Жиззах шаҳри бутунлай яқсон қилинган), деб топади.

Бундай ҳолат кўзғолончиларнинг эсдаликлари ва халқ оғзаки ижодида ҳам ўз аксини топган:

*Тахта кўприк битдими?
Николай подшо ўтдими?
Жиззах шаҳрини вайрон қилиб
Муродига етдими?
Ош кади, палок кади,
Томга чиқиб дод айлади,
Намозгоҳни солдат босиб
Жиззахни вайрон айлади.*²

Халқ кўзғолонлари Сирдарё вилоятида ҳам аланга олди. 11 июль кунин Тошкентнинг Эски шаҳар қисмидаги полиция бошқармасига борадиган кўчада хотинлар дод-вой кўтариб, мардикорликка ҳеч кимни бермасликларини изҳор этганлар. Уларга эркаклар ҳам қўшилган. Полицейстр Мочалов миршабларга идорага кирадиган йўлларни тўсишни ва ҳеч кимни қўймасликни буюрган. Бироқ, икки-уч минг кишилик оломон панжараларни синдириб, миршабларни тошбўрон қилиб, ичкарига кирганлар. Хотинлар «мардикорликка бермаймиз», эркаклар эса «бормаймиз, шу ерда ўламиз», деб бақирган. Кўзғолончилардан бири миршаб Йўлдош Муҳаммад қўлидан тўппончани тортиб олади. Бошқарма идорасининг қоровули Мираҳмад Миракшаев маъмурият ёнини олганлиги учун оломон томонидан ўлдирилган. Шунингдек, халойиқ полиция бошқармасининг мирзаси Трентовеус бошини жароҳатлаган. Тошбўрон туфайли Себзор даҳасининг миршаби Саид Исмоилжонов, Шайхонтоҳур даҳасининг миршаблари Тилла Эшмуҳамедов ва Дониёрхўжа Исахўжаевлар жароҳатланади. Аскарлардан уч киши яраланган. Оломон бошқарма идораси дераза ва эшикларини синдирдилар. Шу пайтда хотинларнинг кўзғолонга қатнашаётганлигини қоралаган Обид уста Азизхўжаев калтакланди. У шаҳар касалхонасида ўлган. Прокурор айбномасида кўрсатилишича, у полиция бошқармаси идораси деразаси тагида туриб, шовқин-сурон кўтариш ва

¹ Жиззах кўзғолони вақтида ўта жаҳолатга берилган айрим кишилар оддий рус кишиларини қийнаган ва ўлдирганлар. Бироқ бундай ҳаракат кўзғолоннинг мустамлакачилик, миллий зулмга қарши қаратилган моҳиятини белгиламайди. Кўзғолоннинг асосий йўналтирувчиси ҳисобланган меҳнаткаш олмада ўзга миллат вакилларини қириш нияти мутлақо бўлмаган — Ҳ. З.

² Бу мисраларни 1946 йили фольклоршунос М. Афзалов Жиззахлик Қурбонбой Очилдиевдан ёзиб олган.

тошбўрон қилиш эркаклар турганда хотинларга муносиб эмас, деган. Шу заҳоти эркаклар ва хотинлар уни кўчага судраб олиб чиқишади. Кимдир биқини ва қорнига пичоқ урган. Қўзғолон вақтида подполковник Н. Е. Колесников бир неча маротаба оломонни тинчлантиришга ҳаракат қилди. Аммо улар қаршилик кўрсатишни тўхтатмадилар. Қўзғолончилардан бири қўлида қиличи билан Н. Е. Колесниковга ташланганда у бу кишини тўппончадан отиб ўлдиради. Шундан кейин халойиқнинг қони қайнаб «Ур!» деган овозлар янгради. Оломон орасида Маҳмуд Мирсоатов исмли гимназия ўқувчиси «Миршабларни уринглари!» деб одамларни ҳужумга чақирган. Қўзғолончилардан Мирқосим Исамухаммедов шериги билан телефон симини узган. Оломоннинг бошқарма идорасига бостириб кириши хавфи тўғилгандан кейин Н. Е. Колесниковнинг буйруғига кўра уларга ўқ узилди. Натижада 11 киши ўлдирилди ва 15 киши ярадор қилинди. Ўлганлар орасида Абдусамад Абдусоатхўжаев, Шююнус Абдукаримов ва бошқалар бор эди. Аёллардан Рўзивонбиби Аҳмадхонова ўлдирилди. Зўрбиби Мусамухаммедова ярадор қилинди. Уста Одил Алимбоев, Охунбобо Абдулла Азизов, мулла Олим Файзибоев, Пўлат Мирисаев, Шокир Камолов, Эрнарзхўжа Икромбоев, Содиқ Қориев ва бошқа кишилар яраланган эдилар. Бошқарма ҳовлисида рўй берган фожиадан кўп ўтмай Тошкент шаҳар бошлиғи С. О. Кочин етиб келади. У ўзи кўрган воқеани шундай баён этган: «Мен полиция бошқармасига келганимда кўчада, бошқарма атрофида ва қисман ҳовлисида эркак хотинлардан ташкил топган оломонга дуч келдим. Оломон бир неча минг кишидан иборат бўлиб, улар орасида ўлганлар ва ярадорлар ётарди... Полиция бошқармасига борадиган кўчада айрим кишилар менга йиғи-сиғи аралаш нималарнидир тушунтиришиб, кимларнингдир устидан шикоят қилмоқчи бўлдилар. Бу ердаги эркаклар ва хотинларнинг ҳаммаси хўрланган ва эзилган кўринади. Полиция бошқармасига кирганимда Эски шаҳар мишрабларининг ҳаммасини қўлларида тўппонча ушлаб турганликларини кўрдим. Бошқарма биноси ёнида телефон сими узилган ҳолда ётибди. Идоранинг ичида гишт ва тош парчаларини, эшик ва деразалар синганини кўрдим. Ҳали ҳарбий қисмлар келмаган эди. Оломоннинг тарқалишини сўраб қилинган тақлифлар инобатга олинмай, шовқин-сурон эшитилиб турди. Кўп ўтмай ўликларни ва ярадорларни олишга ва тиббий ёрдам кўрсатишга киришилди. Шу пайтда бошқармага ҳарбий билим юртининг бўлинмаси ва Тошкент Янги шаҳрининг мишраблари келишди. Шундан кейин ҳарбий қисмлар ҳам келиб, оломонни кўча тарафдан ўраб олди ва уларни тарқатишга муваффақ бўлинди. Қўзғолончилардан бир гуруҳи мишраб Миркомилнинг хонадонига ҳужум қилиш учун Бешоғоч томонга кетишган экан».

Чор ҳукумати қўзғолонни бостиргандан кейин кўп кишиларни ҳибсга олди ва суд қилди. Ғалаённинг фаол қатнашчиларидан этикдўз Абдурахмон Қаюмсўфиев ва қора иши Мирқосим Шомухаммедов осиб ўлдиришга ҳукм этилди. Ишчилардан Тожибой Юнусхўжаев, Фулом Камолов, Йўлчи Иброҳимов, Низомиддинхўжа Зайниддинхўжаев, камбағал деҳқон Муродхўжа Маҳмудали Хўжаев, Еқуб Муроджабоев ва бошқалар узоқ муддатли сургун ёки қамоқ жазосига тортилди. Гарчанд Тошкент қўзғолони бостирилган бўлса-да, унинг акс садоси бутун ўлка бўйлаб таралди. Аввало, Ғалаёнлар Тошкент атрофидаги жойларда авжга чиқди. Одамлар 12—14 июль кунлари Хитойтепа, Тўйтепа, Фишкўприк, Хонобод, Пискент ва Кауфман станцияси (Зангиота)да бош кўтариб, мардикорликка бормасликларини маълум қилдилар. 15—16 июлда Вревский станцияси атрофида ва 84-темирўл разъездида кўп минг кишилик оломон кўчага чиқди. 20 июлда Булат бўлисида 50 минг, Қибрайда 6 минг кишилик оломон мардикорликка қарши исён кўтарди.

Улар орасида Тўйтепада бўлган кўтарилиш ажралиб туради. Бу ерда халойиқ оқсоқол уйи, идораси ва император Николайнинг суратини ёндириб ташлади. Чор ҳарбий бўлинмаси қўзғолончиларга ўқ узиши натижасида 20 киши нобуд бўлди ва ярадор қилинди.

Сирдарё вилоятига қарашли Амударё бўлимида (Қорақалпоғистон) ҳам қўзғолонлар юзага келганлиги маълумдир. Қўзғолон Фарғона вилоятини ҳам қоплаб олди. 1916 йил 9 июль куни ғалаён Андижон шаҳридаги Жоме мачити майдонида кўтарилди. Бу қўзғолонга А. Ҳакимоқсоқолов, А. Рўзиев, М. Абдукаримов сингари кишилар бошчилик қилган. Андижон уезди бошлиғи И. А. Бржезискийнинг маълумотига кўра, 500 кишилик оломон чор ҳукуматининг мардикорликка сафарбарлик тўғрисидаги фармонида бўйсунмасликларини айтганлар. Улар уезд бошлиғининг тушунтиришига қулоқ солмай, ундан фармонни бекор қилишни ва мардикорликка сафарбар қилмаслик ҳақида тилхат беришни қатъий равишда талаб этганлар. Аксинча элликбошилар ва бошқа амалдорлар битта қолдирилмай ўлдирилиши ва уларнинг мол-мулклари талон-торож қилинишини уезд бошлиғига билдирганлар. Бу талабга рад жавоб олингандан кейин қўзғолончилар полиция ва ҳарбий отрядга қарши кетмон, тош ва таёқлар билан ташландилар. Бу тўқнашувда ҳарбий бўлинма томонидан ўқ узилиб, қўзғолончилардан 10 киши яраланган ва 3 киши ўлдирилган, аскар ва полицейлардан бир неча киши шикастланган. 10 июлда Олтинкўл бўлисида қарашли Далварзин қишлоғида қўзғолончилар бўлис бошлиғи Муллахошишбек Муллаўзиев ва унинг икки ҳамроҳини ўлдирган.

лар. Бунда қишлоқнинг бутун аҳолиси қатнашди. Жазо бўлинмаси етиб келган вақтда уларнинг ҳаммаси қишлоқни тарк этган эдилар.

13 июлда Андижон уезди Майгир бўлисининг Чуам қишлоғида кўзғолон кўтарилиб, оломон қишлоқ оқсоқоли Й. Ҳасанбоев, элликбоши Қипчоқбой ва мулла Йўлдош Султонхўжаевларни уриб ўлдирганлар. Шунингдек, улар амалдорларнинг уйларини бузиб, мол-мулкларини талаганлар. Қишлоқ оқсоқолининг отаси К. Тўрақулбоевнинг кўрсатишича, халойиқ уй-жойларни вайрон қилишдан ташқари, 200 минг сўмлик қарздорлик ҳужжатлари ва векселларни ёндириб ташлаганлар.

Кўзғолонлар жазо бўлинмалари томонидан шафқатсиз бостирилишига қарамай, тобора кенг ёйила борган. 12 июлдан 13 июлга ўтар кечаси Чек Офтобачи ва Чек Ғофир қишлоқларининг 300 кишилик оломони қишлоқ оқсоқолининг уйига бостириб кириб, уни топиб беришларини оила аъзоларидан талаб қилганлар. Бу вақтда оқсоқол ва маъмуриятнинг бошқа вакиллари Андижон шаҳрида яшириниб юрган эдилар. Кўзғолончилар оқсоқолнинг ўғлини ва бошқа қариндошларини боғлаб, оқсоқолни топиб беришмас, уларни ўлдириш ва уй-жойларини ёндиришни маълум қиладилар. Ҳатто кўзғолончилар оқсоқолни қидириб топиш ва жазолаш мақсадида ўз вакилларини шаҳарга юборганлар. Чек Офтобачи кўзғолончиларнинг бошлиғи курашни давом эттириш мақсадида Хонбоғ, Чек Мадийёр каби қишлоқларга ўз вакили мироб Сотиболдиевни юбориб, халқни кўтарилишга, амалдорларни жазолашга даъват этади.

Кўзғолон Донқўйма қишлоғида ҳам бўлиб ўтган. Бу ерда халойиқ қишлоқ оқсоқоли М. Саримсоқовнинг хонадонига бостириб кириб, мардикорлар рўйхатини ва бошқа ҳужжатларни кўйдириб, оқсоқолни топиб беришларини қариндошларидан талаб қилганлар. Халқ кўзғолони Миробод қишлоғида ҳам бўлиб, маҳаллий маъмуриятнинг зулми ва адолатсизлигига қарши курашганлар. Маъмурият вакиллари кўзғолончиларнинг жазосидан шаҳарга қочиб қутулганлар.

Норин, Балиқчи, Жалолқудуқ, Ҳакимобод, Избоскан, Ербоши бўлисларида, Чўжа, Хўжабод, Капа, Пода қишлоқларида бўлиб ўтган халқ ҳаракатлари ҳам диққатга моликдир. Бу ердаги кўзғолонларда ҳам юқоридаги хатти-ҳаракатлар такрорланган.

Фарғона вилоятидаги энг йирик кўзғолонлардан бири 10 июлда Марғилон шаҳрида бўлиб ўтган эди. 20—25 минг кишидан иборат шаҳар аҳолиси Урда майдонида тўпланиб, мардикорликка қарши кўтарилдилар. Кўзғолончилар мардикорликка олиш ҳақидаги Фармонни тушунтириш ва амалга ошириш мақсадида сўзламоқчи бўлган полици-мейстер, подполковник Пахотин ва маҳаллий маъмурият вакиллари гап бермай, ҳужум қилганлар. Полковник Пахотин эса тўппончасини ўқталган ҳолда зўрға тўдадан қочиб қутулган. Мехнатқаш халққа жабр ўтказган оқсоқоллар эса майдонда оломон томонидан калтак, кетмону тошлар билан уриб ўлдирилган. Одамлар тарқаб кетиши ҳамона кўшимча ҳарбий бўлинма келиб, Урда майдони ва бошқа муҳим жойларни эгаллади. Кун давомида кўзғолоннинг фаол қатнашчилари қидирилиб, улардан 63 киши қамоққа олинди. Жинлар қишлоғида эса кўзғолончилар билан жазо бўлинмаси ўртасида тўқнашув рўй берган.

Ёзёвон бўлисининг турли жойларида бўлиб ўтган кўзғолонларда 36 киши суд жавобгарлигига тортилган. Уларда асосан хотинлар фаол иштирок этгандилар. Шу боисдан аёллар устидан тергов кўзғатилган. Бироқ, жамоат тазйиқидан чўчиган чор маъмурияти аёллар устидан олиб борилган терговни пировардида тўхтатган эди. Аравон бўлисида халойиқ адолатсизлик ва зулмга қарши кўтарилиб, бўлис ҳокимини калтаклаб ўлдирганлар. Фалаён сабабларини Туркистон тумани муҳофаза қилиш бўлими бошлиғи М. Н. Волков шундай баён этган: «Кўқон шаҳрида Аравон бўлис ҳокими Иброҳимнинг ўлдирилиши у томонидан аҳолининг қаттиқ зулм остига олинishi натижасида содир бўлди. Бўлис ҳокими сафарбарликка ишчи кучларини жалб этиш ҳақидаги буйруқни олибоқ бўлим мирзаси Ғофир билан маслаҳатлашиб, чақириқ рўйхатига барча киши-ларни киритиш ва ким пул берса, уни рўйхатдан ўчиришга қарор қилдилар, бу унинг ўлимига олиб келди. Кўрсатилган бўлим мирзаси Ғофир ойига 25 сўм маош олади. Бироқ, у кейинги икки йил давомида Кўқон шаҳрида 6 минг сўмга яқин баҳода уй сотиб олди. 2000 сўмдан ортиқ пул сарфлаб, ўзи ва укасини уйлантирди. Бундан ташқари унинг 1000 сўм нақд пули бор. Фарғона вилоят бўлислари ҳокимларининг кўпчилиги Аравон бўлис мирзаси каби иш юритадилар». 9 июль куни мазкур бўлисининг Розиеғлиқ қишлоғи аҳолиси кўтарган кўзғолон жиддий тус олди. Маҳаллий маъмуриятнинг адолатсизлиги ва зулмининг сабр косаси тўлган оломон бўлис ҳокими И. Ҳасанбоев ва унинг ҳамроҳларини уриб ўлдирган. Кўзғолончилардан бири ҳалок бўлган. Кўзғолонни бостириш учун етиб келган жазо бўлинмаси дарҳол оломонни қуршаб олиб, 316 кишини ҳибсга олган. Бу кўзғолонда 2 минг кишидан ортиқ эркак ва аёл қатнашиб, улар Аравон, Калигор, Туркман, Чомошби, Барзанги каби қишлоқлар аҳолисидан ташкил топган эди. Кўзғолонда қатнашган аёллар: «Ўғилларимиз эрларимизга минг сўм берилса ҳам мардикорликка бермаймиз», деб хитоб қилганлар.

Кўзғолонлар тарихида Найманча қишлоғи аҳолисининг кўтарилиши диққатга моликдир. Бунда аёллар жасорат ва ташаббус кўрсатиб оломоннинг биринчи сафида турганлар. Шундан кейин жазо бўлинмаси зўрлик билан аёлларни четлатиб, эркаклар

билан юзма-юз бўлган. Шунда оломон орасидан бўлинма бошлиғига қараб тошлар отилган. Бу қўзғолон ҳам бостирилган. 11 июлдан 12 июлга ўтар кечаси 400—500 кишилик оломон Тўда қишлоқ оқсоқоли қўлидан мардикорлик рўйхатини тортиб олиб, куйдирган. Бу вақтда Риштон қишлоғида ҳам М. Бобохонов, Ш. Ҳожиёв, П. Йўлдошбоев ва бошқа кишилар раҳбарлигида қўзғолон кўтарилди. 500—600 кишилик оломон Қўқон уезд бошлиғи К. В. Мединскийнинг тушунтиришига қулоқ солмай, бўлис ҳокими М. Жалоловга ташланиб уни ўлдирмоқчи бўлдилар. Бироқ, ҳоким оломон орасидан қўтқазиб олинди. К. Мединскийнинг қўзғолончилардан бир неча кишини ушлаб олиши оломонни янада ғазаблантирди. Халойиқ ҳарбий отрядни қўршаб ола бошлади. К. Мединский ва унинг ҳамроҳлари, шу жумладан маҳаллий маъмурият қадам-бақадам қўроллари ўқталган ҳолда чекина бошлади. Бу вақтда қўзғолончиларнинг бир гуруҳи К. Мединскийнинг орқа томонидан тўсиб олди. Ҳарбий бўлинма ва маъмурият вакиллари кетмон, тош, калтаклар билан қўролланган оломон ҳалқасида қолади. Ҳарбий бўлинма ўт очганда қўзғолончилардан уч киши яраланган, 12 киши қамоққа олинган.

Халқ ғалаёнлари майда қишлоқларда ҳам юз берган. Бундай ҳолларда уч-тўрт қишлоқ аҳли биргаликда ҳаракат қилган. Масалан, Қирқкетмон, Бешкалапоён ва Бешкалабола қишлоқларидаги халқ оммаси Қудаш қишлоғига тўпланиб, бўлис ҳокимини ўлдирмоқчи бўлиб, қидирганлар. Эллиқбоши ва унинг ўғлини калтаклаганлар ҳамда уйини бузиб, мол-мулкни талаганлар. Ҳарбий бўлинма томонидан қўзғолон қатнашчиларидан 18 киши ҳибсга олинган. Қўзғолонлар темирўй ва станциялар, телефон ва телеграф симларини хавф остига қўйган. Шунинг учун ҳам Қўқон жандармерия бошлиғи темирўйга яқин жойда аҳоли тўпланиб Горчаков станциясини эгаллаш, телефон ва телеграф орқали алоқани бузишга шайланаётганини Фарғона вилояти генерал-губернаторлигига маълум қилган эди. Қўзғолонлар бостирилгани билан барибир чор маъмурияти вакиллари мавқеига зарба берарди. «Кейинги кунлардаги ғалаёнлар,— деб ёзганди Қўқон уездининг бошлиғи К. Мединский,— аҳоли орасида маҳаллий маъмуриятнинг мавқеини анча кўпориб ташлади. Маҳаллий маъмурият ҳаддан ташқари асабийлашган бўлиб, ўзига ишончини йўқотмоқда. Муслмон байрамининг биринчи кунини (18 июль) умумий қўзғолон кўтарилиши тўғрисида қатъий сўзлар эшитилмоқда. Хавфсизликни таъминлаш учун Қўқон шаҳар гарнизонини тезда кучайтириш лозим». Шунингдек, бу ҳужжатда темирўйлар хавфсизлигини дарҳол ошириш ҳам баён этилган.

Халқ ғалаёни Наманган уездида ҳам кенг кўламда ўтган эди. 9 июлда минглаб эркак ва аёллар чор ва маҳаллий маъмуриятнинг мардикорликка олиш ҳақидаги фармонини тан олмасликларини билдирганлар. Маъмуриятнинг қўзғолонни тарқатиб юборишга қаратилган ҳаракатлари ҳеч қандай натижа бермади. Аксинча, халқ оммаси тобора кўпайиб борди. Шундан кейин пулемётлар билан қўролланган ҳарбий рота чақирилиб, оломонни қўрқитиш чораси кўрилди. Бироқ, қўзғолончилар рўйхатини берилишини қатъий туриб талаб қилдилар. Шу вақтда оломон орасидан «Ур!» деган сўзлар янграб, халқ ротага ташланди. Аскарлар пулемётлардан ўқ узиб, қўзғолончилардан 12 кишини ўлдирдилар ва 38 кишига тан жароҳати етказдилар.

Наманган уезди бошлиғи П. Р. Крашковнинг кўрсатишича, ярадор бўлган қўзғолончилар маъмурларга қарата: «Бу ҳеч нарса эмас, барибир биз ўз мақсадимизни амалга оширамиз!» деб хитоб қилганлар. Қўзғолон вақтида катта-кичик оқсоқоллар, қозилар, полиция, умуман маъмурият вакиллари ҳаммаси ўлдирилиши ҳақида хитоблар эшитилиб турган. Қонли тўқнашувлардан кейин қўзғолон тарқалиб, унинг фаол қатнашчиларидан 19 киши қамоққа олинган.

12 июлда шу уезднинг Олмос қишлоғида эркак ва аёллар биргаликда бош кўтариб, маҳаллий маъмуриятнинг адолатсизлиги, қийноғига қарши курашдилар. Улар қишлоқ оқсоқоли М. Абдураҳимов ва унинг ёнидаги ҳамроҳларини калтакладилар. Бу хилдаги ҳаракат Жарқўрғон қишлоғида авжга чиқди. 11 июлда бу қишлоқда 1000 га яқин одам тўпланиб, улар маҳаллий маъмурият жойлашган болохонали уйни қўршаб олиб, рўйхатини талаб қилдилар. Қишлоқ оқсоқоли Тожибой рўйхатларни оломон ўртасига ташлашга мажбур бўлди. Бу ҳужжатлар дарҳол йўқ қилинди. Бироқ, қўзғолончилар бу билан қаноатланмай, болохонага бостириб кириб, бўлис ҳокимини ерга ташлаб юборади. Оломон оқсоқолни калтаклаб ўлдиради. Шундан кейин оломон бўлис ҳокими уйини хонавайрон қилиб ташлайди.

Уезднинг Пешқорон, Уйчи, Хўжаобод, Уйғур, Тошқўрғон ва Барзик қишлоқлари аҳолиси бош кўтариб амалдорларнинг уйларига ҳужум қилган ва рўйхатларни ёндириб ташлаганлар. 14 июлда уезднинг Чиндаул қишлоғида катта қўзғолон бўлган. 1000 кишига яқин халқ оммаси маъмуриятнинг сафарбарлик ҳақидаги тушунтириш сўзларига қулоқ солмай, норозилик билдирганлар. Қўзғолончилар полиция ва унинг бошлиғини қўршаб, рўйхатларни тортиб олганлар. Шунингдек, улар бўлис идорасини бузиб ташлаганлар. Қўзғолоннинг 50 нафар фаоллари иши судга оширилган.

15 июлда уезднинг Чодак қишлоғида кўтарилган қўзғолон ҳам эътиборни тортади. Кўп сонли оломон бўлис ҳокими Муллақози Худойбердиевнинг уйига бостириб кирган, уни тепкилаган. Кетмон, таёқ, тош ва болталар билан қўролланган халқ Ш. Тойирбоев, М. Каримов, М. Аширматов каби маъмурларни ҳам дўппослаган. Айрим қўзғолончи-

ларда тўппонча ҳам бўлган. Одамлар қишлоқ оқсоқоли Н. Аминовнинг уйи ва боғини хонавайрон қилиб ташлайди. Шунингдек, оқсоқолнинг 15 минг сўм пули ва 10 минг сўмлик қарздорлик ҳужжатлари ҳамда 10 минг сўмлик уй жиҳозлари ва молларини йўқ қилган. Оқсоқолнинг ўзи ўш шаҳрига қочиб қутилган. Бу ерда ҳам қўзғолоннинг фаол қатнашчиларидан 90 киши қамоққа олинди.

Чор ҳукумати ўлкада қўзғолонларни бостириш учун 14 батальон, 33 казак ҳарбий бўлинмаси, 42 тўп ва 69 пулемёт ажратади. Жазо бўлинмалари шафқатсизлик билан ҳаракат қилдилар. Бу ҳақда генерал-губернатор А. Куропаткиннинг рус императори Николай II га ёзган рапортида шундай сатрлар бор: «Сиз император Олий ҳазратлари ва барчага муқаддас ватан ҳисобланган буюк Россия олдида ўз содиқлигини унутганлиги, жиноий ишлар қилганлиги учун Туркистон аҳолиси қаттиқ жазоланди». Қўзғолон қатнашчиларидан 3000 дан ортиқ киши судга берилиб, улардан 347 таси осиб ўлдиришга ҳукм этилган. Бироқ, вазиятни янада кескинлаштирмаслик учун улардан 51 таси қатл қилиниб, қолганларига ўлим жазоси қамоқ ва сургун билан алмаштирилди. Юзлаб одамлар турли муддат билан қамоққа ҳукм этилди. Айрим шаҳар ва қишлоқлар бутунлай яқсон қилинди. Кўплаб уйлар куйдирилди ва мол-мулклари таланди. Айниқса, Жиззах қўзғолончиларига нисбатан ваҳшийларча муносабатда бўлинди. Бу жиҳатдан Жиззах ғалаёни иштирокчиси Тўра Норбойнинг хотиралари бизга кўп нарсани ойдинлаштириб беради. «Жазо бўлинмалари тоғда қочиб юриб, оч қолиб, қишлоқдан овқат олиб келиш учун тушган Мавлон Айтматовни ушладилар. У билан яна 7 кишини ушлаб дарахтларга боғладилар. Ун кунгача ҳар куни бир бор калтаклаб, устидан сув қуйдилар. Аскарлар қишлоқдан кетадиган бўлдилар. Шунда улар бу 7 кишини калтаклаб, ўлдириб кетдилар». Қўзғолон қатнашчиларидан бири Муқим Урдушов Тошкентга қочиб, сўнг Жиззахга қайтиб келиб, бошидан кечирганларини қуйидагича баён этган: «Тошкентдан Жиззахга келдим. Кечаси станцияга етиб, намоз вақтида шаҳарга тушиб кетдим. Йўлда кўп аскарларни кўрдим. Уларни ёнида халқдан талаб олинган қимматли рўзғор ашёлари тоғ-тоғ бўлиб ётибди. Аскарлар қимматли ипак сўзаналарни, атлас ва шоҳи кўрпаларни отларига ёпиб қўйибдилар. Ипак газламаларни, шоҳи кўрпаларни тупроққа ёзиб устида ағнаб ётибдилар. Ҳовлига чиқсалар ҳам шоҳи ва атлас кўрпаларни ёпиниб чиқмоқдалар. Бунда халқдан талаб олинган мингларча от-моллар ва қўйлар турибди. Оёқ остида босилиб ётган қимматли нарсаларни кўриб, жуда раҳиман келди. Эски шаҳар йўлида кетаётганимда Янги шаҳарга қараб қатор-қатор бораётган хотин-қизларни кўрдим. Улар мендан: «Аскарлар талаб кетган нарсаларни қайтариб бераётган эмиш, деб эшитдик, шу тўғрими?» деб сўради. Мен буни кўрмаганлигимни айтдим. Эски шаҳарга тушсам, энг яхши бинолар, маҳаллалар, шаҳар кўчаларидаги тимлар, дўконлар, ошхоналар ва чойхоналар куйиб, ер билан теп-текис бўлган. Бунда бойўғли сайрамоқда. Халқ оч ва яланғоч, жуда оғир аҳволда. Бу аҳволни кўриб кўп ачиндим».

«Бир куни, — деб ёзади қўзғолон иштирокчиси Мамашариф Ҳусайнов, — шаҳар атрофини аскарлар ўраб, ҳар ҳовлига беш-олтитадан бўлиб киравердилар. Одамларни уриб-сўкиб уйларидан қувиб чиқдилар. Бешиқдаги болаларни ечиб олишга қўймадилар. Халқни бозор майдонига тўплаб, ёш ва жинсларига қараб тўдаларга ажратдилар. Атрофларига тўп ва пулемётлар ўрнатдилар. Аскарлар баъзи одамларни қулоғидан бураб, тўп оғзига олиб бориб, кейин қўйиб юборадилар. Баъзилари одамларга қараб милтиқларини шарқ-шурқ қилиб қўрқитадилар. Одамлар орасида Оқпошшо Жиззах халқини отиб юборди, энди ҳаммамизни отар экан, деган гап тарқалди. Халқни ваҳима босди. Хотинлар ва болалар йиғлади. Аскарлар уларни милтиқ кўндоғи билан урардилар. Бир вақт Янги шаҳардан бир отиқ аскар чопиб келиб: «Сиз, маккор Жиззах халқи подшоҳи аъзамнинг олий фармонида итоат қилмаганликларингиз учун подшоҳи аъзам сизларни отувга буюрган эди. Генерал-губернатор Куропаткин сизларнинг гуноҳларингизни Оқпошшодан тилаб олибдилар. Сизлар энди бу шаҳарда яшашдан маҳрум бўлдингиз. Сизларни шаҳардан 25 чақирим нарига сургун қиламиз», деди. Аскарлар, мингбоши ва полициячилар халқни уч томонга бўлиб ҳайдадилар. Кун бениҳоят иссиқ, ҳаммаёқни чанг-тўзон қоплаган, Эски шаҳарга келадиган сув Янги шаҳарда бўғиб қўйилганлиги учун ҳеч жойда сув йўқ. Бизларни аскарлар югуртирди. Бир ерга тўхтатиб, ҳамманинг ёнини кавлаб, бор пулларини қоқиб олди. Яна югуртирди. Чополмай йиқилганларни милтиқ кўндоқлари билан урдилар. У вақтдаги дуд-вой оламни тутар эди. Ёш болалар сувсизликдан юраги кўйиб, ўлиб қолаверди. Ҳомиладор хотинлар тўғиб ётибди, аскарлар уларга қарашга йўл бермайди. Аскарлар югуришдан бош тортганларни отдилар. Югуриб кетаётган халқни яна тўхтатиб, қўлларидан узукларни, қулоқларидаги сиргаларини юлиб олдилар. Шу равишда чўлга етиб боргунча неча жойда текшириб, то яхши кийимларигача ечинтириб олдилар. Бизларни шундай азоб-уқубатлар билан шом пайтида Қилич чўлига олиб бориб, ташлаб қайтдилар. Одамларда овқат ҳам, кўрпа-ёстик ҳам йўқ эди. Ҳамма оч ва сувсиз қолди. Кечаси биз қишлоқларга бориб овқат олиб келиб, ҳаммага оз-оз улашиб турдик. Бир тўп одамлар оч қолиб, касалликдан ўлдилар. Улар 10 кундан кейин бизга шаҳарга келишга рухсат берди».

Баён этилган сатрларда, асосан қўзғолончиларнинг ота-оналари ва оила аъзоларига қилинган азоб-уқубатлар ҳақида фикр юритилаётир. Қўзғолончиларнинг ўзларига нис-

батан қўлланилган жазолар бундан ҳам қаттиқ бўлган. Маъмурлар Жиззахда кўзғолон кўтарилганини рўқач қилишиб 2000 гектар унумдор ерни давлат фойдасига ўтказишди. Шу тариқа деҳқонлар ҳаётининг асосий манбаи ҳисобланган ердан маҳрум этилган. Шулар қаторида ташаббускор кўзғолончилар осиб ўлдирилди. Генерал-губернатор А. Куропаткин баён этилган жазо чораларининг келажакда асқотишини юқорида келтирилган рапортида қуйидагича таърифлаган эди: «Туб аҳоли шунинг яхши билсинки, рус қони тўкилган тақдирда аябдорлар осиб ўлдирилиши баробарида уларни ерлари Андижон (Дукчи эшон — Х. З.) кўзғолони иштирокчилариники каби тортиб олинади. Ҳар бир ғалаёндан кейин қатъий равишда қўлланилаётган бу тартиб туб аҳолини рус ҳукуматига қарши қурол кўтармасликка мажбур этиши лозим».

Шуни айтиб ўтиш керакки, юқори табақа орасида дилида чор ҳукумати ва мардикорликка олишга қарши бўлган кишилар йўқ эмас эди. Улар ўз мақсадларини ошкор этишдан чўчиб, пинҳона иш юритдилар. Масалан, Андижон шаҳридаги энг йирик миллионер Миркомил Мирмўминбоев Қўқон ва Марғилон шаҳарлари мингбошилари номига қуйидагича хат юборган: «Шаҳрингиздаги аҳоли ва бойларга мардикорликка қарши чиқишларини айтинг. Россиянинг аҳволи жуда танг, шунинг учун ҳеч нарсадан кўрқманглар. Ҳаммангиз бир ёқадан бош чиқариб иш юритсангизлар, мардикор олинишига қарши кўзғолон кўтарилиши осон. Ҳозирги вазиятда ҳукумат амалдорларига пул бўлса бас, ҳамма ишни битирадилар. Менинг халойиқни кўзғолонга ундаш ҳаракатим биланиб текширув ўтказилганда 150 минг сўм бериб ўзимни сақлаб қолдим. Шу боисдан сизлар ҳам хавотирланмай ҳаракат қилаверинглар». Миркомил Мирмўминбоев бундай хатларни бошқа жойларга ҳам юборган. Бироқ, юқори табақа вакиллари кўрқоқлик ва лоқайдлик қилиб қулай фурсатдан фойдалана олмадилар. Ҳатто миллий буржуазия ва зиёлилар заиф бўлганлиги учун ўзларини ўтга уришга чўчидилар. Натижада халқ ғалаёнларини жипслаштирадиган сиёсий куч — раҳбар топилмади. Тош, ғишт парчаси, таёқ, болта, темир-терсаж ва бошқа оддий нарсалар билан қуролланган оми омма миллати, тўппонча, қилич, пулемёт ва тўпларга эга бўлган империя қўшинларига қарши ўзлари билганича кураш олиб бордилар. Жазо бўлинмаларининг ваҳшийлиги ўлкада жуда хатарли вазиятни юзага келтирди. Бундан ваҳимага тушган маҳаллий табақа вакиллари ва зиёлилар аҳволни юмшатиш, ва тинчликни таъминлаш мақсадида мардикор олишга қаратилган фармонни амалга оширишга чор маъмурларига яқиндан ёрдам беришга жазм этдилар. Ҳатто улар «авом халқни» кўзғолон кўтарганликлари учун истилочи маъмурлардан кечирешларини илтижо қилдилар. Уша йили «Туркистон вилояти» рўзномасининг саҳифаларида рус императорини кўкларга кўтарувчи ва мардикорликка бориш ҳар бир кишининг ватан олдидаги бурчи эканлиги ҳақида шеър улашди.

Шунингдек, маҳаллий маъмурият, миллий буржуазия ва зиёлилар бошчилигида «маҳаллий ёрдам комитетлари» тузилди. Улар мардикорларни тўплаш, жўнатишга кўмаклашиш билан бир қаторда жамоадан уларнинг эҳтиёжи учун маблағ тўпладилар. Қаҳатчиликдан, жазо бўлинмаларининг қирғинларидан ниҳоятда толиққан халойиқнинг қайта кўзғолон кўтаришга ҳоли қолмади. Баён этилган қулай фурсатлардан фойдаланган чор ҳукумати император фармонини амалга оширишга қатъий равишда киришди.

1916 йил 23 августда А. Куропаткин мардикорликка сафарбар қилиш тadbирлари ҳақида буйруқ чиқарди. Унда мардикорликка олинадиган одамлар сони қуйидагича тақсимланган: Сирдарё вилояти 60 минг, Самарқанд вилояти 32407, Фарғона вилояти — 51233, Еттисув вилояти 43000 ва Каспий орти вилояти 13830 киши белгиланди. Сафарбарлик 1916 йил 18 сентябридан то 1917 йил февраль буржуа-демократик инқилоби ғалабасига қадар давом этди. П. Ковалёвнинг берган маълумотларига кўра, мардикорлар Москва, Петербург, Рязань, Тула, Орёл, Смоленск, Пенза, Брянск, Двинск, Нижний Новгород, Қозон, Самара, Перм, Екатеринбург, Оренбург, Киев, Харьков, Екатеринбург, Одесса, Запорожье, Керч Тбилиси, Ботуми ва бошқа жойларга жўнатилган.

Чор маъмурияти белгиланган 200470 киши ўрнига 123 мингдан ортиқ мардикорларни сафарбар қилишга муваффақ бўлди. Улардан 101600 киши — Россиянинг фарбий қисмига, 4000 киши — Сибирга, 7405 киши Кавказга юборилган. 10 мингдан ортиқ киши Туркистон ўлкасида ишлатилди. Мардикорлар ҳарбий ва саноат корхоналарида, конларда, темирўйлар қурилишида, ўрмонлар ва айрим капиталистларнинг хўжаликларида бетиним ишлатилди. Улар очликдан, хўрликдан, машаққатли меҳнатдан кўп азият чекдилар. Улар орасида совуқ урушдан, турли касалликлардан ўлганлар ва ногирон бўлиб қолганлар бор эди. Мардикорликка ёлланган аждодларимиз ҳаёти халқ оғзаки ижодиётида қуйидагича акс этган:

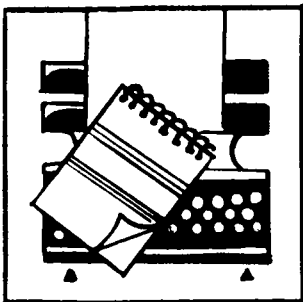
Поездингни жилдирган,
Ўтхонаси билан дўнғалаги,
Двинскага кетишди
Мард йигитнинг бир бўлаги.
Двинскага кетмас эди
Мард йигитнинг бир бўлаги,

Двинскага кетказган,
Николай золимнинг замбараги.
Двинскага йўл бўлсин,
Қарағайзоринг кул бўлсин.
Йигитларни қийнаган,
Николайинг йўқ бўлсин.
Сўк ошини ичмайман,
Этигимни ечмайман.
Қорда қарағай кесганман,
Ҳеч ҳақимдан кечмайман...¹

Ўзбек мардикорлари машаққатли ва оғир ҳаётнинг асири бўлиб қолмай, кураш олиб бордилар. Улар бир неча маротаба иш ташладилар, ҳарбий бўлинмалар билан тўқнашдилар. Улар орасида маҳаллий аҳоли билан биргаликда инқилобий ҳаракатларда фаол қатнашган кишилар бор эди. Мардикорлар февраль буржуа-демократик инқилобидан кейин ўз ватанига қайтишга эришдилар ва ўлканинг кейинги сиёсий-иқтисодий ҳаётида фаоллик кўрсатдилар.

1916 йил кўзғолони чор ҳукуматинг мустамлакачилик сиёсати авжига минган кезде юзага келди. У миллий зулмга, ўлканинг хом ашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланишига қарши қаратилган эди.

Кўзғолнинг тарихий аҳамияти шундаки, у бутун Туркистон заминиде яшаётган турли миллат ва элатлар сиёсий онги ўсишига ва курашларда чиниқтиришга олиб келди. Шунингдек, унда аёлларнинг фаол қатнашиши муҳим воқеа саналади. Бу ҳол тарихда камдан-кам учрайдиган ҳодисадир. Кўзғолон кенг қулоч ёйиши баробарида чор ҳукумати ҳукмронлигидан норози бўлган айрим юқори табақа вакиллари ҳаракатга чорлади. Улар ўлка мустақиллигини тиклаш учун кўзғолондан фойдаланиб қолишга уриндилар. Кўзғолон чор ҳукуматининг ўлкадаги куч-қудратини заифлаштириб, февраль буржуа-демократик инқилоби ғалабасини таъминлаган омиллардан бири ҳисобланади. Унинг ижобий томонларидан яна бири шундаки, рус императорининг мардикорликка сафарбар этиш ҳақидаги фармонининг тўла амалга оширилишига кескин зарба берди. Натижада мўлжалланган мардикорлар сонининг ярими жўнатилди. Бу минглаб оилаларнинг хонавайрон бўлишидан сақлаб қолди. Кўзғолон ўзбек ва бошқа қавмларнинг мустақиллик ва озодлик учун олиб борган кураш тарихида ўчмас из қолдирди.

¹ Қурбон Али Мўминовдан ёзиб олинган.

МАРДИКОР

(Хотира)

Савдо майдонлари, иқтисодий манбалар, хом ашё марказлари учун бошланган жаҳон урушининг иккинчи йили тугаб, учинчи йилига қадам қўйилган вақти эди.

Урушга боғланган Русияда яшаган халқлар урушдан чарчаган, ҳар бир жиҳатдан қисилган эдилар.

Туркистонлилар у вақтда ҳарбий хизматга олинмасалар ҳам уруш «фойдасига» деб Туркистон халқларининг раҳмсиз таланишлари, солиқлар устига солиқлар солиниши ҳамманинг кўз олдида эди. Русиянинг подшоҳ ҳукумати бўлса, туркистонлилардан аскар олишқа қўрқар эди. Туркистонлилар подшоҳлик ҳокимиятини мудофаа этишга «лаёқатли» ҳам эмас эдилар.

Русияда қўзғалишқа яқинлашқан ғалаённи бостириш, фронтларда озая борган кучни тўлдириш учун бошқаларни ҳам фронтга олиб бориш керак эди.

Туркистон халқидан аскарликка олиш ўрнига мардикорликка олиш қонуни эълон қилинди. Туркистон халқининг подшоҳлик ҳокимиятига «садоқатсизлиги» биринчи кунданок кўринди. Ҳамма ерда норизолик, ҳамма ерда тўполон, ҳамма жойда қўзғалишлар бошланди.

Қўқон ҳокими Мидинский: «сартларнинг этини каклит қилиб итимга едираман» дейиши, жаллод Ивануф губернатур томонидан Жиззах халқининг отилиши, ўлдирилиши, хонавайрон қилиниши; Тошкент Эски шаҳар палисмитри Колесникуфнинг Олмazor маҳкамасидан туриб халқни, бола-чақани, ёш-қари, хотин-қизларни оттириши ҳаммаси ҳам биринчи даврда қўзғолонни тўхтата олмаган эди.

Шу воқеалар юзга келган вақтда бу сатрларни ёзувчи Қўқон шаҳрида эди.

Қўқон тўполончиларининг зўр ери ҳам Оровон (Авгон боғи томонида) деҳқонлари эди. Бир неча юзлаб ёш йигитлар, қари-мўйсафидлар Қўқон кўчаларидан ҳайдалиб турмага келтирила бошландилар.

Ёш деҳқонлар у вақтда ҳам салла ўрамас эдилар, мўйсафидларнинг саллалари бир-бирларининг бўйинларига боғланган эди. Баъзиларининг қўллари орқага боғланган, баъзиларининг юзлари ёрилган, қонлар томчилаган эди. Юзларда, чеҳраларда мотам, қон аралаш йиғлар эди...

Йиғлаб келган бола-чақалар, хотин-халажлар билан Қўқон турмасининг атрофи ўралган, тўлган эди.

Кўпчилик, подшоҳнинг «садоқатсиз» фуқаролари ғизабдан тушмас, қўзғолондан тўхтамас эдилар.

Лекин у вақтнинг катталари, мўйсафидлари, оқсоқоллари, донишмандлари саналган бойи бўлсин, уламози бўлсин, эшони кўпчилик билан бирлашиш ўрнига мачитларда дуойи-фотиҳалар, инсофизларга инсоф сўраш, йўлдан қайтқонларни йўлга солиш, садоқатга келтириш билан овора бўлдилар.

Содда халқ инқилобий йўл билан боришни билмаган. Интизомсиз кўпчиликнинг шу насиҳатларга қулоқ солиши табиий эди. Бир томондан раҳмсиз сувратда қўзғолон ва норизоликларни бостириш, иккинчидан, ўз орасидан чиққан ватанфуриш уламо ва боиларнинг садоқатқа чақиришлари «подшоҳи аъзамга» содиқ фуқаро бўлишга ундашлари, табиий таъсир қилди.

Кўтарилган алангалар секин-аста сўна, юракдан қайнаб чиққан ғазаблар ўча бошлади. Туркистон халқ устига «ватан» хизмати йўқланади. Баъзи бир шаҳарларда «мардикорликка боришқа тайёрмиз» деган ул вақтнинг жадидлари томонидан хитобномалар ҳам тарқатилади. (Мардикорликка боришга розий бўлганлар Наманганнинг бир қанча ёшлари эди.)

Мардикорчилик масаласи қўзғолондан кейин бўлган тўполон, қўзғалишлар Туркистонда яшаган бутун маҳаллий ҳўжалиқнинг устига катта гуноҳ бўлиб тушди. Булар поездда юришдан, бир шаҳардан иккинчи шаҳарга боришдан маҳрум этилдилар. Истансаларнинг бир бурчагидан иккинчи томонига ҳайдалишлар, вагунардан қувлаб чиқариб ташлашлар, истансаларда маҳаллий халқни масҳара қилишлар бир неча вақтлар давом этди.

Биз бир неча ўртоқларимиз билан Тошкентга келишга ва оиламиз турган ердан мардикорчиликка кетишга мажбур бўлган эдик. Устимиздаги ўзбек тўнимиз, бошимиздаги «мусулмон» тўппи билан поездга ўлтира олмаслигимиз, Тошкентга етмасдан йўлда поезддан ҳайдалишимиз турган гап эди. Биз кўз «бўяшқа» киришдик. Тужурка ва шапка жуда қулай тушди. Жонимизни қўлга олиб вагунга ҳам тушдик. Вақт кеч бўлганлигидан вагунга ўлтириб олиш қулай эди. Туртинчи класс вагунига юқори полкасига чиқиб ўринлашиб олдик. Азон отар-отмас Ховосдан ўтилди... Сирдарё истансасига келдик.

Истансаларда поезднинг келишини мўлтайиб сабрсизлик билан кутиб ётқан саллалик, тўнлик ва тўппилик кишилар истансада бўлгани каби бу истансада ҳам сонсиз-саноксиз эди. Лекин уларнинг поездга яқинлашиш, вагунга ўлтириш учун, «ҳақлари» йўқ эди. Поездга яқинлашқанлари поезд олдидан урилиб, сўкилиб ҳайдалар эдилар.

Узун бўйлик, азамат гавдалик, серсоқол бир мўйсафид елкасига хуржинини солиб олган ҳолда

жон очигида вағунга кириш ҳаракатида бўлади Хайда-ҳайда, пўшол-воғаларга қарамасдан қўлини вағуннинг қўл ушланадирған жойидан қўйиб юбормайди. Бунинг учун бундай учарлигига ҳайрон қолган баъзи бир руслар раҳмдиллик қилғулари келади ва ортиқ газабланишдан тўхтаб бошларлар.

Кўнғироқ урилди. Поезд жўнаши керак эди. Вағун ичидан эшикка чиққан қозоқ (казак) ўрис мўйсафиднинг кўкрагига тепиб юборди. Тепиш шу қадар қаттиқ зарбали эдиким, мўйсафид поезд юриб кетмакда бўлган йўлнинг ёнига чалқаси билан йиқилиб тушди.

Унинг кўзидан оққан ёши, маъюсона чеҳраси, ҳалиги ифлоснинг ғурурланиши кўкракда алам, кўнғилда газаб кўзғатар эди. Икки қўл маҳкам муштланади. Лекин, на чора, замона ҳеч нарсани кўтармас эди...

МАРДИКОРЧИЛИККА КЕТИШ

Сармоя усулига қурилган Русия ҳоқимияти мардикор олишда ҳам «тенглик» деган нарсани билгуси келмади. Мардикор олиш қонуни бўйича ҳар бир ўзига қудратли киши (бой, савдогарлар) бошқаларни ёллашқа ҳақли эди. Ишнинг оғири, «ватанга хизматнинг» зўри яна камбағаллар устига тушди. Бойлар ва бой болалари «ватан хизматида» озод қилиндилар.

Мамлакат катталари ўз маслаҳатларида (бу Тошкент ўлчовида. Бошқа жойда ҳам шу йўл билан мардикор олинган эди) бир оилада уч эркак киши бўладирған бўлса, шулардан бири биринчи навбатда борсин ва бормайдирған бўлса, ўрнига иккинчи кишини ёллаб юборсин, деган қарорға келадилар, бойлар ва уларнинг думлари, уламоларнинг бу йўлда қилган қарорлари қозғоғизга қолади.

Одам ёллаб юборилмайдирған камбағал оилалар, бойларга ёлланиб уларнинг болалари ўрнига мардикорчиликка боришга мажбур бўладирлар. Маҳаллама-маҳалла одам ёллаш, нега сен бормайсен-у, мен борамен, деган жанжаллар, одам сотиб олиш баҳоси кўтарила бошлайди. Ҳатто одам ёллаш ишида фойда қилган, яхшилаб пул ишлаб олганлар ҳам бўлди.

Биринчи партиядя кетувчилар ичида шундай йўл билан мардикорчиликка олинганлар камбағал оилалардан бўлгани каби, ёлланган кишилар ҳам оз эмас эди. Йиғи-сиғи, жанжал-сурон остида Туркистондан дастлаб жўнаш учун Тошкентнинг тўрт даҳасидан 1000 мардикор тўпланди.

Уларнинг оилаларидан ажралишлари (сабабики, уларнинг кўпи мусофирчилик, оиладан узоқ туришқа ўрганмаган эди) Тошкентни «осмонға» кўтаради. Хотин-халажларнинг йиғи-сиғиси, мўйсафидларнинг дуолари, ул вақт жадидларнинг оталари саналган Мунаввар Қорий ва бошқаларнинг «Худоё подшоҳимизни сақла» деган ашулани кўчаларда айтиб боришлари, Бадриддин Аъламуфнинг (ўлган) Николаининг сувратини кўтариб юриши хайрлашувчилар ва томошабинлар билан Тошкент кўчалари тўлқинланар эди.

Шу янги йиғилган биринчи партия 1000 кишига бошлиқлар тайинлаш учун Олмазорда палисмистр маҳкамасининг боғида бир йиғин бўлади. Шу йиғинда Убайдулла Хўжаев, Мунаввар Қорий ва бошқалар мардикорларга насиҳат қилдилар, «подшоҳи аъзамга» садоқатли бўлиш, «ватан» томонидан йўқланган бундай улуғ ишни бажо келтиришга ундадилар. Иш бошлиқларини тайин этишга ўтилди. Шу минг кишига мингбоши этилиб ўртоқ Мусахонуф (ҳозир антика управленида ишлайди) кўрсатилади. У вақтда қўл кўтариш, қарши ва тарафдор бўлиб чиқаришлар бўлмаганлиғидан қабул қилинади. Бундан кейин ҳар юз кишига юзбоши белгиланади ва мингбошига мирза этилиб мен белгиландим.

Шу минг кишини вокзал атрофида бўлган қандайдир бир казармага келтирдилар. Атрофни солдатлар ўраб олди. Кузатиб келган қариндош-уруғлар, ота-оналар ташқарида қолдилар. Минг киши орқасидан хайрлашмак учун келган бир неча минг халқнинг қайтиб кетгуси келмасдан казарма атрофида ўрнашди.

Ундан-бундан туриб боласини, ўғлини чақирган товушлар давом этди. Худди шу минг кишидан она-оталари, қариндош-уруғлари абадий ажралғандай кўринади.

Туркистондан биринчи галда мардикорчиликка жўнатиш учун белгиланган кишилар билан хайрлашмак учун келган оға-инилар, дўст-биродарлар кечала бўлса ҳам казарма атрофида ётиб қолдилар. Жўнагувчилар бир томондан бўлса, жўнатувчилар иккинчи томондан бўлиб, ойдин кечада суҳбатлашиб ўтган кунларни эслашиб узун кечани қисқартадирлар.

Иккинчи кун мардикорга кетиш учун йиғилганларни жўнатадирған кун. Тошкентнинг аскар жўнатадирған (военный) стансаси кенг майдон. Шунга қора чарм тужурка ва шундай шим кийган бир минг ўзбек йигитлари «подшоҳи аъзамга» бағишланган ашулалар, дўйи-фотиҳалар, хайрлашувлар, йиғи-сиғилар билан узатиб келинади.

Кенг майдон иккига бўлинади. Бир томонда хайрлашувчилар хотин-халаж, бола-чақа, чолу мўйсафидлар. Иккинчи томонда қаерга боришини билмай, юраклари пужиллаган, чеҳралари мотамли минглаб кишилар. Уртада милтиқли бир қанча солдатлар. Кетувчилар бутун пилотпурма бўйида иккитадан аскар каби қатор қилиниб қўядирлар. Ҳар қайси юз кишининг олдида бошлиғи юзбоши. «Ундай тур, мундай қил», деган бўлиб билар-билмас тартиб киритган бўладилар. Мингбошимиз қайдадир қолган. Нима учундир уч рангли байроғ билан мен шўппайиб олдинга чиқиб қолдим.

Гинирол Курапаткин ва бир қанча шолоб-шулобиллар мардикорлар билан саломлашиб келдилар-да, мардикорлар сафининг олдида турган менга яқин келиб гинирол Курапаткин алланамалар сўзлайди. Курапаткиннинг тўхташига сабаб ҳам, мени мардикорлар бошлиғи Мусахонуф деб ўйлағонлиғидан экан.

Аввал сизлаб сўзлашиб турған губирнатур «жаноблари» менинг оддий мардикорлардан бўлганлиғимни тушиниб санлашга бошлади ҳам:

— Мардикорлар бу ёққа (ота-оналарига бўлса керак) хат ёзганларида аҳвол яхши деб ёзинлар, — деган насиҳатни қилди.

Мардикорлар билан саломлашқандан сўнг расмий қисм тугади. Подшоҳ томонидан юборилган губирнатур жанобларининг кетатурған минглаб кишиларга қилган илтифоти фақат «издирасти»дан иборат бўлди.

Гинирол-губирнатур жанобларини кузатгандан кейин турончиларнинг ўз кишилари саналган Мусахонуф билан хайрлашмак учун у замоннинг бир қанча «оталари» вағун олдиға йиғиладурлар.

Шу вақтда мардикорлар учун белгиланган қизил вагунарлар кетувчилар билан тўла бошлайди. Мунаввар Қорийнинг қўлида бир қўлёзма — Қуръон. Атрофини ўраб олган ўз кишилари орасида туриб Мусахонуфга қараб айтган нутқида Мусахонунинг Туркистон йигитларидан 1000 кишига бошлиқ — мингбоши этиб тайинланганлиги, ватан олдида каттакон хизмат йўқланганлиги, шу хизматини яхшилаб тугатишини сўзлаб ўтади ҳам қўлидаги Қуръонни шунга далил бўлсин, деб тақдим қилади. Мусахонуф Қуръонни қўлига олиб ўпади.

Мунаввар Қорий менга нимадир демакчи бўлади. Лекин кимнингдир туртиб қўйиши орқасида оғзи очилганича сўзсиз қола беради. Менинг у вақтда турончиларга муносабатим бўлмаганлиги бунга сабаблардан бири бўлса ҳам ажаб эмас.

Биз Тошкандан жўнадик, узатиб қолғувчилар, йиғи-сигилар сонсиз-саноқсиз эди. Йўл бўйидаги одамлар бир неча истансагача узатиш учун чизилган одамлар бир қанчалаб эди... Йўл-йўлдаги Туркистондан жўнаб турган бир партия мардикорларни қарши олиш, нутқ сўзлашлар бўлади.

27 кун йўл юрғандан кейин, Маскав, ҳозирги Октябрь темир йўлидан (Маскав-Ленинград темир йўли) ўтиб, Пискув томонига йўл солдиқ ва уч кунда Пискувга бориб етдик. Истансада бизни аскарий бошлиқлар ва бир қанча томошабинлар қарши оладирлар. Аскарий бошлиқлар ичида фарб фронтининг бошлиғи гинирол Руцкий ҳам бор эди. Биз мардикорларнинг ҳолимиз қизиқ эди. Сабаби, бизлар на аскар ва на маълум ҳарбий бир интизомда эдик. Шунинг учун аскарий бошлиқлар билан қандай муомала қилишни билмас эдик. Шундай бўлса ҳам аскарлар каби сафланиб туриш, чист беришларга мажбур эдик. Мингбошимиздан тортиб, пастки бошлиқларимизга қадар бундай вақтда ҳеч қандай рўл ўйнамаслиқлари табиий эди.

Бизнинг бошлиғимиз саналган ва бизни олиб бориб фронтга яқин жойда аскарий ишга ташлаб кетиш учун Тошкентдин Жўрабек деган гинирол тайинланган эди. (Ҳозирда ҳам тирик ва Тошкент атрофида туради). Пискув вокзалидан туширғандан кейин, бизни подадек қилиб ҳайдаб Пискувнинг машҳур турмасига ўринлашдирдилар. Нима учундир, турманинг энг катта биноси бўш бўлган ва бизларни шу жойда калантарак (карантина) қилиш керак экан.

Бу турма ўзининг баҳайбатлиги билан биринчи кирган кишини қўрқитар эди... Икки-уч кун туришнинг ўзи ҳам ҳар бир кишини аллақандай ваҳима ва ҳавотирга солар эди. Шу турма ичида уч кеча ўтказиш бизларга ёмон таъсир қилди. Сўнган рух, бузилган чеҳрани яна оғирлашдирди. Бизларни бу турмага ўринлашдирганларининг сабабини кейинроқ суриштирсак:

— Бу турмани кўриб қўйинг, жиноятчиларни совитадирган ердир, — дегандек имо қилинди.

ҚИЛГАН ИШИМИЗ

Бизларни шунча кунлар судраб юриб, ниҳоят Пискув билан Рига ўртасида бўлган латишлар қишлоқлари(га олиб келган) эди. Пискувдан шу ерга қадар темир йўл бўлиб, бундан Ригагача ҳарбий йўл солиш ва бу йўлни жуда ҳам тезликда битириш керак эди. Сабабки, Ригада Русия аскарининг ҳоли ёмон бир фронт берилиб, иккинчи ерга кўчишлар давом этган ва қурол ҳам асбоблар етишмаган давр экан. Шунинг учун ҳар қайсимизни ишга ҳайдаб чиқариш, сувиқларга ўрганмаганларнинг ҳоли, аҳволи билан санашмасдан, эртадан кечга қадар ишлатиш, чарчаб-ҳориб дам олишқа ўлтиришни ўйлаган ҳар бир мардикорни солдат милтиғи билан уриб ишга солиш ва ҳақаротлар узилмасдан давом этди.

Қиладирган ишимиз бўлса, музлаган ерни бориб очиш ва шуларни иккинчи томонга кўчириш учун вагунарларга юклаш, 15—20 лаб вагунарлар лиқ тўлдирилгандан кейин йўл солинмақда бўлган жойга олиб бориб келтириш эди.

Шул минг кишига қилинган ҳаракат олти ой ичида ўша вақтнинг пули билан 200-250 минг сўмга етди. Берилган овқат, турадирган жойлар бу ҳисобга кирмас эди. Бир шаҳардан иккинчи кўчиришларни, устимизга қўйилган бошлиқлар (мингбоши, юзбошилардан ташқари) учун сарф қилинган пуллари ва бошқаларни қилган ишларимиз билан солиштириб кўрганимизда Русия хазинасига фойдамиздан кўра зараримиз кўпроқ эди...

Иш даврида Тошкандан тайин этилган мингбоши, юзбоши, мирзабошиларнинг рўли тўққиз пуллик эди. Сабабки, булардан бошқа тайин этилган аскарий бошлиқлар бор эди. Шунинг учун маҳаллий халқдан бўлган бошлиқларнинг аҳамияти қолмади. Юзбоши ва бошқалар ҳам мардикорлар билан биргалашиб ишлашга мажбур эдилар. Шунинг орқасида турончилар томонидан ишонилиб белгиланган Мусахонуф касал бўлиб кетишга ва ишчилар турончиларнинг бошлиғисиз қолишга мажбур бўлган эдилар.

Оғир кунлар, қаҳратон қишларга ўрганмаган ҳолда солдатларнинг милтиқлари зарби остида ишлашга тўғри келди.

... Бутун Русияда яшаганлар учун бўлган эркинчилик хабари бизларга ҳам бориб етди. Атрофда бўлган қўзғалишлар, намойишлар, оғиздан оғизга ўтган хабарлар бизларни ҳам шодландирди, бизларни қўзғатди.

Мардикорлар ичидан бир нечаларини (аскарий бошлиқлардан сўрамасдан) Питроградга юбориб, хизматда бўлган мардикорларни бўшатишга ҳаракат қилишга ният қилинди. У вақт Николай иккинчи Пискув истансасида подшоҳликдан воз кечган кун. Питроградда феврал инқилобининг қизиған вақти эди.

Питроградда қозоқ-қирғиз мардикорларидан ҳам вакил келган экан. Биргалашиб, маслаҳат қилиб Муваққат ҳукуматнинг ҳарбий министирига учрашни тиласак ҳам бу масала ҳақида нима учундир ер ишлари министри Шингаруф(га) боришни маслаҳат бердилар.

Шу министирни кўриш учун бир неча кун овора бўлсақ-да, кўра олмадиқ ва маҳкама бошлиқлари мақсадимизни сўраб олиб бир неча кундан сўнг жавоб олиш учун келишга қўшдилар. Қирғиз, қозоқ мардикорларидан вакил бўлиб келганлар қайтишга мажбур бўлдилар. 4-кун Туркистондан мардикорликка олинганларнинг қайтишига рухсат бўлди.

Тартибсиз сувратда ҳар ким ўз бошича қайтиш, элига йўл солишда давом этди.

«Ер юзи» журналининг 1928 йил 1-сонидан
Тешабой ЗИЕЕВ нашрга тайёрлаган

Дадахон ҲАСАН

АВВАЛГИ

ШЕЪРЛАРДАН

Туркистон

Онажоним, айтгин, тошданми бошим,
Сенинг дардинг билан тинмасми ёшим?!
Кўзимда ёшиму кўлимда тошим,
Онажоним, мен ҳам фарзанд бўлдимми?!

Нечун кўзларимга жаҳон кўринмас,
Ҳинду Чин, Эрону Турон кўринмас,
Ору номус, дину имон кўринмас,
Онажоним, мен ҳам фарзанд бўлдимми?!

Фарзандлар бор — чиндан фарзанд бўлади,
Она кучоғинда ўйнаб кулади,
Меҳрлар кўргузиб кўнгли тўлади,
Онажоним, мен ҳам фарзанд бўлдимми?!

Ўгай фарзанд бўлиб, яшаб юрдим мен,
Забонсиз тошларга бошим урдим мен,
Сенсиз не-не қора кунлар кўрдим мен,
Онажоним, мен ҳам фарзанд бўлдимми?!

Мағлуб ўғлонингман, маломат айла,
Сочларингни юлиб қиёмат айла,
Ғолиб ўғлонлардан башорат айла,
Онажоним, мен ҳам фарзанд бўлдимми?!

Темур Хўжа¹

Мажруҳ юрагимни тирнайсан нечун,
Нечун вужудимни ёққанинг-ёққан?!
Жон олғуч нолалар айлаб туну кун,
Токай кўзларимга боқанинг-боққан?!

Мунчалар бўзлайсан бўз бола бўлиб,
Ҳар тонг юрагимни юлиб олурсан.
Дилхун садоларинг ғазабга тўлиб,
Туркистон мулкига туғён солурсан.

Шундоғам чекканим ғам-ғусса, алам,
Қутлуғ туйғуларим барбод эди-ку.
Фақат сувратгинам авлоди одам,
Руҳимни маккор ёв ғажиб еди-ку.

Дунёга келибман, ичганим заҳар,
Водариг бир қултим ҳаво ютдимми?
Ўз она юртимда мосуво-бесар,
Лоақал дўстлардан вафо кутдимми?

Нетай, тополмайман бир дўсти нолон,
Кўксига бош уриб йиғлайин десам.
Наҳот, сас бермас бу замину замон,
Қоврилиб, ўзимни гоҳ ўзим есам?!

Сени топдим, дея қувончдан ногоҳ,
Наҳот, осмонларга етганда бошим —
Сен кетар эмишсан, бўғзим тўла оҳ,
Мен яна қолмишам, кўзларда ёшим?!

Наҳот, кетадирсан шавқларга тўлиб,
Наҳот, мен даллини олиб кетмассан?!
Бу мазлум масканда дардкашим бўлиб,
Ёки бир умрга қолиб кетмассан?!

Водариг «сен унда, мен ҳам бунда зор»,
Бу ҳижрон табакай бағрим тиглайди?!
Бу она Туркистон афтода-абгор,
Дунёда, айт, яна қанча йиғлайди?!

¹. Олмонияда яшаётган маллатдошимиз.

Тўмарис момонинг хобимда деганлари

Б. Х.га

Ўзлигини англамоққа уётган элим,
Ўзи қолиб ўзгаларни деётган элим,
Ёвни асраб, эй ўзини еётган элим,
Айт-чи, қачон фарзандларинг ўғлон бўлади,
Ўғлонларинг қачон марди майдон бўлади,
Бу мағлуб эл қачон ғолиб Турон бўлади?!
Қачонгача авлодларинг хору зор бўлар?
Қачонгача ўз юртинг ўзингга тор бўлар?
Қачон сенга ору номус, шиддат ёр бўлар?
Айт-чи, қачон фарзандларинг ўғлон бўлади,
Ўғлонларинг қачон марди майдон бўлади,
Бу мағлуб эл қачон ғолиб Турон бўлади?!
Ўғлон деган боболар руҳин шод этади,
Зулматларни ёриб ҳурлик бунёд этади,
Она юртин ғанимлардан озод этади,
Айт-чи, қачон фарзандларинг ўғлон бўлади,
Ўғлонларинг қачон марди майдон бўлади,
Бу мағлуб эл қачон ғолиб Турон бўлади?!
Бор баъзи нафс бандаларинг — зиёлиларинг,
Бедард аҳли хандаларинг — зиёлиларинг,
«Қўғирчоқ» шармандаларинг — зиёлиларинг,
Айт-чи, қачон фарзандларинг ўғлон бўлади,
Ўғлонларинг қачон марди майдон бўлади,
Бу мағлуб эл қачон ғолиб Турон бўлади!!

Муножот

Алам, юрагимни сира тинч қўйма,
Кемир-кемиравер тугаб битгунча.
Зулук бўлиб, қоним сўравер, тўйма,
Жоним то танимдан чиқиб кетгунча.

Мен, ахир, кимдирман, ўзинг айт, эгам,
Нега мен бандангни соме яратдинг?!
Ўзинг арш аълода шод ила хуррам,
Менинг пешонамга кулфатни битдинг?!

Барчани яратиб муҳтарам озод,
Раволар айладинг менга хўрликни.
Менга ноқислигу афтода ҳаёт,
Ёвларимга эса бердинг зўрликни.

Мен қандай чидайман яшаб дарбадар,
Бу мудҳиш беадад кулфатларингга?!
Наҳотки, бир умр оҳ уриб бесар,
Муяссар бўлмасам неъматларингга?!

Наҳот, ғар тўтилар тўрда қош қоқиб,
Бургут тоғларига бегона бўлса?!
Ҳакканинг «қилмиши» ҳокимга ёқиб,
Тўрғайнинг зорига майналар кулса?!

Чидаб бўладими фарёдлар уриб,
Темир ва зарангдан бўлса ҳам бардош?!
Алам фироқида ёнганим кўриб,
Қорайиб кетадир ҳаттоки қуёш!

Водариг, шулмикан қодир худонинг
Суйган бандасига қилган ҳиммати?!
Ватан, ватан дея умри адонинг,
Бу ёруғ дунёда кўрган ҳаёти.

Тўртликлар

* * *

Замон келур дунёда тошу тарози бўлгай,
Тарозининг бошида ҳақ ўзи қози бўлгай.
Қиш захридин дилгинам, оҳ чекма иншооллоҳ,
Сабр айла бу юртининг ҳам баҳори, ёзи бўлгай.

* * *

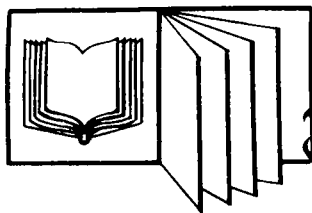
Бу дунёда устун бўлмоқ иштиёқлари,
Бир-бирларин чалиш билан банд оёқлари.
Думчасига ғалвир осган сичқон эканин,
Билсайди бу Абрацова кўғирчоқлари.

* * *

* * *

Бугун сайҳонларда қурбақалар ҳам,
Дунёга айрича қарашмоқдалар...
Сассиқ ҳовуз ичра мисоли одам,
Ўзи йўқ ватанни талашмоқдалар.

Демангиз одамни дард-ғам йиғлатар,
Ё жафокаш чархи олам йиғлатар.
Англадим, билдим, ўзим фарёд этиб
Ва дедим одамни одам йиғлатар.

Иноятуллоҳ Канбу

Баҳори дониш ёхид
бағодор ба деҳадо
хонлиқар ҳаққид қилед

Абдулаҳад АБДУЛЛАЕВ
ўзбекчалаштирган

РАЙҲОНЛАРНИНГ БАҲ ҚУРИБ ЎСИШИГА БАҲОР ЕМФИРИ
НЕҲОҒЛИК ТАЪСИР ҚИЛГАНИДАЙ, АҚЛ-ИДРОК УЧУН БАРАКОТЛИ
БЎЛГАН УШБУ КИТОБНИНГ ЁЗИЛИШ ТАРИХИ ҲАҚИДА

Буюк зотларга, илму фан ва сўз гулшанининг боғбонларига маълум бўлғайки, кунлардан бир кун завқу шавқ ва кайфу сафо, хурсандчилик ва ҳузур-ҳаловат пайтида, ердаги гул-чечаклар фалакдаги юлдузларга ўхшаш холиқнинг саховати туфайли яшил либосга бурканганда, соҳиллар анвойи гулларга безаниб Сурайё юлдузининг рашкини уйғотганда, мен дўстларимнинг илтимосига кўра саҳрога равона бўлдим ва у ерда шарбатдор булут саховатли инсонларнинг одатига кўра, кўкаламзорларни сувга қондирганлигини кўрдим. Камтар замин эса, сувдан сархуш бўлгандай, нозик қалбли кишиларга ўхшаш бағрида яшириниб ётган нарсаларни кўз-кўз қила бошлади. Баҳор наққоши новдаларни нақш ила безатди. Чаманзорларни ранго-ранг гуллар билан бежади, тонг насими боғларни келинчаклардай ясантирди, чаманзорлардаги довдарахтлар тунги шабнамлардан қониб ичдилар, баҳор шаббодаси гулларни муаттар қилиб, маъсум ўт-ўланлар ажойиб чиройлари билан Халлуҳ ва Навшод гўзалларини ҳам доғда қолдирдилар. Яшил майсазорлар орасидан оқаётган

ТАРЖИМОНДАН: Иноятуллоҳ Канбунинг эътиборингизга ҳавола этилаётган ушбу асари XVIII асрда ёзилган.

Иноятуллоҳ Канбу тахминан 1606 йилда Ҳиндистоннинг Бурхонпур шаҳрида туғилган. Шоҳ Жаҳон подшоҳлиги даврида саройда хизмат қилган. Умрининг охирида эса узлатни ихтиёр этиб, таркидунё қилиб яшаган. У 1671 йилда Деҳлида вафот этган.

«Баҳори дониш» — Урта Осиё ва Яқин Шарқ мамлакатларида жуда кенг тарқалган, маиший-афсонавий асосдаги «Тўтинома», «Калила ва Димна» каби асарлар сирасига мансуб бўлиб, мактабларда Шайх Саъдийнинг «Гулистон»и билан бир қаторда ўқитилган. XVIII асрда инглиз тилига, сўнграқ немис ва француз тилларига ўгирилган. Рус тилига профессор М.-Н. О. Осмонов томонидан таржима қилиниб, СССР ФА «Фан» нашриётида икки бора чоп этилган. Асарни ўзбекчалаштиришда, асосан, шу нусхадан фойдаланилди, лозим бўлган ҳолларда асл нусхага ҳам мурожаат қилинди.

Қиссадаги шеърларни Шоислом Шомуҳамедов таржима қилган.

сой Сомон йўлига ўхшаб кетарди, мусаввира баҳор боғ-роғлардаги сунбуллар, лолалар ва гулларни ажиб рангларга бўяди, жажжи паррандалар зумрад воҳалар устида ўз дарсини қироат билан қайтараётган талабалар монанд чуғурлашарди. Булбул боғлардаги гулларнинг қирмизи либосларини куйга солиб, минг хил оҳангда сайрай бошлади, фасл соқийси баҳор майхонасида бажонудил май сайарди. Майин шабада эсиб, яшил майсазорлар худди денгиз мавжидек чайқаларди, сунбулу райҳон баргларида муаттар ҳидлар анқирди. Арғувон япроқларидан оҳуларнинг лаблари қип-қизарди, лолалар барги эса, худди маржон ёки тўти тумшугидек алвон рангга бўялди. Баҳорга кўкаламзорларнинг латофати, қушларнинг ёқимли сайрашлари, анҳорларнинг хумор сувлари, сайроқи какликларнинг товушлари, нофармон туёқли оҳуларнинг рақслари, ола-чипор думларини ялтиратган товуслар — буларнинг ҳаммаси менга шунчалик таъсир қилдики, ғунчадек сиқилган кўнглим бирдан гулдек очилиб, майл косаси лаззат шаробига лиммо-лим тўлди. Кўпчиликнинг кўнгли ўта хушманзара чаманзорлардан мунаввар бўлди. Ва ниҳоят, баҳузур суҳбат бошланди, кўпинча бегона одамларни қовуштиролмайдиган ўнғайсизлик барҳам топди. Гўзаллик ва булбул навосига шайдо бўлган баъзи ҳамроҳларимни гуллар ва сунбуллар атри мафтун қилди. Улар гоҳ лола косасидан лаззатли шарбатлар ичишар, гоҳ ясмин ва гулларга қараб тўймасдилар. Ҳаёт мазмунини англашга интилганлар эса, табиатнинг баркамоллигини кўриб, санъаткор-холикнинг ҳунарига қойил қолардилар ва илоҳий ҳақиқатнинг оби ҳаётидан лаззатланардилар. Улар Парвардигорнинг қудратига мафтун бўлиб, унга ҳамду санолар айтиб, эс-ҳушларидан айрилгудай эдилар. Қисқаси, ҳар бири ўз табиатига яраша, келинчаклардай безанган баҳорнинг латофатидан масту аласт эдилар. Ҳаммалари дилларидаги ғам-андуҳларини улоқтириб, қушларнинг ёқимли сайрашларига маҳлиё бўлган эдилар. Ям-яшил майсалар ва бинафшалар баҳор тароватини кўз-кўз қилиб турган пайтда, ёнимизга мастона қадам ташлаб, виқор билан бир ёш, суқсурдай бараҳман келди. Унинг қошларининг саждагоҳи олдида санамлар тиз чўқар, зоҳидлар унинг муаттар зулфини зуннор қилиб тақишга ҳозир эдилар, унинг гулдай рухсорига чаманзор мажнунтоллари бош эгардилар, бинафшалар бор маҳоратларини ишга солиб унинг кокилларини тараннум қилишарди, алвон чеҳрасида жингалак сочлари эшилиб тушганди, тўлинойдек кулиб турган чеҳрасининг нурига қуёш тоқат қилолмай ерга боққан эди, ҳинога бўялган гўзал бармоқлари Мусо алайҳиссаломнинг муборак қўлларини эслатарди, ёқутдай лаблари остидаги инжу тишлари эрта тонгда кўринган Сурайё юлдузига ўхшар, унинг тишларига ҳасад қилган олмос ўз шуъласини йўқотгандай; пешонаси ақл-идрок нури билан ёришган, ундан донолик қуёши барқ уриб турарди, қомати сарв монанд, чеҳраси дарё сувига йўғрилган тўлинойни эслатарди. У хуш рафтори билан тоғ каклигига ўхшаб кетарди; қоматини ростласа, чаманзордаги сарвни шарманда қиларди.

У ёнимизга келиб ўлтирганда, барчамиз ҳайратдан лол бўлиб қолдик. Гул ва райҳонларнинг кўркидан завқланиб, чаманзордаги ажойиб дов-дарахтларнинг расмини чизаётган дўстларим мўйқаламларини бирдан ташлаб юборишиб, муҳаббат гулшанининг ёш ниҳолидан кўз узолмай қолдилар ҳамда унинг тўлин ойдек рухсорига маҳлиё бўлдилар. Гўзал ва хушқомат йигит эса, ҳамсуҳбатларини донишмандлик дурдоналарига кўмиб ташлади, — яъни донолар ва ҳаётнинг сир-асрорларини яхши билган кишиларнинг одатига кўра, хуш такаллум билан сўз бошлади:

— Гуллар ва райҳонлар атридан завқланиш, ташқи гўзалликдан ҳузур қилишлик доноларнинг иши эмас, чунки гул бир ҳафтадан ортиқ гулламайди, рухсорнинг чиройи ва бўлак бебақо гўзалликлар ўткинчидир. Оқил инсонларга беқарор кишиларга кўнгил қўйишлик, омонат нарсалар билан учрашувдан умидвор бўлишлик ярашмайди, чунки бунақанги хатти-ҳаракат мақтовга лойиқ эмас.

Шундан кейин у, ушбу ҳайратомуз қиссани ҳикоя қилиб берди. Теран фикрларнинг гуллари ўсадиган гулшанга монанд бу қиссанинг сўнгида, ёқуту гавҳарларни сочиб юборгандай, ушбу маънодор сўзларни айтди:

— Жаҳонда форс тилининг оловида тобланиб ўз ширасини йўқотмаган ҳинд тилидаги китобдан нафосатлироқ китоб бўлмаса керак, чунки у теран

фикрларнинг хуш бўйларини оламга ёйган ва шу муаттар сўз шайдоларининг орасида кенг тарқалгандир. Ва ҳеч шубҳа йўқки, хазон фасли бу теран фикрларнинг гулшанига ҳеч қачон зарар келтиролмайдди, чўлнинг ҳалокатли қуруқ шамоли бу чаманзорга ета олмайди.

Бу ҳикматли сўзлар хотирамдан жой олиб, бу тотли фикрлар дил лавҳасига ўрнашганидан сўнг, сўз усталарининг хирмонидан фақат бошоқлар йиғувчи, ақл-идрок дастурхонидан қолган-қутганларни терувчи ва донолар хизматидан тўхфа олувчи камина, яъниким хокисор банда Иноятуллоҳ, кулиб турган тўлин ойнинг маслаҳатига кўра, терган гулларимни этагимдан тўкиб, маърифат гулшанидаги чаманзорларни безашга тутиндим. Ифодаларнинг таъсирчанлиги ва ибораларнинг нафислигини гулгун чехралардан ва ўша гўзалу сарвқомат санамдан ўргандим. Фикрларнинг равшанлиги, ўхшатишларнинг мутаносиблигини ўша санамнинг шакаргуфторидан ва мукамал қадди-қоматидан қарз олдим. Келинчакларни безантирувчи аёллар сингари, сўзларимнинг сеҳргар зулфларини гажак қилиб ўриб, дўстларимнинг олдида шакаргуфторлигимни намойиш қилишга уриндим. Дилрабо ва латофатли гулшаннинг кўкаламзорларида фикр лолалари ва садбарглари ҳамда ифода гуллари ранг-баранг очилгани туфайли, мен бу қиссани «Баҳори дониш» («Билим баҳори») деб атадим, чунки бу қисса кўнгилларга ором берувчи мевали боғ, руҳий ташналикни қондирувчи чашмадир. Қиссанинг ҳар саҳифаси гўзал майсазордир, унинг ҳар бурчида теран фикрларнинг гуллари куртак ёзади. Бу китобнинг ҳар бир жумласи гулларининг соясидаги муаттар чойшаблар остида кўркам сўзлар яшириниб ётадилар. Комил ақл соҳиблари, бахтиёр кишилар, ҳақиқат ахтарувчилар, адолатдан парвариш топганлар, Оллоҳнинг инояти билан нарсаларнинг моҳиятини билишга қодир кишилар бу теран фикрлар гулшанига қадам қўйишганида, уларнинг кўнгиллари мана шу маъсум сўзлар билан ёришиб, завққа тўлганида, умидворманки, китобнинг фазилатларига эътибор қилиб, ундан нуқсонлар ахтаришмайди. Мабодо, баъзан хато ва камчиликларни сезишганда олижаноб табиатларига мувофиқ, уларни тузатишсин. Пасткаш нодонлар, ярамас аҳмоқларга ўхшаб, мени ҳақорат этишмасин, қоплон тоғ эчкисига ташлангандек, ҳужум қилишмасин, тирноқ остидан кир ахтаришмасин. Ахир, барчага маълумки, мусаввир ҳам, табиатига кўра «Одамзод заиф яратилган»¹ деган иборага мувофиқ бўлганлигидан, мўйқалам воситасида бекаму кўст тасвир чиза олмайди. Ахир, сўз ва билим дастурхонини йиғиштираётган хизматкор сўзларга мутаносиблик ва маъно беришда идрок ва ақл нечоғлик азоб чекишини яхши билади-ку. То сўз устаси юракка фикр болтачаси билан юз марта урмагунча, то у ўз жигарини фикр олмоси билан тешмагунча, теран фикрларнинг қадрига етадиган ва чуқур маъноларни тушунадиган кишиларга маъқул бўладиган сўз ёқутларини рўёбга чиқараолмайди. То фикрнинг тубсиз уммонига минг марта шўнғимагунингча ақл-идрок тахтини безайдиган шоҳона гавҳар қўлингга кирмайди. Гарчи мен, уламолар ва комилларнинг текинхўри, бир неча синиқ хумчаларни таклиф қилганим билан, улар эътиборга ва шунчалик сафсатага лойиқ бўлмаса ҳам, барибир менга душман бўлган, ҳақиқатдан юз ўгирган, гарчи ўз игна тешигини Тирдан, Тирни эса Уторуддан² фарқ қилаолмайдиган бўлса ҳам истеъдодсизлиги оқибатида танбеҳ беришга одатланганлар олдида теракнинг баргидай титрайман. Шу сабабли, адолатли, яхшини ёмондан ажратишга қодир, фикр водийси ва ақл-идрок юксаклигини қадамлаб ўлчagan ҳамда чуқур мулоҳазаларни бошидан кечирган кишиларнинг ҳимояси ва ҳомийлигига таянаман. Сўзбошидаёқ, қиссадаги сезилган нуқсонларни тузатиш тўғрисида илтимос қилишга журъат қилган эдим. Уқувчилар олижаноблик ва улуғворлик билан ўша илтимосимни инобатга олишар ва қиссанинг асл мақсади ифода қилинган муқаддимани эсда сақлашар, деган умиддаман.

¹ Куръон оятларидан.

² Тирнинг форсча маъноси Меркурий сайёрасидир, унинг арабчаси Уториддир. Муаллиф бу ерда оддий нарсаларни билмайдиганларни мазах қилаяпти.

Ҳазиналар тилсимини оча биладиган, махфий номларни фаҳмлай оладиган сеҳргарлар ушбу янги саҳифаларни қадимий ёзишмалардан кўчириб ёзиб, кейинчалик мана шу ҳолатда баён қилдилар.

Қадим ўтган замонларда бепоён ва гуллаб-яшнаган, жаннатмакон Ҳиндустон мамлакатида бир тождор яшар эди. У оламни нурга чулғаган қуёш сингари бутун ер юзини ўз амру фармони билан безатди. Подшоҳ ҳаққоният нурлари билан замин зулматини ёритар, тақдир уни шунчалик юқори мартабага кўтаргандики, мағрурликда ўзини ҳатто бешинчи Фарқдондан¹ ҳам юқори қўяр, бўлак барча ҳукмдорларни назар-писанд қилмас эди. Феруза осмон гумбази ҳам гўё унга тобедек туюларди. Тақдир унга замонанинг чавқар отининг устидан ҳам ҳукмронлик қилишни инъом этган, бахт-иқбол эса, худди асирдек, остонасига пешонасини қўйган эди.

Аммо, унинг хонадонини равшан ва мунаввар қилувчи фарзанди шамчи-роғ йўқ эди, ҳаётини шодликларга чулғувчи тирикчилик ҳузур-ҳаловатининг меваси унга насиб қилмаган эди. Шу сабабдан у ҳамшиша ғам-ғусса гирдобига ғарқ бўлиб, доимо азиз-авлиёлардан оқ фотиҳа беришларини сўрар, саҳарлари Оллоҳнинг даргоҳига нола ва муножатлар ёғдирарди.

Ва ниҳоят, азиз-авлиёларнинг узоқ дуолари туфайли тождорнинг умид гулшанида гул униб чиқди, орзу-умидларининг меваси тугди, кўнгил гўшаси хурсандчилик нурлари билан ёришди, ғам-ғуссали тунлари фароғатли тонг билан алмашди. Бошқача айтганда, унинг ҳукмдорлик осмонининг уфқида кўркам ва порлоқ янги юлдуз барқ урди. Бу юлдуз ўз нурлари билан отасининг кўнглини ва халқнинг дилини чароғон қилди. Подшоҳ бундай улуғ инъом шукронасига бошини саждага қўйиб, Худои Таолога ҳамду санолар ўқиди, мамлакат фуқаролари бўйиб кетишликлари учун, фақиру бечоралар қашшоқлик ва муҳтожликдан қутулишлари учун ҳазина эшигини очиб, неъматлардан тарқатишни буюрди.

Бу уммон гавҳарига саодатли соатда Жаҳондор Султон деб ном берилди. Отаси ўғлини тарбия қилишни қобилиятли ва моҳир энагага топширди. Бола тўрт йилу тўрт ойлик бўлганида, аҳли ислом одатига кўра, унинг ақлини камолатга етказиш ниятида билимдон муаллимга топширилди. Жаҳондор Султоннинг юксак дидини етарли тарбия қилиш учун унинг ёнига кўпдан-кўп доно алломаларни тайинлашди. Шаҳзодани давлатни идора қилиш, ҳукмдорлик, жанг илмига ва мамлакатларни забт қилишликка алоқадор ишларга ўргатишди. Қодир Оллоҳ оламни яратишда азалдан маълум зотларга истеъдод ва қобилият ато қилганлигидан, Жаҳондор Султон ҳам ўн тўрт ёшида барча фанларни мукаммал ўзлаштирди, жуда яхши тарбия топди, олийҳиммат, мард, сабру саховатли, юксак интилиш ва ниятларга тўлиб-тошган, камтар, суҳбаторо бўлиб етишди. У бақувват, довюрак, иродали, қадди-қомати келишган, аъзойи бадани мутаносиб, гапга чечан бўлганлигидан оламга машҳур бўлди.

ЖАҲОНДОР СУЛТОН ОВ ҚИЛИШГА ЖўНАЙДИ ВА ШИРИНСУХАН ТўТИНИ ҚўЛГА КИРИТАДИ

Шаҳзода салтанат соҳибларига хос табиати, туғма мардонаворлиги туфайли ов қилишга ишқибоз эди. Кўнглида бу ишга мойиллик томир ёйганлигидан, кўп вақтини ов қилинадиган ерларда ўтказарди. Кунлардан бир кун у, одатдагидек, чопқир тўриқ отига миниб, маҳрамлари билан бирга саҳродаги ёввойи ҳайвонлар ва осмондаги озод қушларни тутмакка жўнади, тўрт томонга ўргатилган жониворларни қўйиб юборди. Учқур оқ лочин осмонга парвоз қилиб каклик ва бедана тутди, оқ ва қора патлари гўзалларнинг кўзини эслатувчи шунқор эса, парвозда чангалларини ишга солиб тустовуқларни сайд этди. Кеча ва кундузга ўхшаш, ола-була, чақмоқдек тез қоплон оҳуларни овлашда эпчиллигини намойиш қилиб, тирноқларини ёввойи эчки ва буқачалар қони билан

¹ Фарқдон — арабча, Етти оғайни туркумидаги юлдузларнинг номи.

белади. Този ит, худди ажалдек, тўсатдан қулону кийикларга ташланиб, уларни жонсиз ҳолатда ерга улоқтирарди.

Фалакнинг заррин қанотли лочини зумрад саҳронинг осмони устига баланд кўтарилганда, ҳарорат кучайди. Иқбол паноҳида парвариш топган Жаҳондор Султон кун қизиғига тоқат қила олмай, саройга қайтишга буйруқ берди. Қайтиб келаётганларида шаҳзода бир латофатли ва тароватли боғни кўриб қолди. Боғдаги сарв ва шамшодлар ошиқ-маъшуклардай ёнма-ён, бир жону бир тан бўлиб турар, гул ва сунбуллар келин-куёвлардай бир-бирларининг оғушига чирмашиб кетгандилар. Ариқ бўйларидаги майсазорлар қучоғидаги сувлар гўё зумраддай туюларди, гулларга қўнган қушларнинг дилкаш нолалари чилтор садоларидан ҳам тотлироқ эди. Ҳар томондан куй-қўшиқлар эшитилар, сайроқи бўз қумриларнинг нолалари эса, жанда кийган қаландарларнинг муножотини эслатарди.

Жаҳондор боғнинг кўркамлиги, гул ва райҳонларнинг яшнаб турганлигидан ҳайратланиб, маҳлиё бўлиб туриб қолди. Сўнг, боққа кириб сайр қила бошлади. Ҳар бурчда гулларга ёнбошлаган сунбул чечакларга, бошларида гултожлар нақшланган сариқ наргисларга кўзи тушди. Ҳар бир гулнинг пойида булбуллар нола қилишар, ҳар бир дарахт шоҳида қумрилар тебраниб, дарвешлардай ғамгин куйлашарди. Анҳор ёқасида эса сарвқомат бир йигит ўтирарди. Унинг ҳумор боқишларидан санобар ҳушдан оғар, шамшод эса, худди Фарҳод Ширинга қурбон бўлишга тайёрдай, унинг ширин табассумига жон фидо қилгудай титрар эди. Йигитнинг боқишлари чаманзордаги булбулларга завқ-шавқ бағишлар, баҳорга ўхшаш хурсанд чехраси гулшандаги гулларнинг рашкини уйғотарди. Йигит қўлида гулдаста ушлаб, ошиқона куйларди. Унинг овози ҳатто, Накисонинг ¹рашкини келтирар, Барбадни ²эса хижолатда қолдиргудай эди. Йигитнинг ёнида тўти бор эди. Тўти узлатнишинлар сингари, темир қафасда ўтирарди. Унинг тумшуғида зоҳидларнинг занжирига ўхшаш болдоғи бор эди. У худди жаннатмаконлардай кўк либос кийган, ҳикматли сўзлар айтарди. Бу қуш доноликда Сулаймон ҳуд-худидан устун келар, шакаргуфторликни ҳуру пайкарлардан ўрганган эди. Қушлар тоифасидаги бу кўкқанотли фаришта оламдаги барча қушлар орасида гапга чечанликда ном чиқарган шакаргуфтор тўтиларнинг энг аълоси ҳисобланар, эзгу хатти-ҳаракатларни жаннат боғларининг кўк либосга бурканган қушларидан таълим олган эди.

Йигитнинг ҳушбичимлигию дилларни мафтун этувчи ашуласи Жаҳондорни ҳайратга солди. Жаҳондор нотаниш йигитнинг ёнига яқинлашиб салом берди. Аммо ашулага берилган йигит унга эътибор бермади, ҳатто саломга алик ҳам олмади. Бироқ, донишманд тўти, хўжасининг бепарворлиги туфайли Жаҳондорнинг чехрасида ғазаб-аломатлари пайдо бўлганлигини сезди. У одамларга ўхшаб гапириб, Жаҳондорга таскин бериш ниятида, доноларга хос бир неча калима сўз айтди. Шаҳзода бу сўзлардан ҳайратга тушиб, худди ҳайкалдай ёки ойнадаги аксдай бир неча фурсат сукутда қолди. Шу заҳоти унинг кўнглида, бу Фарҳодмонанд шакаргуфтор тўтига нисбатан муҳаббат учқунлари пайдо бўлди. Ҳаяжонидан зудлик билан қўлидаги бебаҳо ёқутни олиб ашулачи йигитга узатди ва тўтини унга инъом этишини илтимос қилди. У сабрсизликдан оловдаги темирдек қип-қизариб кетганди. Аммо йигит тўтидан жудо бўлишни хаёлигаям келтирмасди, шу туфайли Жаҳондорнинг қўлини итариб юборди.

— Эй нодон! — деб бақирди шаҳзода. — Мен шу мамлакатнинг валиаҳдиман. Бу қуш мени асир этди. Агарда бахтинг чопган бўлса, бутун бир подшоҳликнинг божига тенг келадиган мана бу ёқутни ол-у, бир ҳовуч парни менга бер, акс ҳолда пушаймон бўлурсан, ғазабимга тоқат қилаолмай, тўтини текинга берурсан.

Йигит бир дам ўйланиб, ҳукмдорлар билан баҳслашиш ўз қонингни ўзинг тўккандай гап, деган хулосага келди ва чор-ночор, тўтини Жаҳондорнинг маҳрамларига топширди. Шаҳзода хурсанд бўлиб кетди, севинчини ичига сиғдира олмай сарой томон от чоптирди. Шу кундан эътиборан у доим тўти билан бирга бўлиб, уни ёнидан жилдирмай яшай бошлади. Зийрак қуш эса, ўз

¹ Накисо — Сосонийлар шоҳи Хисрав Парвиз саройидаги чилтор чалувчи қиз.

² Барбад — шоҳ Хисрав Парвизнинг мусиқачиси.

сохибига ҳар кечаю кундуз ажойиб-ғаройиб ҳикоят ва ривоятлар айтиб берарди.

ТЎТИ МЕҲРПАРВАРНИНГ МАҚТАНЧОҚЛИГИДАН КУЛАДИ. УФҚДА БАҲРАВАРБОНУГА НИСБАТАН МУҲАББАТ ҚУЕШИ БАЛҚИЙДИ.

Тақдир бандалари доимо қисмат ҳукмининг посбонлари бўлганликларидан толедаги ҳар бир иш ўз вақтида, пайсалга солинмасдан амалга ошишини истайдилар. Одат тусига кирган тартибларга мувофиқ, ҳаётда воқеаларни қаршиликка учрамай амалга оширилишига ёрдам берувчи сабаб пайдо бўлади.

Кунлардан бир кун Жаҳондор ҳарамда гўзал канизак Меҳрпарвар билан танҳо суҳбатлашиб ўтирарди. Жаҳондор канизакнинг ойдек юзи устидаги камон қошларига тикилганча, жонон косадан муттасил май ичар эди. Кайфу сафо авжига чиққан пайтда, шаробдан масту-аласт бўлган Меҳрпарвар, тўсатдан ойнада ўз аксини кўриб қолди. У ҳар хил хаёлларга бориб, ўз жамолига маҳлиё бўлиб, кибру ҳавога берилиб, сиполикни унутиб гап бошлади:

— Эй Шаҳзода! Гарчи менинг сўзларим густоҳлик ва беадаблик бўлса ҳам, маълум муддатга давлат ишларини йиғиштириб, ҳаққоният юзасидан фикр қилиб, менга айтсанг: қудрат мусаввири менинг рухсорим каби гўзал, чиройли, мафтункор чехранинг суратини ҳаёт китобида чизаолганмикин?

Шаҳзода оғзини очмасдан туриб, тўти қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Шу заҳоти, ҳалиги гўзаллар гулшанининг юзидаги табассум гули сўнди, пешонасида ажинлар пайдо бўлди. Канизак Шаҳзодага шиддат билан яқинлашиб, деди:

— Тўти нима сабабдан кулганлигини билишни йстайман, акс ҳолда ортиқ яшашга тоқатим йўқ.

Шаҳзода тўтидан кулги сабабини айтишни илтимос қила бошлади, тўти эса бирор сўз қотмади. Шаҳзода сўрашда давом этаберганидан кейин, ниҳоят, гап бошлади:

— Эй хотин, агарда сирни ошкор қилгудай бўлсам, бундан сенга фойда бўлмайди! Яхшиси, мени мажбурлама.

Аммо қайсарлик хотинлар табиатига хос бўлганлигидан, шунингдек, бемулоҳаза ва нодон кишилар бемаъни исфаклардан қайтолмасликлари туфайли, канизак ҳам ўз илтимосида қаттиқ туриб олди. Доно қуш чор-ночор сўз хазинасидаги сукутнинг сирли муҳрини бузиб юборди ва Шаҳзода ҳам ўз чиройига мафтун бўлган хотиннинг кўнгилларига ширинсуханлик дурларини соча бошлади.

— Кулгимнинг сабаби — хотиннинг такаббурлигидадир. У ўз наздида барча гўзаллардан гўзалроқман, деб ўйлайди. Бу ёруғ дунёнинг ободлиги якка бир вужудга, ижод гулшанидаги гўзаллик бир гулга боғлиқ эмаслигини тушунмайди. Ушбу заррин сарой остида жуда кўп гулшанлар, ҳар бир гулшанда эса янада хушбўйроқ, латифроқ гуллар мавжуд. Шу яқин орада бир мамлакат бор. Бу мамлакатнинг ободлиги ва маъмурлиги сизнинг қаламравингиздаги ўлкадан юз мартаба ортиқроқдир. Шу мамлакат подшосининг Баҳраварбону исмли қизи бор. Агарда юзидаги ниқобини кўтаргундай бўлса, оламга нур сочиб турган қуёш ҳам унинг чехрасига боқаолмайди. Шавқи жамолидан гуллар ёқасини чок қилади, наргис унинг чиройин тамошо қилиб ҳангу-манг бўлиб қолади. Агарда бизнинг канизак Баҳраварбону билан ёнма-ён ўтирса, гўё қуёш нури олдида юлдузлар ёғдуси хиралашгандай ҳолат юз бериб, Меҳрпарвар унга нисбатан гул ёнидаги оддий кўкатга ўхшаб қолади.

Бу сўзларни эшитгач, канизак шундай хижолатга тушдики, ҳатто пешонасида терлар пайдо бўлди. Бирор марта Баҳраварбонунини кўрмаган Жаҳондор Султон эса, унга ғойибона ошиқ бўлиб, ўз кўнглини идора қилолмай қолди. Энди у Баҳраварбонунинг асири бўлиб қолган эди. Худди ёри билан учрашиш ниятида саҳрода дарбадар кезган Мажнундек, маъшуқасининг висолига интизор бўлур эди. У хешу ошноларини-да унутиб, фақат Баҳраварбону хаёли билан яшай бошлади.

Жаҳондор ўша тоғ каклиги чиройининг тасвирини тўтининг суханидан эшитгач, уни бирор марта кўрмаган бўлса ҳам, париваш гўзалнинг жингалак зулфи асири бўлиб қолди, муҳаббат қуши эса, унинг ўй-хаёллари шохларида ин қурди. Ҳар қанақа шубҳани улоқтириб ташлаш ва маъшуқасининг баркамоллигига ишонч ҳосил қилиш ниятида, дилрабо рассом Беназирни чақиртирди. Бу сеҳргар наққош жасминдай оппоқ қоғозларга ер юзининг, тоғлар ва водийларнинг кўринишини ниҳоятда моҳирлик билан чизар эдики, одамзод йўлнинг азобу машаққатларини унутиб, бир қарашда жаҳоннинг барча мамлакатларини кўздан кечириб чиқар, кўз олдида худди ойнадагидек, оламнинг кўркам воҳалари, кўз илғамайдиган жойлари, гуллаб-яшнаган боғлар намоён бўлар эди. У жангу жадалларни, улкан филларни, беҳисоб қўшинларни, қўшинлар сафларини, жанггоҳ манзараларини бирам аниқ ва равшан тасвирлар эдики, сувратдаги жанговар ҳаяжонни Рустам юраги билан сезиш, довюрак аскарларнинг жангини ва ботирларнинг чекинишини бемалол кўздан кечириш мумкин эди. Ложувард осмон гумбази остида замон бундай сеҳргар наққошни ҳали яратмаганди, кўҳна дунё эса, ер юзида бунақанги ажойиб рассом бор эканлигини билмасди. Мусаввир зўр маҳорат билан яратган ажойиб расмлардаги қушлар, гўё ҳализамон сайраб юборадигандек, унинг сеҳргар қалами билан тасвирланган ўт-ўланлар эса, майин шабадада чайқалаётгандек туюларди. Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, мабодо Мони ўз Арзанги билан ногоҳ қайта тирилгудай бўлса, бу сеҳргар қалам соҳибининг нафис чизиқларидан завқланиб рақсга тушиб кетар эди. Илоҳий маҳкамадаги мунши эса олиймақом санъаткор ҳақидаги ёрлиқни ўша сеҳргар мусаввир номига ёзган бўларди. Кўзи очиқ одамнинг қалби бу машҳур, мафтункор мусаввирнинг қиёфасидан ҳеч муболағасиз, санъаткорона асарлар яратадиган мазкур ижодкорнинг тенги йўқ донишмандлигини уқиб оларди.

Жаҳондор Беназирга савдогар либосини кийишни буюриб, ҳар хил қимматбаҳо ва ажиб совғаларни бериб, ўша бахтиёр мамлакатга жўнашни амр қилди. Беназир Жаҳондорнинг кўнглини ўғирлаган, унинг қалбини вайрон қилган ўша паривашнинг суратини қоғозга чизиб олиб келиши керак эди.

Беназир сафарга астойдил тайёргарлик кўриб, ниҳоят, йўлга тушди. У жуда кўп азобу уқубатлардан сўнг, ўша парипайкар падарининг юрти, фирдавсмонанд мамлакатнинг пойтахти — Мину-савод шаҳрига етиб келди.

Беназир кўпинча Баҳраварбону сайр қиладиган қаср боғининг олдида тўхтади, туялардан юкларни туширди, тойларни бўшатди ва қимматбаҳо тўхфалар билан, подшоҳни муносиб равишда табриклаш умидида саройга жўнади. Подшоҳ арзигуллик ҳадяларни кўриб бағоят хурсанд бўлди ва шохлар одатига кўра, мусофирга муносиб иззат-икром кўрсатди. Сўнг қайси мамлакатдан келганликларини, шу пайтгача бирорта савдогар олиб келмаган бунақанги ажиб тўхфалар қаерда ишлаб чиқарилганлигини батафсил суриштирди. Беназир, рости ёлғонни аралаштириб ўз юрти, унинг адолатпарвар ҳокими тўғрисида сўз бошлади. Бу гаплардан подшоҳ аввалгидан-да кўпроқ ҳайратда қолди. Беназир подшоҳ саройини ташлаб чиқиб, ўз қароргоҳига қайтганидан кейин, савдогар ва унинг нодир матолари ҳақидаги овозалар шаҳар бўйлаб барча маҳалла-кўйларга тарқалиб кетди. Беназир ҳақидаги миш-мишлар Баҳраварбонунинг канизакларига ҳам етиб борди. Улар эшитганларини офтобжамол малика билан суҳбатлашиш ҳуқуқига молик канизакларга етказишди. Беназирни олиб келиш учун фармон берилди. Аммо у, йўлда чарчаганлигини баҳона қилиб, саройга бормаи, маликага қуйидагиларни етказишни илтимос қилди:

«Сизнинг содиқ қулингиз олиб келган матолар кўпроқ подшоҳ қизининг хизматкорларига муносиб. Мен бу молларни олис йўллардаги хавф-хатарларга бардош бериб олиб келдим. Мақсадим, бу тўхфаларни шох олийҳазратларининг яқинлари қабулига лойиқ бўлган кишиларга совға қилиш эди. Малика остонасининг хокини ўпиш ниятида, йўл машаққатларини писанд қилмадим. Алҳамдулиллоҳ, орзумга эришдим. Ниятларимнинг холислиги туфайли, хавф-хатарга тўлиқ манзиллардан бехатар ўтиб кетишга муваффақ бўлдим. Ниҳоят,

шавкатли малика даргоҳига қадам босишга муяссар бўлдим. Аммо, ҳозир тойларимни ечиб, қимматбахо ҳадяларни олий даргоҳга етказишга ожизман, камина қулингизнинг яна бир адабсиз ва ноҳўя истаги бор: агарда гўзал маликаи даврон марҳамат юзасидан меҳрибончилик кўрсатиб, эртага мени ўз ҳузурига таклиф қилсалар, бу нарса менинг учун мақтовга лойиқ яхшилиқ нишонаси бўлур эди, барчамизни маликани ўз кўзи билан кўриш имконияти ила хурсанд қилган бўлур эди. Бошқача айтганда, биз гулшан райҳонлари қуршовдаги гулни тамошо қилар эдик. Малика эса, жаҳоннинг энг нодир нарсаларидан танлаб олган ажиб тухфаларни кўздан кечиришга муяссар бўлур эди. Бу билан камтарин қулингизнинг боши осмонга етар эди. Икки оламнинг бахту иқболи бўлган гўзал малика ниманики буюрмасин, бўйсунмакдан ўзга иложим йўқ».

Баҳраварбону Беназирнинг илтимосини илтифот билан қабул қилди. Эртаси кунни, нурафшон офтоб уфқ бўсағасидан мўралаб, оламни нурга чулғганида малика заррин тахтиравон келтиришни буюрди. Бу тахтиравон, гўё баҳор фаслида қуёш сузгандек товланар, кўкдаги юлдузлар ҳам унинг ёрқинлигидан хижолат ичра сўнгандек туюларди. Чаман нозанинлари сарви равон Баҳраварбону ташрифидан хижолатда қолиб, қутлари ўчиб, титрай бошладилар.

Тахтга ўтиргандан кейин малика Беназирни олиб киришларини буюрди. Бу хушxabардан Беназир гулдек яшнаб кетди ва ўз тухфаларини олиб, шамолдек елиб-югуриб, шоҳона чаманзордаги навниҳолнинг хизматиға шошилди. Малика нафис парда ортида ўтириб, хизматкорларға Беназирнинг тухфаларини олишларини буюрди. Хизматкорлар уларни бекаларига элтиб беришди. Бунақанги нодир нарсаларни кўз кўриб, қулоқ эшитмаган эди. Баҳраварбону тухфаларни кўздан кечириб, хурсандчиликдан ўзини йўқотди. Сўнг хизматкорларига буюрди:

— Агарда савдогарнинг бирор бошқа нарсаси ҳам бўлса, олиб келинглар. Хизматкорлар тахт пойини ўпиб, билганларини айтдилар:

— Савдогарнинг бахмалға ўралган, қулфланган қутичаси ҳам бор.

Малика шу заҳоти, қутичада энг қимматли нарсалар борлигини фаҳмлаб, уни очишни буюрди. Беназир айёрлик қилиб бунга кўнмади, малика эса ўз ниятида қаттиқ туриб олди. Шундан кейин, Беназир ўз нияти амалға ошганлигини сезиб, гап бошлади:

— Қутичаға беркитилган нарса — менинг ифтихорим. У подшоҳимнинг менга ишонган нарсаси. Шу сабабдан, у зотнинг рўхсатисиз очаолмайман.

Бундай жавобдан сўнг, Баҳраварбонунинг қизиқиши янада ошиб, сохта савдогардан илтимос қилишға тушди.

— Бу илтимосни бажо келтириш ваъдани бузиш ҳисобланади,— деб жавоб қилди Беназир,— аммо борлиқ жаҳоннинг ҳомийси бўлган малика қутичанинг ичидаги нарсани кўришға бунчалик қизиқар эканлар, иштиёқларига бўйсунишдан бўлак иложим йўқ. Фақат бир шартим бор: қутичанинг ичидаги нарсани маликадан бўлак ҳеч ким кўрмаслиги керак.

Баҳраварбону ниҳоятда қизиққанлигидан савдогарнинг яқинроқ келишиға, ҳатто бахту саодатниям мунаввар қилган жамолини кўришға рўхсат берди. Беназир хурсанд бўлганлигидан дунёдаги ҳамма нарсани унутиб, қуёш нурида акс этган заррадек ярақлаб ётган қутичанинг қулфини оча бошлади. Шу пайт гўзаллик осмонидаги қуёшға кўзи тушиб, лол бўлиб, ҳайкалдай қотиб қолди. Оқибат қутичани қўлидан тушириб юборди. Баҳраварбону Беназирнинг ҳолатидан ҳайратға тушиб, сўради:

— Сенга нима бўлди? Нега бехос ўзгариб кетдинг? Нега ўзингдан кетиб қолдинг?

Беназир зўр бериб фикрларини жамлаб, жавоб қилди:

— Эй салтанат осмонининг қуёши! Мен қувватдан кетиб, қариб қолганман. Шу жиҳатдан гоҳ-гоҳ мана шунақанги ҳолатға тушиб қоламан. Қарилик пайтида саломатликка путур етади.

Беназир қутичанинг муҳрини бузиб, ундан Жаҳондорнинг суратини олиб, маликаға узатди. Бу суратни сеҳрли санъати билан Беназирнинг ўзи чизган эди. Баҳраварбону шаҳзоданинг ҳусну жамолиға кўзи тушибок, ўз кўнглини идора қилаолмай, сўради:

— Бу қандай санам? Юрагим қандайдир ташналикни ҳис қилаётир...

— Бу — Ҳиндустоннинг учдан икки қисмининг шаҳзодаси Жаҳондор Сул-

тоннинг сурати,— деб жавоб қилди Беназир.— Юсуф пайғамбар ҳам ҳусну жамолда ундан ортиқ эмас. Шаҳзоданинг иқтидори ва олийжаноблигига Золнинг ўғли Рустам ҳам ён беради, муруват ва сахийликда у Ҳотам Тойни-да ортда қолдиради. Унинг шакаргуфторлиги олдида ширинсухан тўтилар ҳеч нарса эмас, хиромидан какликлар ҳам ақлдан озади. Ов пайтида қоплон сифат шиддатли, йиртқич шер қўрққанидан тулки инига кириб кетади, баҳайбат фил эса, чумоли инини ахтариб қолади. Ақл ва идрокда у Афлотунга, улуғворлик ва шону шавкатда эса, Искандар монанддир.

Баҳравар бу сўзларни эшитгач, юрагига муҳаббат уруғи тушиб, орзу чаманидан ишқ ниҳоллари униб чиқди. Аммо қизлик шарм-ҳаёси бу ҳис-туйғуларни баён қилишга монелик қилганидан, у ҳеч кимга сир бой бермади. Хотиржамлик билан Беназирдан Жаҳондорнинг суратини сўради. Аммо, Беназир маликанинг ҳолатини тушуниб, унга шундай деб жавоб берди:

— Эй маликаи даврон! Ахир мен, камтарин қулинг, бошидаёқ айтган эдимки, бу сурат садоқатимнинг гарови, мен уни ўз хоҳишимча бировга бера олмайман.

— Сенинг сўзларингга ишонмайман,— хитоб қилди малика,— чунки етарли далилинг йўқ! Ахир, сурат солинган бир парча шойи подшоҳнинг омонати-га лойиқ эмас.

— Эй гўзаллар маликаси!— жавоб қилди Беназир.— Бу бир парча шойининг қиймати тўғрисида гап борадиган бўлса, унинг баҳоси икки ё уч динордир. Аммо, суратнинг чиройига шайдо бўлган киши учун унинг маънавий қиймати бошқача:

Икки олам қийматини ўзинг айтдинг-ку,
Нархини кўтаргин, жуда оздир бу...

Бу бейтда, эй малика, бутун бир жаҳон нархига тенг келадиган сурат ҳақида гап боряпти. Сенга маълум қиламанки, Бенгалия подшоҳининг бир қизи бор. Нурафшон қуёш унинг ҳусни жамолидан нур олади. Кўпчилик мамлакатларни кезган, ҳар хил миллатларнинг дастурхонидан зиёфат еган кишилардан бўлмиш Бенгалия подшоҳи жаҳонга ҳукмдор бўлиш учун яратилган ўша бахтиёр йигитнинг саховати ва сифатларини эшитган экан. Шу сабабдан у, қизини ўша йигитга никоҳлаб бериб, шамшодни гулга пайванд қилишни истайди. Беҳад шарту шароит, қуюқ ваъдалар билан, подшоҳ мени шу суратни олиб келишликка кўндирган. Эндиликда мен, кўп машаққатлар сўнгидан суратни қўлга киритиб, бу бебаҳо нарсани улуғ подшоҳга олиб боряпман. Умидворманки, бунинг эвазига қимматбаҳо мукофот оламан ва қолган умримни ҳеч нарсасига муҳтож бўлмай ўтказаман.

Беназирнинг сўзларини эшитиб, суратга мафтун бўлиб қолган Баҳраварбону хаёл суриб кетди. «Шу йигитнинг ишқ найзаси билан юрагим жароҳатланди,— дер эди у ўзига-ўзи.— Агарда унга етиша олмасам, тирик юрганимдан кўра ўлганим афзал. Акс ҳолда, ҳаёт нашъаси ўлимдан ҳам даҳшатлироқ ғам-ғусса билан алмашади. Суратдаги йигитни бўлак гўзалга топшириб, охири нафасимгача ғам-ғусса гирдобидан қолишим ақлдан эмас. Бунинг бирдан-бир чораси бахтим хазинасининг калидини қўлдан бермасликдир. Жафо чеккан ва ёлворганларнинг истагини бажо келтирувчи Худои Таолонинг иноятдан умид қиламан. Шошмай турай-чи, фалак қархи қандай айланаркин?» Шуларни хаёлидан ўтказган малика Беназирга қараб:

— Эй, савдогар!— деди.— Сенинг муддаоинг — пул, уни кимдан олишлик сенинг учун барибир. Мана шу суратни менга сот-у, эвазига истаган ҳақингни ол. Шундай қилсанг, муродингга етасан. Эсингда бўлсин, олам тасодифларга тўла, тақдир ҳар дақиқада бизга юз хил ҳийла-найранг кўрсатади. Агарда сен, дунёдаги энг ёмон иллат — таъмагирлик ва очкўзликка берилиб, узоқдаги қуйруқдан умид қилиб, нақдидан воз кечсанг, нокасликка гирифтор бўлиб, кечаю-кундуз машаққат саҳросида овора бўласан. Еки бўлмаса бирор балога мубтало бўлиб, умидинг узилади ва борингни йўқотасан. Кейин мен таклиф қилган арзигулик маблағни ўйлаб, умринг охиригача афсус-надоматда ўтасан. Оқибат пушаймонда ўлиб кетасан. Фараз қилайлик, сен Бенгалияга эсон-омон етиб бординг. Аммо инсоннинг кайфияти ўзгарувчан бўлади. Шу сабабдан, Бенгалияга етиб борган пайтингда, балки подшоҳ сен умидвор бўлган му-

рўватни кўрсатмас? Буларнинг ҳаммаси фақат дилсиёҳлик ва афсус-надомат келтиради. Йўл машаққатлари эса, ўлганни устига тепган бўлади. Бу гапларни сенга ваъдага ишониб, нақдидан воз кечишлик ақлдан эмаслиги учун гапирдим. Мен таклиф қилган бойликлардан воз кечма, чунки сенинг ҳозирги қис-матинг турли мамлакатларда саргардон кезишликдир. Шундай аҳволга тушиб қолмагин деб, бўялган бир парча шойи учун сенга бутун бир мамлакат божини таклиф қиламан.

Хийласи парининг юрагига текканини Беназир тушунди. Аввалига ҳеч нарсадан муҳтожлигим йўқ, деб ҳар хил баҳоналар кўрсатиб айёрлик қилди. Кейин гўё аранг кўнгандек бўлиб, саховатли маликадан жуда кўп дуру гавҳарлар ва оқчалар олди. Беназир маликага суратни бериб, суҳбат давомида унинг қиёфасини дилига жо қилди.

Маликадан рухсат олиб, ўз маконига қайтганидан кейин, Беназир зудлик билан сеҳргар мўйқаламини кўлга олиб, Баҳраварбонунинг ажойиб ҳусни-жамолини қандай бўлса, ўшандоғича шойи матога туширди. Сурат шундай жозибали чиқдики, гўё уни тақдир қалами билан холиқнинг ўзи чизгандек туюларди.

Мақсадига эришган айёр Беназир, берилган топшириқни бажариб, Баҳраварбону билан хайрлашиб, қанот боғлаб ўз мамлакатига жўнади ва оз фурсатда шаҳзоданинг ҳузурига етиб келди.

БЕНАЗИР МОҲПАЙКАР БАҲРАВАРБОНУНИНГ СУРАТИНИ ОЛИБ, МИНУ-САВОД ШАҲРИДАН ҚАЙТИБ КЕЛАДИ. ЖАҲОНДОРНИНГ ЮРАГИДА ЯНГИТДАН МУҲАББАТ АЛАНГАЛАРИ ЛОВУЛЛАЙДИ ВА У ТЕЛБАЛИК САҲРОСИДА САРГАРДОН БЎЛАДИ.

Беназир Жаҳондор тахтининг остонасини ўпиш шарафига муяссар бўлганидан кейин, лозим эҳтиромлар кўрсатиб, Баҳраварбонунинг суратини шаҳзодага топширди. У, бу сурат!.. Фалакнинг пардаси ортида минглаб нурафшон санамлар мавжуд бўлса-да, бунақангисини у тушида ҳам кўрмаган эди. Бу кўҳна дунёнинг наққоши бундай ажойиб суратни бирор марта ҳам чизмаган эди. Яшнаган чаманзорга ўхшаш бу гўзалга одамларнинг кўзи тушганда, бошларидан гуллар сочилгандай туюлар, кишини ақлдан оздирувчи бу чеҳрага завқланиб қараганларида, тафаккур косаси майга тўлиб-тошгандай бўлар эди. Агарда бу паривашнинг суратини наққош чизган бўлса, наққошнинг мўйқалами нарғисдек гулларди. Суратдаги булбул ўша сеҳргар санамнинг гулгун чеҳрасини кўрса, жон кириб, суратдан учиб кетарди.

Шаҳзода кўнгил хуши бўлган маликанинг суратига кўзи тушибоқ, маъшуқасининг ишқида қайғу-ҳасрат водийсида кезган Мажнундек дарбадарликка йўлиқди. Муҳаббат шаробидан масту аласт бўлиб, ҳушидан кетиб, тахтдан қулаб тушди.

Хизматкор ва маҳрамлар унинг ҳолатини кўриб, ташвишга тушдилар. Баъзилари табибга шошилдилар, бошқалари эса унинг юзига гулаб сепа бошладилар. Беназир, шаҳзоданинг юрагидаги дарддан хабардор бўлганлиги туфайли, унинг атрофидаги барчани қувди, шаҳзодани ўз бағрига олиб, ҳушига келтирди ва яна тахтга ўтқазди. Аммо, бечорага энди ҳеч қанақа тасалли ёрдам бераолмас эди. Шаҳзода беихтиёр ёқасини чок қилиб, телбанамо бўлиб қолди. У ишқ йўлида номус ва иродасини йўқотиб, санамнинг суратидан кўзини узмас эди. Шаҳзода ақлдан озди, оқибатда сири ҳаммага маълум бўлиб, барча гўшаларга тарқалди.

Подшоҳга бу тўғрида яқинлари хабар беришди. У ғам-алам андуҳида ўғлини ёнига чорлаб, подшоҳона йўл-йўриқлар дуруни сочиб, панд-насиҳатлар қила бошлади. Аммо, Жаҳондорнинг қуроқлари кар, доно маслаҳатлар юрагига бориб тегмас, тобора телбалик саҳросига чекиниб, қонли ёшлар тўкиб, ўғитларга асло эътибор бермас эди. Подшоҳ ўғлининг аҳволини кўриб чуқур ўйга ботди ва қатъий иродали вазирларию доно маслаҳатчиларини ёнига чақириб, улардан бу чигал тугунни ечишни илтижо қилди. Улар ҳар хил хийланайранглар ўйлаб топа бошладилар. Лекин бунақанги ишлар ҳеч қанақа фойда бермади. Шаҳзода кундан-кунга қайғу-алам оловида ёнар, юрагида телбалик ўти авж олар эди. Моҳир табиблар ва тажрибали зотлар шаҳзоданинг дар-

дига даво топиша олмаганидан кейин, бошқа донишмандлар чорланди. Улар телбалик тахтини ўзига муносиб кўрган шаҳзодага ақли ноқис хотинларнинг бевафолиги ва беқарорлиги тўғрисидаги ажиб ҳикоятларни кечаю-кундуз айтиб беришни маслаҳат қилдилар. Балки шундай ҳикоятлар шаҳзоданинг дардига шифо бўлар, деб умид билдирдилар.

Биринчи ҳикоят

Подшоҳнинг доно ва зеҳни ўткир яқинларидан бири ширинсуханликка зеб бериб, нафосат билан сўз бошлади:

— Жаҳонда бир навқирон касиб яшар экан. У жуда кўп молу-дунё орттириб, ниҳоятда бадавлат бўлиб кетибди. Тенгқурлари орасида куч-қувват ва довюрликда унга тенг келадигани йўқ, мардлик ва жасоратда барчадан устун турар экан. Сахийлик ва олийжанобликда, хушхулқ ва гўзалликда барчани ортда қолдирган экан. У тоғасининг чиройли қизига уйланган бўлиб, хотинини жону дилидан севар, шу туфайли, бирор кун ундан айрилиқда яшай олмас экан. Доимо хотинининг барча эркаликларини бажо келтиришликка ҳаракат қилар, унинг орзу-истакларини ҳамма нарсадан юқори қўяр экан. Хотини ҳам эрининг ишқ занжирига маҳкам боғланган бўлиб, унинг ишқ ўтида ёнар экан. Хотин, асирадек, кечаю кундуз эрининг кўнглини олишга уринар, агарда эри тирикчилик ваҳждан уйдан чиқса — ахир, оламда бу ҳамма учун зарурат ҳисобланади, — телбалик майини ичгандек, тўхтамай кўз ёшларини тўкар экан. Шаҳарнинг барча чорраҳа ва кўчаларида уларнинг бир-бирига бўлган муҳаббати ва садоқати, бахтиёр ҳаёти тўғрисида гапиришар экан.

Эр ов қилишни яхши кўрганлигидан, кўпинча саҳрога жўнар экан. Кунлардан бир кун йигит ўша вилоят ҳокимининг укаси билан дўстлашиб қолибди ва бу дўстлик мустаҳкамлана бошлабди. Ҳокимнинг укаси ўзининг янги дўстининг уйига тез-тез кириб, у билан май ичадиган бўлибди.

Ниҳоят, кунлардан бир кун ҳокимнинг укасининг нигоҳи дўстининг хотинига тушибди. Кўрнамак шайтон васвасасига гирифтор бўлган бу йигит ўша заҳоти, унга кўрсатилган меҳмоннавозлик ва ишончни унутиб, шаҳвоний нафсга берилиб, уни йўлдан уришни, қўлга олишни ўйлаб қолибди.

У ҳимматли аёлларни йўлдан уришни ўзига касб қилиб олган маккор қўшмачи хотинга мурожаат қилиб, дўстининг хотини ёнига киритибди. Кампир бу гўзал аёлни аврай бошлабди. Аёл аввалига кўнмабди. Аммо хотинлар табиатида садоқат ва тўғрилиқ нишонаси бўлмаганлигидан, у эрига бўлган муҳаббатини поймол қилиб, қалбининг лавҳларидан меҳру вафо ҳарфларини ўчириб, хиёнатга юз тутибди. Ўз ор-ҳаёсинию эрининг номус либосини чокчокидан сўкиб, йўл ўртасида очиқдан-очиқ разолатга берилиб кетибди.

Бирмунча фурсат ўтгандан кейин, кўни-қўшнилар ярамаб хотиннинг қилмишларини сезиб қолишди. Хотиннинг дилига ўлим хавфи даҳшат солди. У феъл-атворининг бадбахт ва ярамаслиги сабабли, ўйнаши билан бирга қочиб кетишдан бўлак илож тополмади ва бу тўғрида ўйнашини хабардор қилди. Муртад ўйнаши, ишнинг бунақанги тус олишини омаддан деб билиб, ўз дўстига хиёнат қилишга қарор этди ва қулай фурсатни кута бошлади.

Кунлардан бир кун эр, одатдагидек овга жўнади. Саҳрода оҳуга кўзи тушиб, унинг кетидан қувиб кетди. Шикорга қизиқиб, хотинининг ота-оналари яшайдиган қишлоққа келиб қолди. Қишлоққа кирверишда ўлжани қўлга киритди. Бу пайт қуёш уфқ ортига чўккан эди. Овчи чарчаганлигидан уйига қайтиб кетаолмади. У қишлоққа кириб, қайнотасининг уйида тунаб қолди. Оҳу гўштидан бир парчасини кесиб олиб, қолганини уй эгаларига берди. Овқат пайтида ҳеч нарса емади. Уй эгалари куёвнинг овқат емаганидан хафа бўлишиб, бунинг сабабини сўрашди.

— Шуни яхши билингларки, — жавоб қилди куёв, — қизларингга менинг муҳаббатим чексиз. Бирга яшаган пайтимиздан бери, бирор марта алоҳида овқатланганимиз йўқ. Севганимдан йироқда маза қилишликка кўнглим бормайди. Шунинг учун, мени маъзур тутинглар ва хафа бўлманглар. Мана бу бир парча гўштни хотинимга олиб қўйдим. Агар тақдир насиб қилса, эртага унинг ёнига қайтиб, биргаликда дастурхонга ўтираимиз. Ана шунда унинг қалам қоши учун май ичаман.

Ярамас хотиннинг ота-оналари куёвларининг сўзларидан хурсанд бўлишди. Соддадил эр эса, хотинидан хавотирланиб, тунни кунга улади.

Ярамас ва бераҳм хотин эрининг уйда йўқлигини разил ўйнашига хабар қилди ва тунда уйни ёқиб юбориб, шамолдай учқур отларни дарвозанинг ёнига ҳозирлаб қўйди. Бирор соатдан сўнг, ўт зўр аланга олиб, ёнғинни ўчиришга одамларнинг қурблари етмай қолганда, хотин гўё ваҳимага тушгандай, уйига кириб, қайнонаси ва хизматкорларни уйғотди. Улар уйдаги бор нарсаларни зудлик билан ташқарига олиб чиқа бошладилар. Пайтдан фойдаланган хотин дарвозадан ташқарига отилиб, отга миниб, севиклиси билан бошқа шаҳарга қочди. Шаҳарда жойлашиб олгандан кейин, шаҳвоний нафсларини қондириб, шармандаликни бўйинларига олиб яшай бошладилар. Бошқача қилиб айтганда, бузуқлик кўчасига кириб кетдилар.

Уйдагилар ёнғинни ўчиришганда, қайнонанинг эсига келини тушди. Ваҳимага тушиб, ҳамма ёқдан уни ахтара бошлади. Аммо, келин бамисоли Анқодек ғойиб бўлган эди. Шундан кейин қайнона келиним уй билан бирга ёниб кетибди, деб ўйлаб, йиғлай бошлади.

Бу орада ҳижрон алангасида куйиб ёнган эр ёрқин умидлар билан қайтиб келса, уйи ёниб кулга айланибди, онаси мусибат хокини бошидан сочиб йиғлапти, хотини эса дом-дараксиз йўқолган. Қути ўчиб, хизматкорлардан сўради:

— Нима воқеа рўй берди? Қани менинг уйим?

Хизматкорлар ёнғин ҳақида сўзлаб, бекалари ёниб кетганлигини айтишди. Уларнинг сўзини эшитиб, йигит чуқур қайғуга ботиб, аламли кўз ёшларини тўқди.

Бироз ўзига келгач, марҳуманинг суяқларини ёнғин куллари орасидан топиб, уни дафн қилишни буюрди. Аммо қанча ахтармасинлар, ярамас хотиннинг жасадини топишаолмади. Эр жудаям ҳайрон бўлиб, ўйга ботди: «Нима сабабдан хотинимнинг бирор нишонаси қолмайдийкин? Агар ёнғинда куйганда, куллар орасида бирор устихони топиларди. Одамзод ёнғинда бутунлай куйиб, ундан ном-нишона қолмаслиги мумкин эмас-ку. Ёки... Хотиним қандайдир ҳийла ўйлаб топиб, номусимнинг уйини куйдирганга ўхшайди». Йигитнинг юрагига шубҳа ва гумонлар тушиб, ўша заҳоти ҳокимнинг укаси уйига жўнади. Борса, хўжайин ярим кечадан бери йўқ, деб айтишди. Шундан кейин эр, бадбахт хотини номусини поймол қилиб, шармандаликка юз тутиб, ҳокимнинг укаси билан қочиб кетганлигини тушунди.

У ўша заҳоти хокисорлик либосини кийиб, худди дарвешдай, йўл юрса ҳам мўл юриб, хотинини ахтаришга тушди. У жуда кўп шаҳар ва қишлоқларда бўлиб, ниҳоят нопоклар яширинган шаҳарга келди. Иттифоқо, хотини ўйнаши билан жойлашган уйнинг олдига келиб тўхтади. Худди шу пайтда уйдан бир хизматкор аёл чиқиб келди. Йигит, аёл гапга оғзини очмасдан туриб, ундан суриштира бошлади:

— Беканг нима қиялпти?

— Хуштори билан кайфу-сафо қиялпти.

— Беканга эрингиз дарвоза орқасида турибди, деб айтгин, — буюрди йигит. — Агар сен бу тарафларда ўз ихтиёринг билан юрмаган бўлсанг, дарров бўл, вақтни қўлдан бой берма, дегин.

Соддадил хизматкор шошилич уйга кириб, хотинга эрининг сўзларини айтди. Шунда бу шарманда ўзини йўқотиб, ранги оқариб кетди. Деразадан мўралаб, гадоилар либосидаги эрини кўрди. Хотин шошиб хушторининг ёнига бориб, эри келганлигини айтди ва фурсатни бой бермай, қочишни таклиф қилди. Ярамас ўша заҳоти хотинни уйдан олиб чиқиб, шамолдай учқур отларга миндирди ва ўзининг иккита ишончли хизматкорларига, хотинни бўлак шаҳарга олиб бориб, ҳеч кимнинг хаёлига келмайдиган хилват жойга яшириб қўйишни буюрди.

Хотин деразадан мўралаганда, эр уни таниган эди. Хотин деразадан ўзини олгандан кейин, уй сув қуйгандай жимжит бўлиб қолди. Шармандаликнинг боиси хотини эканлигини у энди тушуниб етди. Йигит, уйнинг иккита дарвозаси бўлса керак, балки ярамаслар бошқа дарвозадан қочиб кетишар, деган хаёлга борди. У тезда уйнинг орқа томонига ўтиб, учқур отнинг устидagi хотинига кўзи тушди. Иккита эпчил ва шахдам хизматкорлар отнинг жловини ушлаб туришар, хотин эса от чоптириб кетишга тайёр турар эди. Эр шошилич олдин-

га отилиб, ўткир қиличини яланғочлаб, хизматкорлардан бирини ерга қулатди. Иккинчиси эса, жонини сақлаш ниятида жуфтакни ростлаб қолди. Шундан кейин, довюрак эр хотини минган отнинг жиловини ушлаб, иккинчи отга ўзи миниб, кадрдон шаҳрига қараб жўнади.

Улар ўз шаҳарларига кириб боришгандан кейин, эр одамларнинг кўзига кўринмаслик учун бир боққа кириб тўхтади. У тунда ҳеч кимга билдирмасдан хотинини нариги дунёга жўнатиб, кейин уйига қайтишни ният қилган эди. Йўл азоблари ниҳоятда чарчатганлиги сабабли, эр бироз дам олиш учун ёнбошлаб, нонкўр хотинига оёқларимни уқалаб қўй, деб буюрди. Шу пайт, худди қароқчилар пистирмадан чиқиб карвонга ташлангандек, эрнинг кўзларини уйқу босиб, ақлини ўғирлади. Пешонаси шўрлигидан, у оёқ-қўлларини узатиб, барча қийинчиликдан халос бўлдим деган ниятда пинакка кетди. Аммо, фалак кажрафтори кишини ҳар дақиқада янгидан-янги кутилмаган ҳодисаларга дучор қилади. Бўлиб ўтган воқеадан хабар топган ҳокимнинг укаси худди шу лаҳзада боққа кириб келди. У рақибининг маст уйқуда ётганлигини кўрди. Фурсатни қўлдан бой бермай, қиличини қинидан суғурди. Шу пайт бетамиз хотин хушторини бу ишдан қайтара бошлади:

— Бу бахтиқаро, дўзахга осонгина равона бўлишга муносиб эмас, у энг оғир азобларга сазовор. Бу дунёда унга яхшилаб азоб бериш керак, кейин то қиёматгача жони азоб-уқубатдан чиқмаслиги учун, оёғини осмондан қилиб дўзахга жўнатиш лозим.

У хушторига эрининг қўл-оёғини арқон билан маҳкам боғлашни буюрди. Шу пайт эр уйқудан уйғониб, ўлим ёқасида турганлигини пайқади. У ўзининг бепарволиги ва бефаросатлигига лаънатлар ўқиди. Аммо тақдир тақозосидан қочиб қутулиш мумкин эмаслигини билиб, тақдирга тан берди. Шарманда хотин эса, ўз қўли билан дарахтнинг баланд шохига арқон ташлаб, эрининг оёғидан осиб қўйди. Ярамас хотин эрининг олдида хушторининг қучоғига ташланди ва гулоб ичиб, кайфу-сафога берилди.

Хотин хушторига тинмай қирмизи шароб тутиб, унинг ташналигини ёқут лабларидан бўса бериб қондирар эди. Ниҳоят, қизғин қучишлардан масту-аласт бўлган хотиннинг юзлари қизарди, зориқиб кутилган онлар келганлигидан, ўз хоҳишини қондиришини илтимос қилиб, севганига қўлларини чўзди.

— Учрашув лаззатини тотадиган ва бедаво эримнинг томоғига ажал оғусини қуядиган фурсат келди, — деди бу лаънати маккора. — Токи у рақибининг тантана қилганлигини кўриб, аламзадалик азобини тотиб кўрсин. Кейин уни ҳар хил азоб-уқубатлар билан қийнаймиз, бошини кесиб кўкрагига қўямиз.

Шундай қилиб, бу бефаросат хотин шайтоний ҳирсларга ва бузғунчилик уммонидаги жинояткордана истакларига эрк бериб, қабиҳ гуноҳга берилди. Гарчи эр, энг даҳшатли азоб-уқубатларни бошидан кечирган бўлса ҳам, бунақанги расвогарчиликни кўриб, Худои Таолога илтижо қилишликдан бўлак илож топаолмади.

Бу орада роҳатбахш ичимлик фосиқларни хушдан оздириб, улар шум қисматларига лойиқ мудроқ уйқуга кетдилар, шароб тўлдирилган коса эса ёнларида қолди. Оёғидан дарахтга осилган бечора эр шу ҳолатда фосиқларни кузатар, аммо улардан қасос олишнинг иложини қилолмас эди. Шу пайт, Худои Таолонинг амри билан дарахтнинг юқори шохидан кўзойнакли қора илон ўрмалаб тушиб, эрнинг баданига чирмашди-да, бечоранинг оғзига яқинлашиб, бақрайиб қараб тураверди. Хавф бехос ўлимдан ҳам даҳшатлилигидан, эр титраб-қақшаб дилидан ўтказди:

«Субҳонллоҳ! Қандай кутилмаган балоларга учрадим-а... Қўл-оёғим арқон билан боғланиб, оёғимдан дарахтга осилдим. Ҳозиргина бировга айтиб бўлмайдиган ишларни ўз кўзим билан кўрдим. Энди эса, камлик қилгандек, рўпарамда манаву ажал деви ҳам тебраниб турибди. Бунинг афт-ангориёқ одамни ҳалок қилади. Қолаверса, у ҳар дақиқада мени чақиб ўлдириши мумкин! Қандай нолойиқ ишлар қилдимки, Худои Таоло бундай жаҳаннамий азоб-уқубатларга гирифтор этди? Бир неча дақиқалик умрим қолди, бундан кўра ўлим афзал, чунки илон, шубҳасиз, қазоим етган пайтдаёқ захар сочиб, жонимдан жудо қилиш пайида. Агар қисмат дафтарига ўз ажалим билан эмас, балки шундай шармандалик билан нариги дунёга жўнашим ёзиб қўйилган бўлса, бошқа илож йўқ. Аммо бу фоний дунёни, бу ғам-ғусса маконини тарк

қилаётган пайтимда, манави иккала ярамастар қўлимдан қутулиб, эсон-омон бир-бирларига қўшилишса, рақибим менинг устимдан тантана қилса, инсофдан эмас-да, ахир. Мен бундан афсусланиб, гўримда ўтли оҳлар тортаман, қабримдан кўтарилган дарду-алам дудлари осмону фалакка етади».

Балога гирифтор бўлган эр шу гапларни кўнглидан ўтказиб турганда, бехос илон ерга ўрмалаб тушди. Секин анави иккала фосиқларнинг ёнига борди ва уч марта уларнинг атрофидан айланиб, ғазаб ва даҳшат билан вишиллади. Кейин май тўлдирилган косага яқинлашди. Май ҳидини сезиб, бошини юқорига кўтарди. Шишган бўйнида ғазаб терлари пайдо бўлди. Кейин, май тўла косага кўк-сарик рангли бирнеча томчи заҳар солди. Сўнг яна оёғидан осилган эрнинг ёнига ўрмалаб бориб, аввалги сафардагидек, баданига чирмашиб олди ва эрга ҳамдардлик билдиргандек, шишган калласини эрнинг оғзи олдида тутиб турди, кейин қаердан келган бўлса, ўша ёққа ўрмалаб кетди.

Эр бундай мўъжизани кўргандан кейин, қодир илоҳнинг ишлари маъноси-га етолмай, бу косада ҳикмат шароби жўш уришини, фалак кажрафтори яна янги ўйинлар кўрсатишини хаёлга келтирмасдан, ҳайрат гирдобига чўмди.

Бирор соат вақт ўтгандан кейин, ҳокимнинг укаси қаттиқ уйқудан уйғониб, фароғат тўшагида осойишта ухлаётган севгилисига, унинг ёнидаги шароб тўла косага кўзи тушди. Кайфи тарқалганидан, у бир лаҳзада косадаги маъшум ичимликни охиригача ичди. Ажал оғуси ўша заҳоти унга таъсир қилди, энди у жаҳаннам шаробидан масту аласт бўлган эди. Бироз фурсат ўтгандан кейин, анаву фоҳиша ҳам уйқудан уйғониб, хуштори мангу уйқуга кетганлигини кўрди. Хотин ортиқ қайғуга тушиб, ким хушторининг оғзига мудҳиш заҳар қўйганлигини, нечун у ҳаётдан кўз юмиб, ўлим чангалига тушганлигини билалмасдан, ҳайрат уммониға ғарқ бўлди. Бир зумда умид қирғоғидан умидсизлик гирдобига қулади, кайфу сафо гуллари мусибат тиконлари билан алмашди. Хотиннинг қабиҳ вужудида қаҳру-ғазаб уйғонди. Ҳаддин ортиқ жаҳолатдан хушторининг қиличини қўлиға олиб, бир зарб билан эрини нариги дунёга жўнатиш ниятида, унинг ёниға борди. Эр буни кўриб, қўрқиб кетди. Унинг қўл-оёғи боғланган, оёғидан дарахтға осилганлиги туфайли ҳозирги аҳволи мушук олдидаги сичқондан ҳам баттарроқ эди. Бошқа чора бўлмаганлигидан, у ўзини паст олиб, ялина бошлади.

— Ўзингни бос, бироз сабр қил, — деди эр, — икки оғиз сўзимни эшит. Рози бўлсанг яхши, акс ҳолда, билганингни қил.

Хотин қиличини тушириб:

— Эй, бахти қаро! Сени дорға осийш лозим. Гапир, нима истайсан? — деди.

Фалокат тузоғиға тушган эрнинг, хотинини мақташ ва ўзини камситишдан бўлак иложи қолмаган эди.

— Нимаики содир бўлган бўлса, — деди у, — сенинг айбинг билан бўлган эмас, бунга имонийм комил. Модомики, қисмат котиби пешонамға шундай шармандаликни ёзиб, муҳрлаб қўйган экан, толеимда шунақанги кўргуликлар бор экан, сендек соҳибжамол паридан хафа бўлишлик — аҳмоқлик. Сенга зиён етказмаганимдан кейин, мени ўлдиришдан нима маъно бор? Зиён-заҳмат етказмайдиган тирик жоннинг қонини тўкишдан не наф? Агар кўнгил берган хушторинг ўлим қаъриға кетмаганида, унда мени ўлим алангасида куйдирсанг бўларди. Энди, хушторингни ширин жони бу дунё билан хайрлашиб, худонинг жаннатига раво бўлгандан кейин, узримни қабул қилишинг лозим. Ўзинг яхши биласанки, агар устимға осмон йиқилиб тушганда ҳам сўзимдан қайтмайман. Агарда илгаригидек менға лутф кўрсатиб, меҳрибончилик қиланг, аввалгидан ҳам кўра кўпроқ илтифот кўрсатаман, сочингни бирор тукиға ҳам зиён етмайди. Ҳар хил мусибатларға тўлиб-тошган бу оламда, ошиқу маъшуклар ўртасида бунга ўхшаш жуда кўп мусибатлар содир бўлади. Бундай аҳволға тушган битта сен эмас. Модомики шундай экан, тақдир иродаси билан бўлиб ўтган ишлар учун сендай нозаниндан қасос олиш менға ярашмайди.

Мумкин ул зулфинг хатолар қилди кўп,

Ҳинду хол жонға жафолар қилди кўп.

Ғамзанг ўқидин дилимда ёралар,

Жону жонон можаролар қилди кўп.

Хотирим ранжитмагил, соф май кетир,
Бекудурат дил сафолар қилди кўп.

Бу таъсирли сўзларга учган хотин эрининг қўл-оёғини ечиб, уни ўлим хавфидан халос этди. Кейин оёғига йиқилиб, гуноҳларидан кечишликни илтижо қилди. Эр берган қасамини бузмади, хотинини жонидан жудо қилмади. Омон қолганлиги учун Худои Таолонинг даргоҳига шукрлар бажо келтириб, уйига қайтди. Кейин, бу дунёнинг нозу неъматларидан кечиб, тор ва қоронғу ҳужрани ихтиёр этиб, Оллоҳга тоат ва ибодат қилиш билан машғул бўлди.

— Эй, шаҳзода! — деб сўзини охирига етказди ҳикоя қилувчи, — Хотинларнинг ҳуснига алданиб, телбалик водийсида саргардон бўлишлик, икки кунлик дунёда ором-осойишталикни абадий азоб-уқубатлардан афзал кўришлик ақлдан эмас. Доно ва илмли кишилар бунақанги феълу атворни ҳеч қачон маъқул кўрмайдилар, чунки гўзалларнинг чеҳралари садоқатнинг хушбўй ҳидларидан бенасибдир, уларнинг ташқи қиёфаси эса, кўринишидан чиройли бўлган бемаза қовоққа ўхшаш — кўнгилсиздир.

Иккинчи ҳикоят

Ҳикоят қилишларича, кунлардан бир кун бир неча дўстлар боғда базм-суҳбат қуришмоқчи бўлишибди. Кайф-сафо ва гашт қилишлик учун ҳамма нарса муҳайё эди. Дўстлар вақт қандай ўтаётганлигига парво қилмай, хурсандчилик қилишар ва хуш суҳбатлар қуришиб базмларини гуллатишарди. Базм авжи қизиган пайтда, уларнинг ёнига бир нотаниш йигит келиб салом берди. Дўстлар суҳбатларига халал етказганлиги учун, йигитнинг саломига илтифотсиз жавоб қилдилар. Фаҳм-фаросатли йигит аҳволни дарров тушунди, хижолат бўлганлигидан пешонасини тер босди ва улардан нарироққа бориб ўтирди.

Бироз фурсат ўтгач, йигит хаёлчан нигоҳини ердан узди-да, сўзлар хазинасининг сукут тилсимини очиб юбориб, ҳовуч-ҳовуч шоҳона дурлар ва нодир тошларни суҳбатдошлар орасига соча кетди ва дўстлар юзидаги норозилик гардларини нозик фикрларнинг шаффоф сувлари билан ювди. Меҳмонларнинг дилларини илиқ сўзлар билан эритди. Унинг майин шаббодадек хуш суҳбатидан, турли-туман қиссалари, ёқимли ҳазил-мутойибалари ва нозик аскияларидан яна кайфиятлари чоғ бўлди. Йигит базм қилаётганларнинг кўнглини шунчалик очдики, алҳол унинг пайдо бўлишини яхшиликка йўйиб, жонудиллари билан суҳбатлаша кетдилар.

Бу йигит ниҳоятда хушрўй, аммо юзининг бир томонида чандиғи бор эди. Шунга ишора қилиб, суҳбатдошлардан бири сўради:

— Сизнинг ширин гуфторингиздан кўнглимиз гулдек очилди. Аммо, юзингиздаги анави чандиқларнинг маъносига тушунмаяпмиз. Агар беадаблик бўлмаса, бунинг сирини билмоқчи эдик, токи кўнглимиздаги шубҳалар барҳам топсин.

Дўстлар қайта-қайта илтимос қилишаверганидан кейин, йигит ноилож, сўйлашга мажбур бўлди.

— Бу воқеа, — деди у, — асли арзигулик бўлмаса ҳам, сизларни хафа қилмаслик учун айтаман. Бундан йигирма йил олдин бир ҳокимнинг қўшинида хизмат қилар эдим. Бир куни бир неча яқин дўстларим билан сайр қилиш учун хурмозорга жўнадик. У ерда жуда ҳам баланд бир хурмо дарахти бор эди. Ундаги хурмолар ғоят ширин, тотли ва мазали эди. Аммо хурмолар шунчалик баландда эдики, бирортамизнинг бўйимиз етмасди. Орамиздаги йигитлардан бирортаси бундай баланд дарахтга чиқиб, хурмо узишга журъат қилаолмади. Ниҳоят, эпчиллигимни ҳисобга олиб, дўстларим мендан илтимос қилишди. «Биз ўша лаззатли хурмолардан тановул қилишни истаймиз, — дейишди улар, — қолаверса, шохлари осмонўпар, меваларини эса фақат қушлар узиши мумкин бўлган дарахтга қандай қилиб чиқишингни томоша қилмоқчимиз. Бу хурмо дарахти — мўъжиза, фақат инсон боласигина бундай баланд дарахтга чиқаолиши мумкин». Ҳар хил баҳоналар тўқиб, кўнмаганлигимга қарамасдан, баднафс дўстларим илтимосларида қаттиқ туриб олишди. Хуллас, тўнмининг этакларини йиғиштириб, енгларимни шимариб, дарахт устига чиқа бошладим.

Мени томоша қилгани атрофда жуда кўп одам йиғилди. Дарахтнинг устига чиққанимда пастдаги одамлар менга шарпадек туюларди.

Ниҳоят, бир неча шиғил пишган хурмоларни узиб, қўйнимга солдим, бир-нечасини эса ерга ташладим. Бехос дарахт барглари орасидан калласида оқсарик доғчалари бор, баҳайбат қора илон кўринди. Унинг вишиллашидан ўтакам ёрилди. Илон менга қараб ўрмалаб кела бошлади. Унга кўзим тушиши биланоқ баданим жимирлаб, даҳшат ва қўрқувдан юрагим тўкилиб тушгандай туюлди. Узимча ўйладим: «Агарда пастга тушадиган бўлсам, илон ярим йўлда мени жаҳаннамга рўбарў қилади, кутиб турғудай бўлсам, фалокат ва бехос ўлимдан ҳам қўрқинчлироқ бўлган бу даҳшатли аждарҳо мени ютиб юборади. Ҳаммасидан одамларнинг миш-мишлари ортиқча: нафси бузуқ бу аҳмоқ хурмо ейман деб ҳалок бўлибди, деган гап қилишади. Бекордан бекорга ўлиб кетиб, тақдир саҳифаларида бешараф ном қолдирсам-а! Эй аршу аълонинг подшоҳи, мен ожиз, бечора қулингнинг қисмати шу экан-да». Қисқаси, шундай ҳаёлларга бориб турганимда, аждарҳо ёнимга ўрмалаб келиб, баданимга чирмашиб, бўйнимга осилиб олди ва оғзидан жилпанглаган тилини чиқарди. Шундай ҳолатга тушдики, буни сўз билан айтиб, ҳаёлда тасаввур қилиш қийин. Ҳозир ўша воқеани эслаб туриб, аъзойи баданим жимирлаб кетяпти. Қўрқувдан томирлардаги қоним тўхтаб қолди, жоним ҳалқумимга келди. Мен дарахт шоҳларига ёпишдим, илон эса яна рўбарўмдан чиқди. Хурмо остидаги оломоннинг менга раҳми келиб, бир-бирларини сўкишар, дод-вой солишар, бу фарёдлар худди узоқдан келаётган ғалати шовқиндай туюларди. Яқинларим ва дўстларим бошларига тупроқ сочишиб йиғлашар эди.

Шу пайт тақдир тақозоси билан, хурмо ёнига баланд бўйли, келишган отлиқ йигит келди. Унинг қўлида ўқ-ёй бор эди. У одамлардан доду фарёдларининг сабабини сўради. Одамлар ҳамма гапни айтиб, мени кўрсатишди. Йигит юқорига қараб, бўйнимга ўралиб олган аждарҳони кўрди-да, сўради: «Бу ерда бу бечоранинг бирорта қариндош-уруғи борми?» Дарахтлар остида зор-зор йиғлаб турган ака-ука ва қариндошларим, йигитдан мақсаднинг нима, деб сўрашди. «Барчага равшанки, — деди отлиқ, — ўлим бу йигитга хавф солиб турибди. Ақл-идрокни ишга солиб, бу йигитни ўлимдан сақлаб қолиш қийин. Аммо, агарда сизлар Оллоҳнинг карамидан умидвор бўлиб, менга рухсат берсаларинг, Қодир илоҳнинг марҳаматига таяниб, анаву баҳайбат аждарҳога камондан ўқ узаман. Шунинг билан, ўлим ёқасида турган ўша йигитда ўз маҳоратимни синаб кўраман. Мен моҳир мерганман: зим-зиё тунда чумолининг оёғига ўқ отсам тегади, қилга уруғ донасини осиб қўйишса, хато қилмайман. Бу ҳунардаги иқтидорим шунчаликки, ўқ нишонга тегадими-йўқми, бу фақат ўзимга боғлиқ. Худои Таоло бу ҳунардаги ғолиблик байроғини менга инъом этган, жаҳоннинг барча мамлакатларида менинг шаънимга ноғоралар чалишади. Биринчи ўқ билан илоннинг бошини мажақлайман, бундан йигитга ҳеч қандай зиён етмайди, ҳатто унинг бирор тукиям зарар кўрмайди. Аммо, тақдир ҳамма нарсага қодир бўлганлигидан, қўрқаманки, аксига олиб, иш бўлак натижа бергундай бўлса, сизлар мени ушлаб, йигитнинг ҳалокатида айбдор қиласизлар».

Ҳамма бир оғзидан бақирди: «Бу бечорани қутқаришнинг бўлак чораси йўқ! Агарда умри боқий бўлса, шу йўл билан омон қолади, акс ҳолда у ажалнинг оғзида турибди». Қариндошларим тақдирга тан бериб, мерганнинг таклифини қабул қилишди. Шундан кейин йигит, уни худо ёрлақасин, сеҳрли камонини қўлига олиб, ипини таранг тортди-да, Раҳмон ва Раҳим мени ўз паноҳига олишини илтижо қилиб, илоннинг бошини мўлжаллаб туриб ўз узди.

«Фалак «Қойил!» деб хитоб қилди. Малак «Жуда соз!» — деди».¹

Ўқ илоннинг қоқ пешонасига бориб тегди. Халойиқ: «Ўлим билмайдиган ва барча ҳодисаларга қодир, мангу тирик Оллоҳга ҳамду санолар бўлсин»,² деб бақирар эди. Ўқ илоннинг бошида қолган эди. Ҳангоматалаб одамлар уни суғуриб оламиз, деб югурдилар. Лекин мерган уларни тўхтатиб, ўзи борди-да, ўқни илоннинг боши билан қўшиб кўтарди. Тақдир тақозоси билан, шу пайт илон тўлғанди. Унинг умр паймонаси ниҳоясига етганми, йигитнинг лабига

¹ Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сидан байт.

² Қуръон ояти.

захрини сочди ва бу фаришта табиатли инсон бир зумда худонинг жаннатига равона бўлди. Илоннинг тили, худди қоғоздаги қисқичбақадай, йигитнинг лабига ёпишиб қолди. Ёшу қари, Худои Таолонинг ҳукми ва қарори шунчалик хилма-хил бўлганлигига, унинг қудратига инсон ақли бовар қилаолмаслигига, ожиз бандалар унинг иродасига қарши бораолмасликларига қойил қолиб, мерганнинг ўлимига ув тортиб йиғлашди. Одамлар ҳайрат уммониға фарқ бўлишди. Оллоҳнинг қудратига тан беришди ва овозларининг борича: «Ҳа, сен бизнинг Тангримизсан!»¹ — деб хитоб қилишди.

Мен Худои Таолоға шукроналар бажо келтириб, бор кучимни йиғдим-да, пастға тушдим. Кейин жаннат гулшанининг ниҳоли ёниға бориб, уни қайтиб келмайдиган манзилиғача, яъни қабриғача кузатиб қўйдим. Биз мурдани кўмиш учун зарур бўлган ҳамма нарсаларни тайёрладик ва бу азиз инсонни тупроққа топширганимиздан кейин, Оллоҳнинг марҳаматидан умидвор бўлиб, унинг уйиға жўнадик. Расми-русмимизға кўра, унинг қавми-қариндошларига тасалли бердик. Мотам маросимларига риоя қилиб, бу бебақо дунёда ҳеч ким бундай қисматдан қочиб қутулолмайди, оҳу фарёдлар, йиғи-сиғилар ёрдам бермайди, фақат сабр қилиш керак, деб марҳумнинг қариндошларини юпата бошладик.

Мотам ва маърака маросимлари ниҳоясига етгач ҳам, яна бир неча фурсат марҳумнинг уйида қолдим. Бир куни бу уйда ўн тўрт кунлик ойдаи бир қизға кўзим тушди. Бу марҳумнинг қизи экан. Отасининг вафоти туфайли у нофармон мотам либосини кийган, кўзидан шашқатор ёшлар оқар эди. Қизнинг ажойиб чиройидан юрагимни титроқ босди, унинг жингалак зулфи қалбимни ром қилди. Мотам маросимлари тугагандан кейин, бу оилаға ўзимнинг хайрихоҳлигимни ифода қилиш ва дўстлик ришталарини боғлаш ниятида мева-чева, ширинликлар, ҳар хил ноз-неъматлар, хушбўй атирлар ва жуда кўп тухфалар келтирдим. Тухфаларимни қабул қилиб олишганидан кейин марҳумнинг қизига уйланиш билан муносабатларимизни мустаҳкамлаш истагини билдирдим. Қизнинг онаси одатдагидек арзимас баҳоналардан кейин, илтимосимға кўниб, бебақо гавҳарни менға инъом этди. Бу ҳур ва пари висолиға етажагимдан беҳад хурсанд бўлиб, гулдек очилиб кетдим. Ҳаяжондан титрар эдим. Ҳамма нарсада унинг кўнглини олишға уринганим учун, хотиним, ниҳоят менға мойил бўлиб, меҳр қўйди. Хотиним ва менинг қариндош-уруғларим ниҳоятда иноқлашиб кетишди. Тез орада бундан кўни-кўшнилари огоҳ бўлишди. Унинг муҳаббатни меникидан зиёда бўлиб кетди. Қисқаси, севги, итоат ва эзгуликда унга тенг келадиган ҳеч ким қолмади.

Шу тариқа анча фурсат ўтди. Турмушимиз тотув ва иноқликда кечарди. Аммо, бир кун ярим кечада, ноғоралар чалинган пайтда уйқудан уйғонсам, ёнимда хотиним йўқ. Зарурат юзасидан ташқарига чиққан бўлса керак, деб ўйлаб яна уйқуга кетдим. Эртаси куни кечаси яна шу воқеа содир бўлгандан кейин, унинг хиёнат қилаётганлигини сездим. Учинчи кун кечаси яна шундай бўлгач, мижджа қоқмай пойлай бошладим. Тонгға яқин муаззин азон айтаётганда, унинг қадам товушларини, сал ўтмай эшик тақиллаганини эшитдим. Шубҳаларим рост эканлигига, хотинимнинг эзгу фазилатлари ойнаси дарз кетганлигига ишонч ҳосил қилдим. Бутун ўй-хаёлим бу сирни очишлик билан банд бўлиб қолган, юрагим хавотир ва изтиробға тўлган эди.

Ниҳоят, кунлардан бир кун қоронғу тушиши биланоқ бу тугунни ечиш, хотинимни фош қилиш ниятида бедор бўлиб турдим. Аблаҳ хотиним бундан хавотир олиб, ўзини билмаганға олиб ётганлигини сездим-да, атайин кўрпаға бурканиб, қаттиқ хуррак ота бошладим. Кўнгли қора хотиним, мени ухлаб қолди, деб гумон қилиб, шошилинич ўрнидан турди-да, деворға осилиб, ҳовлиға сакраб тушди. Мен ҳам ўрнимдан туриб, қўйнимға ханжар солиб, бошимға ёпинчиқ ёпиб, ортидан тушдим. Бу ярамас эса, саҳрода шошилиб кетиб борарди. Бир чақиримча наридаги хурмозорда новча ва миқти бир қаландар таёфиға суяниб, мўйлабларини бураб, хотинимға интизор бўлиб турган экан. Хотиним қаландарнинг ёниға киргандан кейин, дарахт панасиға берканиб олдим. Хотинимни кўрган замони қаландарнинг жаҳли чиқиб, бўйни ва биқиниға таёқ

¹ Куръон ояти.

билан савалай кетди, кейин сочидан ушлаб хужрадан олиб чиқди. Хотиним гуноҳидан ўтишини сўраб ялина бошлади: «Айб менда бўлса ҳам, ўз хоҳишимча кеч келганим йўқ. Бахтиқаро, аблаҳ эрим анчага довур ухламади. Унинг кўзи уйқуга кетиши биланоқ оёғимни қўлимга олиб югурдим. Бу оғир гуноҳимни кечир, менга раҳминг келсин». Бир неча фурсатдан кейин қаландар жаҳлидан тушди ва уни хужрага олиб кириб, хотинимниям, ўзиниям икки оламда шармандаи шармисор қиладиган ишга киришиб кетди.

Бундай ҳолатни кўргандан кейин вужудимда ғазаб алангалари ёнди, даҳшатдан аъзойи баданимни титроқ босди. Шу орада қаландар ўз ишини тамомлаб, хужрадан чиқиб, мен яширинган дарахтнинг олдида ёзила бошлади. Шунда унинг бўйнига ханжаримни ботирдим. Калласини олиб, ерга ташладим. Ўзим дарахтнинг устига чиқиб, япроқлар орасига яшириниб олдим. Бирор соат вақт ўтгач, хотиним хужрадан чиқиб, қаландарни чақирди. Ҳеч қанақа жавоб бўлмаганидан кейин — ахир, боши олинган қуш товуш чиқараолмайди-ку, — у яқин келиб, аҳволни кўрдию қайғу-алам билан чинқириб, югуриб хужрага чопди. Сўнг бир қўлида ўткир қилич, яна бирида шамдон ушлаб, титраб-қақшаб қайтиб чиқди. У қасос олиш ниятида хурмозорда телбалардек югуриб-еларди. Шунчалик дарғазаб ва қутурган ҳолатда эдики, мабодо шу пайт қаршисидан шер чиқиб қолганда ҳам ўлдирад эди. Аммо қотилни топаолмай ҳафсаласи пир бўлиб, қаландар жасадининг ёнига келди. Майитни қопга солиб кўтарди ва бир чақиримча масофага элиб, дарёга улоқтирди. Кейин ғамгин ва маънос алфозда шаҳарга жўнади. Мен илдамроқ юриб, ундан аввал уйга келдим-да, тўшагимга ётиб олдим.

Хотиним уйга қайтгач, менинг ётганимни кўриб, хотиржам бўлди ва тўшак четига ўтириб, қон-қон йиғлай бошлади.

Тонг ёришгандан кейин ўрнимдан туриб, одатдагидек, намоз ўқидим. Бу фоҳишанинг, гарчи аҳмоғу нодон бўлсаям, куч ва қудратда Рустам билан Исфандиёрга тенг келадиган еттита ака-укалари бор эди. Улардан кўрққанлигим сабабли бу фоҳишани дарров бир ёқлик қила олмасдим. Шунинг учун уни ҳеч кимга сездирмай ўлдириш йўлларини ахтара бошладим. Хотинимга воқеадан хабардор эканлигимни билдирмадим. Қайғу-аламда қоврилайётган хотинимнинг дарду ҳасрати зиёда бўлиб, ҳатто мотам либосини-да кийиб олди.

Ниҳоят, кунлардан бир куни намоз ўқиш олдидан таҳорат олмоқчи бўлдим. Сув тўлдирилган офтоба уйнинг бурчагида эди. Аблаҳ хотиним офтобанинг ёнидаги курсида ўтирар эди. «Офтобани менга бериб юбор», — дедим унга. У истар-истамас ўрнимдан турди-ю, лекин буйруғимни бажармади. «Нега олиб келмаяпсан?» — сўрадим ундан. «Оғир экан, кўтараолмайман», — жавоб қилди у. Шу пайт бехос оғзимдан чиқиб кетди: «Бу офтоба қаландарнинг мурдасидан оғир эмас-ку!»

Шундай деганимни биламан, бирдан бу маккора даҳшат алангасида ёниб, башараси ўзгариб, ғазабдан пешонасида терлар пайдо бўлди. У ханжаримни зудлик билан қўлига олиб, ҳаш-паш дегунча менга ташланди. Саросимага тушиб, ўрнимдан тургунимча йўқ эди, хотиним Иқлидусга¹ ўхшаб юзимга ханжар билан мана шунақа нафис ва чиройли шаклларни чизиб юборди. Шундан кейин, аблаҳнинг қўлини қайириб орқасига боғладим-да, ака-укаларини чақирдим. Уларга ҳамма воқеани гапириб бериб, оиладан, дунёнинг барча неъматларидан воз кечиб, эркин яшамоқчи эканлигимни айтдим. Жанда кийиб, тарки дунё қилган қаландарлар билан дўстлашдим, бу дунёнинг зўравонлари ва давлатманд кишилари улфатчилигини ахтармай қўйдим. Ярамас хотинимнинг ака-укалари, уни ўтда куйдириб, тўппа-тўғри жаҳаннамга жўнатишди...

— Эй, олийжаноб шаҳзода! — деб ҳикоясини охирига етказди вазир. — Парвардигори олам подшоҳларни фуқаронинг осоиши учун яратгандир. Подшоҳларни Худонинг махлуқлари орасида энг комили ҳисобланган инсонларни бирлаштириш учун барча одамлардан устун қўйган. Шоҳларга заиф хотинларнинг чиройли чехрасига, зулфига, хол ва кўзу қошларига мафтун бўлишлик ярашмайди. Ахир, уларнинг табиати маккорлик ва фириб беришдан иборат-ку,

¹ Иқлидус — қадимги юнон олими.

хотинлар жамолининг гуллари ҳеч қачон вафодорликнинг хуш бўйларини таратмайди.

Учинчи ҳикоят

Подшоҳнинг вазирларидан бири шаҳзодани овунтириш ниятида, ширинсуханлик билан сўз бошлади.

— Бир шаҳарда, — деди у, — хушфеъл барно йигит яшар эди. Юзида бир-бирига ёпишиб турган иккита чандиқ бор эди. Баъзан у менинг ёнимга келиб, ҳар хил кулгили воқеалар ва латифалар айтиб берарди. Кунлардан бир кун ундан сўрадим:

— Юзингдаги бу ғалати чандиқлар не сабабдан пайдо бўлган? Балки, жанг майдонида ботир аскарлар билан жанг қилгандирсан? Ёки қароқчилар тажовузига учрадингми? Бунинг сирини менга баён қил.

Ушбу илтимосим йигитнинг дилини сиёҳ қилди. У бир мунча фурсат жим қолди, сўнгра хаёлга чўмиб, деди:

— Дўстлигимиз ҳурмати, буни сўрамасанг бўларди, чунки бу ҳодисани эслагандан кўра, унутган маъқул.

Унинг сўзларидан кейин бу сирни билишга баттароқ қизиқдим. Безорижон қилиб, ҳадеб илтимосимни қайтаравердим. У дилидаги сирини ошкор қилишни истамай, яна хомуш қолди. Илтимос қилганим сайин, у кўпроқ қаршилик кўрсатарди. Ниҳоят, шунчалик ҳаяжонга тушдимки, сабр-тоқатим тугаб, ўзимни тута олмадим. Шундан кейин йигитнинг сир-асрорни ошкор қилишдан бўлак иложи қолмади. У ширинсуханлик билан гап бошлаб, тақдир дурларини равшан услублар тарозусида торта бошлади.

— Кунлардан бир кун бир неча дўстларим билан саҳрога сайр қилиш учун жўнадим. Бехос майсазорнинг четида кўзлари гўзалларнинг кўзига ўхшаш, нозик ва танноз оҳу кўринди. У ўт-ўланларни чимдиб еб, бамайлихотир ёнимга яқинлашарди. Учқур отимга миниб оҳуга қараб от чоптирдим, оҳу эса ложувард гиёҳларни депсиб, худди яшиндек мендан қочиб кетди. Жийрон отимнинг юганини қўйиб юбориб, қувишга тушдим. Дўстларим қолиб кетишди. Кўп ўтмай жазирама офтоб тифида ҳориб-чарчаган отим терга ботди. Бирдан қоқиниб, оёғи чуқурга тушиб думбалоқ ошиб кетди. Ерга йиқилиб тушдим. Аъзойи баданимга шундай оғриқ кирдики, куним битиб, ўлим ёқасига келдим деб ўйладим. Лекин, ҳарқалай бу омонат жонни топшириш фурсати етмаган экан, омон қолдим. Не машаққатлар билан тишимни-тишимга босиб отга минишга уриниб кўрдим, лекин бўлмади. Бир неча соат куч тўплаб ётдим. Бир пайт қари, мункиллаган бир кампир оқсоқланиб ёнимга кела бошлади. Унинг қомати моҳпайкар гўзалларнинг қошидек букилган, қачонлардир дурга ўхшаган тишлари сийракланиб, кемтик бўлиб қолган эди. Замон ўтиши билан унинг башарасини саноқсиз ажинлар босган эди. Кампир асосига таяниб, оёқларини зўрға босиб келар эди. Уни кўриб ҳайрон бўлдим ва қўрқувга тушдим: шундай мункиллаган ва заиф кампир сувсиз, ёввойи саҳрода нима қилар экан? Бу ерда тирик жон бўлмаса, арслон келбат эркаклар ваҳимада шамолдаги терак баргидек қалтирашса. Бу кампир қиёфасига кирган жодуга, бўлса керак, деб ўйладим. Ваҳимага тушиб, унга салом бериш ниятида ўрнимдан қўзғолдим. Сўнг хушомадгўйлик қилиб, ёқимли ва тилёглама сўзлар айта бошладим. Кампир қўрқувга тушганимни кўриб, менга меҳрибон онадек муомила қилди, хайрихоҳлик ва илтифот кўрсатди ва ҳамдардлик билан саволга тутди. Кампирнинг илтифотидан умидвор бўлиб, бор гапни айтиб бердим. Эркак киши бўлсам ҳам, мункиллаган кампирдан ёрдам сўрай бошладим, бу мудҳиш саҳродан қандай қилиб қутулиб кетиш йўлларини айтиб беришини илтижо қилдим. Бу кекса кампир қўлимдан ушлаб, йўл бошлади. Мени зулмат ва хавф-хатарга тўла саҳродан олиб чиқиб, жонбахш чашма ёнига олиб борди. Кампир шу томонларда яшар экан. Бу ерда — Кавсар сувидан ҳам аъло сой бўйида гуллаб-яшнаган, баҳри дилингни очадиган макон бор экан. Кампирнинг кулбаси олдида Қайсар¹ ва Фағфур²нинг саройлари хижолатдан бош эгар эди. Ҳамма-

¹ Қайсар — Византия императори.

² Фағфур — Хитой императорининг форсча номи.

ёқда ажойиб гуллар ўсган, дарахт шохларида сайроқи қушлар латиф наволар куйлашарди. Кампир мени бу фароғатли жойга олиб келиб, олижаноблик билан зиёфат қилишга тутинди. Худди мурувватли одамлар сингари ширинсуханлик билан мендан узр сўрай бошлади.

— Гарчи бу одми кулба, — деди у, — сендек обрўли кишини қабул қилишга нолойиқ бўлса ҳам, ташрифинг туфайли мунаввар бўлди. Бечораларга илтифот юзасидан мен: фақир бевани бир неча кун сарафроз қил, бошу кўзим садақа бўлсин.

Бошим ва кўзимдан истасанг жой,
Нозингга шукрки, нозанинсан.¹

Ўша ҳалокатли саҳродан қутулиб, шундай мафтункор маконга тушиб қолганимдан кейин, кампирнинг марҳамати туфайли дамимни олиб, куч тўпландим. Сўнгра улуғ ва беҳожат Холиққа ҳамду-санолар айтдим.

Қариндош-уруғларим ва дўстларимни соғинган бўлсам ҳам, бу жаннатсимон жойда бир қанча фурсат қолиб кетдим. Эрам боғларининг рашки келадиган ўша чаманзорнинг гўзал об-ҳавосига асир бўлган эдим. Шарқираб оқаётган сувлар ва ўт-ўланларнинг кўркамлиги, гуллар ва райҳонларнинг чиройи мени бениҳоя мафтун қилган эди. Кампир чаманзор четига жойнамоз солиб, ибодат қила бошлади. Ягона ва қодир Оллоҳ йўлида ёлғизликни ихтиёр этган ҳудожўй аёлга қараб туриб, тагин Тангрига шукроналар айтдим.

Вақтики, зоҳид-офтоб уфққа бош қўйиб, олам ой нурларига чулғангандан сўнг, баногоҳ қуёшрухсор бир қиз пайдо бўлди. Мушкдан муаттар ҳид тарқатувчи зулфлари тундан-да қаро, бошига гултож ўраб олган, чеҳраси бахтиёр кишиларникидек очиқ эди. У сигир етаклаб келар эди. Қизни кўриб, кампир шодланиб кетди, истиқболига чиқиб, юз-кўзларидан ўпди, тўшакка ўтқизиб, уйдаги бор таомларни олдига тўкиб солди.

Бу соҳибжамолнинг кўзни қамаштиратурган чиройидан завқланардим. Унинг қора сочлари мени ўзига ром қилди, кўнглим қуши эса, қизнинг анбар исли зулфининг асир бўлиб қолди. Ҳаяжондан тун бўйи кўз юмолмадим.

Қуёш юзидан тун пардасини олиб, оламни нурафшон қилганда гулрухсор қиз ўрнидан туриб, сигирини ўтлатгани олиб кетди. Кампир эса жойнамозга ўтириб, тасбеҳ ўгира бошлади. Шунда журъат қилиб, кампирнинг ёнига бориб сўрадим:

— Нима сабабдан кексайганингда танҳоликни ўзингга раво қўрдинг? Анаву моҳпайкар қиз ким?

Кампир жавоб қилди:

— У, ўғлим! Мен Оллоҳ йўлида бу фоний дунёнинг кайфу сафоларидан воз кечганман. Замонамизнинг одамлари беҳиммат бўлиб кетганлигидан, мана шу инсон кўзидан йироқ жойларни ихтиёр этдим. Сен сўраган қиз эса неварам. Унинг отаси йигитлигдаёқ дунёдан кўз юмган. Онаси ҳам фоний дунёни тарк этган.

— У, меҳрибон она, — дедим унга, — гуноҳга ботиб юрган пайтларимда сенинг мурувватинг жонимга оро кирди. Эндиликда, Оллоҳга сажда қиладиганларнинг бахтига муяссар бўлиш ниятида сендан ўрناق олсам. Бундан кейин кишилар яшаётган ерларга яқинлашмайман, шоядки дилкаш суҳбатларнинг натижаси ўлароқ нариги дунё ажрига сазовор бўлсам, умид қиламанки, менга ёрдам қўлини чўзиб, Ислом қоидалари бўйича, анави эзуликнинг ёш ниҳоли — набирангни никоҳлаб берасан. Шу билан мени бахтиёр этасан. Утинаман, илтифотингни аяма. Чунки, мендан ўзга кимса бу ерда яшашга кўнмайди. Ахир, сени қарилик енгиб қўйган, ҳолдан тойгансан, ҳаётинг ниҳоясига етаёзибди. Мен бўлсам, кечаю-кундуз хизматингни қилиб, ҳамма ишда сенга бўйсунаман.

Кампир бунни эшитиб, муҳаббат дарёсидаги дурни менга беришликка ваъда қилиб, дилимни шодликка тўлдирди. Бир неча кундан кейин тўй ҳам бўлиб ўтди.

Бир неча вақт ўша саҳрода яшадим. Худди чиганоқдаги дурдек, бегона нигоҳдан ниҳон бу нозанин шунчалик оқила ва фозила эдики, ҳатто ўз чиройи-

¹ Шайх Саъдий, «Гулистон».

ни ойдан-да қизғанар, тунда ҳатто юлдузлар нури ҳам унинг хонасига тушмас эди. Камтарлиги ва уятчанлигидан, кўзини очиб менга боқа олмас эди. Бундай гўзал ва ҳамиятли қиз билан бирга ўтказган бир лаҳзани борлиқ жаҳонга ҳоким бўлишликдан ҳам афзал кўрардим. Ташвиш ва гумон нималигини билмай яшар эдим. Чунки, дунёда бадани ясмин монанд, моҳилиқо, офтобжамол, ишвагар, оқила, серфаҳм, кўнгилчан ва ифбатли нозанин билан бирга бўлиш бахтидан улуғроқ ҳузур-ҳаловат йўқ.

Тақдир тақозоси билан, бир неча йил ўтгандан сўнг ҳалиги фариштасимон кампир фоний дунё билан хайрлашиб, абадият дунёсига жўнади ва ҳузур-ҳаловат дарахтидан мевалар тера бошлади. Жаннатмакон бу аёлдан жудо бўлганимиз мени жудаям хафа қилди. Усиз ўша жаннат боғлари ҳавоси жонимга тегди. Ортиқ қолаолмас эдим, шунинг учун кишилар яшайдиган жойларга қараб жўнадим.

Шаҳарга жойлашиб, одамлар билан учраша бошладим. Дўкон сотиб олиб, савдо қилиш учун офтобжамол хотинимни ўтказиб қўйдим. Унга ёрдамлашиш учун бир художўй кампирни ёлладим. Кампир илгари шаҳар ҳокимининг уйида хизматкор бўлиб, ҳалоллиги билан шуҳрат топган экан. Хотинимни унинг қарамоғида қолдириб, ўзим атроф қишлоқларга ҳар хил ишлар билан жўнар эдим. Ишим кўплигидан, кўпинча ўша куни шаҳарга қайтишга улгуролмай, борган жойимда ётиб қолар эдим.

Кунлардан бир кун хотиним билан одатдагидек хайрлашиб, қишлоққа жўнадим. Кетаётганимда, кампир шундай деди:

— Мен қари аёлман, куч-қувватдан кетганман. Уй ишларини қилишга ва ҳамма нарсадан бохабар бўлиб туришга ярамаепман. Яхшиси бўлак аёлни ёллаб, менинг жавобимни берсанг.

Кўнглимда гидир бўлмаганлигимдан хотинимнинг яхшилигига бошдан-оёқ ишонардим. Шунинг учунам кампирнинг шамадор сўзларининг маъносига тушуниб етаолмадим. Натижада, кампир бўлмаса уйдаги ишларни саранжомлаш қийин деб ҳисоблаб, унга таскин бериб, ялиниб-ёлвориб, уйимда қолишга кўндирдим. Ёш буқа эса, мени шарманда қилиб, оғилхонамда ем еб юраверди.

Бошқа сафар эса, кетишга отланаётганимда кампир мени яна бир чеккага чақириб, шундай деди:

— Эй, нодон! Номусинг поймол бўлаётганлигидан беҳабармисан? Ор-номусингни бегона отлар оёқости қилишяпти! Аёлларнинг ярамаслигини билмайсанми? Бепарво бўлма, ақл гарови мана шунда. Эшитганмисан, айтадилар-ку:

*Хотин мўмин эрса ҳамки, кўз-қулоқ бўлгил,
Уғри дўстан эшагингни эҳтиёт қилгил.¹*

Кекса хизматкорнинг шу сўзларини эшитган замоним бошимдан ҳушим учди, ғам-ғусса алангаси вужудимни қоплади. Ғазабдан миямга сафро қуйилди. Шу сабабли кампирга ялина бошладим:

— Эй меҳрибон хотин! Худо ҳаққи, менга ҳамма гапни айтиб бер. Нима бўлди ўзи? Фалокат чақмоғи номусимга шикаст етказдими? Пок номимнинг шишаси синдимми?

— Эй тентак йигит! — жавоб қилди у. — Мен виждон азобидан қутулдим, қилган яхшилигинг жавобини бердим. Бўлак ҳеч нарса сўрама. Қариган пайтимда, пок номимнинг этаги чақимчилик ботқоғига ботмасин. Ўз молингни ўғрилاردан ўзинг асра.

Бир неча муддатга худди тошдек қотдим. Сафарга жўнайми ё уйда қолайми деб, ўйланиб қолдим. Сўнг хотиним билан хайрлашиб, шиддат билан от чоптирганча шаҳардан чиқиб кетдим. Бироз юргандан кейин, бир боққа келиб тўхтадим. У ерда ғазаб ва ғам-ғуссага тўлиб-тошиб, то қоронғи тушгунча ўтирдим. Ҳар лаҳзада кўнглим ғам-алам оловида ёнар, юрагим қонга тўларди. Бу кун менга минг йилга баробар бўлди, ҳечам кеч кирмайдигандек туюларди. Ниҳоят, тун қоронғилик пардасини уфққа ёйганда, мен — хурсандчиликдан маҳрум ва шарманда банда, — гадолардек жулдур кийим кийиб, боғдан

¹ Низомий, «Шарафнома».

чиқдим ва яшириниб уйимга етиб олдим. Кейин девор орқасида қулоқ солиб, кутиб турдим. Бир зумдан кейин, разолатнинг бедорлиги, иффатнинг мудрагани, роҳат-фароғат барбод бўлганлиги менга равшан бўлди. Ғазабдан дунё кўзимга тор кўринди, вужудимни қалтироқ босди. Сездирмай девордан ошиб, ичкарига тушдим. Ҳовлидаги дарахтларнинг шохлари бир-бирига чирмашиб кетган эди. Бирининг устига чиқиб, қалин япроқлар ва шохлар орасига беркиниб, разил хотинини кузата бошладим. Боғнинг ўртасида сўри бор эди. Сўрини ораси ва саранжом қилишибди. Қимматбаҳо гилам солиб, кофур шаъмлари ёқишибди. Бир маҳал, иффат ва фазилатда ном чиқарган хотиним разолат ва шармандалик саҳнасига чиқди. Товусдек ястаниб, хушторининг оғушида фаҳш қадаҳларини ичарди. Олдиларида хизматкор қизча ўтирар, қадаҳларни майга тўлдириб, навбат билан уларга тутқазарди. Қисқаси, ҳузур-ҳаловат ва яйрашлар, бўсалар авжига чиққан эди. Ор-номус тилка-пора бўлиб, ёвуз тақдир хотиним диёнатининг тўшагига тиконларини сочган эди.

«Субҳоноллоҳ!» — ўзимча хитоб қилдим мен. — «Ҳатто ойга ҳам ноз қилиб боқаолмайдиган, қуёшга тик қараёлмайдиган камтарин, иффатли ва уятчан хотиним ўз хоҳиши билан бегона эркакнинг қучоғида ётиб, шаҳват майини ичапти-я...»

Кўргин, ройиш деганлари қайдан қайгача...¹

Тун яримлаб қолди. Беҳисоб май ичганликларидан ярамаслар ақлдан озишди, эҳтирослари баттар қайнади. Шундан кейин, хуштор шаҳвоний нафсини қондириш ниятида хотинимга кўлини чўзди. Шарманда хотиним эса ўрнидан туриб, ўзини ростлаш мақсадида боғнинг чекка бурчагига шошилди. Хизматкор қизча сув тўлдирилган кўза кўтариб, унинг ортидан кетди.

Мен бу фурсатни ниҳоятда қулай билиб, сездирмасдан дарахтдан тушдим. Сўрига яқинлашиб, аблаҳ хушторнинг қиличини қўлимга олдим ва бир зарб билан уни нариги дунёга жўнатдим. Кейин, қонга ботган тиғни унинг кўкрагига қўйиб, ўзим эпчиллик билан аввалги жойимга беркиниб олдим.

Хотиним, жангга ҳозирланган аскардай, шаҳват ва орзиқишдан кўйиб-ёниб, бошидан оёғигача ўз майлини ифодалаб қайтиб келди ва суюклисининг абадий уйқуга кетиб, қонга беланиб ётганига кўзи тушди. Ана энди унинг ғазоби жўш урди. У хушторининг кўкрагидаги қилични жаҳд билан олиб, хизматкор қизчага шам ёқиб, йўлни ёритиб туришни буюрди. Кейин телбалардай, боғнинг ҳар бурчагидан қотилни излади. Шу пайт рўпарасидан ҳатто Оқ дев чиқиб қолсам уни тилка-пора қилиб ташларди. Бирор тирик зотнинг изини топаолмаганидан кейин ҳафсаласи пир бўлиб, марҳумнинг ёнига қайтди. Қилични ташлаб, ерга ўтириб қолди. Ниҳоят, хизматкор қизчага катта хум олиб келишни буюрди. Хушторининг жасадини парча-парча қилиб хумга тикди. Кейин, боғнинг ўртасида чуқур кавлаб, уни кўмди. Сўнг зор-зор йиғлаб қоронғу хонага кирди-да, уйқуга кетди. Мен оҳиста дарахтдан тушиб, яна девордан ирғиб, кўчага чиқдим.

Қуёш чиқиб, тонгги шуълалардан осмон нурга тўлганда уйимга қайтдим. Хотиним ғоят қайғуда эди.

— Эй жону дилим! Нечун гулгун юзингда қайғу-ҳасрат нишонлари кўринаётир? Нима сабабдан чехранг қуёши сўнибдир?

— Ҳижрон мени бирам ўртайдики, — жавоб қилди у. — Сенсиз бир зум ҳам тураолмайман.

Унинг гапларига қулоқ соламану, ўзимча ўйлайман: «Субҳоноллоҳ! Кечаги ифлослигиндан бохабарман-ку!»

Эртасига хотиним янада маъюсроқ ва ғамгинроқ бўлиб ўрнидан турди. Дедим:

— Мана энди, икковимиз елкама-елка ўлтирибмиз, Майл косамиз тўлиб-тошган, биз уни охиригача ичишимиз мумкин. Хўш, энди нимадан хафасан?

— Кечаси ёмон туш кўрдим, — жавоб қилди хотиним, — шундан ғашман. Буни нимага йўйса бўларкин?

— Сени бунчалик қайғуга солган тушингни менга айтиб бер-чи.

— Мен сени, — деб гап бошлади у, — қаттиқ тўлқинланган денгиз бўйида

¹ Ҳофиз Шерозий, Девон.

кўрдим. Бирдан баҳайбат дев сени ушлаб олмоқчи бўлди, сен эса кўркувдан ўзингни тўлқинга отдинг.

— Ғам ема, — хотинимга таскин бердим. — Бу тушни яхшиликка йўйиш лозим. Бу денгиз деви — менинг ашаддий душманам. Ўзимни тўлқинга отганим эса, Хизр алайҳиссаломнинг кўмагини билдиради. Денгиз девининг менга ташлангани эса, Хизр алайҳиссалом уни икки бўлакка чопиб ташлаб, хумга солиб, ерга кўмганлигини англатади.

Сўзларимни эшитган замон хотинимнинг юзи ғазабга тўлди. У шиддат билан ўрнидан қўзғолиб, ханжарни олди ва юзимга икки зарба туширди. Қўлини қайириб қололмадим.

— Эсиз, — бақирди у, — ўша тун мендан қутулиб қолган экансан!

Шу пайт у ҳақиқатан ҳам мени ўлдирмоқчилигига ишонч ҳосил қилиб, эпчиллик билан ўрнимдан турдим. Ундан ханжарни тортиб олиб, қорнига урдим. Хизматкор қизчаниям унинг кетидан нарига дунёга жўнатдим.

— Эй шаҳзода, — деб ҳикоясини тамомлади вазир, — аслида инсон қиёфасидаги девлар ҳисобланган, ўз моҳияти билан маккорликлар хазинасининг сеҳри бўлган хотинларга муҳаббат боғлаб, пок номини ерга уришлик, телбалик саҳросига интилиб имонини бой беришлик, қолаверса, ҳаётнинг бўлак нозу неъмат ва шодликларидан воз кечишлик эркакларга муносиб эмас. Чунки хотинларнинг марҳаматига интилган киши кўп қийинчиликларга дучор бўлиб, охир-оқибат бевафолик ва хиёнат меваларининг тахир таъминоти бўлиши мумкин.

Давоми келгуси сонда

«Кун ҳамалға кирди эрса»

Келди ажойиб, чиройли баҳор,
Қанча гўзаллик десанг унда бор.
Ажабмас қари бундан яшарса,
Жаҳон ўзига топмиш ёш нигор.

Абу Абдулло РУДАКИЙ

* * *

Гул ёғади юзларингдан субҳвор,
Гул ёғади хулқингдан, ҳам чун баҳор.
Лаҳза сайин рангга тўлиб бу олам,
Гул ёғади чехра очиб бу рўзгор.

Паҳлавон МАҲМУД

* * *

Кўкарди чаман, гулузорим қани?
Сиҳи сарв бўйлук нигорим қани?
Топибдур бу кун васли гул андалиб,
Дариғо, менинг навбаҳорим қани?

ЛУТФИЙ

Ғилмлар, боқедлар, ҳужжатлар

Боймирза Ҳайит

СОВЕТЛАР ИТТИФОҚИДА ТУРКЛИКНИНГ ВА ИСЛОМНИНГ БАЪЗИ МАСАЛАЛАРИ

(Китобдан боблар)

XX АСРДА ТУРКИСТОНДАГИ МИЛЛИЙ ВА СОВЕТ ДАВЛАТЛАРИНИНГ ХАРАКТЕРИ

(Турк тарих Қуруми муассасасининг X қурултойида
1986 йил сентябрда ўқилган маъруза)

XIX аср ўрталарида Фарбий Туркистонда Бухоро, Хева (Хоразм), Қўқон хонлик давлатлари ва Шарқий Туркистонда Ёқуббек давлати мавжуд эди. Булардан Бухоро, Хева ва Қўқон давлатлари XVI асрнинг бошида теурийлар давлатига барҳам берган ўзбек-турк-шайбонийхон сулоласи давлатининг XVII—XVIII юзйилда парчаланиши сабабли майдонга келган давлатлардир (Бухоро, Хева ва Қўқон хонликлари ва миллий давлатларнинг тарихи юзасидан, мисол учун, қуйидаги асарлар ва мақолалар катта аҳамиятга эгадир: В. Бартольд, Москва, 1963, Сочинения, II, I, 268—292 б; Велидов, Зеки «Некоторые данные по истории Ферганы XVIII столетия». Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка «Юбталая Археология», Ташкент — 1915, 2-китоб, 68-118 б; З. В. Тўғон. «Бу кунги Туркистон ва яқин тарихи», 2-нашри, Истанбул — 1981, 198—237 б; П. П. Иванов. «Очерки по истории Средней Азии. XVI—середины XIX в. Москва—1958, 178—213 б; В. П. Наливкин. «Краткая история Кокандского ханства». Казань —

1886; P. Lerch. Khiva oder Khorezm. Petersburg 1873; Gens/Grof von Helmersen. Nachrichten über Chiwa, Buchara, Chokand und den nordwestlichen Theil des chinesischen Staates. Petersburg 1839 ва бошқалар. Н. В. Хаников. Описание Бухарского ханства. Петербург 1843. Д. Н. Лагофет. Бухарское ханство под русским протекторатом. Петербург — 1911.

Arminius Vambery. History of Bukhara from the earliest period down to the present, composed for the first time after oriental known and unknown historical manuscripts. London 1873 (2 nd ed); оие Dlufsen. The Emir of Bukhara and his Country. Copenhagen-London 1911; Spuler, Bartold. Geschichte Mittelasiens. Leiden/Köln 1966. 253—275 бетлар. Strong, John W., Russian relations with Khiwa, Bukhara and Kokand, 1800—1858 ва бошқалар). Шарқий Туркистон 1877 йилда давлатлик сифатидан ажралишга мажбур бўлди. 12 ноябрь 1933 йилда ташкил этилган Шарқий Туркистон Жумҳурияти эса 16 апрель 1934 йилда Хитой ва Русиянинг фаолиятлари ила тугатилди. Ғарбий Туркистондаги давлатлардан Қўқон хонлиги бугунги Туркистоннинг учдан икки қисмини идора этаётган, ўз даврининг қудратли бир давлати эди. Русия Туркистоннинг саҳроларини (Катта, Ўрта ва Кичик жузларни) XVIII асрнинг ўртасидан XIX аср бошига қадар истило этгандан кейин, Қўқон давлатини ўз ҳокимияти остига олиш фаолиятини бошлади. Рус армияси, 1852 йилда Қўқон хонлигининг Орол денгизи атрофидаги Оқмачит истеҳкомига ҳужум этди ва уни ишғол этгандан сўнг, Қўқон хонлигининг бутун ерларини эгалламоқ учун ҳаракатини давом эттирди. Русия билан Қўқон орасида 1852—1876 йилларда давом этган 24 йиллик уруш натижасида Русия Қўқон давлатини йўқ қилишга эришди (Қўқон хонлигининг тарихи бугунги кунга қадар етарли даражада тадқиқ этилмаган. Туркистоннинг учдан иккисини ташкил этган ва XIX аср охирида Русия истилоси ила давлат мавжудиятидан ажралган бу хонликнинг тарихини тадқиқ этмоқ турк тарихчиларининг вазифаларидан биридир). Бу хонликнинг бир парчаси бўлмиш Олой Ҳавзасининг (Олой Ҳавзаси, Помир ва Зарафшон тоғлари билан боғланган Олой тоғининг узунлиги ғарбдан шарққача 130 километр, кенглиги 8—12 километр, сатҳи 1712 километр квадратдан иборатдир. Баландлиги 3000 метрдир) ҳукмдори Қурбонжон Додҳо Хоним Русия ҳокимиятини таниди, лекин дахлдорлик масалаларида мустақил кичик бир Олой давлатини қурди (Қурбонжон Додҳо — Қўқон хонлиги армиясининг Бош кўмондони Алимқулнинг рафиқаси, 1876 йилда Русиянинг Қўқон хонлигига барҳам берган вақтидан эътиборан Олой Ҳавзасининг ҳукмдори ўлароқ бу минтақани мустақил идора этди). Ўзи 1811 йилда туғилган эди, 1907 йил 1 февралда вафот этди. Рус аскарлари уни 1876 йилда асир олиб, генерал Скобелевнинг ҳузурига келтирдилар. Скобелев рус аскарларига қарши урушни тўхтатишни талаб этди. Қурбонжон

ФИДОЙИ

¹ Боймирза Ҳайит — йиллар давомида бизнинг онгимизга «сотқин» дея сингдириб келинган шахснинг исмидир. Совет мафқураси учун рус миллиятчилари — оқ гвардиячи офицерлар, украин миллиятчилари бўлмиш Бандера, Шкуро ва бошқалар қанчалик хавфли саналган бўлса, Боймирза Ҳайит ҳам шунчалик хавфли ҳисобланган.

Унинг китобларидан олинган кўчирмалар фақат Москвада эмас, ўзимизнинг Ўзбекистонда ҳам жуда кўп олимларга нон топиб берган. Мафкура аскарлари унинг соясига найза тиқиб, машқ қилганлар. Уни ерга уриб, ўзларини кўтарганлар. Боймирза Ҳайит эса бу йилларда Олмониянинг сокин бир шахрида жимгина ўтириб китоблар ёзди. Туркистонда миллий ҳаракат ҳақида, Туркистон тарихи, унинг иқтисоди, ижтимоий ҳаёти ҳақида.

Кабинети тўла ҳужжат. Қирқилган газеталар, суратлар, сарғайган қўлёзмалар, нотаниш байроқлар, чатнаган ҳайкаллар ичида. Мўъжаз ва яшил боғча ичида. Меҳрибон ва фидойи хонимнинг сўзсиз тушунгувчи нигоҳи остида. Сершовқин бир сукунат ўртасида. Умрининг асосий қисмини шундай ўтказаяпти.

Лекин таниқли арбоб. Халқаро анжуманлар, ҳар хил учрашувлар, суҳбатлар — Боймирза Ҳайит учун булар ҳам муҳим. Ўз ғоясини айтиш, тарғиб қилиш учун ҳар қандай минбардан фойдаланиши лозим. У шундай деб ўйлайди ва ёши етмишдан ошганига қарамай, Кёльндан Нью-Йоркка, у ердан Истанбулга учади. Минбарга чиқиб, борлигини унутади, бир оз ашаддий, бир оз шошқин гапиради, аммо мақсаддан адашмайди. Мақсад эса битта: Туркистон тақдирини. Унинг тарихи, бугуни, келажаги. Баъъин асабий, аммо уни тушунадилар: шунча азобни бошидан кечирган одам...

Унинг китобларини ўз ватанида чоп қилиш замони етди. Бу ташаббусни «Шарқ юлдузи» бошлаётган экан, уни чин дилдан қўллаб-қувватлаймиз. Уқувчилар ўзи ўқиб кўрсин. Изоҳнинг кераги йўқ. Ким душман, ким дўст — ўқиган билиб олаверади.

Муҳаммад СОЛИҲ

Додҳо Хоним, унга дохийи ишларда мустақил қолмоқ шарти билан урушни тўхтатажани билдирди. Скобелев бу талабни қабул этди. Олой Ҳавзаси ярим мустақил ҳолда 1922 йилгача, фақат Қурбонжон Додҳонинг ўлиmidан кейин рус идорасининг таъсирли контроли остида яшади. Қизил Армия қўшинлари 1923 йилда бу ҳавзани ишғол этдилар. Қурбонжон Додҳонинг хусусиятлари, жасурлиги, жанглари ва русларга қарши кўрсатган қаҳрамонликлари ҳақида Иван Ювачевнинг «Қурбонжон Додҳо, Характеристика царицы Алая» номи остида «Исторический вестник» журналидан — Петербург, 1907 йил, 110-бет ва 945—980-бетлардан маълумот олиш мумкин. Яна Б. Ҳайитнинг «Turkestan im XX. Jahrhundert», Darmstadt 1956, 20 б. ва «Turkistan Rusya ile Çin arasinda», 90—91 б. китобларига ҳам қаранг). Русия, Қурбонжон Додҳонинг 1907 йилда ўлиmidан кейин бу ярим мустақил давлатнинг дохийи ишларига аралаша бошлади. Қизил Армия 1922 йилда Олой минтақасини ишғол этди.

Русия, 1865 йилда Бухоро давлати ҳудудларини ишғол қилишни бошлади. Русия билан Бухоро орасидаги (1865—1868) уруш сўнгида, Бухоръ давлати мағлубиятга учради. 23 июнь 1868 йилда Русия билан Бухоро орасида имзоланган сулҳ битими ила Бухоро давлати ўзининг Хўжанд, Уратепа ва Жиззах шаҳар ва вилоятларини Русияга беришга мажбур бўлди. Русия билан Бухоро орасида 28 сентябрь 1873 йилда 18 моддадан иборат янги бир битим имзоланди. Бухоро Амирлик давлати, Хива хонлигининг мағлубиятидан кейин ташқи сиёсатдан воз кечмоққа мажбур бўлди ва Русиянинг контроли остидаги давлат шаклини олди. Бухоро давлатининг тупроқларидан бир қисми Русияга қўшиб олинганда, унинг тупроқлари тақрибан 245.000 квадрат километрдан иборат эди. Амирлик 1920 йилгача 28 беклик воситаси ила идора этилди. Амир, давлатнинг мутлақ ҳокими эди. Дивон-и Бек ва ё Қушбеги (Бош Министр) ҳукумат ишларини идора этарди. Давлат ҳаёти ва ҳуқуқчилик, Ислом шариати асосида давом эттирилмоқда эди. Таъсирли диндорлар давлат ҳаётини дин ҳаётининг бир қисми, деб билардилар. Улар, мактаб ва мадрасаларда замонавий фанларнинг ўргатилишига рухсат беришмасди. Бухоро Амири армия ҳаётига аҳамият бермаганди. Унинг фикрича, армияни модернлаштиришга лузум йўқ эди. Чунки Русия Бухоро учун ҳимоя гарантисини берган эди. XX асрнинг бошида Бухоро амирлигида «янгилашиш» (жадидчилик) жараёни бошланди. «Янгилашиш» ғоясининг тарафдорлари, миллий таълим-тарбияни ва давлат идорасини замон талаблари асосида ташкил этиш фикрида эдилар. Бухоро давлати 1920 йилгача Амирлик режими остида миллий ва диний асосларда яшашини давом эттирди.

Совет Русияси, 1919 йилдан бери Бухоро Амирлигида Совет ҳокимиятини ташкил этмоқ учун турли ташаббуслар билан ўртага чиқмоқда эди. Шу мақсадда Бухоро амирлигидан қочиб, Самарқанд, Чоржўй ва Тошкент шаҳарларида фаолият кўрсатаётган Бухоро жадидчиларининг бир группаси билан биргаликда иш кўрмоқда эди. 25 сентябрь 1918 йилда Тошкентда Бухоро Коммунистик партиясини ташкил этган «ёш бухороликлар» (коммунист бўлсин, бўлмасин) амирлик режимини йўқотишни ният қилгандилар. Совет Русияси давлати ва унинг Туркистон жабҳаси қўмондонлиги, шунингдек, Туркистон комиссияси, Бухоро давлатида Совет ҳокимиятини қурмоқ учун ҳозирлик кўрардилар. Лекин, Бухоро Амирлигининг Қизил Армия томонидан ишғол пайти соғлом ва ошқора йўсинда тайёрланмаган эди. Русиянинг Туркистон Жабҳаси Қўмондонлиги 1919 йилнинг охирида Бухоро сафарига ҳозирлик қилиш амрини олган эди. Фақатгина Бухоро давлатини ишғол этмоқ, «Бухоро ихтилолига ёрдам берингиз!» ниқоби остида амалга оширилиши керак эди. Туркистон Жабҳасининг Қўмондони М. В. Фрунзе ўзининг ҳарбий режаларида «аввал ихтилол, сўнгра қўшинлар ҳаракати»нинг лозимлигини илгари сурмоқда эди. Бунинг учун, бухоролик бир гуруҳнинг «ихтилол бошланди, ёрдам берингиз» дея баёнот бериши етарли эди.

Совет Русиясининг, Тошкент, Самарқанд, Когон, Чоржўй шаҳарларида «Бухоро ихтилолига ёрдам берингиз» дейиши мумкин бўлган 15—20 кишига яқин бухоролик ва ё Рус императорлигининг бошқа турк мусулмонлари бор эди. Фрунзе, 12 август 1920 йилда Туркистон жабҳасининг армиясига берган буйруғида, Бухоро Амирлигини ишғол этмоқ режаларини тайин этганди. Фрунзенинг 25 август 1920 йилда берган буйруғида 28 дан 29 га ўтар кечаси

Қизил Армиянинг Бухорога юриши бошланажаги билдирилганди. Бу тайин этилган вақтда Русиянинг 10000 га яқин аскарлари, 38 тўп, 53 танк, 172 пулемёт, 8 зирхли автомобиль (броневик), 5 зирхли қатор (бронепоезд) ва 11 самолёт билан Бухоро давлатига ҳужум этдилар. Қизил Армия қўшинлари 1 сентябрь 1920 йилда Бухоро амирлигининг пойтахти Бухоро шаҳрини ишғол этдилар. Айни кунларда Бокуда Шарқ халқлари қурултойи тўпланган ва «Империализмга қарши» мунозаралар бўлаётган эди. Қизил Армиянинг зафари «Бухоро ихтилоли» деб эълон қилинди. Бу фикр бу кунга қадар давом этмоқда (Советлар томонидан «Бухоро ихтилоли» деб аталган бу воқеани ўрганмоқ учун, масалан, О. Эшоновнинг «Победа народной Советской революции в Бухаре» китобида, Тошкент — 1957; «К десятилетию Бухарской и Хорезмской революций» номли мақолалар тўпламига, Тошкент — 1930; И. М. Мўминовнинг «50 лет Бухарской народной Советской революции» рисоласига, — Тошкент, 1972, қаранг). Совет Русияси қўшинлари 200 йилдан ортиқ миллий ва исломий асосларда яшаган Бухоро Амирлиги идорасига барҳам берди. Совет Иттифоқида нашр этилган асарларда, Бухоро давлатида Совет Русияси армиясининг истило ҳаракатлари инкор этилмоқда (қаранг: О. Эшон, «Бухарская Народная Республика». Тошкент — 1969; Ж. П. Шаропов, «Бухарская операция советских войск в 1920», «Ученые записки», Москва университети — 1964, № 167, 3—24-бет; М. В. Фрунзе. Собрание сочинений, 1-жилд. Москва—Ленинград, 1929).

6 октябрь 1920 йилда Бухоро Амирлиги Бухоро Халқ Жумҳурияти деб эълон этилди. На Совет қўшинлари, на-да Амир режимининг душманлари орасида «ёш бухороликлар»нинг шошилиш равишида Бухорода Совет режимининг ҳокимиятини тамсилан идора этакларидан баҳс юритилганди. Бухоро Халқ Жумҳуриятининг ҳукумати Ёш бухороликларга берилди. Аммо ҳукуматни, Совет қўшинлари ва Русиянинг Бухородаги сиёсий вакиллари контрол этардилар. Халқ Жумҳурияти эълон этилгандан кейин ҳам Қизил Армия Бухоро давлати ҳудудидан чиқарилмади. Русия Совет Социалистик Федерал Жумҳурияти билан Бухоро Халқ Жумҳурияти орасида Москвада 4 март 1921 йилда **Иттифоқдошлик Шартномаси** имзоланди. Бу шартноманинг I моддасида, Совет Русияси давлати, Бухоро Халқ Жумҳуриятини мустақил бир давлат сифатида таниганди (РСФСР билан Бухоро Халқ Жумҳурияти орасида имзоланган шартномани ўрганиш учун қуйидаги асарларга қаранг: «Советский договор между Российской Советской Республикой и Бухарской Советской Республикой — Официальный текст. Москва — 1921, Б. Ҳайит. Die Türkvölker in der Sowjetunion seit 1917, нашр этган: «Die Orientierung» журнали, Мюнхен — 1968. Айни муаллиф. «Турк дунёсида Рус империализмининг излари», II нашир, Истанбул, 1978, 127—133-саҳифалар). Шунга қарамай, Совет Русияси Бухоро давлатининг ички ишларига аралашишда давом этарди. Бухоро ҳукумати эса, давлатни миллий ва ислом дини асосларида идора этишга интиларди. Лекин 1923 йилдан эътиборан Бухоро Халқ Жумҳуриятининг муҳим мақомлари Бухороли ва ё Русия ҳокимияти остидаги мусулмонлар орасидан етиштирилган коммунистлар воситаси ила идора этиларди. Бухоро Коммунистик партияси ягона партия ўлароқ давлат ҳаётини бошқарарди. Аъзолари 1200 дан ортиқ бўлмаган бу Коммунистик партия февраль 1922 йилдан эътиборан Русия Коммунистик партиясининг бир бўлаги ўлароқ қабул этилди. **Бухоро Коммунистик партиясига** Русия Коммунистик партиясининг «**Вилоят Комитети**» ҳуқуқи берилганди (А. М. Богоутдинов. «История Коммунистических организаций Средней Азии». Ташкент — 1967. 684-бет). Шу тариқа Бухоро Коммунистик партияси тўғридан-тўғри Русия Коммунистик партияси Марказий Комитетининг Урта Осиё Бюросига итоат этирилди («Очерки Истории Коммунистической партии Узбекистана» тўпламида нашр этилган Р. Ҳ. Аминовнинг мақоласига қаранг: Тошкент 1974, 172 б.). Бу партия эса, Бухоро давлатида Совет Русиясининг ва коммунизмнинг қуроли сифатида қўлланилмоқда эди. Бухоро Ҳукумати, Бухоро жумҳуриятининг советлаштирилишига аҳамият бермас эди. Бухоро Халқ Жумҳуриятини советлаштириш сиёсати эса Москвадаги ва Тошкентдаги коммунист раҳбарлар учун жиддий бир масала эди. Масалан, 23 июнь 1923 йилда Бухорога Русия Коммунистик партиясининг комиссияси келди. Бу комиссия, Бухоро жумҳурияти ҳукуматини советлаштириш жараёнига етакчилик қилиш

билан шуғулланганди. Русия Коммунистик партиясининг Ўрта Осиё Бюроси, Бухоро Коммунистик партияси ичидаги миллатчиларга қарши жиддий бир кураш тайёрлангани тўғрисида 4 июль 1923 йилда қарор чиқарганди (қаранг: Б. Ҳайит. *Sowjetrussische Orientpolitik am Beispiel Turkestans*», Köln 1962, 107 б.) Совет Русияси давлати, Бухоро Жумҳуриятини фақат советлаштириш билан кифояланмай, айти замонда бу давлатга барҳам бериш йўлини ҳам излаётган эди. Бунинг учун 1920 йилдан бери Туркистон Мухтор Совет Жумҳурияти, Бухоро ва Хоразм Халқ Жумҳуриятлари тупроқларида янги Совет Жумҳуриятлари ташкил этмоқ лойиҳасини муҳокама этаётган эдилар. Русия Коммунистик партиясининг Марказий Комитети 31 январь 1924 йилда бу лойиҳани янгитдан тилга олди ва Ўрта Осиё Бюроси Раиси Рудзутакка, Бухоро, Хоразм ва Туркистон Мухтор Жумҳурияти вакиллари тўплаб, янги Совет Жумҳуриятига тақсим этмоқ масалаларида гапириш ва бу соҳада тадбирлар ишлаб чиқишни топширди. 25 февраль 1924 йилда Бухоро Коммунистик партиясининг Марказий Комитети Бухоро Халқ Жумҳуриятини бекор қилиш тўғрисида қарор олди. Бухоро Коммунистик партияси сентябрь 1924 йилда Умумбухоро халқ Курултойини чақирди, фақат курултой вакилларида кўпи ўқиш-ёзишни билмайдиган ва сиёсий терминлардан хабарсиз деҳқонлардан иборат эди. Курултойда, Бухоро Халқ Жумҳуриятини Бухоро Социалистик Жумҳурияти деб эълон қилдилар. Айти курултойда, Бухоро тупроқларининг янгитдан ташкил этилажак Ўзбекистон ва Туркменистон Совет Социалистик Жумҳуриятларига аралаштирилишига қарор бердилар. 27 октябрь 1924 йилда Бухоро Совет Социалистик жумҳуриятининг барҳам топганлиги расман эълон этилди. Бухоро давлатининг тупроқлари учга тақсим этилди. Бу уч қисм, Ўзбекистон, Тожикистон ва Туркменистондан ташкил топгани кўрсатилиб, Совет Социалистик Жумҳуриятлар Иттифоқига қўшилди. Энди ҳозирги пайтда фақат Бухоро вилояти мавжуддир (Бухоро вилояти 143200 квадрат километр катталиқда бўлиб, Ўзбекистон ССРнинг 3,2 фоизини ташкил этади. Вилоятнинг маркази Бухоро шаҳридир. Вилоятда 15 туман ва 9 шаҳар бор. Қаранг: «Узбекская Советская Социалистическая Республика», К. А. Зуфаров таҳрири остида, Тошкент — 1981, 468-бет).

Туркистоннинг бошқа бир парчаси бўлмиш Хева (Хоразм) хонлик давлати Кўқон ва Бухоро давлатлари сингари Русия тажовузи билан юзма-юз келиб қолди. Русия, Хева давлатини ишғол этиш учун 156 йил ҳаракат қилди (Б. Ҳайит, «Туркистон Русия ила Чин орасида». Истанбул — 1975, 100-бет). Русия, охири 3 декабрь 1872 йилда Хева хонлигини ишғол этишга қарор қилганди. 1873 йилнинг февралда Русиянинг 12.300 дан ортиқ аскарлари, 56 тўп билан хонлик тупроқларини забт эта бошлади. («История Хорезма с древнейших времен до наших дней», Тошкент, 1976 йилда нашр этилган китобда И. Мўминов мақоласига қаранг, 122-бет). 29 май 1873 йилда Туркистон генерал-губернатори фон Кауфманнинг қўмондонлиги остидаги 6965 рус аскарлари, хонлиқнинг пойтахти Хева шаҳрини ишғол этдилар. Вон Кауфман Хева хонини 12 август 1873 йилда 18 моддалик бир шартномани имзолашга мажбур этди. Забт этилган 76000 квадрат километрлик ер Русиянинг мулки деб эълон этилди. Хева хонлиги ички ишларида мустақил давлат ҳолида Русиянинг назорати остидагина яшай оладиган низомномани қабул қилишга мажбур этилганди. Шундай ҳолат, 1920 йилгача давом этди. Русиядаги 1917 йил февраль инқилобидан кейин Хева хонлигидаги баъзи миллий кучлар Русиянинг Хевадаги иқтидорини танимаслик ҳаракатида бўлдилар. Буларнинг орасида Евмит-туркманларнинг раиси Жунайидхон муҳим роль ўйнаётган эди. Хевадаги миллий кучлар, 1917 йил октябрь инқилобидан кейин ҳам Русия ҳокимиятидан қутулиш учун олиб бораётган курашларини давом эттирдилар. Хева шаҳридаги гарнизонларда турган 300 га яқин рус аскарлари «Аскарлар Шўроси»ни туздилар, Русия ҳокимиятини сақлаб қолмоққа қарор қилдилар. 1918 йилнинг охири ва 1919 йилнинг бошларида Жунайидхоннинг аскарлари билан Русия Қизил кўшинлари орасида жиддий жанглар бўлди. 1919 йил 9 апрелда Туркистон Мухтор Жумҳуриятининг вакиллари, Русия ва Жунайидхоннинг вакиллари орасида сулҳ шартномаси имзоланганди. Совет Русияси давлати шартноманинг иккинчи моддасида, Хева хонлиги халқининг ўз тақдирини ўзи белгилаши ҳуқуқини тан олган эди. (Непесов Ғойиб. «Из истории Хорезмской революции, 1920—24».

Тошкент — 1962, 125—126-бетлар). Совет Русияси бу шартномада Хева хонлигини келажакда итоат эттирмақ учун энг қулай шартнома сифатида кўраётган эди.

1919 йил 22 декабрда Совет Русиясининг «Туркистон Жабҳаси Инқилобий ва Ҳарбий Шўроси» ила Совет Русиясининг «Туркистон комиссияси», «Хева Хонлигидаги меҳнаткашларни» қутқармоққа қарор қилди. Қизил Армия кўшинлари 25 декабрда Хева Хонлигини истило этишга киришди ва даставвал Хева шаҳрини 1920 йил 25 январда истило этди. Қизил Армиянинг бу зафари «Хева халқининг инқилоби» деб эълон қилинди. 1920 йил февралда хонлик идорасига барҳам берилди ва Хоразм Халқ Жумҳурияти эълон этилди. Ҳукумат 1918 йил июлидан бери Урганч шаҳрида Совет Русияси билан биргаликда иш олиб бораётган «ёш хеваликлар»нинг Инқилобий Комитети томонидан қурилди. 1920 йил 13 сентябрда РСФСР билан Хоразм Жумҳурияти орасида 24 моддалик шартнома имзоланди. Совет Русияси ҳукумати, шартноманинг биринчи моддасида Хоразм Жумҳуриятининг мустақиллигини таниди, Чор Русиясининг Хева хонлигидаги таъсислари ва бошқа имтиёзларидан воз кечди. (РСФСР билан Хоразм Халқ Жумҳурияти орасидаги шартномани ўрганмоқ учун қаранг: «Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства» № 29, 24.7.1921. «Документы внешней политики СССР». Москва—1959, III ж. 178—185 б. «История Хорезмской Народной Советской Республики». Сб. документов. Тошкент — 1976, 56—61 б. Жозеф Кастагне. «Le Turkestan depuis la Revolution Russe 1917—22», «Revue du Monde Muselman». 50 м. 208—12 б. ва бошқалар). Хоразмнинг мустақиллигини танимоқ, бу минтақада Совет таъсиридан воз кечмоқ маъносини билдирмас эди. Совет Русияси Хоразмда иш юритиш учун аввало Хоразм Жумҳуриятида коммунистик партия тузишга киришди. Хоразм, Қизил Армия томонидан ишғол этилгунча, бу минтақада биронта ҳам маҳаллий коммунист йўқ эди. «Ёш хеваликлар» орасидан коммунизмга хайрихоҳ одамлар чиқа бошлади ва 28 майда коммунистик партия тузилганлиги билдирилди ва шу тариқа Хоразмни советлаштириш жараёни бошланди. Хоразм коммунистик партияси, миллий туйғулар билан давлатни идора этмоққа ҳаракат қилаётган миллий ҳукуматга қарши фаолият кўрсатиб, ҳамма ишларга аралаша бошлади. Хоразм Ҳукумати, 1921 йилда илк бора коммунистларни тутиб, қўлга ола бошлаган эди. Халқ Жумҳуриятининг ҳукумати билан Совет Русиясининг бу жумҳуриятдаги тамсилчилари орасида ҳеч қачон дўстлик руҳи майдонга келмагандир. Хоразм давлатининг ҳукумати, давлатни миллий манфаатлар доирасида идрок этмоқ орзусида бўлди. Совет Русияси эса Хоразмда Совет коммунистик режимининг талабларини ёймоқ йўлидаги фаолиятларини давом эттирарди.

Қорақум чўлларида, Хоразмда, Совет Русияси ҳокимиятига қарши жанглирини давом эттираётган Жунайидхоннинг аскарлари, 1924 йил январда Хева шаҳрини қамал қилдилар. Шаҳардаги 15000 га яқин киши ҳам қўзғолонга иштирок этди. Совет Русияси раҳбарлари, бу вазиятнинг таҳликасини яхши англаб, Русия коммунистик партиясининг Ўрта Осиё бюроси канали орқали 6 январь 1924 йилда «Хоразмда антисовет қўзғолоннинг бостирилиши учун» аскарий бўлинмалар жўнатилишига қарор берди. Русиянинг қаттиқ қуролланган 4-нчи ва 812-нчи отлиқ полклари 4 февраль 1924 йилда Хева шаҳрини янгитдан ишғол этдилар. Хоразм жумҳуриятида ҳарбий ҳаракатни идора этмоқ учун 1924 йил февралда И. С. Кутяков қўмондонлиги остида Хоразм жабҳаси ташкил этилди. Хева (Хоразм) хонлигини 1920 йилда ишғол этган Совет ҳарбий қисмларининг қўмондони Н. А. Шайдаков, Хоразм халқ жумҳуриятининг Армия Раиси (Ҳарбий министри) этиб тайинланди. Қизил Армия 1924 йил февраль ойининг охиригача Хоразмнинг бутун шаҳарларини ишғол этди (И. Мўминов. «История Хорезма...» — юқоридаги изоҳга қаранг. Уша китоб, 174 бет).

Совет Русияси раҳбарлари ва уларнинг Тошкентдаги вакиллари 1924 йил март ойидан эътиборан Хоразм Жумҳуриятига барҳам бериш масаласи билан жиддий машғул бўлдилар. Русия коммунистик партияси, Ўрта Осиё бюросининг тамсилчиси Межлаук, 1924 йил март ойида Хоразм Коммунистик партияси Марказий Комитетининг йиғилишида, Хоразм Жумҳуриятига барҳам берилишини талаб этганди. Хоразмдаги коммунистлар 1924 йил июлдан бери Хо-

размни қавмларга парчаламоқ ташвиқотини юритаётган эдилар. Совет Русияси сўнги март 1924 йил сентябрь ойида Хоразмни қавмлар орасида тақсимлашга қарор берди. 20 сентябрь 1924 йилда Хоразм қурултойини тўпладилар. Совет Русиясининг Хоразм Жумҳуриятидаги сиёсий вакили И. Б. Бик, қурултой биноси атрофида рус аскарларини келтирди ва қурултой минбаридан «Совет ҳокимиятини танийсизми ё танимайсизми?» дея бақирди. Унинг овозига ташқаридаги аскарлар қурулларидан ўқ узиб ҳамдамлик қилиб турдилар. Шу тариқа қурултой қўрқув босқини остида қолиб, Хоразм давлатининг тугатилишига қарор беришга мажбур бўлган эди.

Хоразм Халқ Жумҳурияти 20 октябрь 1924 йилда Хоразм Социалистик Совет жумҳурияти сифатида эълон этилганди (Ҳ. Иноятлов нашрга тайёрлаган «История Хорезмской Народной Советской Республики. 1920—24» китобига қаранг: Тошкент, 1976, 269-бет). Айни чоқда бу жумҳуриятнинг ССЖИга қарам этилгани ҳақида ҳам қарор чиқарилганди. («История Бухарской и Хорезмской Народных Советских Республик». Нашрга тайёрловчилар: П. В. Волобуев ва бошқалар. Москва — 1971, 176-бет). Сўнги март 30 октябрь 1924 йилда ўтказилган «Хоразм қурултойи»да Хоразм ерларини ўзбек, туркман ва қорақалпоқ қавмлари орасида тақсимлашга қарор қилингандир. Шундай қилиб Хоразм давлати йўқ қилинди. Миллий руҳга эга бўлган Хоразм давлатининг раҳбарлари Хоразм давлатига барҳам бераётган Совет режаларига қарши норозилик билдириб турдилар ва Хоразмнинг мустақил давлат бўлиб яшашини истадилар. («История коммунистических организаций Средней Азии». Тошкент—1967, 733-бет) Лекин Совет Русиясининг раҳбарлари уларнинг истакларига аҳамият бермадилар. Хоразм тупроқлари Ўзбекистон, Туркменистон Совет Социалистик Жумҳуриятлари ва Қорақалпоқ автоном вилоятларига тақсим этилиб, буларнинг воситаси билан ССЖИга қарам этилди. Хоразм деган ном бу кунга қадар фақат бир вилоят сифатида қолиб келаётир. (Хоразм вилояти, Ўзбекистон ССЖда 4500 квадрат километр ҳудудга эга, 9 туман, 3 шаҳардан иборатдир. Маркази Урганч шаҳри).

Русияда коммунистларнинг инқилобидан кейин, Бухоро ва Хоразм миллий давлатлари ёнида 1917 йил охирида Туркистон (Қўқон) ва Қизил Урда миллий мухторият давлатлари ташкил этилганди. Туркистон миллий раҳбарлари 12 декабрь 1917 йилда Қўқон шаҳрида (собиқ Туркистон генерал-губернаторлиги тупроқларида Туркистон Миллий Мухтор жумҳуриятини ва 26 декабрь 1917 йилда Оренбург шаҳрида Қизил Урда Мухтор Жумҳуриятини (собиқ Степь генерал-губернаторлиги тупроқларида) эълон этдилар. Булар, ўзларининг парламентлари, ҳудудлари, адлиялари ва ҳукуматлари ила миллий давлат хусусиятига эга эдилар. Аммо бу давлатларнинг яшашига большевик руслар монелик қилдилар. Туркистон Мухтор Жумҳурияти, Тошкентдаги Совет Рус Комиссарлиги қарори ила Қизил Армиянинг ҳужумига дучор бўлди. 20 февраль 1918 йилда Қизил Армия қўшинлари ва арманиларнинг Дашноқсутюн партиясининг қуролли кучлари Қўқон шаҳрини ишғол этдилар. Шаҳарда 10000 дан ортиқ туркистонли ўлдирилди. (А. Шоматдиев. «Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине». Тошкент — 1961, 54 бет. В. Hayit. Soviet Russian Colonialism and imperialism in Turkestan, Cologne 1955, 22 бет. Colonel R. T. Etherton. In the Heart of Asia. London 1925, 154-бетда «1400 дан ортиқ мусулмонларнинг ўлдирилгани»дан баҳс юритилгандир.) Шу тариқа Туркистон Миллий Мухтор жумҳуриятига барҳам берилганди. Омск шаҳридаги антисовет белорус ҳукумати 22 октябрь 1919 йилда Қизил Урда ҳукуматининг фаолиятини тақиқлаган эди. Шунга қарамай, Қизил Урда ишини давом эттирарди. Совет Русиясининг Қирғиз-Қозоқ инқилобий қўмитаси ҳам 9 март 1920 йилда Қизил Урда фаолиятларини тақиқлади. 1920 йилнинг декабрида Қизил Урда ҳукумати ва унинг ҳарбий қўшинлари (қисмлари) Совет Армиясига таслим бўлдилар. Туркистон ва Қизил Урда Мухтор Миллий давлатларининг ташкил этилиши, Туркистонлиларнинг миллий давлатчилик идорасининг ҳали сўнмаганлигини кўрсатарди ва у давлатларнинг Совет Русияси қуролли кучлари воситаси билан йўқотилиши миллий озодлик масаласида коммунистик режим ила миллий туйғу ва истаклар ўртасида ҳаёт-мамот кураши бошланишига сабаб бўлди. (Ҳурматли устозларим, профессор, доктор Френц Тайчнер ва профессор, доктор Готҳард Жаске раҳбарлиги остида 1950 йилда Қўқон

мухторияти ва Қизил Ўрда мухториятининг қисқа тарихи билан «Die nationalen regierungen v. Kokand und der Alasch Orda» номли докторлик диссертациям орқали биринчи бўлиб Фарбий Оврупо илм дунёсини таништиришга муваффақ бўлдим. Совет Иттифоқида бу миллий давлатларни қораловчи кўп асарлар ва мақолалар нашр этилди. Буларнинг библиографиясини тайёрлаш муҳим бир илмий вазифадир. Қўқон ва Қизил Ўрда миллий давлатлари ҳақида Совет Иттифоқидан ташқарида билдирилган фикрларни ўрганмоқ учун қаранг: З. В. Тўғон. «Бу кунги Туркистон». Юқоридаги китоб, 364—78 б.; J. Castagne. Ўша асар. 46—52 б., В. Hayif. "Turkestan im XX..." 59—70 б. яна: «Turkestan, Asya ile Cin arasinda». 245—259 б. Alexander A. Park. «Bolshevism in Turkestan, 1917—1927». New York 1957, 19—22 б. Hasan Orantay. «The Alash Movement in Turkestan». «Central Asian Survey», Oxford 1985, Vo/ 1, 4, № 2, 41—58 б.). 1918 йилнинг февралдан то 1934 йилга қадар давом этган Туркистон миллий озодлик ҳаракати, Совет терминологиясида «босмачилик» деб кўрсатилган ҳуррият жанглари, тарихда унутилмас бир манзара бўлиб қолажак. Шундай қилиб Туркистон Мухториятининг йўқотилиши — 16 йиллик қонли урушнинг туғилишига сабаб бўлган эди.

Миллий-озодлик ҳаракатининг бир муваффақияти сифатида, Туркистон миллиятчиларининг вакиллари томонидан 15—20 апрель 1922 йилда Самарқанд шаҳрида ташкил этилган қурултойни кўрсатиш мумкин. Қурултой 20 апрель 1922 йилда **Туркистон Турк мустақил Ислом Жумҳуриятини** эълон қилганди. 36 моддадан иборат давлат низомномаси жумҳуриятнинг вақтинчалик конституцияси табиатига эга эди. («Туркистон мусулмонларининг иккинчи қурултойида қабул қилинган қарорнома». «Yas Türkistan» журнали Paris-Berlin 1932. № 29, 9—17-бетлар. Б. Ҳайит, «Türkistan...» 204—209-бетлар). Бу жумҳурият фақат уч ойгина яшай олди.

Совет Русияси ва унинг Туркистондаги, хусусан, Тошкентдаги вакиллари 1917 йилдан бери Туркистонда Совет характерида эга бўлган бир давлат ташкил этишга ҳаракат қилаётган эдилар. Рус Социал Демократлари ва Социал Инқилобчилар партияларининг расмий кишилари, 19 ноябрь 1917 йилда собиқ Туркистон генерал-губернаторлигини Совет режими асосида идора этиш учун руслардан иборат 36 комиссар тайинладилар. Ўз ҳокимиятларини бутун Туркистонда ўрнатмоқ учун жон-жаҳди билан ишлаган рус комиссарлари, 1918 йил апрелидаги Советларнинг съездида Туркистоннинг давлат системаси масаласини муҳокама қилдилар. 30 апрель 1919 йилда Туркистон Мухтор Совет Жумҳуриятининг ташкил этилгани тўғрисида баёнот бердилар. Русия Совет Федератив Социалистик жумҳурияти таркибига кирган деб эълон этилган бу Совет Мухтор Жумҳурияти, Туркистон миллий манфаатларига уйғун бир давлат эмасди. Буни исботловчи кўп далиллар бор. Масалан, 1918 йил апрелидаги Советларнинг съездида Туркистон учун **Миллатлар Комиссарлиги** таъсис этилганди. (А. А. Гордиенко. «Творческая роль Советского государства и права в социалистическом преобразовании Туркистана». Тошкент—1959, 137-бет. Туркистонли Турор Рисқул, Туркистон Мухтор Совет Социалистик Жумҳуриятининг давлат раиси бўлгандан сўнг, 1920 йилнинг бошида Туркистон Миллатлар Комиссарлигини бекор қилди. Совет Русияси давлатининг Туркистон Комиссариатининг буйруғи ила бу комиссарлик 1921 йилда янгитдан ташкил этилгандир.) Туркистоннинг тарихий эгалари бўлмиш турк мусулмонлари учун алоҳида бир комиссарликнинг ташкил этилиши, Совет давлатининг ғайримиллий табиатга эга эканлигини кўрсатаётган эди. Москвадан Тошкентга бош комиссар сифатида жўнатилган А. П. Кобозев, жумҳуриятнинг давлат раиси ва 1917 йил ноябридан буён Тошкентда Совет Комиссарлар Шўросининг раиси бўлган Колесов ҳам бош министр сифатида сайлангандилар. Бу совет Мухтор Жумҳуриятининг «салоҳиятли» вакиллари социал масалаларда ҳали туркистонлилар билан русларнинг ҳуқуқларини бир хил деб кўриш даражасида ҳам эмасдилар. Зеро, 1919 йилда Қўқондаги социал ёрдам дўконларида, нон, ишсиз русларга 80 тийиндан, ишсиз туркистонликларга 1 сўм 70 тийиндан сотилганди (А. А. Гордиенко. «Создание Советской власти национальной государственности в Средней Азии». Москва — 1959, 83-бет).

Совет Русияси давлати 1920 йилнинг ўртасига қадар Туркистон Мухтор Совет Социалистик Жумҳуриятининг идоравий шакллари ва ҳуқуқлари тўғри-

сида аниқ бир қарор беролмаган эди. Русия Ижроия Қўмитаси 27 август 1920 йилда «Туркистон Жумҳурияти ҳақида» бир қарор сифатида «Туркистон Совет Социалистик Жумҳурияти» РСФСРнинг мухтор бир минтақаси бўлганини билдирганди (Шавкат Уразаев. «Туркестанская АССР — первое социалистическое государство в Средней Азии». Москва—1961, 62-бет). 1920 йилнинг сентябрида бу Совет Жумҳуриятининг янги конституциясини қабул қилдилар. 1921 йил апрелида Совет Давлати Москвада бу конституцияни тасдиқ этди.

Боймирза Ҳайит, Анвар Олтойли, Муҳаммад Солиҳ
ва бошқалар анжумандан сўнг.

Тошкентда иш олиб бораётган Совет Мухтор Жумҳуриятининг ҳукумати ва аскарлари Туркистонда Совет ҳокимиятини муайянлаштира оладиган аҳволда эмасдилар. Туркистон миллий озодлик ҳаракати (босмачилик) Туркистондаги Совет ҳокимиятини йўқ қила оладиган даражага келганди. Совет Русияси раҳбарлари Туркистонда Совет ҳокимиятини сақлаб қолмоқ учун кўп тадбирларни ишга солдиларки, булардан иккитаси катта аҳамиятига эга бўлди. Биринчиси, 11 август 1919 йилда Русиянинг Туркистон жабҳаси ва иккинчиси, 1919 йил октябрида Русия давлати ва Коммунистик партиясининг Туркистон Комиссияси тузганлигидир. Бу комиссияга Туркистонда диктаторлик билан ишлашга изн берилганди. Комиссиянинг фаолияти 2 февраль 1925 йилда тўхтатилгандир. (Ш. Уразаев. «В. И. Ленин и строительство Советской государственности в Туркестане». Тошкент — 1967, 481-б.) Туркистон Жабҳасининг қўмондони Фрунзе 14 август 1919 йилда берган фармонида «Армия ҳаракатининг асосий мақсади, бутун Туркистонни ишғол этмоқдан иборатдир», дея маълум қилган эди. Бу жабҳа Туркистонни янгитдан ишғол этишда. Бухоро ва Хева давлатларини советлаштиришда катта куч сарфлаганини ҳамма яхши билади. Туркистон жабҳасига 4 июнь 1926 йилда барҳам берилди ва унинг вазифаларини Ўрта Осиё Ҳарбий Округи давом эттирди («Гражданская война и военная интервенция в СССР». Энциклопедия. Москва — 1983. 605-бет).

Туркистон Мухтор Совет Социалистик Жумҳурияти РСФСРнинг бир қисми сифатида 1924 йилнинг охиригача яшади. 1924 йилдан эътиборан Советлар Иттифоқи давлатининг Туркистон сиёсатида ва Туркистон тарихида биринчи марта, қавмларни бир-биридан айириш йўлида Совет Жумҳуриятларининг

тузилишига аҳамият берилди. Совет Русияси 1920 йилдан бери Туркистонда янги давлат маъмуриятлари ташкил этиш режаларини илгари сурарди. Советларнинг хизматидаги туркистончилар бундай планни Туркистонни парчалаш сиёсати сифатида қабул қилдилар. Қизил Армия 1923 йилнинг охиригача Туркистон тупроқларида узил-кесил ғалаба қозонолмаганди, фақат 1924 йилда Бухоро ва Хоразм давлатларининг миллий борлиқларига барҳам берилганди, холос. Туркистон Мухтор Совет Жумҳуриятида Совет режимининг таъсирларини орттириш ҳаракатлари шиддат ила давом эттириляётган эди. Совет давлати, Туркистонни ўзи хоҳлаган усулда идора эта олишига ишонгандан кейин Туркистонни қавмларга бўлиб парчалашни тезлаштирди. Туркистон Совет жумҳуриятининг Рудзутак раислигидаги ҳукумати 27 сентябрь 1920 йилда Туркистонни қавмларга айирмоққа қарор қилди. Совет режими, Туркистонда ягона турк миллатининг борлигини танимаётган эди. Туркистонли коммунист тарафдорлари 1920 йилда Туркистон Турк Жумҳуриятининг қурилишига қарор бергандилар. Совет Русияси Туркистон Комиссиясининг Раиси Ян Эрнестович Рудзутак 1920 йилда Туркистон Коммунистик партияси Марказий Қўмитасининг бир мажлисида «мен турк жумҳуриятининг ташкил этилишига қаршиман. Ҳақиқатда, фақат бир турк миллати мавжуд эмас. Лекин туркманлар, қозоқлар, қирғизлар ва ўзбеклар бор» дея таълимот берганди. (Г. Ф. Дакшлейгер. «Историкография Советского Казахстана». Олма-ота, 1969, 20-21 б.)

1924 йилнинг октябрида Туркистон Мухтор Совет Жумҳурияти, Бухоро ва Хоразм жумҳуриятларига барҳам берилди. Уларнинг тупроқлари ва аҳолиси Ўзбекистон ва Туркманистон Совет Социалистик Жумҳуриятларига, Ўзбекистонга боғлиқ бўлган Тожикистон Мухтор Совет жумҳуриятига, Қора Қирғиз Мухтор вилоятига ва Қирғиз (Қозоқ) Мухтор Совет жумҳуриятларига тақсим этилди; булардан Ўзбекистон ва Туркманистон 13 май 1925 йилда ССЖИ таркибига киритилди. 5 декабрь 1929 йилда Тожикистонга Совет Социалистик Жумҳурияти номи берилди ва унинг тупроқларини ҳам ССЖИга қўшдилар. 26 август 1920 йилда РУСИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВ ЖУМҲУРИЯТИ идораси остида ташкил этилган Қозоғистон Мухтор Совет Жумҳурияти эса 5 декабрь 1936 йилда Совет Социалистик жумҳурияти сифатида ССЖИга қўшиб олинди. Қора Қирғиз (1926 йилдан бери Қирғиз деб аталарди) Мухтор Вилояти, 1 февраль 1926 йилда Совет Мухтор Жумҳурияти, 5 декабрь 1936 йилда Совет Социалистик Жумҳурияти номи билан ССЖИ таркибига киритилди. 1924 йилнинг октябрида ташкил этилган Қорақалпоқ Совет мухтор вилоятига 25 декабрь 1936 йилдан эътиборан бу «совет» минтақаси Ўзбекистон идораси остидадир. Шундай қилиб, Туркистон тарихида илк бора қавмларининг исмларини таниган, Совет терминологиясида «миллатлар» дея номланган, Совет режими характерини ташувчи давлат ташаккуллари майдонга келтирилди. Булар Совет фалсафасида «Социалистик миллий мустақил давлатлардир». Буларнинг ҳатто сўзда конституциялари, «Олий Совет» деган парламентлари, ҳукуматлари, давлат чегаралари ва адлия органлари ҳам бор. Булар давлат характерига эгадирлар, аммо, булар хусусиятлари билан Совет Иттифоқи давлатининг истаган пайтида истаганча ишлата оладиган жумҳуриятлари сифатида планлашгандирлар. Буни 1977 йилда Совет Иттифоқи Конституциясидан ва Туркистондаги Совет Жумҳуриятларининг конституцияларидан ўрганиш оппа-осондир. ССЖИ Конституциясининг 72-моддасида «ҳар бир иттифоқдош жумҳурият ўз хоҳиши билан ССЖИдан чиқиш ҳуқуқига эга» деб ёзилган. Конституциянинг 76-моддасида эса «ССЖИнинг тупроқлари бўлинмасдир (яхлитдир)» дейилган. Совет қонунларида Совет жумҳуриятларининг қайси йўл ё муассаса орқали ССЖИдан ажралиб чиқиши тўғрисида ҳеч нарса дейилмаган. Совет ҳуқуқчилари зотан «ССЖИда параллел ҳукмрон бўлган мустақил давлат ҳокимияти йўқ» шаклидаги бир ифодани кўп ишлатадилар («Советское государство и право» журнали. Москва — 1976, № 7, 32-б.)

Туркистонда ўзбек, қозоқ, қирғиз, тожик ва туркман номлари билан аталган Совет Жумҳуриятлари Совет давлатчилиги назариясининг умумий фикрларини акс эттирадилар. Булар давлатлар шаклида кўринадилар. Лекин Советларнинг «миллий мустақил социалистик давлатлари» том маъноси ила Туркистон миллий хусусиятларига зид фаолиятлар билан машғулдирлар. Совет жумҳуриятлари Туркистонда миллатсиз янги бир Совет миллатини юзага

келтиришнинг воситаси ролини ўйнаш мажбурияти остида яшаётирлар. Бундай фикрни баён этиш учун бизга қуйидаги Совет манбалари ва нуқтаи назарлари асос бўлиб хизмат қилмоқда.

1-Шарқ халқлари Меҳнаткашлари Коммунистик Университетининг ректори Бройдо 1925 йилда шундай ёзганди: «Коммунистик жамиятнинг юзага келиши натижасида инсонлар миллий борлиқлари ва муносабатларини унутажаклар. Шу тариқа, миллат ўлажақдир.» (Г. Ж. Бройдо. «Миллат масаласи». Москва — 1925, 11 бет. 25 май 1961 йилда «Қизил Ўзбекистон» газетаси ёзганди: «Коммунизмда миллий фарқлар йўқолади. Охир-оқибатда коммунизмнинг ғалабасидан кейин миллатлар фақат бир миллат бўлиб майдонга чиқади-лар. Бу «Совет миллати» демақдир.)

2-Совет Иттифоқида жиддий ва расмий равишда «Социалистик миллатларнинг бир-бирига яқинлашуви (**сближение**) ва бир-бирига қўшиливи (**слияние**), яъни ассимиляция қилиш сиёсати давом эттирилмоқда. Шундай сиёсатнинг якуни ҳақида Советларнинг расмий бир журнали қуйидаги фикрни ўртага қўйди: «Миллатларнинг ўзаро қўшиливи (ассимиляция бўлиши) миллий тупроқ мухториятларини, ҳатто иттифоқдош жумҳуриятларни **миллатсизлантиради**». («Советское государство и право» журнали, 1961, № 12, 25 бет. Abdurrahman Avtorchanov. Das kommunistische Program zur Entnationalisierung der Nationyliten der UDSSR, München 1964, 28 бетдан олинган жумладир.

3-Совет давлатчилиги «Шаклан миллий, мазмунан социалистик маданият» сиёсати асосида яшамоқдадир. Бунга кўра Туркистондаги Совет жумҳуриятларининг ҳукуматлари ҳеч қачон ўзларининг миллий маданият сиёсатини юргиза олмайдилар. Бундай «шаклан миллий маданият» сиёсатининг бир қисми ўла-роқ руслаштириш сиёсати жиддий равишда давом эттирилмоқда. Олий ва ўрта ўқув юр்தларининг кўпчилигида дарслар она тилида эмас, рус тилида берил-моқдадир.

4-Туркистондаги Совет минтақаларида рус аҳолисининг саноғини ортти-риш сиёсати ўз натижаларини бермоқдадир. Масалан, 1979 йилдаги нуфус ҳисобига кўра, Қозоғистон Совет Социалистик Жумҳуриятида 1979 йилда 5991205 рус ва 5289349 қозоқ яшар эди. («Население СССР», Москва — 1980, 28 бет. Қозоғистон ССР 1979 йилдаги нуфусининг 36 фоизи қозоқ турклари, 40,8 фоизи руслардир.)

5-Совет Иттифоқида нашр этилган манбаларга асосланиб шуни айта ола-мизки, Совет жумҳуриятлари миллий ва мустақил бир иқтисодий сиёсат юри-тиш ҳаққига эга эмаслар. Бу жиҳатдан бу Совет давлатлари Советларнинг табиий бойликлар ўчоғи ҳолида яшамоқда.

6-Туркистондаги Совет давлатларининг энг муҳим соҳаларини руслар идора этмоқдалар. Давлат «раисларининг», «бош министрларининг», «ми-нистрларининг» ёрдамчилари, Давлат Хавфсизлик Қўмиталари, темир-йўл-лар ва Бош почтампт мудирлигининг тамсилчилари, Ҳарбий Округларнинг Қўмондонлари, Компартия Марказий Қўмиталарининг иккинчи секретарла-ри, оғир саноат бошлиқлари фақат руслардан танлаб қўйилади.

Юқорида қисқача ифода этилган асосларга кўра Туркистондаги Совет давлатларининг ҳеч бири, на миллий, на-да мустақил давлат мақомига эга-дирлар.

Туркистон — иккинчи жаҳон уруши йилларида

1939—1945

(Анқара университетининг «Дунё ва турклик» мавзудаги симпозиумида 1987 йил 27—28 апрелда ўқилган нутқ)

1935 йил охиригача Туркистон турклари Совет Армиясига сафарбар этил-мас эди. 1935 йилда қабул қилинган «Совет Армиясига сафарбарлик» қонунига асосан 1935—38 йиллар ичида Қизил Армия хизматларига туркистонликлар оз миқдорда олинганди. 1939 йил сўнгида Совет Иттифоқи билан Финляндия орасида уруш борганлиги сабаб бўлиб туркистонликлардан Қизил Армияга аскар олиш орта борди. 1941 йил июнь ойида Совет Иттифоқи билан Олмония орасида бошланган урушнинг дастлабки йилларида (1941—43) Қизил Армияда тақрибан 4.847.775 туркистонлик бор эди. 18 билан 65 ёш орасидаги туркис-

тонликлар жабҳа хизматиға сафарбар қилинди. Туркистонликлар 1939—45 йиллар орасида узлуксиз равишда Қизил Армия хизматиға олиншидан олдин, Совет режими Туркистондаги дастлабки сиёсатининг «мевасини» тотаетган эди. Сталиннинг «Давлат ва коммунистик партия идораларини халқ душманларидан ва миллатчилардан тозалаш»га оид кўрсатмаси билан Совет Иттифоқи коммунистик партияси Марказий Комитети қабул қилган қарор асосида 1937—39 йилларда туркистонликлардан тақрибан 2 миллионга яқин киши қамоққа олинганди. Бундай террорлардан кейин, кўрқинчли йиллар таъсиридаги туркистонликлар энди Қизил Армия хизматиға олинаётган эди.

Иккинчи жаҳон уруши пайтларида Қизил Армияга сафарбар этилган Туркистон туркларининг саноғи тўғрисида тўла маълумот йўқ. Лекин, «Миллий Туркистон» Бирлик Қўмитасининг 1942—43 йилларда Олмония томонида жабҳада бўлган «Туркистон легиони»нинг аскарлариға берилган саволларға олинган жавоблардан уруш даврида Қизил Армияда бўлган туркистонликларнинг саноғи борасида ҳақиқатга яқин маълумот олиш мумкин бўлганди. Тўпланган маълумотларға қараганда, 1943 йилда Қизил Армиянинг 6 ҳарбий ҳисмида, яъни, Минск, Киев, Москва, Ленинград, Узоқ Шарқ, Шимолий Кавказда 1.179.802 туркистонлик аскар бор эди. Фақат Минск ва Киев қисмларида 997.802 нафар эди. Совет Иттифоқининг бошқа ҳарбий қисмларида бўлган туркистонликларнинг саноғи ҳақида маълумот олишнинг иложи бўлмаган. Олмон уруши доираларининг тарқатган маълумотлариға кўра, Совет Иттифоқи билан Олмония орасидаги урушнинг илк йилларида (1941-42) Советларнинг Ғарбий жабҳасида тақрибан 2 миллионга яқин туркистонлик аскар бўлган. Тўрғай шаҳрида жойлашган Олмон ҳарбий асирлари Бошқармасининг 1943 йилда берган маълумотиға кўра, урушнинг илк йилларида (1941-42) Совет Армиясидан 1.700000га яқин туркистонлик олмонлар томонидан асир олингандир.

Олмон-Совет урушидан олдин, Совет Армиясига чақирилган туркистонликларнинг кўпи Украина ва Польшада хизмат қилаётган эди. Финляндия — Совет Иттифоқи урушида маънавий ва моддий кучларидан айрилган Қизил Армия Олмониянинг Польшадаги уруш бораётган чегаралариға борган аскарларини на қурол жиҳатдан, на-да маънавий жиҳатдан таъминлаган эди. Олмон Армияси билан юзма-юз келган туркистонлик совет аскарларининг кўпчилиги қўлларида милтиққа ўхшаган тахта парчаларини кўтариб боришарди. Олмонлар биринчи бўлиб чегарада турган совет аскарларидан туркистонликларға оғир зарба бергандилар. Шу сабабли туркистонликларнинг бир қисми ёппасига ҳалок бўлди. Кўпчилиги эса немисларға таслим бўлган ва улар томонга ўтган эди. Совет Армияси таркибида хизмат қилаётган туркистонликларнинг фақат озгина қисми орқага чекинди. Лекин буларнинг ҳам аксарияти немис армияси томонидан асир олинди ва ўлдирилди.

Иккинчи жаҳон уруши даврида Совет Армиясида бўлган туркистонлик аскарларнинг «Совет Ватани» деб аталган, аслида «Рус ватанпарварлиги» руҳида яшаётган Совет Иттифоқининг ғарбий минтақаларидаги тупроқларини мудофаа қилиш учун маънавий кучлари етарли эмас эди. Ҳеч кимса 1937—1939 йиллардаги сталинизм-большевизм террорининг таъсиридан қутулолмаган эди. Устига устак туркистонлик аскарларнинг кўпчилиги рус тилини билмаганлари учун, уларға «иккинчи даражали аскар» назари билан қараларди. Шундай бўлса ҳам туркистонликлар ўз Ватанларидан йироқ жабҳаларда урушаётган эдилар. Ҳар бир туркистонлик совет аскарининг хаёлида «мен нега бу ердаман?» деган савол бор эди. Шунинг билан бирга Совет Армиясида Туркистон Миллий Озодлиги учун Русияға қарши генерал Миршакар бошчилигида ташкил этилган яширин бир ташкилот Минск шаҳрида жойлашиб, туркистонлик совет аскарларининг Олмонияға қарши жиддий жангга кирмасликларини ташвиқ этаётган эди. Қизил Армия қўмондонлиги 1944—45 йилларда тўғридан-тўғри жабҳада уруш олиб бораётган туркистонлик совет аскарларининг озгина қисми Олмонияға сиғинганлар эди. Немислар ташвиқотининг хатоси ҳам Совет Армиясига ёрдамчи ролини ўйнади. Немис армияси билан бирга туркистонлик аскарлар Совет Армиясига қарши жабҳада иштирок этаётган бўлишлариға қарамай, немис тарғибот органлари «Большевизмнинг асосий манбаи мўғуллар ва осиеликлардир» деб жар солишдан воз кечмади. Бундай хатоли тарғибот ҳаммасидан олдин туркистонликларни кўрқитмоқда эди. Немисларнинг

Совет Армиясидан олган асирлари ва Совет Армиясидан қочиб Олмон армиясига ўтган собиқ совет аскарларига нисбатан олиб борган бундай ёмон муомалалари совет аскарларида немисларга қарши ишончсизлик туйғусини вужудга келтирди. Совет Армиясида икки миллионга яқин туркистонлик турк ва мусулмон аскарларининг бўлганлиги, Туркистоннинг уруш давридаги инсон потенцияси оқимининг даражасини кўрсатмоқда эди. Иккинчи жаҳон уруши, Туркистон туркларининг анъанавий уруш қобилиятларининг сақланиб қолганини кўрсатди. Туркистонликлар урушга қўрқмай отилиб кирардилар. Туркистон, Совет Иттифоқининг уруш йилларидаги иқтисодий эҳтиёжларини таъминлаган марказ бўлганди. Бунга Туркистоннинг бой маъдан конлари ва зироати имкон бермоқда эди. Масалан, 1945 йилда Совет Иттифоқи кўмир резервининг 26,7 фоизи, бензин резервининг 32 фоизи, миснинг 76 фоизи, живанинг (алюмининг) 100 фоизга яқини, руҳ ва қўрғошиннинг 86 фоизи, висмутнинг 100 фоизи, хромнинг 90 фоизи ва марганецнинг 95,5 фоизи Туркистонда эди. Иккинчи жаҳон урушидан олдин совет мутахассислари билдирган маълумотга кўра, ёлғиз Қарағандадаги кўмир кони Совет Иттифоқи кўмир эҳтиёжларини 120 йилгача қоплай оладиган даражада бойдир. Қарағандадаги кўмир конида уруш йилларида ҳар куни 31.314 тонна кўмир чиқарилганди. Уруш йилларида 150 темир-маъдан конлари кашф этилган. Жезқазған марганец-маъдан кони Украина немислар томонидан ишғол этилгандан кейин Советларнинг Кривой Рог маъдан кони ўрнига ишга солинганди. Совет Иттифоқининг ғарбий минтақалари (Украина, Белоруссия каби) ишғол этилгандан кейин, советларнинг конга ва нонга бўлган эҳтиёжларини Урол, Сибиря ва Туркистон таъминлаганди. Олмон-Совет урушидан олдин Совет Иттифоқида чиқарилган темирнинг 68 фоизи, пўлатнинг 58 фоизи, алюминийнинг 60 фоизи ғарбий минтақалардан олинарди. Лекин уруш бунга барҳам берди. Совет ҳукумати 16 август 1941 йилда Уруш Иқтисодиёти Планини қабул қилди ва фавқулодда ўлароқ Ғарб минтақаларидаги қутқариб қолиш мумкин бўлган саноатини Туркистон, Урол ва Сибиряга жойлаштирди. Украина, Белоруссия, Москва ва Ленинграддан 1941 йил июль-ноябрь ойларида 1563 фабрика (булардан 1360 таси ҳарбий саноатга оид), Совет Иттифоқининг шарқий минтақаларига кўчирилди. Булардан 250 дан ортиғи Туркистонга юборилганди. Украинадаги бой бир мамлакатнинг Олмония томонидан ишғол этилиши муносабати билан, Совет Иттифоқи, ҳарбий эҳтиёжлари юқининг катта қисмини Туркистон зиммасига ордди. Туркистон Қизил Армияни озиқ-овқат, пахта, жун, ипак, мева, сабзавот, гўшт, нон ва шакар билан таъминлаб турди. Туркистоннинг ерости маъдан бойликлари, зироати ва чорвачилик имконлари ҳақида бу ерда баҳс юритишнинг ҳожати йўқ. Чунки булар ҳақида «Туркистоннинг иқтисодий муаммолари» (Die Wirtschafts — Probleme Turkestans», Турк маданияти тадқиқотлари Институти нашр этган 32, VII серия, А I сонли рисола, Анқара, 1968, 244-бет) номли асаримда маълумотлар беришга ҳаракат қилганман. Шуни ҳам очиқ айтишимиз керакки, Туркистон темир йўллари, Иккинчи жаҳон уруши йилларида Совет Армияси учун беқиёс хизматлар қилди. Масалан, Ашхобод темирйўли 1942 йилда 100 минг вагон аскар ташиган эди. Уруш учун керакли бўлган саноат ва зироат маҳсулотларини жабҳага ташиш ва жабҳани Туркистонга боғлаш масалаларида Тошкент, Ашхобод ва Турксиб темирйўллари муҳим роль ўйнагандилар.

Уруш даврида Совет Иттифоқининг Ғарбий минтақаларида 3 миллионга яқин киши Туркистонга кўчириб юборилди. Булардан 2 миллион 300 минги Қозоғистон Совет Жумҳуриясида, 716 минг киши Ўзбекистон Совет Жумҳуриясида, қолган қисми Туркманистон, Қирғизистон ва Тожикистон Совет Жумҳурияларида жойлаштирилди. Туркистон аҳолиси буларни уй-жой, озиқ-овқат ва бошқа ҳаёт эҳтиёжлари билан таъмин этди. Етим қолган болаларнинг кўпчилиги ҳам Туркистонга жўнатилди. Булар билан Туркистоннинг турк аҳолиси инсонпарварлик руҳида муомала қилди. Масалан, тошкентлик темирчи Шоаҳмад Шоаҳмад ўғли ва унинг хотини Баҳри ая Тошкент етим болалар уйидан 16 нафар, 16 миллат ва қавмдан келган етим болаларни ўз ҳимояси ва тарбиясига олдилар. Ҳар бир бола учун турк-мусулмон исми бериб, уларни турк-ўзбек лаҳжасида ва мусулмонлик руҳида улғайтирдилар ва болаларга Шоаҳмадудов фамилиясини бердилар. Отасининг исми Шоаҳмад, онасининг исми Баҳри деб эздирдилар. Бу болалар турли миллатлардан келган оилаларнинг болалари

бўлганларини фақат кейинчалик билдилар. Лекин шунгача Шомахмудов оила-си аъналарига боғлиқ ҳолда яшадилар ва ишладилар.

Туркистон умуман Совет Иттифоқининг уруш даври иқтисодиётида муҳим роль ўйнади. Буни Сталин 1943 йилда қуйидаги фикрлар билан баён этган эди: «Урта Осиё ва Қозоғистон Совет Жумҳуриятлари, Қизил Армиянинг энг муҳим қурол омбори бўлди.»

Сталин биринчи марта **Урта Осиё ва Қозоғистон** атамасини ишлатган Совет коммунист раҳбари бўлган эди. Шу нарсани очиқ қайд этишимиз керакки, Сталиннинг атамачилик борасидаги бу «руҳий мерос»ини ҳозирги кунгача Фарбда ҳам ишлатиб юрганлар талайгина.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида Туркистон бир томондан Совет Армиясининг аскарий потенциалда аҳамиятли роль ўйнаган бўлса, бошқа томондан иқтисодий имконлари билан Совет Иттифоқи ҳарбий иқтисодиётига оид талабларини қондиришга мажбур этилди. Бу эса Совет Иттифоқининг урушда енгиб чиқишида муҳим негизлардан бири бўлди. Иккинчи жаҳон уруши айна чоқда Туркистон миллий масаласини ўртага кўндаланг қилиб қўйди.

Олмон-Совет уруши бошланган йилларда Олмонияда бўлган туркистонлик зиёлилар, 1939 йилда Олмония ила Совет Иттифоқи орасида Польша тақсим этилганидан кейин Туркияга кўчдилар. Уша йилларда Парижда яшаган Мустафо Чўқай ва Берлинда турган Вали Қаюмхондай икки туркистонлик зиёли, Советлар Иттифоқи ҳокимияти остида яшаб келган турк қавмларининг муҳожир зиёлиларининг вакиллари ила ўз мамлакатларидан келган ҳарбий асирларнинг анкеталарини тайёрлаш билан машғул бўлдилар. 1941 йил декабрида Мустафо Чўқай вафот этди. Езувли бўлмаган (яъни оғзаки) маълумотларга қараганда, Совет Иттифоқида турк қавмларининг Олмониядаги муҳожир раҳбарлари, асирларни ишлашга жалб қилмоқ учун анкеталар тузишга киришгандилар. 1942 йил бошида аҳвол ўзгарди. Аввал Совет Русияси ҳокимияти остида бўлган, ҳозирда эса Олмонияда турган ғайрирус миллатларининг бир қисмини легионларга қабул қилиш масаласи кўрилди. Шу тариқа Олмония ҳокимияти остига кирган ерларда Армани, Гуржи, Шимолий Қофқоз, Озарбойжон, Идил-Урол ва Туркистон легионлари барпо этилди. «Туркистон легиони»нинг биринчи партияси 2 май 1942 йилда Брянск ўрмонларида Совет Армиясига қарши жангга кирдилар. 1942 йил августида Вали Қаюмхон раислигидаги «Туркистон Миллий Бирлик Қўмитаси» тузилди ва айна замонда «Миллий Туркистон» журнали нашр этилди. Журналнинг биринчи сони (15.8.1942) «Бизнинг йўл» номи билан чиқди ва «Бизнинг йўл оталар йўлидир, мустақиллик йўлидир» дея баёнот берди. Олмон Давлати, миллий қўмитанинг бу сиёсий йўлини ўрганиб чиқди, аммо унинг сиёсий ниятига қарши чиқмади.

«Туркистон легиони»нинг жабҳадаги аскар ва зобитларининг миқдори 1944 йил охирида 181.402 киши эди. Буларга илова ўлароқ ҳарбий форма кийган ва легионга мансуб бўлган ишчи бирликлари (рабочий персонал) бор эдики, уларнинг саноғи 85 мингдан зиёда эди. 1944 йил охирида эса «Туркистон легиони»да 267 мингдан ортиқ туркистонлик хизматда эди. Аскарий қўмондонлик Олмон армияси томонидан тайин этиларди. Туркистонликлардан батальон ва полк қўмондонлари, рота командирлари жуда кўп эди. Легионнинг сиёсий ва миллий ишлари Миллий Туркистон Бирлик Қўмитаси томонидан идора этиларди. Ҳар бир аскар ва зобитнинг (легионда хизматда бўлган олмон асир ва зобитларнинг ҳам) сўл қўлида «Туркистон, Оллоҳ биз билан» тамғаси бор эди. Аскарий онт, Қуръони карим қаршида икки қилич бирлаштирилиб, Туркистон байроғи остида қабул қилинарди.

Олмонияда ташкил этилган Озарбойжон, Шимолий Қофқоз, Идил-Урол ва Туркистон легионларининг тарихи бугунги кунга қадар ёзилмади. Фақат «Туркистон легиони» ҳақида баъзи манбаларимиз бор. Лекин буларнинг нашрларида ҳарбий кучлар (аскарлар миқдори) ва уларнинг фаолиятлари борасида маълумот ҳамон йўқдайди.

Туркистон легиони, Совет Русиясининг қўшинларига қарши жиддий жанглар олиб борди. Руслар, Туркистон миллий аскарларидан асир олмас, уларни «қора фашистлар» дейишарди. Олинган асирларни жойида ўлдиришарди. Ҳатто, ярадор миллий аскарларни ҳам аяб ўтиришмасди. Туркистон легиони 1944 йилнинг охирига қадар тақрибан 65 минг шахид берганди, 900 га яқин

легионер, Совет партизан Бирликларига қочгандилар. Легионерлар, олмон аскар ва субойлари (зобитлар, офицерлар) билан умуман яхши англашардилар. Баъзан ораларида англашмаслик ҳоллари ҳам бўларди. Туркистон легиони ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман ва тожик қавмларидан иборат эди. Улар советларнинг йиллар давомида олиб борган парчалаш ва бир-бирига қарши қўйиш сиёсатига қарамай, туркистонликларнинг «Турклик бирлиги»ни кўрсатиб қўйиш қобилиятларини ҳам исбот этгандилар. Табиийки, совет тарғиботи Туркистон легионини ичидан бузиш учун кўп ишлади. Лекин Туркистон Миллий Бирлигини бузолмади.

Олмон давлати 24 март 1945 йилда Туркистон легионини **ТУРКИСТОН МИЛЛИЙ АРМИЯСИ**, Туркистон Миллий Бирлик Қўмитасини **ТУРКИСТОН МИЛЛИЙ ҲУКУМАТИ** сифатида расмий бир васиқа билан таниди. Миллий ҳукуматга Олмония ва унга дўст давлатлар билан дипломатик муносабатларда бўлиш ҳуқуқини ҳам берганди. Олмониянинг бу тадбири бироз кечиккан бўлса ҳам, тарихий бир ҳодиса сифатида, шундай бир таниш қарорининг васиқаси ҳам ўша даврнинг Туркистон миллий масаласига бир муносабат сифатида аҳамиятлидир.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин олмонларнинг ҳимояси остида тутилган туркистонлик асирларнинг ва Туркистон Миллий Армиясининг аскар ва субойлари ҳаётида аччиқ бир давр бошланди. Иттифоқчи давлатлар Америка, Англия ва Совет Иттифоқининг давлат бошлиқларининг Ялта шаҳридаги 1945 йил февраль англашма (шартнома)сига кўра, ҳар бир давлат урушдан кейин ўз ватандошларини қайтариб олиши керак эди. Бундай шартнома озод ватанга эга бўлган давлат ватандоши учун ғоят табиий бир масала эди. Аммо, Совет Иттифоқи учун бундай қарорга келишилгани кўп кишиларнинг ўлимига сабаб бўлди. Ялта шартномаси асосида, Америка, Англия ва Франция армиясининг минтақаларида бўлган туркистонлик аскарлар ва миллий аскарлар зўр билан Совет Иттифоқига жўнатила бошланди. Совет Иттифоқидан келган туркларнинг аксарияти, шу жумладан 200 мингдан ортиқ туркистонлик Совет Иттифоқига кетишдан бош тортдилар. Иттифоқчи давлатларнинг субойлари, рус субойлари билан бирга қаердаки бир собиқ совет аскарини, асирини ёки олмонлар билан бирга Совет армиясига қарши жанг қилган аскарларни кўрсалар, дарҳол Совет офицерларига таслим қилиб берардилар. Америкадаги арманилар ўз арманиларини қутқариш учун бемалол, муваффақият билан ишладилар. Совет Иттифоқига кетишни истамаган туркларга ёрдам берадиган бир давлат изланарди. Олмонияда бўлган икки турк талабасининг ҳиммати билан 1945 йилда Туркия Аркон-и Ҳарбия-и Умумиясининг Бавариядаги Америка армияси назнидаги тамсилчиси Юзбоши Эҳсон Унасан (1966 йилда вафот этди) билан танишдим. Ундан ёрдам сўрадим. У, ўз навбатида туркларнинг анкетасини ҳозирлашимни илтимос қилди. Эҳсон Бей анкеталарнинг бир нусхасини ўзи олди, бошқа бир нусхасини эса махфий йўллар билан Анқарага жўнатди. Эҳсон Бей ўтирган учоқ Югославия устида ўққа тутилди ва учоқ уриб туширилди (унинг жомадонидаги анкеталар йўқолди). Жўнатилган иккинчи нусха эса Анқарага келган, Анқарада масъулиятли хизматчилар бу анкеталар асосида Олмониядан 100 мингга яқин туркнинг Туркияга келтирилиши масаласини муҳокама қилганлар. Ораларида «Агар буларнинг орасида 10 минг Совет жосуси бўлса нима қиламиз?» саволи туғилган ва «Қабул этилмасин» дея қарор қилганлар. Туркияга бош урган бунча инсоннинг 10 минг тугул юз кишиси ҳам жосус бўлмаслигини кўра билмаганлар. Ёрдамсиз қолган турклар, 1945 йил ноябрига қадар, Совет Иттифоқига қурол кучи ила (зўрлик билан) таслим этилганлар. 1945 йил ноябрида Эйзенхауэрнинг «Русияга бирон одам зўрлик билан жўнатилмасин!» деган амрига асосан, 6—7 минг турк, шу жумладан тақрибан 800 туркистонлик жонларини қутқазиб қола олдилар. Совет Иттифоқига зўр билан жўнатилган туркистонликларнинг офицерлари Совет Жазо қонуни, уруш пайти қоидалари асосида дарҳол ўққа тутилганлар. Қолганлар эса, 20—25 йил давомида жазо уйларида, хусусан, Сибирия сургунларида бўлганлар, соғ қолганлари сўнгра ватанларига қайтишга муваффақ бўлганлар. Иттифоқчи давлатлар, бугунги кунга қадар Совет Иттифоқига жўнатилган собиқ совет аскарлари ҳақидаги архивни нашр этганлари йўқ.

Иккинчи жаҳон уруши йилларидаги Туркистоннинг Совет Ҳарбий ҳаётига кўшган ҳиссаси ҳақида Совет Иттифоқида ёзилган бир қанча асарлар бор. Туркистонликларнинг олмонлар ила бирга Совет Русиясига қарши жанглари ҳақида Совет Иттифоқида ёзилган талайгина асарлар, шу жумладан романлар, мақолалар ва хотиралар бор. Олмонияда Совет Иттифоқидан келган туркларнинг иккинчи жаҳон уруши йилларида миллий озодлик даъвоси, давом эттирилган курашлари, жанглари ҳақида баъзи асарлар ёзилди. Лекин булар туркистонликларнинг ҳаракатини тўла ва тўғри ифода этмаганлар. Иккинчи жаҳон уруши йилларида туркистонликларнинг икки жабҳада, советлар ва олмонлар тарафидаги жанглари ва Туркистоннинг у йиллардаги аҳволи ҳақида бу кунга қадар миллий туйғу ва ҳалол манбалар асосида ёзилган асар йўқ, бундай асар яратилмагандир.

Иккинчи жаҳон уруши даврида Олмония билан бирга урушган Туркистон Миллий Армиясининг тарихда қолдирган баъзи муҳим излари бор. Буларни қуйидаги нуқталарда баён эта оламиз: 1-Туркистонлик беш қавм вакилларидан иборат бир Туркистон ўрдуси (Армияси)нинг қурилиши, Туркистонда миллий турк туйғуларининг ўлмаганлигини исбот этди.

2-Туркистонликлардан ҳали Совет кишилари, Совет миллати яратилмаганлиги тасдиқ этилди. Чунки Туркистон миллий ўрдусида Совет ҳоқимияти хизматида бўлган барча ижтимоий гуруҳлар (ўқитувчилар, партия ва давлат идораларида ишлаган шахслар, офицерлар, коммунистлар, ҳаттоки, сиёсий комиссарлар, талабалар, ишчи ва деҳқонлар) бор эди.

3-Туркистон легиони, сўнгра Туркистон Миллий Армияси, Совет Армиясидаги туркистонликларга руҳий жиҳатдан таъсир кўрсатди. Шунинг натижасида Совет давлати, 1926 йилдан бери Урта Осиё Ҳарбий Округи исмини ташиган округ исмини **ТУРКИСТОН ҲАРБИЙ ОКРУГИ** деб ўзгартиришга мажбур бўлди.

4-Туркистон Миллий Армиясида Ислом диний таълимотининг ва жабҳада ҳам Ислом маросимларининг давом эттирилиши ва Совет Армиясида бўлган туркистонликларнинг ота-оналарининг талабларига биноан, Совет давлати илк бор Туркистонда Ислом Диний Ташкилотининг тузилишига ва Совет Армиясида Ислом жаноза маросимига изн бермакка мажбур бўлди.

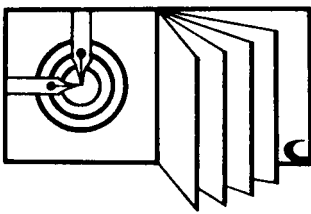
5-Олмонияда маълум бўлган манбалардан биламизки, туркистонлик легионерлар ва кейинги Туркистон Миллий Армияси, аскарлари саноғининг кўплиги билан Олмонияда ташкил этилган барча миллий кўмиталар, жумладан Озарбойжон Легиони ва Миллий Кўмитаси, Озарбойжон номидан Ербой Фотиҳали Юдон Бей ва Туркистон номидан Бендениз, Олмон Пиёда Кучлари Кўмондонлигининг «Туркия Олмонияга қарши жабҳа очса, Туркистон ва Озарбойжон аскарлари «Туркияга қарши жабҳага кира оладими?» саволига кескинлик билан: «Йўқ, Туркияга қарши жабҳага киролмаймиз» дея жавоб бергандилар. Бу билан турклизимизнинг йўли тайин этилганди. Ҳолбуки, Олмон уруши кўмондонлиги, бизнинг Туркияга қарши жабҳага киришимизга рози бўлганди.

6-Туркистонда уруш пайтида ва урушдан кейин Миллий Армиянинг руҳи асосида янги бир миллиятчилик оқими юзага келди. Шу сабабли Советларнинг, уруш йилларида, туркистонликларнинг Олмония билан бирга Совет Русиясига қарши жабҳага киришларининг сабабларидан кўз юмиши ва миллий ҳаракатни таъсирсиз ва аҳамиятсиз қилиб кўрсатиш ниятида олиб борган ташвиқоти ҳам янги миллиятчиларнинг кўпайишига имконлар берди.

Совет Армияси 1979 йил охиридан эътиборан Афғонистонни ишғол қилган илк ойларида, бу ишғолчи армия орасида туркистонликлар кўп эди. Туркистонлик совет аскарлари, Афғонистон мужоҳидларига қарши берилган буйруқ асосида ҳаракат қилмадилар. Булар ҳаттоки, Совет Армиясини маънан буздилар. Шунинг учун Совет Ҳарбий Кўмондонлиги очиқчасига Афғонистондан кўп миқдорда туркистонликларни қайтариб олишга мажбур бўлди. ;

Афсуски, Фарб ўлкаларида бу кунга қадар Туркистоннинг Иккинчи жаҳон уруши йилларидаги (1939—1945) умумий масалалари тадқиқ этилмаган. Туркистоннинг уруш йилларидаги умумий саваш манзарасини (инсоний ва моддий потенциаллари ва миллий озодлик ҳаракатини) ўрганиш учун ҳеч бўлмаганда Советларнинг асарлари танқидий кўз билан тадқиқ этилиши керакдир.

Миразиз АЪЗАМ нашрга тайёрлаган

Маҳмуд Сатторов

ЎТМИШНИНГ РАНГИН ЛАВҲАЛАРИ

(Кейинги йиллар тарихий асарларига қисқача бир назар)

Адабиётимиз эркин нафас ола бошлади, сиёсат сиртмоғидан қутулаёзди. Бунинг бир тасдиғини кейинги икки-уч йил оралиғида кўплаб тарихий асарлар яратилганидан билса, сезса бўлади. Илгарироқ тарихий мавзудаги бадиият намуналари минг бир чиғирикдан ўтказилгандан кейингина ўқувчига етказиларди.

Айримлар хўш, тарихий асарлар кўпайгани билан нима ўзгариб қолипти, дейиши мумкин. Албатта, бадиий асар мутолааси одамни дарров ўзгартириб юбормайди. У киши шуурини ўзига-да сездирмай ўстира боради. Хусусан, тарихий адабиёт ҳам бизнинг миллий онгимиз шаклланиши, тақомилига етишида бекиёс ўрин тутаяди. Ўтмиш воқеа-ҳодисалардан бугунги кунга асқотадиган сабоқ чиқариб олишимизга имкон яратади.

Таҳлил объектимизга тортилган асарларнинг ҳар бирини турли нуқтаи назардан кенг ва кўламли тадқиқ этиш мумкин. Лекин биз, ушбу мақоламызда тарих ҳақиқати ҳамда ёзувчи маҳорати борасидаги фикр-мулоҳазаларимиз билан ўртоқлашмоққа жазм этдик.

Шундай қилиб, сўзимизни адабий танқид эътиборини тортмаган Манноп Эгамбердиевнинг «Сариқ аждар ҳамласи» романидан бошлаймиз. Муаллиф мазкур асарида атоқли ёзувчилар Миркарим Осим ва Евдат Илёсов ҳикоя қилган даврдан ҳам олдинги давр тарих қаърига кўз югуртиради; бундан йигирма бир аср муқаддам кечган воқеаларни иншо қилади. Қадим фарғоналик аждодларимизнинг чет эл босқинчиларига қарши олиб борган Ватан озодлиги йўлидаги курашлари асар ғоясини ташкил этади.

Қадимги Хан салтанатининг (Хитой) босқинчилик урушларини қораловчи романда меҳнаткаш Хитой халқининг ҳам оғир солиқлар юкидан, ҳарбий истеҳкомлар қуришдаги мажбурий меҳнат азобларидан ва ниҳоят, ҳукмрон синфлар манфаати учун ўзга юртларда қурбон беришдан чеккан жафолари ҳақида ҳикоя қилинади.

Роман ғоясидан тажовузкор давлат нечоғлик буюк ва қудратли бўлмасин, у ўз озодлиги учун курашувчи кичик халқдан ҳам барибир енгиләжак, деган бадиий хулоса анланади.

Қадим фидойи аждодларимизнинг жангчи либосида мажбуран ҳайдаб келтирилган, аммо урушни истамайдиган оддий хитойликлар билан, Хитой халқи билан тинч-тотув яшаши мумкинлиги талай лавҳаларда ёрқин тасвирланган.

Тарихий манбалардан маълумки, Хан салтанатининг Урта Осиё мамлакатларига илк юриши, ҳақиқатан ҳам бундан йигирма бир аср муқаддам содир бўлган. Оқибати босқинчи давлат-қўшиннинг мағлубияти билан барҳам топган. Энг сўнггиси эса бундан қарийб уч юз йил бурун бўлиб ўтган ва бу уруш тарихга «жунғорлар юриши» номи билан қиртилган. Хитойликлар бу гал Сирдарё бўйларигача — Туркистон, Тошкент, Фарғонани забт этиб, Мовароуннаҳрга ўта олмаган эдилар. Жунғорлар турли умумий ва хусусий сабабларга кўра, ўз Ватанларига мағлубият билан қайтиб кетишга мажбур бўлишганди.

«Сариқ аждар ҳамласи» романи ўз сюжети, тузилиши жиҳатидан анча пишиқ ишланган. У шакл-шамойили, мавзу талабидан келиб чиқиб, турли қадимий афсоналар, фавқулодда қизиқарли лавҳалар, донишмандлик лавҳалари, жанг-жадалдаги халқона топқирлик, айрим кашфиётлар билан бойитилган. Бу сифатларига кўра, романи малакали тарихчи-адиблар ёзган асарлардан пастга қўйиб бўлмайди. Муаллифнинг роман устида узоқ ишлагани, кўп манбаларни ўргангани, уларни эринмай саралагани, жой-жойига қўйиб чиққани сезилади. Халқ оғзаки ижоди дурдоналари ҳам бу ўринда муаллифга қимматли тарихий-бадиий манбалар ҳада қилганини таъкидлашимиз лозим.

Тарихий асар муаллифи учун ушбу китобни яратиш жараёнида, уч муаммо (уларни бирма-бир кўриб чиқамиз) кўндаланг бўлиб турган. Буларнинг биринчиси: илмий-тарихий асарлардан Хан салтанати, унинг тарихи, юришлари, тараққий топиши ва инқирозини ўрганиб чиқиш. Мазкур муаммони ҳал этиш учун аёнки, махсус маълумот, имкони бўлса, ўша халқнинг фарзанди бўлмоқ талаб қилинади. Лекин биз Манноп Эгамбердиевда бу маълумот ва ўша халққа мансублик

даражасини асар саҳифалари орқали аниқлай олмадик. Рост, хитойча ном, жойлар, сўз ва атама-лар роман саҳифаларида фикр-фикр тўла. Уларнинг дастидан китобнинг биринчи қисмини эркин, ҳузур қилиб ўқиёлмайсиз ҳам. Аксига олиб, тушунқисиз атамаларнинг аксариятига изоҳ ҳам берилмаган. Ўзбек адибларидан ҳали бирортаси адабиётимизда, гарчи рус халқи вакиллари билан қарийб юз йилдан буён бирга яшаб келаётган бўлса-да, лекин улар ҳақида роман, қисса ёзишга журъат қилолган эмас. Бу адибларимизнинг руслар ҳаётини билмасликларидан эмас, балки бошқа халқ вакилининг ўзга халқ ҳаёти, феъл-атвори, табиати ҳақида эпик асар ёзишга маънавий ҳақ-ҳуқуқи бор-йўқлиги масаласи билан боғланади.

Туркий халқлар адабиётининг ҳозирги замон даҳо вакили Айтматов сўнги «Қиёмат» романи-да нарсоний фуқаро образини яратиб шу кунгача боши таънаю маломатдан чиқмайди; рус адиб ва олимлари томонидан танқид остига олинди. Дунё адабиётида Айтматов шўро адабиётининг етакчи санъаткори ҳисобланади. Аммо унга ҳам бош қаҳрамон сифатида ўз халқидан бўлак халқ вакили образини яратишга маънавий ҳуқуқ йўқ экан... Шу нуктаи назардан қараганда Манноп Эгамбердиевнинг Хитой мавзуида роман яратганини қандай баҳолаш мумкин?

Иккинчи муаммо — қадим Хитой давлати ва халқи ҳаёти, воқелиги, урф-одатлари, анъаналари билан бир қаторда кўҳна Турон замин, хусусан Фарғона халқининг ўша замондаги феъл-атвори, табиати, ҳаёт тарзи, тарихи, жуғрофиясини беш кўлдай билиш. Очигини айтиш керак, асар воқеалари Урта Осиёга кўчганидан сўнг муаллифнинг қалами анча равон юради. Китобхоннинг роман воқеа ва қаҳрамонлари тақдирига қизиқиши ҳам ортади. Асар билан ўқувчи ўртасида алоқа барқарорлашади. Қамчи ва Бўтакўз, Бургут ва Ойтуққан каби бадий тўқима образлар жонли, ҳаётӣй, самимий чизилади. Афсонавий ривоятлар асар ўқишлилигини орттиради.

Учинчи муаммо — жаҳон ва шўро адабиётида шаклланган тарихий наср анъаналарига амал қилган ҳолда, ўзбек тарихий наср анъаналарини изчил давом эттириш ва шунга муносиб асар яратиш. Бу жиҳатдан муаллиф, юқорида айтиб ўтганимиздек, рус адабиёти тарихий романчилиги анъаналарига амал қилишга интилган. Асар мазмунидан кўра, унинг шакли, айрим сюжет йўналишларида бу жиҳатлар яққол кўзга ташланади. Умуман, унда асосий мезон — миллий буюқ йўқ. Романда образларнинг қайси миллат, қайси халққа мансублигини аниқлаб олиш ундан ҳам қийин. Ўзбек халқи ва унга хос белги, хислатлар мутлақо кўзга кўринмайди.

Бизнингча, хитойлик дўстларимиз ҳам, қардош уйғур биродарларимиз ҳам «Сариқ аждар ҳамласи» романини ўз адабиётлари намунасига қўшмаса керак.

«Интиқом» тарихий қиссаси Шаҳодат Исахонанинг йирик жанрдаги илк асари. Қисса ўзбек халқининг миллий тарихий қаҳрамони Жалолиддин Хоразмшоҳ (унинг асли исми Менглибурун) ҳақидадир. XII асрда мўғулларнинг Хоразмга юриши, Аловуддин Хоразмшоҳнинг салтанатни ташлаб қочиши, онаси Туркон хотиннинг Урганчини душман иштиёрида қолдириб, Илол қалъасига яшириниши, Жалолиддиннинг Темур Малик оғоҳлантирган суиқасд сабабли бир муддат пойтахтдан чекиншига мажбур бўлиши каби халқимиз тарихидаги энг шармандали кунлар тасвири кичик қиссага асос яратган.

Шуни айтиш лозимки, хоразмшоҳлар тарихи олдида ўзбек зиёлилари анчагина қарздор. Бу катта ва зиддиятли давр ҳақида денгиздан томчидайгина илмий ва бадий асарлар яратилган холос. Барча катта-кичик асарлар учун хоразмшоҳлар тарихчиси Шаҳобиддин ан-Насавийнинг «Султон Жалолиддин Менглибурун суварати ва сийрати» номли китоби асос бўлмоқда.

Хўш, «Интиқом» тарихий қиссасида Шаҳодат Исахонова тутган ўзига хос ижодий йўл, янгилик нимадан иборат? Гарчи бу асарда ҳам бошқа асарлардагидай Жалолиддин бош қаҳрамон, Темур Малик унинг ўнг қўл ёрдамчиси этиб тасвирланса-да, адиба ижодкор сифатида хоразмшоҳлар даври тасвирида илк бор хотин-қизлар сиймосини биринчи ўринга олиб чиққан. Аловуддин Хоразмшоҳни маймун қилиб йўнатишга қодир бўлган ҳоқима Туркон хотун, Жалолиддиннинг онаси, маъсума малика Ойчечак бегим, омадсиз хоразмшоҳ салтанатининг ёлғиз қизи Хонсултон бегим образлари тарихий-бадий адабиётимиз учун янгиликлар.

Тарихий манбаларда Туркон хотун ўктам малика сифатида давлат сиёсатида етакчи ўрин тутгани қайд этилади. Қариндошлик, аёллик хусусиятларидан келиб чиқиб, кўпда бу хотун сиёсий калтабинликка йўл қўяди. Чингизхон савдогар-элчиларини шафқатсиз жазолаган Утрор ҳоқими — ўз жияни Инолхонни мўғулларга хун сифатида тутиб бериш ҳақидаги давлат қарорини бекор қилиб, чингизий ва хоразмий давлатлари ўртасида уруш келиб чиқишига сабаб туғдирган.

Шаҳодат ўз «Интиқом»ида тақдири мураккаб, зиддиятли сиёсий арбоб Туркон хотун қиёфасидаги нурли томонларни қайд этган ҳолда ожизалиги туйфайли фожиага йўл қўйганини кўрсатишга интилади. Адибанинг ҳақли бадий талқинича, Туркон хотуннинг хатоси Урганчини нажотсиз, ҳимоясиз ташлаб қочишида.

Асарда Чингизхон томонидан маҳв этилиб, хор-зор бўлган Туркон хотун Оллоҳ таоло билан мунозара қилади. Ушбу мусоҳабанинг моҳияти «гуноҳим не эди, қодир эгам? Ўзинг шафқат қил, тангрим!» дейилган таваллога биру борнинг: «Сенинг гуноҳинг кечирилмайдиган гуноҳ. Сен энг мудқиш жиноятга қўл урдинг. Ўз она халқингни, сенинг авлодингни тахта чиқариб улўф қилган фуқарони ҳимоясиз ташлаб, унга хиёнат қилдинг!» деган хитоб билан яқунланади. Аслан ҳақиқат бўлган бу бадий мантиқ, бир қарашда Чингизхон ваҳшийлигини худо номи билан оқлашга уринишдек бўлиб туюлади...

Қиссада хоразмшоҳлар саройининг гўзал маликаси, сулув Хонсултоннинг шум тақдир тақозаси билан Жўжи хонадонига келин бўлиб тушиши лавҳалари ҳам адибага хос синчковлик билан бадий таҳлил қилинган. Чингизийларнинг лавшкарбоши, навкар, душман асирларини жазолашнинг шафқатсиз усулларидан ўзбек китобхони Ян, Калашников, Мирқарим Осим асарлари орқали яхши хабардор бўлса-да, аёлларга нисбатан қўлланилган жазо усуллари ҳақида «Интиқом»дан кўпгина янги бадий маълумотлар олади. Хонсултон бегим юраксиз ва омад ўз ўғирган шох қизи эса-да, акаси Жалолиддин каби буюк салтанат фарзанди сифатида душман олдида ўз гурури, номусини ерга урмайди. Қадрини баланд тутади. Бундан ғазабланган ғолиб Жўжи бўйсунмас хотин-қизларга нисбатан товонга чўғ босиш усулини қўллайди. Шунга таъкидлаш керакки, бу оғир жисмоний ва руҳий азоб тасвирини муаллиф, китобхонни ишонтирадиган даражада бадий акс эттирилган.

«Интиқом»да хоразмшодлар вакилларининг фожияли тақдирлари билан боғлиқ барча даҳшатли воқеалар ўз доҳасини топган. Бу жиҳатдан асарни «даҳшатли воқеалар тўплами» дейиш мумкин. Жалолиддин ўз онаси Ойчечакбегим бошлиқ яқинларини сувга чўктириши, ўғли Жаҳонгирнинг фожией тақдирини ўз кўзи билан кўриши, иниси Узликшоҳнинг ўғли шаҳзода Кунтуғмиш юрагининг тириклай суғуриб олиниши каби ғайринасий, тақдир терс ҳукмдор Аловуддин Хоразмшоҳнинг жисмоний ва руҳий азобланиб вафот этиши манзаралари бу даҳшатлар силсиласини ташкил этади.

Қиссада ажойиб, кутилмаган бир деталь борки, уни муаллифнинг ютуғи дейиш мумкин. Чингиз билан жанг қилаётган Жалолиддин Ҳинд дарёсидан кечиб ўтаётганда, ўзига ёш болани ҳамроҳ қилиб олади. Бу билан адабга кейинги авлодлар ўз Ватанлари учун мўғул ҳокимиятидан ўч олишлари тайин эканига ишора қилади.

Адибанинг тарихчи-ижодкор сифатидаги услубий йўналишини тарихчи қаламкашлар устози Миркарим Осим маҳорат мактабининг маҳсули дейиш мумкин. Чунки қиссада бадийий тўқима образлардан кам фойдаланилган ва улар асар йўналиши, бадийий ғояси учун ҳал қилувчи вазифани ўтамайдилар.

Назаримда, «Интиқом» қиссаси билан Шаҳодат Исахонова ёзилиши лозим бўлган катта асар олдида бу давр мавзуга бадийий саёҳат қилган кўринади. Чунки адибанинг мазкур қиссасида келтирилган тарихий-бадийий маълумотлар, машҳур шахслар тақдир-аъмоллари тор майдонда сиқилиб, ўзини тўла намоен қила олмай қолган.

Маълумки, темурийлар илк давридаги миллий-озодлик ҳаракати сарбадорлар деб юритилган. Мазкур жамоа тўғрисида тарихий манбаларда жуда кўп ҳужжат ва маълумотлар сақланиб қолганлигига қарамай, ўзбек ўқувчиси бу ҳақда жуда кам тасаввурга эга. Сарбадорлар хуросонлик ва танпарварларнинг «фозил шаҳар қуриш» ғоясига қўшилиб, Самарқандда ҳам бу ҳаракатни қўллаб-қувватлаган халқ вакиллари дидир. Улар XIV асрда Мовароуннаҳр маркази Самарқандда ўз маслакларига кўра адолатли, халқнинг фозил вакиллари бошқарувидаги давлат-шаҳар тузиш йўлида жонларини фидо қилиб, бошларини дорга тиккан халқ миллий-озодлик ҳаракати аъзолари дидир.

Сарбадорлар бутун Туронни, жилла қурса, Мовароуннаҳрни мўғул ҳукмронлигидан холи кўриш йўлида шафқатсиз кураш олиб борган. Сарбадорлар ўзбек халқи қадимий тарихида биринчи ва сўнгги бор миллий-озодлик ҳаракатининг ғолиби бўлган ҳаракат намунаси дидир. Муҳаммад Алининг «Сарбадорлар» романи («Шарқ юлдузи» 1990 йил, 8—9—10-сонлар) ҳудди ана шу мавзуда бўлиб, унда ҳаракат аъзоларининг қисмати кенг кўламда ёритилган. Тўғриси айтганда, биз шоирнинг илк йирик насрий асари — тарихий романини бироз ишончсизлик билан ўқий бошладик. Бироқ, роман ўқувчини ўз қаҳрамонлари тақдир-аъмоли ортидан эргаштириб кетиши, жозибали оҳанги билан бошдаги шубҳаларимизни бутунлай тарқатиб юборди.

Асарда, гарчи, сарбадорлар ҳаракати, улар раҳбарлари, айрим бош қаҳрамонлари феъл-атвори тадрижини ёритишга кўпроқ саҳифа бағишланган бўлса-да, бу бадийий қурилма Амир Ҳусайннинг Темур ҳамроҳлигидаги сўнгги кунлари, ёш Темурнинг тарих саҳнасига кириб келиши ҳақида ҳам маълумот беради. Романда пайғамбарона сирли бир руҳ кезиб юради. Мана шу руҳ асарни ҳаракатга келтириб туради, қаҳрамонларга жон бағишлайди. Улар раҳнамолари кўнглига келажакка умид солади. Бу шарпа эгаси Амир Темур дидир.

Муҳаммад Алининг «Сарбадорлар» тарихий романи баъзи қирраларида, Қодирий услуби — лирик-ҳиссий таҳлили эслатса-да, таҳлил манбаининг аниқ тарихий шахслар устида бориши, ўтмишдаги муайян ижтимоий ҳодисани кенг тасвир этиши, унга ижтимоий-сиёсий баҳо беришга интилиши нуқтаи назаридан кўпроқ Ойбек маҳоратидан ижодий фойдаланганини сезамиз.

Муаллиф тарихий воқеликни бадийий инъикос қилишда тарихчидан кўра, кўпроқ адабиётчи, шоирлигини кўрсатган. Романда тарихий шахс ва тўқима қаҳрамонлар тақдирига чуқур ҳиссий, инсоний муҳаббат билан ёндашилган. Мавлонозода, Абубакр Калава, Хўрдак Бухорий, Уста Кулол ва бошқа образлар тасвирида замондошларимиз учун ибратли ўринлар бор. Ана шу ўринларда ёзувчининг миллий характер яратиш бобидаги ўзига хос янгича ижодий йўл тутгани очиқ сезилади.

Тарихий шахс, давр, ижтимоий-маданий ҳаёт манзараси тасвирида қамровнинг андак чекланганлиги, айрим саҳифаларида бир томонламалик, баъзи ўринларда чуқур бадийий-психологик, характерлар кураши, тарихий давр руҳини санъаткорона очиб бериш ўрнига қаҳрамон ички нуқти, воқеа-ҳодисаларга ташқаридан аралашигга мажбур бўлиш ҳоллари, албатта, ҳали тарихий роман жанрида илк асарини яратган бошловчи адиб учун табиий ҳолдир.

«Сарбадорлар» романи тўрт сюжет чизиғида ривожланиб боради. Биринчиси — Абубакр Калава, Мавлонозода бошлиқ Самарқанд сарбадорлари катта ватанпарварлик кураши.

Иккинчи сюжет йўли — Амир Темур, Амир Ҳусайн, Чингизий ҳукмдорлар тарихий қиёфалари билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларга бағишланган. Бу жараён Амир Темурнинг тобора халқ ва лашкар орасида обрў-эътибори ошиши, салтанат сари яқинроқ силжиши ҳолатлари билан вобаста.

Учинчи чизиқни соф муҳаббат йўли эгаллаган. Бу Мавлонозода ва Жаҳон ўрталаридаги саргузаштли ишқ-муҳаббат тасвиридан иборатки, айнан мана шу чизиқда М. Алининг ёзувчи сифатидаги маҳорати янаям очикроқ кўзга ташланади. А. Қодирийнинг Анвар ва Раъноси каби толиби илм Мавлонозода билан унинг маъшуқаси Жаҳоний ўрталаридаги беғубор, тиниқ муносабатлар гоҳ шеврий, гоҳ насрий сазъ шаклларида илҳом билан тасвирланган.

Тўртинчиси Самарқанд ҳокими — асардаги энг мураккаб тақдирли, мукамал ишланган образлардан бири Садр Сулаймон, унинг суюкли хотини Хонлиқ оқа, асранди ўғли Худобанда ҳаёт йўллари бағишланган саҳифалардан иборатдир. Бу икки кутбдаги қаҳрамонлар ва сюжет чизиқларининг барчасини «Сарбадорлар» тарихий романининг бош қаҳрамони Мавлонозода боғлаб, бирлаштириб туради. Деярли барча аъмоллар Мавлонозода тақдирини учрашиб, кесишади.

Самарқанд мадрасасининг олд толибларидан Мавлонозода ижтимоий-сиёсий дунёқараши шакллана бориши билан сарбадорлар орасида ягона соҳиби девон, бош котибликка кўтарилади. Нодирбек навқирон йигит сифатида орзулар қанотидаги фидоий ошиқ. У фавқулодда ўз фирқаси раҳбари, сарбадорлар етакчиси Абубакр Калаванинг қизи Жаҳон бибини чин дилдан севиб қолади.

Айниқса, кўзга яқин Жаҳоннинг шаҳар ҳокими қиёфасидаги қароқчи Қора Арлон — Садр Сулаймоннинг, ундан-да ўтиб, мамлакат ҳокими Амир Ҳусайн «эътиборини» тортиши, ошиқ йигитлар Нодирбек, Ахий Жаббор, ота-она ва оила қадрдонлари учун жуда қимматга тушади.

Қизиги шундаки, М. Али талқинида шахсий бахт учун кураш, яъни Жаҳонни Садр Сулаймоннинг зиндонидан, шоҳ Амир Ҳусайн «марҳамати»дан кутказиш йўлидаги курашлар охир-оқибат халқ миллий-озодлик ҳаракатининг асосий кураш йўлига чамбарчас боғланиб кетади. Бу эса асар ва унинг қаҳрамонлари ҳаёт-кураш йўлларининг оддий халқ турмушига яқинлигини таъминлаган.

Муаллиф асар бош қаҳрамони феъл-атвори тадрижини ривожлантиришда кўрсатиб бораркан, Мавлонозода тақдирдаги қарама-қарши ҳис-туйғулар, муайян даражадаги тақаббурилик, ўз илми ҳофизасига бино қўйиш баъзи дақиқаларда яққаҳокимликка интилиш жиҳатлари билан уни ўзига хос характер сифатида ёритган.

Бу ҳолатлар очиқ-ойдин бўлмаса-да, қаҳрамон ички монологи, қалб туғёнлари сифатида бериллади. Биз Нодирбек қалбида кечган эиддиятларни инкор қилмаймиз. Фақат, мана шу руҳий тебранишлар, бир одам қиёфасидаги икки хил табиат, руҳий-маънавий олам етарли даражада психологик тадқиқ этилмаганини, кўп ҳолатларда эса ёзувчининг бу нияти китобхонни ишонтиролмаслигини эслатишга мажбурмиз.

Бадий асар ёлғиз бош қаҳрамонлардан таркиб топмайди. «Сарбадорлар»да бош қаҳрамонлар табиатини кўзгудагидек ёритиб берадиган, табиатан бир-бирига ўхшамайдиган ўнлаб образлар бор. Ана шундай мураккаб тақдирли қаҳрамонлардан бири Худобанда сиймосидир. «Сарбадорлар» романининг энг фожиали саҳналаридан бири ҳам шу Шеруғлон — Худобанданинг Хонлиқ оқа Бобилхонасида ўз синглиси Ширинбика-Жоннигор билан тўқнаш келиб, фавуллада ички бир туйғу билан қариндошини таниб қолиши манзарасидир. Қиморбўз ота оила бошига солган даҳшатли тақдир мазкур лавҳада энг юксак чўққига чиқиб, фохиша сингил ҳокимвачча ака томонидан гуноҳга ботмасдан бурун бўйб ёлдирилади. Тутинди «ота» Садр Сулаймон иродаси билан элга жинни деб жория қилинган Худобанда бу фожеий ҳурлик лаҳзаларидан сўнг ақлий зуриқиш оқибатида, ростданам, жинни даражасига чиқади. Мазкур ҳолатларни бадий психологик асослаш, тасвирлашда муаллиф бор маҳоратини ишга солган.

Не сабабдандир, адиб ушбу бобни «Фалакнинг шеваси» деб атаиди. Назаримда, халқ иборасидагидай «фалакнинг гардиши» дейилса ҳеч хато бўлмас, аксинча, фалакнинг гардиши айланиб келиб, бошини йўқотган ота томонидан сочиб юборилган оилани, ака-синглини ҳаром ишқибозлари сифатида бир-бирига қўшди, деган маъно англашилган, бу драматик саҳна атоғи мантиқан ўз ўрнига тушган бўлур эди...

Мавлонозода Амир Ҳусайн «марҳамати» замиридаги тузоқни кўради. Бироқ халқ донишманди Абубакр Калаванинг мардона лабз ва субут борасидаги содда фалсафасига қаршилик кўрсатмайди. Наврўз муносабати билан Кониғилда чақирилган меҳмондорчиликка дўст-оғаси Амир Темур сарбадорлар вакилларини қўллашига ишонганидан боришга мажбур бўлади.

Адиб талқинида сарбадорлар ҳаракатида Амир Темур зимдан хайрихоҳ қилиб кўрсатилади. Ҳатто Темур орзусидаги ҳокимият билан сарбадорлар ҳаракати жамоаси ўртасида маълум мантиқий боғлиқлик боришига ишора ҳам сезилади.

Темурбек образи ривож мисолида Амир Темур табиатининг шакллана боришини тадқиқ этаркан, муаллиф тарихий манбалардан ҳам ўринли фойдаланади. Хусусан, бўлажак марказлашган давлат раҳбари, жаҳонгир Темурнинг тарих зарварақларида қайд этилган Амир Ҳусайн билан ҳал қилувчи лаҳзалари эътирофи — Тангачакчак дараси қасамёди, Чиноз яқинида, Сирдарё бўйларидаги мўғуллар қўшини билан Амир Ҳусайн ва Амир Темур бошчилигидаги химоячи қўшин ўртасида ўтган «Жанги лой» уруши манзаралари, Самарқанд яқинидаги Қурултой ҳамда Кониғилдаги оқибатда сақлаб қолишларига қойил қолади. Наврўз тантаналари манзаралари тарихий манбаларга тўла мос келиши билан ажралиб туради.

Асар сўнггида пахтагулли чопон кийган халқ ҳокимияти вакиллари сингари Амир Темур ҳам Самарқандда, Наврўз байрами кунини ўз хўжаси Амир Ҳусайн томонидан алданади. Халқ ҳокимияти сардорларининг ваҳшённа қатл қилиниши Темурбекни гоят ғазаблантиради. Ҳусайннинг бу номардлиги икки амир ўртасида дарз кетган муносабатни бутунлай бузади.

Сарбадорлар сардорларидан ёлғиз Мавлонозодани кутказиб қолишга улгурган Амир Темур Ҳусайнга қарши қаратилган ғазабли «нутқи»да сарбадорларнинг, аввало, миллий-озодлик, сўнг адолатли жамият тузиш йўлидаги курашларига катта баҳо беради. Бу оддий халқ вакилларини салтанат таянчи бўлган амиру хон, беклар гуруҳларидан устун қўяди. Айниқса, сарбадорларнинг мўғул босқинчиларига қарши курашда кўрсатган қаҳрамонликлари, Самарқандни душман ҳужумидан сақлаб қолишларига қойил қолади.

Романдаги Лакшман, Нозим Меҳмет, Читрабону каби турли халқ вакиллари сиймолари, муштипар аёллар, мўйсифид чоллар, бегуноҳ болалар образлари ҳам ўзига муносив феъл-атвор эгалари сифатида жонлантирилган. Ҳинд оиласининг ўзбек хонадонига қадрдонлиги ўша давр кўпмиллатли Самарқанд аҳли ҳаётдан бир мисол тариқасида кўрсатилганки, бу жиҳатдан ҳам биз М. Али ҳаёлот оламига қўшиламиз.

«Сарбадорлар» романига биринчилардан бўлиб муносабат билдирган профессор Ф. Жалолов Амир Темур образи ҳақида фикр юриткан экан, бўлажак жаҳонгир Амир Ҳусайн билан ҳамкорлик қилишга мажбур эди, деган мулоҳазага боради. Бизнингча, Улжой бегимнинг ёстиқдоши сифатида ёш Амир Темур қайнағаси Амир Ҳусайн қанотида фаолият кўрсатишдан манфаатдор эди. Ҳали унинг мустақил ҳўкморонлик қилишига шароит, вазият етилган, бунга лашкарбошининг рағбати ҳам йўқ эди. Вазият етилгач, Амир Ҳусайннинг қасамхўрлиги, номардлиги, сарбадорлардан ўч олиш билан ўз обрўйини тушириб юбориши Амир Темурнинг фикрини ўзгартирди, узоққа мўлжалланган ниятини тезлаштирди, холос.

Ф. Жалолов мактаган сюжет — нақш олмаининг оқиши, йигитнинг уни тишлаб сўнг хижолат чекиши, ризқ эгасидан ризолик тилашга отланиши ривоятининг асарга киритилиши ҳам мунозаралидир. Мен, шахсан ёзувчининг диний, фольклор асарларидан айрим ҳикоят, ривоятларни романига тўла киритиб юборишига қаршиман. Чунки бу ҳикоятлар мустақил, тугал асарлар бўлиб, улар

асосида асар учун зарур лавҳалар ижод қилиш мумкин, бироқ тўла ўзлаштириб, асарга «едириб» юбориш шарт эмас.

Адиб айрим тоғлар, воҳалар тасвирида «Нурота тоғлари» қабилдаги атамаларни ишлатади. Аслида бир шаҳардан кўринган ёки яқинида жойлашган тоғ ўша туманга мансуб бўлавермайди. Тоғ, дарё, ғор, сойларнинг ўз тарихий ном-атамалари бор. Бу фикрлар адиб ўзи қаламга олган вилоятлари жуғрофияси, халқи руҳиятини янада чуқурроқ ўрганиши лозим эканини кўрсатади.

«Сарбадорлар» романидаги образларнинг барчаси ўз инсоний қувват ва заифликларига эга. Тун салтанати раҳбари Шаҳриёрни Ахий Жаббор, гадои қиёфасидаги бойвачча Абомуслим-Жалойирбек, унинг ўғли Шерўғлон-«ҳокимзода» Худобанда, маҳфил хизмат ва фириб устаси Абумансур, кулликдан маликаликка кўтарилиб, сўнг ахлоқий тубанлик чоҳига тушган Хонлиқ оқа, ҳокимият бандаси Қавомиддин қози сингари бир-биридан мураккаб тақдирли ҳаётий сиймолар китобхон эътиборини ўзидан узоқлаштирмайди.

Сарбадорлар давлати соҳиби девони Мавлонозода ва унинг гўзал суюқлиси, ўктам қиз Жаҳонбиби тақдирлари ўқувчи қалбидан чуқур жой олади. Романда халқ ҳаракатининг Самарқанддаги оқсоқоли Абубакр Калава, унинг оқилона ҳаёт йўли, покиза турмуши ҳақида етарлича бадиий маълумот берилган. Аммо Муаллиф Калаванинг ўғли, толиби илм Шамсулмулкнинг миллий-озодлик ҳаракати йўлидаги имкониятларидан тўла фойдалана олмаган. Шамсулмулк Хуросондаги сарбадорлар билан Самарқанд сарбадорлари ўртасида отаси каби кўприк вазифасини ўтаркан, асарда аянам кўп ва кенгроқ фаолият кўрсатиш имкониятига эга эди...

Тарихий асар ҳамма замонларга хизмат қила олиши билан қадрли саналади. «Сарбадорлар» ўз ижтимоий-сиёсий, маънавий-руҳий қарашлари билан айни пайтдаги миллий онгнинг уйғониши, жумҳуриятдаги соғлом демократик кучлар — турли оқимдаги халқ ҳаракатлари ғояларига ҳамоҳанглиги, шунинг баробарида улар фаолият йўлида тарихий сабоқ вазифасини ўташи билан қимматлидир.

Темурийлар хонадони етоқли вакиллари ҳаётида рўй берган воқеа-ҳодисаларнинг кейинчалик афсоналарга йўғрилиб кетган кўринишлари ҳозирга қадар халқ орасида яшаб келмоқда. Ана шундай ревоятлардан бирини Оқилжон Ҳусан «Ушунинг муҳаббати» тарихий қиссасига («Шарқ юлдузи» 1990 й, 11-сон) асос қилиб олган.

Улардан бири Амир Темурнинг севиқли хотини, бош малика Сароймулкхонимга боғлиқ ривоятдир.

Сароймулкхоним халқ орасида Бибиҳоним номи билан ҳам машҳурдир. Аслида амир Қозоннинг эркаси — чингизий ҳоқон қизи Сароймулк Амир Ҳусайнга узатилган. Амир Темур билан хўжаси Амир Ҳусайн ўрталаридаги зиддият ҳаёт-мамот кураши даражасига чиқиб, Темурнинг қўли баланга келган, таомилга кўра хон саройи маликалари Амир Темур ихтиёрига ўтган. Амир Ҳусайннинг ўзга хотинларини лашкарбошиларига бўлиб бериб, Сароймулкни ўз никоҳига олган.

Езувчи-олим Маҳкам Маҳмудовнинг «Бибиҳоним» тарихий қиссаси ва Муҳаммад Алининг «Сарбадорлар» романида қайд қилинишича, Сароймулкхоним билан Амир Темур ўрталарида азалдан хуфя ишқий алоқа бўлган. Ва бу яқинлик Темурнинг эмас, оғир кураш йўлида Ҳусайннинг маҳв этилишига олиб келган. Шунинг учун ҳам Темур ҳокимиятни эгаллагач, ўз фидойи маъшуқаси Сароймулкни эъзозлаб, бош малика даражасига кўтарган. Ожизалар орасида фақат шу хотиннинг ўғит ва маслаҳатларига амал қилган.

Самарқандда қолган Сароймулкхоним соҳибқирон Темурнинг Ҳиндистонга беш йиллик юришидан ватанига қайтиб келгунича муносиб совға тайёрлашга жазм этган. Бу Самарқанд осори-атикалари орасида алоҳида ўрин тугган Бибиҳоним мадрасаси эди. Чўнг иншоотни тез ва сифатли битказишга уринган Сароймулк мамлакатдаги энг яхши усталарни ишга солиб, ўз қимматбаҳо тақинчоқларини-да сарфлаб, жаҳонгир қайтгунича бинони тугатишга шошилади.

Муҳташам мадрасанинг энг баланд гўмбазига тоқига сўнги ғиштларни тираётган машҳур уста журъат қилиб, беш йиллик фидойи меҳнати эвазига мамлакатда янго гўзал маликадан бурқа устидан бўлса ҳам бир ўпич ҳаёда этишини сўрайди. Сароймулк жавоб қилмай, саройга қайтади. Канизақлари орқали устага бир липоқчада қайнатилган, турли рангга бўялган еттита тухум ҳаёда қилиб юборади. Уста боши қотиб, хижолат ичида бу тухумларни тановул қиларкан, маликанинг донолигига лол қолади. Тухумларнинг ранги, жисми бўлак-булак бўлгани билан ҳаммасининг таъми, мазаси бир хил эди. Демак, маликанинг рамзича, «эй қўли гул меҳнат соҳиби, аёлларнинг ҳам либоси, чеҳра тузилишлари турли-туман бўлгани билан ҳаммаси бир аёл-да, ғариб жонингни хавф остига қўйиб нима қиласан!» деган маъно келиб чиқади. Уста оқибат бу шаккоклиги учун маликадан ўзр сўрайди.

Ривоятда айтилишича, бу ҳодиса халқ орасида турли хил миш-мишларга сабаб туғдирган. Ундан Амир Темур ҳам хабар топиб, соҳибқирон оиласига инсод келтирмоқчи бўлган боёқиш моҳир уста ва унинг барча шерикларини қатл эттиради.

Бу ривоятни Оқилжон Ҳусан касбдоши Муҳаммад Али каби бутунлай ўз асарига киритиб юбормайди. Балки ўша ривоят асосида ўзининг тарихий-бадиий қиссасини яратади. Езувчи ушбу мураккаб инсоний муносабатлар моҳиятини очиб беришда ишончли бадиий воситадан фойдаланган. Бу жонли восита — ҳали 8 — 9 яшар бола шаҳзода Улуғбек сиймоси. Аслида кўнгил дарди, эришиб бўлмас илинж, ҳам инсоний, ҳам руҳоний муҳаббат ҳавасидан иборат уста ва Малика муносабатларига асарнинг етакчи қаҳрамони саналган Улуғбек жон бағишлаб туради.

Адиб қиссасининг ўзига хослиги шундаки, ривоятдан фарқли ўлароқ, асар бош қаҳрамони уста Уроқ ҳали шогирдлик пайтида, ўн тўрт ёшида ҳозиржавобу ўктам, кўҳли қиз ўн икки яшар Саройни кўрган, унинг фавқуллодда жамолига маҳлиё бўлиб, бир-икки оғиз гап ҳам ташлаган эди. Орандан йиллар ўтиб, йигит кўнглида бир даста нур бўлиб қолиб кетган ўша илик туйғулар Бибиҳоним мадрасасида яна қайта жонланади. Шаҳзода Улуғбекнинг уста Уроқ билан қурилиш борасидаги қизиқарли мусохабалари табиий чиққан, эски танишлар муносабатларини қайта тиклаган.

Назаримда, адиб тарихий вазият, Амир Темур ҳаётининг сўнги йилларига боғлиқ воқеалар асосида ўз асарини тарихий-бадиий жиҳатдан яқунлайди. Сароймулкка салом беришга журъат этиб, ўзини танитган уста Уроқ корфармолар таййиқига учраб, шаккоклиги тўфайли ўлимга ҳукм қилинади. Шаҳзода Улуғбек ёрдамида уста бу жазодан қутулиб қолади. Езувчи Бибиҳонимнинг

қизлик замонидан кўнглига яқин одами — устани жазодан қутқазишга аралаша олмаслигини бадий психологик асослай олган.

«Устанинг муҳаббати» қиссасида мусулмонона, ўзбекона, ҳаёли, иболи ишқ тасвири, ошиқ севгиси жонли ишқ қилинади. Бу нозик инсоний ҳиссиёт шукрона таомилига, хоксорликка асосланган. Уста Сароймулкни қарийб етмиш йиллик умри давомида уч бора кўриш шарафига, уч гал ҳам унинг жамолидан бурқасиз баҳра олишга муяссар бўлади. Бу омад, мана шу васл бахти камбағал уста Уроққа бир умрлик ички маънавий бойлик, бахту шодлик, қониқиш ҳада этади.

Бу пардали муҳаббат қиссаси, аслида, болалар адибининг болалар дунёсига қилган мўъжаз, бироқ қимматли туҳфасидир. Тарихий-бадий адабиётимизда тобора қизиқиш ортиб бораётган темурийлар даври бадий тадқиқига бағишланган ўзига хос асар ҳамдир.

Лекин унда айрим такрор ўринлар, баъзан чўзиқ баёнчилик бор; жаҳонгирнинг ҳаммага маълум юришлари ва салтанат идора усулини ёритишда муаллиф китобийликка йўл қўйган.

Кейинги йилларда Бобур ҳаёти ва ижоди адабиёт ва санъат вакиллари томонидан бошқа тарихий шахсларга нисбатан кўпроқ ҳамда мунтазам ўрганилиб келинмоқда. Тарих, адабиётшунослик фанлари ҳам бу улғу миллатдошимиз тақдирига кўп саҳифалар бағишланаётир. Бадий асарлар эса шоир ва шоҳ бобомизнинг мураккаб тақдирини кўз ўнгимизга келтиришда бизга кўмаклашмоқда. Шундай вазиятда, бадий адабиётда янги гап айтиш, Бобур ҳаётига қайтадан мурожаат қилиб, унинг қиёфасига янги чиқиқлар киритишга интилиш жўн иш эмас. Қўлдош Мирзо шунга жазм қила олган ижодкор.

Уқувчилар Қўлдош Мирзони улғу Алишер Навоийнинг ёшлик, ўспиринлик йилларига бағишланган «Мубтало бўлдим сенга» синов асари билан танийдилар. Ёш ёзувчининг «Бобур Мирзонинг Тойлоғи» деган қиссаси ўтган йили «Шарқ юлдузи» ойномасининг 12-сонига чоп этилди. Мазкур асар П. Қодировнинг «Юлдузли тунлар» Х. Султоновнинг «Саодат соҳили» асарларидан илҳомланиб ёзилган. Қиссада Бобур ҳаётининг дастлабки фасли, шоҳлик салтанатининг илк уруш-савашлари, Бобурнинг шахс, шоир, шоҳ сифатида шаклланиш, камол топиш йиллари акс эттирилган.

Ёш ижодкор Бобур сиймосини яратаркан, устоз ва замондош ёзувчилар ижодидан ўрганган ҳолда ўз тасвир услубини яратишга, улғу ажодимиз ҳақида янги бадий маълумотлар беришга интилган. Хусусан, қаламқаш Бобурнинг Андижондаги дастлабки ҳукмдорлик даври, Самарқандга ҳужум ва бу юришда унинг қўли баланд келиши, Шайбоқхон билан илк савашувлари, ундан енгилиши, тагин Андижонга қайтиши, бу йўлда тағойиси Тошкент ҳокими Маҳмудхон, укаси Жаҳонгир билан бўлган зимдан ва ошқора тўқнашувлар тасвирини ишонарли чизади. Айни чоқда, суянган тоғи — халқ орасидан чиққан навкарлари, уларнинг садоқат ва эътиқодларини кўрсатиш адиб қиссининг бош бадий мақсадидир. Бу қисса, айнан Бобуршоҳни жаҳонга танитган ва бир умр тарихда қолдирган оддий одамларидан бири Муҳаммад Тойлоқ образини яратиши билан ўзига хос.

Ўзига хос деяпмиз-у, лекин муаллиф Муҳаммад Тойлоқ образини Бобуршоҳ қисмати орқали очади. Аксинча, Муҳаммад Тойлоқ образи орқали Бобуршоҳ қисмати ёритилганда (буни қисса номи ҳам тақоза этади!) ва психологик таҳлил кучайтирилганда асар ўқишлилиги шубҳасиз, ошган бўлур эди. Айни ҳолатда, ҳар икки қаҳрамон тақдир-аъмолини ёритишда тенглик (пропорция) бузилган.

Муҳаммад Тойлоқ худди «Юлдузли тунлар»даги Тоҳир сингари халқ орасидан чиққан, ўзи ўшлик бўлиб, Бобурнинг юртдоши ва тенгдоши сифатида унга тамасиз меҳр қўйган навкарлардан бири. У қутилмаган бир ҳужумда жасурлик билан ёш ҳокимнинг жонини ўлимдан сақлаб қолади. Шунинг учун ҳам Бобур уни ўзига хос навкар, сарой мулозимини қилиб олади. Тойлоқ Мирзо нозиктаъб, шоиртабиат, навниҳол йигит. Гарчи жангда қаҳрамонлик кўрсатиб, ўз хўжасини ўлимдан сақлаб қолса-да, отилган кийикнинг томоғига тиг уриб, сўйиб юборишдан чўчийди. Қондан қўрқади. Урушлардан ҳазар қилади. Бот-бот бу урушларнинг кимга кераклиги ҳақида оқилна бош қотириб, ўз саволларига жавоб тополмайди. Севгилиси Маҳфузага ўз туйғусини баён қилишга уялади. Тойлоқ Мирзо образи ўз ҳис-туйғу, дунёқарашини, ички қарама-қаршиликлари билан биз яхши билган жаҳоншумул Бобур Мирзо сиймосини янада тўлдиради. Унинг янги қирраларини очиб беради. Асарда миллий тил, урф-одат, табиат, миллий буёқ ва муҳит ўзига хос тасвирга эга. Ундан қадим ва навқирон Ватан нафаси уриб туради.

Назаримда, миллийлик тасвирда кўп ютуқларни қўлга киритиб, ўз тасвир лавҳалари билан бизни қувонтирган адиб баъзан санавий, одатий камчиликларга ҳам йўл қўйган бўлишида. Самарқанд учун ҳаёт-мамонт жангида, шаҳарни қўлга киритган Бобур Мирзо ғалабасидан кейин, муаллиф тасвирича, Шайбонийхон Бухорога йўл олиб, чекинади. Аммо тарихдан маълумки, жангдан қайтиб, эгалланган Самарқандга қиролмаган Шайбонийхон от жиловини қадим Туркистон сари буради ва бу заминда бир йил тайёргарлик кўриб, янаги йил кўкламида Зарафшон бўйларида ёш рақибни Бобур билан жангу жадал олиб боради ва бу жангда, ниҳоят, қўли баланд келади.

«Бобур Мирзонинг Тойлоғи» қиссасида икки ўринда сўфи азон айтаркан, жомоатни жангда шаҳид бўлган биродарлар шайнига жаноза ўқишга чақиради. Бу бизда бироз эътироз туғдиради. Ислом ақидаларидан маълумки, икки тоифа вафот топган кишиларга жаноза ўқилмайди. Уларнинг биринчиси жанг-жадалда бевақт вафот этиб, ватанини ҳимоя қилган, ислом эътиқоди билан ўз хўжаси учун жон берганлар, иккинчиси ўз жонига ўзи қасд қилган кишилар. Биринчиси шарафланса, иккинчи тоифадагилар бу имтиёздан маҳрум этилганлар сифатида жанозасиз ерга қўйилади.

Улар, балки муайян изоҳ билан киритилгандир. Бунга қарамай, Қўлдош Мирзо ўзбек тарихий насри такомиллиги муносиб ҳисса қўшаётган ижодкор сифатида ўз услубини яратишга ҳаракат қилмоқда.

Кейинги йиллар тарихий насримиз намуналарини кузатиш шу хулосани берадики, адабиётимизда халқимиз руҳиятидаги миллий уғғониш, ўзлигини таниб намоён этишга, бу йўлда ўтмишнинг нурли саҳифаларидан сабоқ олишга интилиш туйғуларни кучайтмоқда. Шундан келиб чиққан ҳолда тарихий асарларда миллий замин, ўзига хос руҳий товланишларни бор бўйича ифодалаш ижобий самаралар бермоқда. Авлодлар ўртасидаги ворисийлик: қадимий маданий халқ маънавиятидаги кучли урф-одат, ҳулқ-атвор, барқарор руҳий қувват, биз қайд этган энг яхши тарихий асарларнинг асос-ўзагини ташкил этади.

Умрзоқ Улжабоев

МУҲИМ МАЪНАВИЙ МЕЗОН

Замонамиз ўзгарган сари турмушдаги нур ва сояга тўла масканлар, қарама-қарши қутблар баралла кўзга ташланиб қоляпти. Ҳаётимиздаги нурли жиҳатлар кишини қувонтириб, фахрланиш ҳиссини уйғотса, соялар ташвиш келтиради, дилга хиралик солади. Табиийки, яхши ишлар ҳам, ёмон хатти-ҳаракатлар ҳам — турли қиёфадаги, ҳар хил хизмат поғонасида ишлаб турган, савияси, фикрлаш даражаси хилма-хил бўлган одамлар томонидан қилинади. Шундай экан, тирик табиатдаги энг онгли ва олий мавжудот бўлган инсон ўз ҳаётида нима сабабдан камчиликларга йўл қўяди, иллатларнинг келиб чиқишига имкон беради, бунинг сабаби қаерда ўзи? Бундай муҳим ҳаётий муаммолар ҳақида биринчи галда касби инсоншунослик бўлган ёзувчилар ўйлаши мумкин. Бадий асарда ҳар бир ҳодисанинг туғдирган сабаблари, илдизлари ҳақида сўз борар экан, ўз-ўзидан маънавий-психологик йўналиш биринчи қаторга чиқади, у масаланинг моҳиятини белгилловчи асосий омил даражасига кўтарилади. Масала моҳиятига чуқурроқ етиш учун одатдагидан бошқачароқ, инсонни бор бўй-басти билан кўрсата оладиган катта мезон — кўзгуларга солиб кўрилади. Бу кўзгулар фавқулудда шароитларда, ҳаёт-мамонт қутбларида турган инсон маънавиятини кўрсатишда, унинг зиддиятлар, ғалаёнларга тўла қалбини, ички оламини тадқиқ этишда қўланилади. Сўнгги пайтларда адибларимиз ана шу жиддий маънавий мезонлар асосида ўз қаҳрамонларининг инсонийлик даражаси, граждонлик қиёфасига баҳо беришга ҳаракат қилишяпти. Бу гап Улуғ Ватан уруши давридаги ҳаёт манзаралари, аччиқ драмалар, тақдирларни тасвирлашга бағишланган асарларга ҳам тааллуқлидир.

Шу жиҳатдан Нурали Қобулнинг «Яшаш учун кечикма» қиссасини олиб кўрайлик. Унда тасвирланган ёш қаҳрамонлар тақдирда кўп қийин ҳолатлар содир бўлади. Абдумалик ҳақидаги гаплар асар марказида туради, диққатимизни кўпроқ жалб этади. У — табиатан ҳаракатчан, фаол, ноҳақлик билан келиша олмайдиган йигит. Зарур бўлганида тинч иши — ҳисобчиликдан воз кечиб, чўпонликдек машаққатли касбни бўйнига олади. Бу соҳада бўлаётган ноҳақликларни, қаллобликларни кўриб, бир чеккада томошабин бўлиб турмайди. Назаровга ўхшаган фирқа котибларининг товламачилиги, мурасосозлигига чидай олмай, бор гапни унинг бетига айтади. Албатта, бундай ҳақиқатгўйлик қаҳрамон учун осон кечмайди. Чунки Назаровга ўхшаган одамлар осонликча эгилмавермайдилар. Ана шундай мураккаб шароитда, яхши, ҳалол кишиларнинг мададида Абдумаликка ўхшаш одамлар ҳақиқатга йўл ахтардилар.

Табиийки, қиссада шу муносабат билан ҳозирги ҳаёт, одамлар ҳақида муайян кузатишлар, мулоҳазалар берилади. Муаллиф ўша пайтларда айрича кўзга ташланган одамийлик, меҳр-оқибат каби фазилатларни бот-бот тилга олади. Масалан, совхоздаги ишлар жуда бўшашиб, у олдинги шухратини йўқотгани ҳақида гапирар экан, қисса қаҳрамонларидан бири: «Биз кўпроқ ўзимизни ўйлайдиган бўлиб боряпмиз. Уруш пайтида ишга ўн минут кечикиб келган киши суд олдида жавоб беради. Ҳозир эрталаб ўрнимиздан турибқ бугунги вазифамизни кўнгилдагидек удалашни эмас, ўзимизнинг тирикчилигимизни ўйлаймиз...» дейди. Бу гаплар бевосита ўша оғир кунларни кўрган ва шунинг учун ҳам ҳозирги ишлардан қониқмаётган тажрибали одам — Эшбой Жабборов исми таниқли бригадир тилидан айтилади. Яна бир ўринда Содиқ бобо Мамараҳимов ҳақида гап кетади. Унга «...уруш пайтида колхозга раис бўлгани учун ҳамма раис бобо дейдиган машҳур чўпон», дея изоҳ берилади. Бу гапларнинг замирида катта маъно ётади. Халқ бекорга уни «раис бобо» деб ҳурмат қилмайди. У оғир давларда элга бош бўлган, кўпчиликнинг юкини елкасига олган, қийин шароитда одамларнинг меҳрини қозонган. Бу одамга тааллуқли гапларни биз истасак-истамасак бошқаларга, жумладан, ҳозирги раҳбарларга қиёс қиламиз. Содиқ бобога ўхшаш кишилар бажарган беминнат ишлар, фидойилик ҳозирги одамларимизга, ҳаётимизга баҳо беришда ўзига хос маънавий мезон вазифасини ўтайди.

Аммасининг ўғли Абдумаликка ёрдамга борган қисса қаҳрамони Нурилла кўп қийинчиликларга дуч келади. Ем-ҳашаксиз қолган қўйларнинг даҳшатли аҳволини кўриб, қаттиқ ҳаяжонга тушади. Қаҳрамон беихтиёр уруш давридаги ишларни, фидойиликларни эсга олиб, ўзига ўзи хаёлида мурожаат қилади: «Қалбингни болаликдан ларзага солган уруш азоб-уқубатлари олдида бу нима деган тап! Икки тоғанг ва ўнлаб қишлоқдошларинг урушда қурбон бўлдилар. Улар сени ўқисин,

қўй боқсин, ҳар сиқим тупроғи олтинга тенг улуғ ўзбек ерини асраб-авайласин дея, сенга отилган ўқни кўкрагида таътиб қолдилар! Улар ҳам сендек комсомол ёшида эдилар! Кичик тоған Раҳмон-қул ёшига икки ёш қўшдириб ҳужжат тўғрилаб, урушга жўнаб кетганди». Бироз баландпарвозлигига қарамай, бу тасвир Нурилланинг иродаси товланишида, руҳий кайфияти мустақамланишида муайян аҳамият касб этади.

Муҳими, уруш даври хотиралари бугунги кунда юксак маънавий сабоқ оладиган, ички имкониётларни юзага чиқарадиган манбага айланиб бормоқда. Нурилланинг юқоридаги ҳолати шундан далолат беради.

Бундай манзара Н. Қобул ижодида учраши тасодифий эмас. Аввало, ёзувчи Улуғ Ватан уруши ҳаётини бир қатор қисса ва ҳикояларида акс эттириб, анча тажриба тўплаган. У бу даврга инсон ҳаётидаги юксак синов нуқталаридан бири сифатида қарайди. Ёзувчи замонавий мавзудаги асарларида ҳам ўз қаҳрамонларига ана шу мезон асосида ёндашишга интилади.

Ёш адиба Дилбар Саидованинг «Дераза ортидаги оппоқ дунё» қиссаси қаҳрамони Нури хола учун ҳам уруш ўзига хос бир синов бўлган, тақдирда ўчмайдиган из қолдириб кетган. Ижодкор мавзуга бошқа нуқтадан ёндашади, тақдир уруш даҳшатлари билан бевосита боғлиқ бир аёл қисматини воқеалар марказига олиб чиқади. Ёзувчи мазкур давр ҳаётини худди кинокамера воситасида бизга бирмунча яқинлаштиргандек, уни яққол кўриш, кузатиш учун имкониёт яратгандек бўлади.

Қисса воқеалари қаҳрамон ҳаётидаги жиддий ҳолат тасвири билан бошланади. «Нури хола қўрқинчли тушдан уйғониб кетди. Тонг отибди. Боши тошдан оғир, юраги безовта дуқилларди. Шкаф устидаги соатга қаради. Ишга борадиган вақти яқинлашибди. Нохушликни тушга йўйди, уни эсламоқчи бўлди. Ҳеч нарса ёдига келмади. Фақатгина боши ва юраги эмас, бутун вужуди қақшаб оғриди. Энди фаҳмлади — у ҳар кунги ғайратли, холис хизматга тайёр Нури хола эмас, кўрпак-тўшак қилиб ётишга мажбур бемор эди». Табиийки, бундай суръат китобхон эътиборини тортади. Воқеалар давомини у сергақлиниб кузатишга киришади. Ёзувчи қаҳрамон ҳаётига оид янги тафсилотни келтиради. «Одатда одам бундай пайтда кимдандир маъад, далда кутади, кимингдир меҳрибон ва иссиқ қўли пешонасини силашини истайди. Нури хола атрофга аланглади: оппоқ деворни кўрди. Аммо кўнглида қайсар бир истакни туйди — ҳозир кимдир унинг пешонасига қўл узатади, аҳволини сўроқлайди, пиёлада иссиққина чой тутайди...» Биз шундай бўлишига шубҳаланмаймиз. Чунки қаҳрамон — ёши бир жойга бориб қолган аёл, бола-чақаси бўлиши турган гап. Шунинг учун биз ҳам шу дамда кимдир келишини, бир ҳолатда ётган бу аёлнинг дардига шерик бўлишини, унга нима биландир ёрдам беришини истаймиз. Кутилмаганда вазиёт бошқача тус олади. «Лекин бу фақат истак эди... Истакларимиз кўп. Аммо хаёл саховат қилавермайди. Шундай бўлгани ҳам дуруст — қандайдир умид, армон билан яшаймиз». Ёзувчи қаҳрамон тақдирдаги нохуш жиҳатларни огоҳлантираётгандай. Дарҳақиқат, сал ўтмай масала оидинлашади. Маълум бўлишича, Нури хола «ғуриллаб ўтаётган кунлар ҳақида сира ўйлаб кўрмабди, гўё эскириб, ўз хизматини ўтаб бўлган бюмлардан ҳеч бир афсус-надоматсиз воз кечилгандек, уларни хотирада сақлаб қолишга уринмабди». Лекин, шуниси ҳам борки, вақт, фурсат, ниҳоят даражада ўжар. Узи билан ҳисоблашмаган, эътиборсизлик қилганлардан шафқатсиз ўч олади, тузатиб, йўқотиб бўлмайдиган излар қолдиради. Нури хола ҳаётида ҳам шундай. Унинг атрофида, бир томондан, ўзининг эътиборсизлиги, иккинчидан, вақтнинг ҳам аста-секин ўтганлиги натижасида каттақон бир бўшлиқ вужудга келган. Ана шу нарса уни бошқалардан ажратиб, узоқлаштириб туради. Шу боисдан боши ёстиққа текканда унга бир пиёла иссиқ чой тутадиган, меҳрибончилик кўрсатадиган одам йўқ. Борлари — гўдакликдан қедрдон дугонаси Сожида саёҳатда, туғмишан жигарлари шаҳарнинг турли бурчакларида яшайдилар ва улар ҳам ўз ташвишлари билан банд, ишхонадагилар эса бу ҳолатдан бутунлай беҳабар. Шунинг учун «кимдир ҳозир атрофида шипиллаб у ёқдан бу ёққа юриб турса, кўнглини сўраса, боши осмонга етади». Кўряпмизки, бошқалар учун оддий, ўйлашга ҳам арзимайдиган бу масала қаҳрамон учун шу дақиқаларда ушалмас орзу, мислсиз армон даражасига кўтарилляпти.

Ёзувчи Нури хола ҳақидаги гап-сўзларни ана шундай юқори, драматик пардаларда бошлайди. Бу жиҳат қаҳрамон ҳаётини тушунишни, руҳи, кайфиятига киришни осонлаштиради. Секин-аста Нури холанинг умр йўли билан таниша борамиз. У мактабда яхши ўқийди, уйдагиларга ҳамма вақт маъқул келадиган ишларни қилади. Уқишга ҳафсаласиз, шўх-шаддоод кўшниси Сожидани ҳар доим йўқлаб туради. Бу саҳифаларда Нуридаги ёлғизликни туғдирган сабаблар кўринмайди. Лекин тасвир уруш кунларига келиб тақалганда нимадир сезилгандек, жумбоқларга жавоб олишимиз мумкиндек туюлади. Қуйидаги гаплар ҳам шунга ишора: «...уруш бошланди... Уруш ҳамма нарсани остин-устун қилиб юборди. Юракдаги қат-қат орзу-ниятларни ҳам ўз гирдобига тортгандек эди». Чиндан ҳам шундай бўлиб чиқади. Уруш Нурининг ҳаётий режаларини барбод қилади. Дастлаб, тиббиёт олий илмгоҳига кириб ўқиш орзусидан воз кечишга тўғри келади. У уч ойлик ҳамширалар курсини битириб, ҳарбий шифохонада ишлаб бошлайди. Кейинчалик яна янги ташвиш бўшилади — маҳалла кўмитасига раисликка сайлашади. Мана шу тала-тўпда муҳаббат ташвиши қўшига тушади. Жанггоҳда яраланиб келиб, даволанаётган Содиқжон исмли йигитга кўнглил қўяди. Лекин бу бахтли онлар узоққа чўзилмайди. Тузалиб, урушга йўл олгач, Содиқжон дом-дараксиз кетади. Шу тариқа «...ўша оғир уруш йилларида у илк марта ўз бахтини учратган ва мангуга йўқотган эди». Бундай нури дақиқаларни ўздан бошқа ҳеч ким пайқамайди ҳам. Шу сабабли «Нури хола уруш ҳақидаги ҳужжатли фильмларни қолдирмай кўришини ҳеч ким билмайди — гурас-гурас фронт томон кетаётган, тенгсиз жанг майдонига отланаётган ва ёки ғалаба билан Ватанга қайтаётган ҳорғин асакарлар орасидан у таниш чеҳрани киприк қоқмай излайди, лекин ленталар тўхтамай айланавераркан, ҳеч бирида нигоҳи қадалиб қолмайди, «у»ни сира тополмайди». «Уруш тугади, тинч ҳаёт бошланди. Уни сўраганлар, суриштирганлар бўлди. Лекин у икки-уч йилгача Содиқжонни кутди. Куттишдан чарчаган пайтда эса сўровчилар сони сийрақлашган, уларнинг ҳеч бири қалби тўрнин эгаллаган Содиқжоннинг ўрнини ололмади». Кўряпмизки, қаҳрамоннинг тақдир йўли ниҳоятда жиддий, мураккаб кечган, ўзгалар ташвиши билан яшаган. Шу тариқа умрнинг қандай ўтиб кетганлигини сезмай ҳам қолган. Ҳаётнинг бирор нуқтасида озгина бўлса-да тўхтаб, орқасига қайрилиб қарашга, кейинги тақдирини ўйлаб олишга имкон тополмаган. Лекин, афсуски,

турмушнинг ўзига хос шафқатсиз қонуниятлари бор. У бари бир ҳар қандай одамни ҳам эрта-кечи тўхташга, босиб ўтган йўлига назар солишга мажбур этади. Эътиборсиз, лоқайд ўтказилган дамлар учун олдинда муқаррар жазо бор. Қисса бошланишидаги тасвирда Нури хола — бемор. Бундай вақтда хотиралар жонланади, умр йўли одамнинг кўз ўнгидан бирма-бир ўтади. Нури хола дилида тўғри яшаганлиги, умрида бировдан хижолат бўладиган иш қилмаганлиги учун қониқиш туйғуси бор. Иккинчи томондан, бошқалардай тўқис, бахтли бўла олмаганлиги, бой берилган имконлар, nasib қилмаган, уруш туфайли барбод бўлган севги ҳақида юракни кемирувчи ўкинч ва армонлар уни қийнайди. Нури холаи биз айнан шу ҳолатда учратамиз. Шу дақиқаларгача қаҳрамон кечинмалари салимийлигига ишонамиз. Адабиётимизда яна бир мураккаб тақдирли қаҳрамон пайдо бўлаяпти, деб умид қиламиз.

Лекин натижа кутганимиздек чиқмайди. Асарнинг тахминан ярмига келганда қаҳрамон тўсатдан ўзгара бошлайди. У ёшига ярашмайдиган, очиги, бир оз эриш туюладиган ҳаракатлар қилишга тушади. Қиссада бу жиҳат асосланган-ку, деб эътироз билдириш мумкин. Нури хола касалхонада ётганда уни кўришга келган врач Насриддин (Сожданинг ўғли): «Холам турмуш курсалар, ҳеч нарса кўрмагандай бўлиб кетадилар», дейди. Аммо биргина шу мулоҳаза қаҳрамон хатти-ҳаракатларини оқловчи сабаб бўлолмайди. Нури холанинг бирдангача тез ўзгариб қолиши, магазинма-магазин югуриб упу-элик харид қилиши, соч қорайтирадиган дори ағариши эриш туюлади.

Нури холадаги ўзгаришлар ҳақида қиссада шундай дейлади: «Улар бугун жуда кўп ишларни битириб олишди — қошларини тердиришди, тирноқ тозалаш ва бўяш ҳам анча вақтнинг оларкан, сочларини бўяшди, тикувчига боришди. Кафеда овқатланишди, шаҳар марказида яқиндагина қад кўтарган янги кинотеатрга кириб ҳинд фильмини томоша қилишди. Фильмдаги ҳаёт жуда оддий ва жўн бўлса-да, юракни сел қилиб юборадиган қўшиқлари кўп экан». Бу ҳаракатлар қаҳрамон табиати мантиқига асло мос эмас. У дугонаси Сожданинг қистовига кўра ўзига муносиб эркак учраса, турмуш қуришга рози ҳам бўлади. Бундай одам топилади ҳам. Лекин унинг феъл-атвори, бачкана гап-сўзлари Нури холага маъқул келмайди — биринчи уриниш муваффақиятсиз аяқланади. Сожда ва Нури хола яна бир эркакнинг дарагини эшитиб, унинг уйига бемалол кириб борадилар. Бу иш қанчалик ақлга тўғри келиш-келмаслигини ўйлаб ўтиришмайди ҳам. Муаллиф бу ҳақда деярли бош қотирмаган. У Нури холаи тезроқ ёлғизлик балосидан қўтқариш учун қаҳрамонига дуч келган ишни қилдираверади. Ёзувчи қаҳрамонда рўй бераётган ташқи ўзгаришлар одамлар назари орқали ҳам таъкидлаб боради. «Тез ёрдам» машинасининг ҳайдовчиси Кодир акага шифокор Холиқ Саидович «Нури хола чиройли бўлиб кетибдилар», деса, у киши «Мен ҳам шу гапни кўнглимдан кечираётгандим», деб яқдиллик билдиради. Қаҳрамондаги ўзгаришларни ёзувчи ўзича асослашга, китобхонани бунга ишонтиришга интилади: «Истак... Тунов куну у ёнида кимдир шипиллаб у ёқдан бу ёққа юриб турса бор дунёсини беришга тайёр эди. Энди ўша кимнингдир сиймоси унинг кўз ўнгига ўзгариб, тўлишиб, ёрқинлашиб бораётгани — ўша кимдир унинг гард ҳам юқтирмаган дурдек тоза қалбини тушуниши ва қадрлаши керак. У яна чиройли бўлишни истарди. Биларди — энди ўн саккиз ёшдаги ҳусну тароват қайда? Лекин бари бир аёл киши учун гўзаллик зарурлигини англаб етган эди». Ёзувчи тақдим этаётган воқеа чуқур руҳий жараёнлар тасвирини талаб этади. Ахир, аёл кишининг бундай мураккаб аҳволга тушиши осон кечадими? Ёзувчи буни сезиши ва ундаги руҳий зиддиятлар тасвирини кучайтириши лозим эди. Бунинг ўрнига у қаҳрамонини осон йўлдан олиб ўтишга зўр бериб ҳаракат қилади. Умуман, қиссада китобхонда умидбахш кайфият уйғотадиган айрим ишоралар ҳам мавжуд. Улмас ака ҳақидаги гапларда ана шунга шаъма бор. Бу одамнинг Нури холаи ишхонасидан суриштириши, адресини олиши, эртага уйига бораман, дейиши беихтиёр шу фикрга олиб келади. Қаҳрамон ҳолати ҳам буни тасдиқлаб туради: «Кечкурун эртароқ ўринга кирди, тезроқ уйқуга кетишни, тонг отганини билмай қолишни истарди. Эртага у бошқача, ёшроқ, гўзалроқ бўлиб уйғонишни, ўзини излаб келган одам қошига дунёдаги энг кўркам ва навқирон аёл бўлиб чиқишни орзу қиларди». Албатта, бахт қуши бировга эрта, бировга кеч қўниши мумкин. Лекин буларнинг ҳаммаси, яна такрорлаймиз, ўткир руҳий жараёнлар, ички журашлар тасвири орқали берилсагина китобхонда қизиқиш уйғота олади. Қисса эса худди шу жиҳатдан оқсайди. Натижада инсон маънавий оламини уруш даври қолдирган асоратлар билан боғлаб кўрсатиш муаммоси бадият талаблари даражасигача кўтарилмасдан қолиб кетган.

Ёш ёзувчи Шарофат Ашурованинг «Дўмбирам тилсиз эмас» ҳикояси ҳам уруш асоратлари ҳақида. Асар марказида Али бобонинг оғир, фожиали қисмати туради. Али бобо ҳаётда кўп машаққатлар, ғам-ташвишлар кўрган одам. У уруш йилларида бирваракайига уч азамат ўғлидан ажралади. Бу мусибатни кўтара олмай хотини вафот этади. Кетма-кет содир бўлган бу хил йўқотишлар уни гангитиб, ҳардамхаёлроқ бир аҳволга тушириб қўяди. Халқимизда «қуйган қўшиқчи бўлади» деган гап бор. Али бобо ҳам оғир дамларда қўлига дўмбира олади, юрагидаги дард-аламларни қўшиқ айтиб енгиллатишга ҳаракат қилади. Шу тариқа у эл орасида бахши сифатида танилиб кетади.

«Мендай қариб ўлганнинг армони борми. Улим барҳақ, ҳеч ким қочиб қутулган эмас», дея кўнглидан ўтказди у. Лекин Али бобони ҳаёт зиналарининг сўнгги босқичида бир нарса қаттиқ безовта қилади, осойишта жон беришига халақит беради. У анча вақт ана кетди, мана кетди бўлиб ётган, бир оз тузалиб, ўзига келади. Укаси Солижон ҳали тўла соғайиб улгурмасдан ўрнидан тургани, отини сувлатиб келгани, дўмбирасини ёнига олиб қўйгани учун хавотир олиб, уни койида. Али бобо эса «бу сафар ўлгим келмади, ишлар чалалиги учун ўлолмадим», дейди. Укаси бу гапга эътибор бермаётганини кўргач: «Мен ҳозиргина бу сафар ўлолмадим, ўлишни истамадим, дедим. Сабабини нега сўрамапсан? Сўрамай тўғри қиласан, ўлимни менга эслатмоқчи эмассан. Сўрама-санг ҳам айтай, сен тилга олган ўша дўмбира эгасиз қолаётгани учун ўлолмадим», дейди куюниб. Дўмбирани кимга мерос қолдириш илнжи Али бобони қаттиқ безовта қилади. У бу ҳақда кўп ўйлайди. Укаси Солижон эса бу ҳолатни тушунмайди ҳам. Али бобо охири ўйлаб-ўйлаб бир тўхтамага келади — жияни Худойқулнинг кенжаси Шавкатжонга дўмбирасини қолдиришга қарор қилади. Чунки Шавкатжон «мактабга бормасдан бурун дўмбирага ишқи тушган. Зехни ҳам ёмон эмас, бобоси айтиб турган термаларни ёд олди. Қўли ҳам балодай эпзагага келиб қолди. Утган

сафар борганида: «дўмбирангизни ташлаб кетинг», деб орқасидан эргашиб чиқди. Шунинг учун ҳам дўмбирасини аро йўлда сарсон қилмай, унга топшириб кетишни лозим кўрди...»

Мазкур ҳикояда ҳам афсуски, ўқувчини қониқтирмайдиган ўринлар учрайди. Аввало, қахрамон тақдиридаги фожиавий жиҳатлар яхши асослаб берилган эмас. Дўмбира деталли Али бобо ҳаётидаги мусибатни очувчи восита бўлиши керак эди, асарда эса бунинг тескарисини кўрамай. Ҳикоя қурилмаси мукамал, пишиқ чиқмаган. Унда гоё яхлит бир йўналишда шаклланиб бормайди, балки тарқоқ ҳолда қолиб кетади. Натижада тасвирда биринчи даражали аҳамият касб этиши лозим бўлган тафсилотлар орқа ўринга ўтиб, хиралашиб қолади. Қуйидаги парчага эътибор қилайлик: «Уқаси билан келини ишга, болалари мактабга кетишди. Бугун бормаса, эртага кеч бўлишини кўнгли сезади. От бир маромда йўрғалаб борарди. Қирқ йиллик ҳамроҳи — дўмбира хуржунда. У ёлғизоёқ йўл билан кирга чиққач, ўз дардларини дўмбирасига, кадрдон жийронига, қўй боқиб юриб, шу далаларда тўқиб юрган достонини тинглаган ўт-ўланларга сўзлаб, улар билан «тиллашади». Уч ўғли жангга отланиб, бири ҳам қайтмаганини, уларнинг қайғусини кўтаролмай аёли ҳам оламдан ўтганини сўнги бор кимсасиз йўлларга айтиб бўзлади. Яхши-ёмон ўтказган кунларини хаёлан тарозига солди». Назаримда, мана шу жиҳат қахрамон характери талқинида асосий нуқта ҳисобланади. Манتيқ бўйича ёзувчи ундан узоқлашмаслиги, ҳар хил тафсилотларни қалаштириб ташлайвермаслиги лозим эди. Лекин бунинг аксига дуч келамиз. Қахрамон шундан кейин Шавкатжон билан узундан-узун суҳбатга берилади. Оқибатда ҳикоянинг баъзи ўринларида кўриниб қоладиган истеъдод ўқунлари ҳам хиралашади, тасвир таранглашиш ўрнига бўшашиб, салқижойлар кўпайиб кетади.

Ҳикояда яна бошқа қатор камчиликлар ҳам кўзга ташланади. Масалан, асарда бир қахрамон бот-бот тилга олинади. Дастлаб у Нуризмбой дейилади. Кейин эса нимагадир у Нуролимбой бўлиб кетади. Бир жойда Али бобо ана шу Нуролимнинг ўрнига ҳали ўн еттига тўлмаган кенжа ўғлини урушга юборгани, шу қўйи у ҳам акаларидек жанггоҳдан қайтиб келмаганлиги айтилади. Бу қай даражада ҳақиқатга тўғри келар экан? Наҳотки ота ҳеч қандай ваколатга эга бўлмаган ҳолда бир ярамас одам ўрнига вояга етмаган ўз ўғлини ажал қомига жўнатиб юборса? Бундай сохта, ясама ватанпарварликнинг кимга кераги бор? Хуллас, оддий ҳаёт мантиғи ҳам эътиборга олинмаган бундай ўринларни ҳикоядан анча топиш мумкин.

Умуман, ёзувчилик тажрибаси ҳам, истеъдод даражаси ҳам турлича бўлган қалам эгаларининг асарлари мисолида ҳозирги адабий жараёнга хос бир хусусият яққол кўринади. Адибларимиз муҳим маънавий масалаларга эътибор бериб, қалб оламини теран таҳлил этишга уринаётган ва янги-янги бадиий имкониятлар излаётгани маъқул. Лекин, афсуски, эришилган натижалар ҳозирча кўнгилдаги даражада эмас. Буни очик айтиш ва тан олиш лозим. Айниқса, ёшроқ, нисбатан тажрибаси камроқ ёзувчилар беқиёс имкониятларга эга бўлган уруш мавзунининг маъсулияти томонлари ҳам борлигини чуқур тушуниб етмаётгандек таассурот туғилади.

«Кун ҳамалға кирди эрса...»

Тоғ бошидан қайтар селлар,
Томоша айлангиз эллар,
Қафасдан чиққан булбуллар
Харидордир — гул истаиди!

МАХТУМҚУЛИ

* * *

Кўклам келса қолмайди қишнинг изи,
Қулф урар кўкаламзор ернинг юзи,
Жон киради борлиққа, табиатга,
Она янглиғ жилмаяр куннинг кўзи.

АБАЙ

* * *

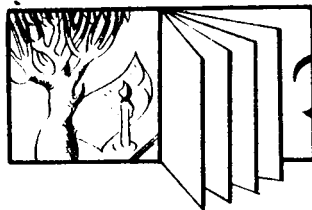
Баҳор ўлди, очилди ер, юзида парда гулзорнинг,
Етишди ғунчанинг даври, замони қолмади қорнинг.
Фараҳдин ғунчанинг гулгун яноғи гул киби кулди,
Кел, эй Мусо, асарин кўр шажарда нур ила норнинг.

Имомиддин НАСИМИЙ

* * *

Сап-сарик рухсорим кўрганда нигор,
Деди: «Васл умидин бошингдан чиқор.
Чунки сену менга келишмас дийдор,
Сенинг рангинг хазон, меники — баҳор!...»

Жалолиддин РУМИЙ

Ҳикмат, Бўқедлар, ҳужжатлар

Нусратилло Наимов,
Али Назар Эгамназаров

Амирнинг авлодлари

Бухоро Аркидаги ўлкашунослик музейига кирсангиз, кўпгина ашёлар қатори соқол қўйган, сервиқор, басавлат кишининг каттакон суратига назарингиз тушади. Бу манғитлар сулоласининг сўнги вакили амир Саид Олимхондир. Замона зайли билан 1920 йилнинг сентябрида тахтидан қулатилган бу шахснинг Бухоро амири бўлганлиги, юртини тарк этганидан сўнг ўзи ва болачақасининг тақдири қандай кечганлиги сўнги даврларгача жамоатчиликдан сир тутиб келинди. Аслида эса бу ўз юрти тарихига лоқайд бўлмаган ҳар бир кишини қизиқтирадиган ҳодисадир.

Бухорода 1885 — 1910 йилларда амирлик қилган Абдулаҳаднинг рафиқаси Давлатбахт ойим фарзанд кўргач, унга Олимхон деб исм қўйишини ҳазратларидан илтимос қилди. Жуфти ҳалолининг тилаги остида яширинган мақсадни сезмаган амир бунга розилик берди. Онанинг эса бу исмга ихлосининг пинҳона сабаби бор эди. Давлатбахт ойимнинг бобоси Олимбек Ҳисор туманининг ҳокими бўлган. Ўз даврида Музаффархон зулмидан эзилган халқининг амирга қарши исёнига бошчилик қилган.

Бундан ғазабланган Музаффархон тоғли тожиклар юртига катта қўшин тортиб бориб, исёнкорларни қиличнинг тиғидан ўтказди. Қамаритдин Олимбекнинг кўз ўнгида унинг уруғига мансуб бўлган бутун эркак зотининг боши танасидан жудо қилинди. Шундан кейин исёнкор бекнинг ўзи ҳам кўз кўриб, қулоқ эшитмаган қийноқларга солиб ўлдирилди.

Амир Музаффар Олимбек қўрғонининг ичкарисидоғи барча хотин-қизларни Бухородаги ҳарамига олиб келди. Олимбекнинг энг гўзал невараси Давлатбахт ойим Музаффархоннинг ўғли Абдулаҳад тўрага совға қилинди. Кейинчалик у пушти паноҳининг ижозати билан никоҳ ўқитдириб, Давлатбахт ойимни ўзига хотин қилиб олди.

Бироқ ҳисорлик қиз қалбида қасос учқунлари сўнмаганди. У яккаю ягона ўғлига бу номни қўйиб, қачонлардир ўсиб-улғайган Олимхон манғит ҳукмдорларидан бобокалонининг ўчини олади, деб умид қилган эди.

Фалакнинг гардиши билан Абдулаҳад худди мана шу ўғлини тахт ворислигига танлади. Отанинг ниятлари бўлакча эди. У бу ўғлидан манғит сулоласининг буюк давомчисини тарбиялашни ўйлади. Шунинг учун ҳам ҳали тўққиз ёшга ҳам тўлмаган Олимхонни Николай I саройига ҳарбий илмни ўрганиш учун жўнатди. Амин зурёдини оқпошшо саройига қуруқ жўнатгани йўқ. Шарқ анъанасига биноан рус подшосига ўн бир турдаги совғадан ўн бир дондан олиб борилди.

Жумладан, шахзодани Петербургга кузатиб борган бухоролик элчилар ўзлари билан ўн битта наслдор араб тулпорини олиб боришди. Отларнинг ҳар бири бошига тилла тож кийгазилган, думи тилла гардишдан ўтказилган, бўйнига марварид-маржонлар тақилиб, жабдуқлари зар билан зийнатланган эди.

Николайнинг чавандозлигини билган Абдулаҳад, айниқса, шу совғани топиб танлаганди. Подшо элчилардан отларнинг насл-насаби, ёши, хислатлари тўғрисида узоқ суриштирди. Юборилган совғалар манзур эканлигини элчиларга орденлар бериш билан изҳор этди.

Шундай қилиб, Олимхон тўра сарой ҳузуридаги пажлар корпусига ўқишга қабул қилинди. Бу рус зодагонлари фарзандларининг ҳамма жойда подшо ҳазратларини кузатиб юрадиган ҳарбийлаштирилган уюшмаси эди. Бухоролик ёш шахзодага рус армиясининг полковниги Демин жаноблари адъютант этиб тайинланди.

Олимхон балоғат ёшига етгач, подшонинг кўрсатмаси билан пажлар корпусидан сарой ҳузуридаги кадетлар корпусига ўтказилади. Кадетлар ҳарбий билимларни эгаллаш билан бир қаторда саройни қўриқлаш хизматини ўташар, бўш вақтларида эса бу ерда ўтказиладиган базм ва зиёфатларда қатнашар эдилар.

Олимхон кадетлар корпусидаги ўқишни муваффақиятли тугатгач, казак полкининг офицери этиб тайинланди. Бу полк подшога содиқ кубанлик казаклардан ташкил топган эди. Кейинчалик Олимхон Бухоро амири бўлгач, худди шундай полкни ўз саройида ҳам ташкил этди. Фақат унда Терек дарёси бўйида яшаган казаклар эмас, балки амирнинг ғуломбаччалари хизмат қилишар эди. Бухорода бу полк «думбалапур» деб аталиб, Арк, Ситораи Моҳи хоса каби амир ҳазратлари истиқомат қиладиган жойларни қўриқлар эди.

Олимхон рус армиясида бир неча йил хизмат қилди. Охири қариб қолган отасининг кўпдан-кўп даъватлари билан Бухорога қайтиб. Қарши туманига ҳоким этиб тайинланди.

Бу пайтга келиб кексайиб, касалманд бўлиб қолган Абдулаҳад Тошкўприк ва Султонобод ўртасида қурдирган қасрида яшаб, бутун ҳокимиятни амакиваччаси бўлмиш Насрулло қушбеги қўлига топшириб қўйган эди. Жуда чуқур билимли, жаҳонгашта Насруллобек давлатни ҳукмдорнинг Бухорода йўқлигини билдирмай бошқарар эди. Вос-вос касалига мубтало бўлган амир кўп ўтмай вафот этди. Бундан биринчи бўлиб воқиф бўлган Насруллобек пинҳона Қаршига чопар юборди. Ҳукмдорнинг васиятидан хабардор бўлган қушбеги ака-укалар ўртасида тахт учун кураш бошланиб кетишидан хавотирда эди.

1910 йил 4 декабрь, жума куни Саид Олимхон сулола анъанасига кўра, Аркдаги кўринишхонада барча амалдорларнинг иштирокида оқ кигизга кўтарилиб, амирлик тахтига ўтқазилди. Аммо у шундан кейин деярли ўн йил давлатни бошқариб, юртни обод қилиш ўрнига айшу ишрат билан машғул бўлди. Олимхон отаси Ситораи Моҳи хосада қурдирган саройга қаноат қилмай. Петербургдан таклиф этилган усталар иштирокида янги услубда муҳташам сарой бунёд этди. Мамлакатга раҳбарлик амалда ҳамон Насрулло қушбеги, жойлардаги бек ва қозилар қўлида эди.

* * *

«Амирнинг уч хотинидан уч ўғли бор эди,— деб ёзади ўз эсдаликларида ёшлигида амир саройида раққоса бўлган, марҳум Ўзбекистон халқ артисти Мариям Ёқубова.— Бирини Султонмурод дейишарди, мендан икки яшар катта эди, иккинчиси Шоҳмурод мен билан тенгқур эди. Кенжатой ўғли Раҳим 1917 йилда туғилган. Султонмуроднинг бир оёғи ёшлигида синиб, росмана тузалиб кетмаганди, шунинг учун оқсоқланиб юрарди. Раҳимнинг эса бўйни қийшиқ эди. Фақат Шоҳмурод бекамикўст бўлиб, уни ҳамма яхши кўрарди. Лекин менга у билан ўйнаш учун рухсат беришмасди: қизларга ўғил болалар билан ўйнаш қатъий таъқиқланган эди. Амирнинг, худди ўғиллари сингари, турли хотинларидан туғилган уч қизи ҳам бор эди. Бу қизлар туғилганларидан

кейин оналарини ҳеч кўрмаган эдилар. Уларни қаяққа жўнатишарди, бу номаълум. Амирнинг тўртта расмий хотини бор эди...»

Амирнинг уч ўғли учта хотинидан туғилган эди. Шоҳмурод Муршалина ойимнинг фарзанди эди. Муршалина ойим ўғил кўргач, қайнонасига мурожаат қилиб, исмини Шоҳмурод қўйишни амир ҳазратларидан илтимос қилишни ўтиниб сўради. Саид Олимхон рафиқасининг бу илтимосига монелик қилмади.

Муршалина ойим ўғлига нега бундай исми танлаганига аниқлик киритиш учун энди манғитлар сулоласи ҳукмронлигининг бошига, яъни бир ярим аср муқаддам Бухорода содир бўлган воқеаларга қайтишга тўғри келади.

Манғитларнинг Мовароуннаҳрдаги ҳукмронлиги бошлангунга қадар бу ерда ҳар бир уруғ бошлиғи ёки зодагон ўзини амир деб эълон қилиши расм бўлган эди. Муҳаммад Раҳимбий оталиқ (1744 — 1758 йиллар) бу уруғларнинг барчасини бирлаштириб, ўзини амир деб аташ тўғрисида фармон чиқарди. Унинг даврида Бухоро давлат сифатида анча куч-қувватга тўлди. Аммо Раҳимбийнинг вориси Дониёлбий (1758-1789 йиллар) даврида амирлик яна инқирозга учрай бошлади. Сабаби, асосий вақтини маишатбозлик ва ов билан ўтказишни хуш кўрган Дониёлбий ҳокимият ишларини буткул собиқ қулваччаси Давлатшоҳ қушбегига топшириб қўйди. Маккор Давлатшоҳ эса мамлакат равнақини ўйлаш ўрнига амирни йўқ қилиб, тахтни эгаллаш пайига тушди. Шу мақсадда амирликдаги иккинчи шахс — қози Низомутдин билан пинҳона тил бириктириб, давлат тўнтаришига ҳозирлик кўра бошлади. У амирнинг ўғиллари мақсадидан воқиф бўлиб қолишдан қўрқар эди. Шаҳзодалар орасида, айниқса, Шоҳмурод бўлакча эди. У ўзини бузуқликлардан узоқ тутиб, шаҳардаги мадрасалардан биридаги ҳужрада тақводорлар сингари оддий ҳаёт кечирарди. Фикр-мулоҳазалари ҳам жуда теран эди.

Шоҳмурод асосий вақтини диний ва илмий китоблар мутоаласига бағишлаб, дунёвий ишлардан четлашгандай кўринарди. Шахсий тирикчилиги учун зарур бўладиган маҳсулотларни ҳам ёзги татил пайтлари деҳқончилик қилиб топарди. Шунинг учун ҳам у халқ ўртасида Шоҳмурод маъсум, яъни покиза, деган ном олган эди.

Қариб қолган Дониёлбий Давлатшоҳ қушбегининг истагига зид равишда худди мана шу ўғлини ҳокимият вориси деб эълон қилди. Унга Минораи Калон майдони ёнидан катта ҳовли ажратиб, давлат ишларига аралashiш учун барча ваколатларни берди. Шундан кейин Шоҳмурод атрофига етук дин ва фан арбобларини, ишончли муллаваччаларни тўплаб, давлат ишларига шўнғиб кетди. Ҳовлиси фуқаро вакиллари билан гавжумлашди. Бой ва амалдорлардан жабр кўрган бирон-бир кишининг арзини ерда қолдирмади, қушбеги ва қозикалоннинг ножўя кўрсатмаларини бирин-кетин бекор қила бошлади. Бу эса ўртадаги зиддиятни кучайтира бошлади.

Қушбеги ва қозикалон ҳокимият жиловни қўлдан чиқиб кетаётганини сезиб, атрофларига ўзларига ҳамфикр саидларни тўплаб, ўзбошимча тўрани йўқ қилиш тараддудини кўра бошладилар. Шоҳмурод тўра яшил саллалани фанимларининг (бухоролик зодагонлар оддий фуқаролардан ажралиб туриш учун яшил салла ўрашарди) барча хатти-ҳаракатларидан ўз вақтида воқиф бўлди.

Кунларнинг бирида амирнинг зодагонлар билан кўринишхонадаги учрашуви охирига етгач, Шоҳмурод маъсум тиззалари қалтираб турган падари бузуқворини қўлтиғидан суяб тахтидан туширди-да, беш-олти энг яқин маслакдошлари билан тахтапул (Арк дарвозаси олдидаги майдонча)га ўтиб, амалдорларнинг чиқишини пойлаб турди. Одатдаги тартибга кўра, амирга салом берилганидан кейин қушбегидан ташқари барча амалдорлар Аркдан чиқиб кетишлари лозим эди. Фақат қушбеги ва тўпчибоши амир қатори Аркда муқим яшайдиган амалдорлар саналишарди.

Ҳеч нарсадан беҳабар қози Низомутдин амалдорлар олдида бепарво долондан юриб борар экан, тўсатдан қаршисида Шоҳмурод тўрани кўриб саросимага тушди ва тезда отига миниб, ундан узоқлашишга уринди. Бироқ, шунда Шоҳмурод рақибига йўлбарсдек ташланиб, кумуш сопли ханжарини қозининг мешдек қорнига санчди. Асов от ҳуркиб, олдинга интилди. Эгардан қулаб, бир оёғи узангида қолган қози Низомутдин Арк майдонида тўпланган халойиқ кўз ўнгида молдек бўкириб жон таслим қилди. Қозикалоннинг кетидан тавозе билан бораётган шаҳар казо-казолари бу манзарадан даҳшатга

тушиб, Шоҳмурод тўра қаршисида тиз чўкишди. Пайтдан фойдаланган Шоҳмурод тўра олдиндан тайёрлаб қўйилган амир фармонини ўқиб эшиттиришни удайчига буюрди. Мазкур фармонга биноан қозикалон тўплаган бутун мол-мулк халқ талонига берилган эди.

Шу воқеадан кейин Шоҳмурод тўра журъатли ва адолатпарвар ҳукмдор сифатида шуҳрат қозонди, Қози Низомутдиннинг тарафдори бўлган саидлар қасос кунни яқинлашайтганлигини сезиб талвасага тушишди. Давлатшоҳ қушбеги эса энг яқин таянчи бўлган қозикалондан жудо бўлиб, воқеалар ривожини жон таҳликасида кутмоқда эди. Аммо Шоҳмурод худди ҳеч нарса содир бўлмагандек, қушбегига қадимгидек илтифот кўрсатиб, бош вазир сифатида унинг ҳурматини жойига қўйишда давом этди. У қудратли рақиби бўлган қушбегини йўқотишга шошмаётган эди.

Амир Абдулахадхон

Арк дарвозаси қаршисида содир бўлган даҳшатли воқеадан кейин бир неча ой ўтиб, кўп нарса унитилгач, бир кунни Шоҳмурод саройдаги қушбеги ҳазратлари бошлиқ барча саидларни ҳовлисига зиёфатга таклиф этди. Давлатшоҳ қушбегини энг азиз меҳмон сифатида тўрга чиқариб, ёнига ўтқазди. Дастурхон турли хил ноз-неъматларга тўла эди. Зиёфат ниҳоятда зўр бўлди, шаробу мусаллас дарё бўлиб оқди. Энг яхши ҳофизлар дилрабо қўшиқлари билан даврага файз бағишлашди. Кайфлари ошиб, очилиб-сочилиб ўтирган саидлар Шоҳмуродни кўкларга кўтариб мақташди.

Давра охирлаб қолаётганда Шоҳмурод қушбегининг белидаги чиройли қиличга икки-уч разм солди. Қушбеги эса буни ўзича тушуниб, қиличим шаҳзодага ёқиб қолди, деган хаёл билан уни белидан олиб, Шоҳмурод тўранинг олдига қўйди. Шоҳмурод худди шу ҳаракатни кутмоқда эди. У қиличга маҳлиё бўлгандек, уни оҳиста қинидан суғуриб, дамига ҳавас билан тикилган бўлди-да, кейин шартта ўрnidан туриб, «Ур!» дея бир зарб билан қушбегининг бошини танасидан жудо қилди. Меҳмонхона даҳлизидида тўранинг даъватини кутиб турган одамлари хонага ёпирилиб киришиб, дастурхон атрофида хотиржам ўтирган саидларни қўйдек бўғизлаб ташлашди. Хона қонга беланиб, ўлим талвасасидаги таналарнинг оху фиғонига тўлди.

Буюк файласуф ва тарихчи Аҳмад Дониш ўзининг «Манғитлар сулоласининг тарихи» асарида бу воқеаларнинг тўла тафсилотини бериб, саройдаги қора кучларга қарши мардона курашиб, ғалаба қилган Шоҳмуроднинг жасорати, ақлу фаросатини кўкларга кўтариб мақтаган. Дарҳақиқат, Шоҳмурод ақлли ва довюраклиги туфайли тезда барча муҳолифларидан халос бўлиб, амирлик тахтини эгаллади. Унинг ҳукмронлиги даврида мамлакатда турли уруғлар ўртасидаги адоватга чек қўйилиб, осойишталик ўрнатилди. Амирликда илму фан, ҳунармандчилик равнақ топди, динга эътиқод кучайди.

Шоҳмурод маъсум Бухорода ўн беш йил ҳукмронлик қилиб (1785-1800 йиллар), ўзи яратган қудратли давлатни ўғли амир Ҳайдарга топширди.

Амир Ҳайдар ҳам отасидек ниҳоятда тақводор ҳукмдор бўлса-да, давлат ишларини ёқтирмас эди. Шу сабабли унинг даврида (1800-1826 йиллар) мамлакат яна инқирозга юз тутта бошлади.

Амир Ҳайдардан кейин қисқа вақт Бухорода ҳукмронлик қилган амир Умар (1826—1828 йиллар) ичкиликбозлиги туфайли укаси Насрулло томонидан тахтдан ағдарилиб, мусофирликда вафот этди. Насруллобий (ёки Ботирхон) Қўқондан Шаҳрисабзгача бўлган ерларни амирликка бўйсундириб, ўзбекларга кўчманчиликни ман қилди. Ундан кейин амир Музаффархон (1860—1885 йиллар) ҳукмронлик қилган давр Бухоро тарихидаги энг фожиали давр бўлди. Бу даврда амир қўшинлари мустамлакачиларга қарши курашда енгилиб, Бухоро амирлиги рус чоризмининг вассалига айланди. Абдулахадхон даврида эса икки томонлама зулм туфайли халқнинг турмуш шароити янада ёмонлашди (1885—

Амир Саид Олимхон

Шоҳмурод Олимов

1910 йиллар). Амир Саид Олимхон даврида Бухоронинг рус чоризмига ҳар томонлама тобелиги кучайди. Аслида давлатни амир ёки қушбеги эмас, рус подшосининг Когондаги ваколатхонаси амалдорлари бошқарар эдилар. Буларнинг ҳаммасини сезиб, билиб юрган Саид Олимхоннинг ақлли рафиқаси Мушарлина ойим мамлакатда Шоҳмурод амирлик қилган давр қайтиб келишини орзу қилиб, ўғлига Шоҳмурод деб исм қўйди. Лекин орзу бошқаю, қисмат бошқа экан. Она орзуларининг тескариси юз бериб, Шоҳмурод Олимов отасини тахтдан ағдариб ташлаган Қизил армия генерали бўлди. Бироқ бунгача унинг ҳаётида кўпгина воқеалар рўй берди.

* * *

Аср бошида Россияда тобора авж ола бошлаган инқилобий ҳаракат олис Бухоронинг ижтимоий ҳаётида ҳам акс садо бермоқда эди. Дастлаб илмий-маърифий мақсадларда вужудга келган жадидчилик ҳаракати амирдан демократик сиёсий ислоҳотларни талаб қила бошлади. Россиядаги 1917 йил февраль буржуа-демократик инқилоби бу ҳаракатга кучли туртки берди.

Айниқса Россияда Октябрь тўнтаришидан кейин ҳокимият большевиклар қўлига ўтгач, амирликдаги сиёсий тузум ҳам катта хавф остида қолди. Амирликни қулатиш учун биринчи уриниш 1918 йилнинг баҳорида бўлди. Тарихга «Колесов юриши» деган ном билан кирган, Ёш бухороликлар партияси Марказий Қўмитасининг ташаббуси билан бошланган бу жанг амир қўшинларининг ғалабаси билан тугади.

Саид Олимхон катта жанг олдиндалигини, большевиклар кучли тайёргарлик кўриб, бугун бўлмаса эртага амирликни тугатиш учун яна кураш бошлашларини биларди. Шунинг учун ҳам Аркни ҳимоя қилишга бутун имкониятларини ишга солиб тайёргарлик кўрди. Афғонистон ҳукумати яхши қуролланган икки дивизияни ёрдамга юборди. Аммо барибир амирликдаги армияни замонавий деб бўлмасди. Унинг қўшинларида ҳамон феодал тартиблар ҳукмрон бўлиб, интизоми ҳам мустаҳкам эмасди. Сарбозлар орасида олтмишга кириб, ҳарбий ишга яроқсиз бўлиб қолганлари анчагина эди. Армиядаги замбараклар эса алмисоқдан қолган эди.

Аркдаги амалдорлар мамлакатни большевиклардан сақлаб қолиш, адолатли бошқарувни йўлга қўйиш эмас, кўпроқ бойлик орттириш пайида бўлдилар. Амирликнинг эртанги тақдири кўпчиликни дуруст ташвишга солмади.

Большевиклар эса Бухоро амирлигини Туркистондаги аксилинқилобий ҳаракат маркази деб билиб, уни тугатишни энг биринчи вазифа қилиб қўйдилар. Бухоро Коммунистик партияси ва Ёш бухороликлар партияси вакиллари 1920 йил ёзида Чоржўй шаҳрида ўз қурултойларига тўпланиб, амирлик тузумига қарши курашда ҳамкорлик қилиш тўғрисида қарор қабул қилишди. Улар

Туркистон fronti қўшинларидан мадад сўраб, М. В. Фрунзегга мурожаат этишди.

Манғитлар сулоласи ҳукмронлигининг сўнгги кунлари яқинлашмоқда эди. Саид Олимхон шаҳар ҳимоясига раҳбарликни қушбеги ва тўпчи бошига топширди. Август ойининг охирида инқилобий қўшинлар ҳужумга ўтишди. Кучлар нисбати тенг эмас, қизил аскарлар кўп ва яхши қуролланган, жанг қилиш тажрибалари ҳам катта эди. Аммо амир қўшинлари стратегик жиҳатдан қулай ерда — қадимдан яхши мудофаа жойи бўлиб келган шаҳар қалъасида жойлашганди. Бу ердан теварак-атроф худди кафтдагидек кўриниб турарди. Шу боисдан ҳам дастлабки кунларда қизил аскарларнинг шаҳар қалъасига кетмакет ҳужуми беҳуда бўлди, ҳар гал талайгина кучларини йўқотиб ортга чекиндилар. Уларнинг айримларига амир қалъасини ишғол қилиш амалга ошириб бўлмайдиган ишдай туюла бошлади. Фақат В. И. Ленин Польша фронтдан шошилинич юборган авиация етиб келгач, вазият ўзгарди. Самолётлар пастлаб учиб, шаҳар қалъаси ва унинг атрофини бомбардимон қила бошладилар. Саид Олимхон Фрунзе ҳузурига ўз вакилини юбориб, сизлар аэропланларни ишлатиб, уруш қондасини бузаяписизлар, деб огоҳлантирди. Лекин қизил аскарлар амирнинг огоҳлантиришига эътибор беришмади. Авиация шундан кейин ҳам шаҳарни бомбардимон қилишни давом эттираверди. Амир қўшинларида эса самолётлар ҳужумини қайтариш учун қурол йўқ эди.

Қалъа Туркистон fronti қўшинлари томонидан олиниши аниқ бўлиб қолгач, Саид Олимхон энг яқин амалдорлари ва сарбозлари билан Аркни тарк этди. Ҳатто у оила аъзоларини бирга олиб кетишга ҳам улгурмади. Афғонистонда муҳожирликда яшашни ва хавфсиз жойдан туриб, большевизмга қарши курашга раҳбарлик қилишни ўйлади.

Афғонистон ҳукумати Саид Олимхон ва унинг ҳамроҳларини яхши кутиб олди. Амир сарбозларига Мозори Шариф ва Хонободдан жой берилди. Унинг ўзига эса шоҳнинг Кобул яқинидаги боғи — Қалъаи Фатудан манзилгоҳ ажратилди.

Дастлабки даврда Қалъаи Фатуда амир билан яшаган кишилар орасида Кармана беки Ёвқочбек, Шеробод беки Абдулҳафизбек, Мирфаттоҳбек удайчи, амирнинг савдо бўйича Лондондаги вакили бўлиб ишлаган Юсуфбой Муқимбоев, Қори Мизроб, амирнинг ҳарбий вазири Иброҳимбек, Абдуллабек тоқсабо, Аъзамҳожӣ каби кишилар бор эди.

Бухоро инқилобидан кейин Бухоро амирлигидаги мусулмонларнинг бошлиғи, ўша пайтда фақат Туркистонда эмас, балки бутун мусулмон оламида ислом ва шариат, фикҳ илмининг билимдони сифатида танилган, нотиқлик санъатиға ҳам эга бўлган мулла Ибодулла муфти ҳам Афғонистонга қочган эди. Бу одам Қобулда яшарди ва амир ҳузурига тез-тез келиб турарди. Бундан ташқари, амир ҳузурига Бухоро Халқ Жумҳурияти Марказий Ижроия Қўмитасининг собиқ раиси, 1922 йилда Афғонистонга қочган Усмонхўжа Пўлатхўжаев, Бухоро Халқ Жумҳуриятининг собиқ молия нозири, 1922 йилда Туркияга қочган Носир Ҳакимов, Бухоро Халқ Жумҳуриятининг Афғонистондаги собиқ элчиси, 1922 йилда элчиликдан, СССРга қайтишдан воз кечиб, Афғонистон ҳукуматидан сиёсий бошпана сўраган Ҳошим Шайх Ёқубов ҳам келиб туришарди. Асли инқилобчи ва Ёш бухороликлар партиясининг аъзоси бўлган бу кишилар Бухоро инқилоби кутилган натижани бермаганлигини ва ўлкада ҳур фикрни бўғиш, кишиларни ўринсиз ҳибсга олиш бошланганлигини кўриб-билишгач, ўзга юртни ўзларига ватан қилган эдилар.

Совет ҳукумати дастлабки йилларда Афғонистон ҳукуматиға бир неча марта расман мурожаат қилиб, собиқ Бухоро амири Саид Олимхонни Афғонистондан чиқариб юборишни талаб этди. Афғонистон ҳукумати эса мамлакатда кўзғолончилик ҳаракати мавжудлигини, агар Саид Олимхон Афғонистондан чиқариб юборилса, бу ҳаракатнинг кучайиб кетишиға сабаб бўлишини баҳона қилиб, совет томонининг талабини бажаришдан бош тортди. Айни пайтда Афғонистон ҳукумати Совет Иттифоқи билан муносабатларини ёмонлаштириб қўйишдан ҳадиксираб, амирнинг қурол-яроқдан ёрдам кўрсатишни сўраб қилган илтимосларини ҳам пайсалға сола бошлади.

Саид Олимхон ҳали Бухороға қайтиш, тахтиға яна эғалик қилиш ниятида эди, албатта. У шу мақсадига етиш учун барча имкониятларни ишға солди.

Амир бутун дунё жамоатчилигига мурожаат этди. Рейтер агентлиги бу мурожаатномани дунёдаги барча матбуот воситаларига тарқатди. Биз мазкур мурожаатноманинг 1923 йил 4 июнда «Манчестер Гардиан» рўзномасида эълон қилинган матни билан танишишга муваффақ бўлдик. Унда, жумладан шундай дейилади:

«...Большевикларни Бухоро, Хива, Туркистон ва умуман бутун Ўрта Осиёдаги сиёсати энг пасткаш ва разил хислатларга эга... Большевиклар ҳали темир йўл тармоқлари улар ихтиёрида эканлигидан фойдаланиб, Бухорога 20 минг қуролланган қизил аскарларни жўнатишди. Ваҳоланки, шўролар ҳукумати ташқи ишлар комиссариати вакили Гопнер ўзаро дўстлик битимини тузиш тўғрисида биз билан музокаралар олиб бормоқда эди.

Менинг Бухородан жўнаб кетганим боъшевикларга маълум бўлганига қарамай, ҳимоясиз қолган шаҳар тўрт кун мобайнида бомбардимон қилинди, аҳолининг учдан бир қисми нобуд бўлди, барча муқаддас жойлар, машҳур минора, жоми масжиди вайрон қилинди.

...Бухорога Ботуми орқали етиб келган машҳур Ғози Анвар пошшо муслмонларни изтиробга солаётган туйғуларни ҳис этиб, мендан ўзига қандайдир лавозимни беришни илтимос қилди. Мен унга мужжаҳитдинлар армиясига қўмондонлик қилишни ишониб топширдим. Жанглarning бирида Анвар шаҳид бўлди...

Менким, Бухоронинг ўтмишдаги ва ҳозирги қонуний ҳукмдориман, шу кунларда мужжаҳатдинларнинг ҳам йўлбошчиси ҳисобланаман, мамлакатдаги аҳвол тўғрисида адолатни севувчи, тинчликни истовчи барча кишиларга мурожаат этиб, бу масалага ўз муносабатини изҳор қилишини сўрайман».

Халқаро ҳаётда катта шов-шувга сабаб бўлган мазкур мактуб Миллатлар Лигаси билан бир қаторда Буюк Британия, АҚШ, Япония ва яна бир қатор давлат бошлиқларига ҳам жўнатишган эди. Буюк Британия ҳукумати шундан кейин Совет ҳукуматига расмий баёнот билан мурожаат қилди. Масалага аниқлик киритиш мақсадида Совет Иттифоқи вакили Красин билан лорд Керзон ўртасида бу тўғрида музокаралар бўлиб ўтди. Совет томони Саид Олимхоннинг барча даъволари асоссиз, деб ишботлашга ҳаракат қилди.

Санкт-Петербургда Октябрь тўнтаришидан кейин Туркистон ўлкасида ҳам большевизм хавфи кучая бошлаганини кўриб-билган Саид Олимхон биринчи навбатда Англияга катта умид кўзи билан қараб, қандай қилиб бўлмасин, бу давлат билан амирлик ўртасида ҳарбий Иттифоқ тузиш, агар бунинг иложи бўлмаса, ҳарбий ёрдам сўрашни вазифа қилиб қўйган, Қори Мизроб бошлиқ ишончли вакиллари Лондонга жўнатган эди. Лекин бу делегация Англия ҳукумати вакиллари билан музокараларни яқунламай, Бухорода инқилоб юз берди ва амир Афғонистонга қочишга мажбур бўлди.

Шундай кейин, Қори Мизроб Бухорога эмас, Афғонистонга қайтиб, Қалъаи Фатуда амир билан бирга яшади ва амирнинг махфий ёзишмаларини амалга оширадиган котибига айланди.

Лекин амир Бухорога қайтиш мақсадидан ҳам, Буюк Британиядан ҳарбий ёрдам олиш умидидан ҳам воз кечмаганди. Шу ниятини амалга ошириш учун Лондонга ва Англиянинг Ҳиндистондаги вице-қироли ҳузурига вакиллари яна ва яна юборди. Лекин Англия ҳукумати амирга ялчителиб ёрдам бермади. Бунинг ўз сабаблари бор, албатта. Биринчидан, ўтган асрнинг иккинчи ярмида дунё етакчи капиталистик давлатлар ўртасида деярли тақсимланиб бўлинган, бунда Англия ўзига етарли «улуш»ни олишга биринчи навбатда улгурганди — унга янги мустамлаканинг кераги йўқ эди, деса бўларди, саноат маҳсулотини истаган нарҳида сотиши мумкин бўлган бозорлари бисёр эди. Иккинчи сабаб — Октябрь тўнтаришини Оврўпадаги мамлакатлар, шу жумладан Англия ишчилар синфи маъқуллаб кутиб олганлиги бўлди. Бундай шароитда Туркистонда фуқаролар урушининг авж олишида фаол иштирок этиш Англиянинг ўзида ижтимоий тангликни юзага келтириши мумкин эди. Учинчи, бизнинг назаримизда энг асосий сабаблардан бири эса, Англия томонининг амир Саид Олимхон ҳақидаги фикри яхши эмаслигида эди. Инглизлар уни чекланган, характери бўш, СССРга жиддий зарба беришга қодир бўлмаган шахс ҳисоблашарди. Уша пайтда аниқ манбаълардан олинган маълумотларнинг бирида ёзилганидек, инглизлар «Туркистонни бошқарувнинг

замонавийроқ шаклларидан фойдаланиш пайти келганлигини, халқни шарикат асосида ва феодал усуллар билан бошқарган, бунинг устига... нодон, чор генерали — амир Саид Олимхонни яна тахтига олиб бориб ўтқазиб қўйишни бемаънилик ҳисоблашган». Шу боисдан, инглизларни Амир Олимхон шахси вақт ўтган сари тобора кам қизиқтирган. Лекин шунга қарамасдан, Англия томони амир билан илгариги дўстона муносабатларини сақлаб қолган эди. Англиянинг Кобулдаги элчихонаси ходимлари, шу жумладан элчи Гоульдининг ўзи ҳам мунтазам амирнинг ҳузурда бўлиб турарди.

Қалъаи Фатуда асли бухоролик Нарзулла деган кимса яшаган. Унинг вазифаси амирга чой дамлаб беришдан иборат эди. Шу одам инглиз разведкасининг агенти ҳам эди. Ҳар куни амир олдига кимлар келиб кетганлигини маълум қилиб турганлиги учун инглизлардан ойига 500 калъдор оларди.

Уша пайтда Қалъаи Фату Шарқий Бухородаги қаршилик (босмачилик) ҳаракатининг норасмий штабига айланган эди. Бу ерга Бухоронинг ўзидан ҳам, Иброҳимбек, Абдул Қаҳҳор, Хуррамбек, Абдуқодирбек каби қўрбошилارнинг йигитлари ҳаракат қилган туманлардан ҳам махсус одамлар келиб-кейтиб туришарди. Бу кишилардан нафақат ҳарбий маълумотлар, балки бутун Ўзбекистон халқи ҳаёти билан боғлиқ барча муҳим янгилликларни билиб олиш ва бутун дунёга тарқатиш мумкин эди. Уша даврда Давлат хавфсизлиги қўмитаси ходимлари қўрбошилар билан амир ва унинг яқин кишилари ўртасидаги ёзишмаларнинг бир қисмини қўлга тушуришга муваффақ бўлишган. Ҳозир тегишли идораларнинг архивида сақланаётган, қайта қуриш, ошкоралик туфайли тарихчилар ва матбуот ходимлари кўриши мумкин бўлиб қолган бу хатлар билан танишганингизда, улар ўша давр воқеалари ҳақида кейинги 50—60 йилда бизда шаклланган тасаввурларни мутлақо ўзгартириб юборади. Ватанидан қувилган юртдошларимиз ўн йилдан ортиқ давом этган бу курашни мадад кучлари етарли бўлмаган, бунинг устига озиқ-овқат, қурол-аслаҳа камчил бўлган жуда қийин шароитда олиб борганликларини кўз ўнгимизда гавдалантиради, «босмачилар»нинг маънавий қиёфаси ҳам, уларнинг ҳарбий ҳаракатлар бўлаётган туманлардаги оддий халққа муносабатлари ҳам бизга шу пайтгача уқтириб келинганидан бошқачароқ бўлганлигини кўрсатади.

Шарқий Бухорода 1920 йилдан 1932 йилгача давом этган қаршилик ҳаракати четда мустаҳкам таянч манбаъларига эга бўлмаганлиги учун муваффақиятсиз тугади. Лекин бу Бухоро халқининг қаршилик ҳаракатига жаҳон жамоатчилиги лоқайд муносабатда бўлди, деган сўз эмас. Аксинча, жаҳон жамоатчилиги бу кураш иштирокчиларига хайрихоҳлик билан муносабатда бўлди. Буни юқорида биз келтирган амирнинг жаҳон жамоатчилигига Мурожаатидан кейин бутун дунёда кўтарилган шов-шув ҳам, қуйидаги мактуб ҳам маълум даражада исботлайди. Бу мактубни амирнинг Пешовардаги вакили Тўрақулбой 1924 йил 4 августда Бухородаги Камолбой Носирбоевга ёзган:

«...Бизнинг яқин вақтлардаги вазифамиз Бухоро ва унинг атрофида отабоболаримиз эътиқодини мақкам тутган, яратганга ишонадиган, лекин бахтсиз, душманларимиз томонидан йўлдан урилган, жойлардаги оқсоқоллар, аминлар, қозилар, раислар, бойларнинг ёзишича эса, ҳамон олий ҳазратларига содиқ бўлган халқни уюштира оладиган кучларни тутиб туришдан иборатдир.

Халқнинг оллоҳ таолога, туғилиб ўсган ерига ва олий ҳазратларига садоқатини сўндирмаслик учун дўстлар билан бундан кейин ҳам мумкин бўлган барча ишларни қилинглар.

Кейинги йилларда мен Афғонистонда, Ҳиндистонда, Англияда, Фарангистонда, Истамбулда, Мисрда бўлиб, кўпгина таниқли кишилар билан учрашиб, улар бизнинг бахтсиз амиримизни ҳурмат қилишларига ва биз тараққийпарвар миллатлар ва бутун дунё мусулмонларининг қўллаб-қувватлаши билан ўз ватанимизни қутқариб, оллоҳ таоло паноҳида ва амир бошчилигида дийдор кўришажагимизга амин бўлдим.

Биз қар гал Ҳиндистоннинг вице-қиролига ¹ мурожаат этганимизда, у Англия қироли ва ҳукумати олий ҳазратларини ва бутун Бухоро халқини ҳурмат

¹ Уша даврда мустамлака Ҳиндистоннинг вице-қироли Англия қиролининг муовини — вице-қирол саналган.

қилади, деб ишонтирди ва давлатингизнинг бошига тушган синовлар яқин вақтларда тугайди, деб умид билдирди.

Биз кун сайин бутун дунёда янгидан-янги ишончли дўстлар ва ҳомийлар топаяпмиз. Бу дўстлар ва ҳомийлар фақат мусулмон биродарларимиз орасида эмас, балки оврўпаликлар орасида ҳам бор.

Мен қаерда бўлмай ўша мамлакатларнинг ҳукуматлари раҳбарлари эътиборини бизнинг бебахт халқимиз тақдирига қаратишга ҳаракат қилаяпман.

Кўпгина сабабларга биноан мен ҳамма гапни хат орқали айта олмайман, наинки бунга олий ҳазратларидан махсус рухсат олган эмасман. Иккинчидан, бу мактубни иккимизнинг эски қадрдонимиз бўлган жуда ишончли одам олиб бораяпти, у мендан эшитган ҳамма гапларни жафокаш ҳамюртларимизга етказади, деб ишонаман».

1928 йилнинг мартада амир ўз вакили Юсуфбекни Миллатлар Лигасига юборди. Бундан кутилган мақсад Парижнинг банкларидан бирида сақланаётган 180 миллион олтин франк ҳажмидаги пулини қайтариб олиш эди. Юсуфбек бундан олдин ҳам худди шу масалада Лондон ва Женевага бориб келган эди. Лекин бу сафарлари муваффақиятли ўтмади. Франция ҳукумати Бухоронинг собиқ амирига пулларини қайтаришдан бош тортди. Бунга асосий сабаб қилиб эса Саид Олимхон ҳозир Бухоро амири эмаслиги кўрсатилди. «Пуллар Бухоро халқининг ўзи талаб қилсагина қайтарилиши мумкин», дейишди Франция ҳукумати вакиллари Юсуфбекка. Масаланинг чигаллиги шунда эдики, амир Бухородан қочаётганида бу пулларнинг ҳужжатини йўқотган эди. (Бу пулларнинг кейинги тақдири нима бўлганлигини аниқлаш имконияти бўлмади. Назаримизда, Ўзбекистон ўз мустақиллигини эълон қилган бугунги шароитда жумҳуриятимиз ҳукумати ушбу масалага аниқлик киритиш учун Франция ҳукуматига расман мурожаат этса мақсадга мувофиқ бўларди).

Амир белидаги олтин камарини Омонуллоҳонга, олтин тожини Нодир шоҳга туҳфа этган эди. Бундан ташқари, йигирманчи йилларнинг охирида бир одам Ҳиндистонда дўконлар очиб, тижорат ишларини йўлга қўйишни ваъда қилиб, амирнинг икки миллион сўмга яқин пулини олиб, мазкур мамлакатга кетганча қайтиб келмади. Шундан кейин амир анча камбағаллашиб қолди. Лекин унинг бу «камбағаллиги» нисбий эди. Унинг Пешовардаги банкда 2 миллион рупий пули, Кобулда заргарлик буюмлари дўконлари бор эди. Афғонистон ҳукумати халқаро қоидага биноан унга ойига 11 минг афғоний нафақа тўлаб турарди.

* * *

1920 йилнинг 2 сентябрида Бухородаги шаҳар қалъаси қизил аскарлар томонидан ишғол қилинганида, у ердаги амалдорлар билан бир қаторда амирнинг оила аъзолари ҳам қўлга олинган эдилар. Аммо уларга ҳеч бир зиён етказилмади. Бухорода дахлсиз яшай бошлашди. Тўғри, инқилобчилар орасида қўлга тушган кушбеги, қозикалон, раис ва бошқа йирик амалдорлар қатори амирнинг оила аъзоларини ҳам йўқ қилиш тарафдорлари анчагина эди. Лекин Файзулла Хўжаев, Абдурауф Фитрат ва уларга ҳамфикр бўлган кишилар сўлларнинг инсонпарварликка зид бундай таклифларига қатъиян қарши чиқдилар.

Бухоро Шўролар Халқ Жумҳурияти Ижроқўми бюросининг 1923 йил 15 май куни ўтказилган йиғилишида шу масала муҳокама қилинди. Йиғилишда маъруза қилган Атохўжа амир томонидан Афғонистондан юборилган Али Ризо Термиз ва Карки шаҳарларидаги босмачилар раҳбарлари билан учрашиб, уларга совғалар улашиб, келгусида катта мансаблар ваъда қилиб, шўроларга қарши фаол курашишга, амир оиласини озод қилиб, ўзини тахтга қайтаришга даъват этганлигини маълум қилди.

Ижроқўм бюроси хавфнинг олдини олиш мақсадида амир оиласи аъзоларини шаҳардаги ҳовлисидан Хиёбон мадрасасидаги қамоқхонага кўчириш, уларни қўриқлашни кучайтириш тўғрисида қарор қабул қилди. Бу ишни ташкил этиш учун Қори Йўлдош Пўлатов, Аббос Алиев, Абдурауф Фитратдан иборат комиссия тузилди.

Бироқ уларни узоқ муддат бундай шароитда сақлаб бўлмас эди. Орадан бир ой ўтар-ўтмас бу масала жумҳурият Нозирлар Кенгашидаги йиғилишда

яна муҳокама қилинди. Кенгаш амирнинг ўғиллари Султонмурод, Шоҳмурод ва Раҳимни Москвадаги Бухоро Маориф уйига ўқишга юбориш тўғрисида қарор қабул қилди. Амирнинг оналари Тўраойим, Шамсияойим, Тўтиойим, қизлари Хосиятой, Саодатой, хотинлари Муҳаррамойим, Муборакойим, Хурсандойим, амакилари ва бошқа яқин қариндошлари (жами 51 киши) ўз ихтиёрлари ва амирнинг талабига биноан Афғонистонга жўнатилдилар. Амир оиласи аъзолари ва қариндошларидан 64 киши эса Бухорода қолиш хоҳишини билдирдилар. Ҳокимият уларнинг дахлсиз яшашлари учун шароит яратди.

Файзулла Хўжаев ва унинг атрофидагиларнинг амир ва унинг оила аъзолари, қариндош-уруғларига муносабати инсоний бўлганлигини яна шу далил исботлайдики, 1923 йилнинг ёзида амир оиласи ва қариндошларидан бир қисми Афғонистонга жўнаб кетишаётганида Файзулла Хўжаев амирга 19 та бриллиант кўзли узукни совға қилиб юборган экан. Амир бу совғани олгач, жуда хурсанд бўлган ва Файзулла Хўжаевга нисбатан қилган ёмонликларига афсусланган экан.

Амирнинг уч ўғли кўп ўтмай махсус кузатувчилар билан Москвага жўнаб кетишди.

Москвадаги Бухоро Маориф уйи шахсан Файзулла Хўжаевнинг ташаббуси билан собиқ фабрикант Рябушинскийнинг Кропаткин кўчасидаги уйида ташкил этилган эди. Бухоро Халқ Жумҳуриятининг Москвадаги ваколатхонаси ҳам шу бинода фаолият кўрсатар эди.

Бухоро Маориф уйида, асосан, бухоролик косиб ва деҳқонларнинг, ҳалок бўлган инқилобчиларнинг фарзандлари таълим олишар эди. Файзулла Хўжаев ҳар гал Москвага борганида бу ерга келиб, талабаларнинг иссиқ-совуғидан хабардор бўлиб турарди. Уша йиллари Москвада ҳаммаси бўлиб 290 бухоролик, шу жумладан 35 қиз таълим олди. Қиш пайтлари болалар шу ердаги интернетда ўқишиб, истиқомат қилишар, ёзги таъилни эса Клязьма дарёси соҳилидаги оромгоҳда ўтказишар эди. Амирнинг фарзандлари кейинчалик жумҳуриятимизнинг таниқли маданият ва санъат арбоблари бўлган Сора Эшонтўраева, Саъдихон Табибуллаев, Мариям Ёқубова ва бошқалар билан бирга таҳсил кўришди.

Урта Осиёда миллий чегараланиш ўтказилганидан кейин Бухоро Маориф уйи рабфакка айлантирилди ва кўп ўтмай Ўзбекистоннинг ўша даврдаги пойтахти Самарқандга кўчирилди. Саид Олимхон фарзандлари эса Москвада қолишди.

Амир фарзандлари Москвада сақланаётганлигидан норози эди. Лекин дастлабки йилларда бутун хаёли Шарқий Бухорода фуқаролар урушини кучайтириб, яна тахтга ўтириш мақсади билан банд бўлганлиги учун фарзандларини озод қилиш иккинчи даражали масала бўлиб турганди. Лекин йиллар ўтиб, биринчи мақсади сароб бўлиб қолаётганлигини англаган сари амирнинг кўзига Москвада гаровга ушлаб турилган фарзандлари кўрина бошлади.

Саид Олимхон халқаро Қизил Крест ва Қизил Ярим Ой жамиятига мурожаат қилиб, ўғилларини қайтариб беришда Совет ҳукуматига таъсир кўрсатишни талаб қилди. Ғарб матбуотида яна унинг мурожаатномалари пайдо бўла бошлади. Унинг ўринли талабини халқаро жамоатчилик ҳам қўллаб-қувватлади. Совет томони бунга жавобан амир олдига ўлкадан олиб кетган бойликларни қайтариб бериш шартини қўйди.

1932 йилда амир Афғонистон ташқи ишлар вазирлиги орқали Афғонистоннинг Совет Иттифоқидаги элчиси Муҳаммад Азизхонга шахсий мактуб йўллаб, фарзандларини қутқаришда ёрдам беришни илтимос қилди. Муҳаммад Азизхон Кобулга келганида Саид Олимхон у билан икки-уч марта учрашиб, суҳбатлашди. Амирнинг «Менинг фарзандларимни Афғонистонга қайтариш масаласи нима бўлаяпти?» деб берган саволига Муҳаммад Азизхон шундай деди:

— Менга ёзган мактубингизни олишим билан бу масалани Ташқи ишлар халқ комиссариати орқали ҳал этишга ҳаракат қилдим, лекин ҳеч бир натижа чиқаролмадим.

Сизга шу нарсани айтишим керакки, — деб сўзини давом этказди элчи, — эркин совет тарбияси шароитида ўғилларингиз янги муҳитга кўникиб кетишган, уларнинг руслардан фарқлари кам. Совет таълим-тарбияси зарарли эътиқод

ва қарашларни ўғилларингизнинг қон-қониغا сингдириб, уларни инглизларнинг ашаддий душманига айлантирган. Шу боисдан мен улар Россияни ихтиёрий равишда тарк этиб, бағрингизга қайтишга рози бўлишади, деб айта олмайман.

— Бундан ташқари, — деб давом этди Муҳаммад Азизхон, — ҳозир Россияда худони унутишган, ичкилик дарё бўлиб оқиб ётибди, дейиш мумкин, хотин-қизлар озод, улар орасида ёш, кўзга яқинлари ҳам кўп. Бугунги ёшларда табиатан бундай кўнгил ёзар ишларга мойиллик кучли. Ўғилларингизни расмий йўл билан қайтаришнинг ҳеч бир иложи йўқ.

Муҳаммад Азизхоннинг бу сўзларига жавобан Бухоро амири шундай деган эди:

«Мен ўғилларимга тўла ишонаман. Улар ўз эътиқодларини ҳеч қачон ўзгартирмайдилар ва худони билмаган, алдамчи русларнинг таъсирига берилмайдилар. Ўғилларимни руслар гаров тариқасида ушлаб туришибди, улар асирлар сингари яшашаяпти. Ўғилларим ҳаётларини қувноқроқ ўтказиш учун ташқи жиҳатдан русларга ўхшаб кетган бўлиб кўринишлари мумкин, лекин бу маълум вақт, муддатгача давом этадиган ҳодиса. Агар имконият туғилса, улар бир дақиқа ҳам ўйлаб ўтирмай бағримга қайтиб келишади».

Шундан кейин Саид Олимхон Муҳаммад Азизхондан Москвадаги элчихона котиби Муҳаммад Сиддиқхонга ва СССР ҳудудидаги Афғонистон консулхоналарига махфий кўрсатма бериб, Москвада яшаётган, синалган, тайинли афғон, ўзбек, туркман, тожик ёшларидан танлаб, болалари орасига (дўст, ўртоқ, ҳамсуҳбат тариқасида) қўйишни илтимос қилди. «Бу ёшларни етарлича маблағ билан таъминланг, — деди амир, — улар ўғилларим билан иложи борича яқинлашиб, ишончига киришсин, улардаги янги эътиқодни йўққа чиқариб, совет ҳаётига нисбатан нафрат уйғотиб, ўз ота-оналари бағрига қайтишлари зарурлигини уқтиришсин».

— Бу иш амалга оширилгач, уларни Афғонистон чегарасигача олиб келиш лозим бўлади, — деб сўзини давом этказди Саид Олимхон. — Ўғилларим чегарага етиб келгунларига қадар Афғонистон консулхонаси ходимлари уларга пул, озиқ-овқат ва бошқалардан ёрдам беришлари керак.

Айни пайтда Саид Олимхон барча чегарачиларга фармойиш бериб, Бухоро амири ўғиллари келиши билан, улардан паспортлари, визалари ва бошқа ҳужжатларини сўраб-суриштириб ўтирмай, дарҳол Кобулга жўнатилишини илтимос қилди.

Муҳаммад Азизхон Бухоро амирининг сўзларини охиригача тинглагач, илтимосини бажариб, Москвадаги элчихонага ва Совет Иттифоқи ҳудудидаги Афғонистон консулхоналарига тегишли кўрсатма беришни ваъда қилди.

Амирнинг юқоридаги сўзларига шунини қўшимча қилиш мумкинки, у ўғиллари тўғрисида билдирган фикрларида ҳақ эди. Москвада амир болаларини қайта тарбиялаб, «эзувчи синф»нинг ашаддий душманига айлантиришга қанча ҳаракат қилишмасин, улардаги ота-она, қариндош-уруққа, туғилиб ўсган юртга муҳаббат сўнмади. Бири (Раҳим) шу орзу йўлида қурбон бўлди, иккинчисини эса Совет давлати душманининг ўғли сифатида қамаб, йўқ қилишди. Учинчиси омон қолди-ю, аммо дардини бировга айтолмай дунёдан бир умр маъюс бўлиб яшаб ўтди.

Уша даврда Бухорода Муҳаммад Ҳожи деган одам яшарди. Бу одам амирнинг яқин кишиларидан бўлиб, унинг рафиқаси Шоҳмуродни эмизган эди. Амирнинг ўғиллари мана шу оила билан хат ёзишиб туришган. Бундан ташқари, ўша пайтда Бухорода яшаган, амирга хайрихоҳ бўлган бир қатор бойлар, савдогарлар вақти-вақти билан Москвага бориб ёки ўз одамларини юбориб, амир болаларининг ҳолидан хабар олиб туришган, уларга моддий ёрдам кўрсатишган. Булар орасида таниқли бойлар ва савдогарлар Неъматжон Шамсобеков, Камолбой Носирбоев, Мирза Муҳитдин ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин.

Муҳаммад Азизхон Москвага қайтгач, амирдан олган махфий топшириғини бажаришга киришди. Белгиланган тадбирлар тез вақтда ўз натижасини бериб, амирнинг кенжа ўғли Раҳим икки-уч марта Афғонистон элчихонасига келди. Бир келганида элчи у билан яккама-якка узоқ суҳбатлашиб, Афғонистонга кетиш масаласини расмий йўсинда қўйишни маслаҳат берди.

Шундан кейин, Раҳим СССР Марказий Ижроия Қўмитаси ва СССР Халқ

Комиссарлар Кенгашига ариза ёзиб, чет элга кетишга рухсат берилишини илтимос қилди. Унинг бу аризаси Москвадаги Ўзбекистон ваколатхонасига юборилди. Ваколатхона бошлиғи Раҳимни ҳузурига чақириб, у билан суҳбатлашди. Шунда Раҳим собиқ Бухоро амири бўлган отаси олдига кетишга қатъий аҳд қилганлигини баён этди. Ваколатхона бошлиғи унинг бу илтимосини бажариб бўлмаслигини маълум қилди.

Шундан кейин, Раҳим яна Афғонистон элчисига мурожаат қилиб, Афғонистонга визасиз жўнатишни сўради. Лекин элчи бу ишга журъат этмади. Раҳим бу орада Кобулга бораётган Афғонистон элчихонаси ходимлари орқали отаси билан ҳам алоқа ўрнатишга улгурганди.

Унинг шундан кейинги тақдири ҳақида икки хил маълумот бор. Расмий маълумотларда, Раҳимнинг чет элдаги аксиланкилобий кучлар билан алоқа боғлаганликда айбланиб, 1937 йилда қамалиб, отиб ташланганлиги ёзилади. Одамлар оғзида юрган, яъни амирнинг болаларини билган кишилар берган маълумотларга қараганда эса, ўша пайтда Афғонистон элчиси қонуний йўл билан бирон-бир натижага эришиш қийин эканлигига яна бир ишонч қосил қилгач, Раҳимнинг визасиз Афғонистонга кетиш ташаббусини қўллаб-қувватлаган. Лекин бу иш муваффақиятсиз тугаб, Раҳим чегарада қўлга тушган ва отиб ташланган. Бизнингча, шу фикр тўғри бўлса керак.

Амирнинг тўнғич ўғли Султонмуроднинг бир оёғи ногирон бўлганлигини айтиб ўтган эдик. У Москвадаги ногиронлар фабрикасида ишларди. Очик, дали-ғули йигит эди, 30-йилларда нима учундир бир сидра инглиз тилини ўрганишга ҳаракат қилиб юрган.

Бу йигитни 40-йилларда Совет давлати душманининг ўғли сифатида қамашди. У ўзига ноҳақ айблар қўйилганлиги учун қамоқхонада очлик эълон қилиб, кўп ўтмай вафот этди. Совун заводида ишлайдиган рафиқаси эса бу жудоликни кўтара олмай, иш жойида совун қайнатилаётган катта қозонга ўзини ташлаб ҳалок бўлди.

Иккинчи ўғил Шоҳмурод Олимовнинг тақдири эса бошқача бўлди. 1929 йил 16 июнь куни «Известия» рўзномаси Шоҳмурод Олимовнинг отасига очик хатини эълон қилди. «Бухоро амирининг ўғли ўз отасига шундай дейди» деган сарлавҳа билан эълон қилинган бу хатга таҳририятнинг қуйидаги кириш сўзи илова қилинган эди:

«Биз ўғилнинг ўз отасига мактубини эълон қилмоқдамиз. Унинг отаси — собиқ Бухоро амири, оқ пошшонинг содиқ малайи — рус чоризмининг қўллаб-қувватлаши билан Бухоро амирлигида ҳукмдорлик қилган. Меҳнаткаш омма томонидан Бухородан қувиб чиқарилган ота Афғонистоннинг қайсидир бурчагида кўп йиллардан бери мусофирликда яшамоқда. Яқиндан у Совет ҳукуматига қарши «фош қилувчи» мурожаатнома эълон қилди. Худди шу вақтнинг ўзида босмачи тўдалари фарм шаҳри яқинида бизнинг худудимизга ҳужум қилишди. Бу тўғрида илгари хабар қилган эдик.

Ўғил — Шоҳмурод бошқа лагерда. У москвалик рабфакчи. Собиқ ўғил ўз отасининг янги қилиғи тўғрисида унга биринчи ва сўнгги мактубини йўлламоқда. Биз бу хатни социалистик ғояларнинг сиёсий жиҳатдан чириб кетган мустабид оиладаги ўрта асрчилик муносабатларига ҳам раҳна солганлигига мисол, инсоният тарихида камдан-кам учрайдиган ҳужжат сифатида эълон қилмоқдамиз».

Шоҳмуроднинг «Известия» рўзномасида босилган мактубини жумҳуриятимиздаги кўпгина рўзномалар, жумладан «Озод Бухоро» ҳам кўчириб босди. Бугунги кунда сталинча «ғоявийлик» ва зўравонликнинг ўзига хос намунаси сифатида баҳоланадиган бу очик хатда ўғил тилидан қуйидаги сўзлар битилган:

«Мен сенга умримда биринчи ва сўнгги маротаба хат ёзаяпман. Мен хат ёзишни, орамизда ҳеч қандай алоқа ўрнатилишини истамаган эдим. Лекин кейинги кунларда юз берган воқеалар мени сенга юрагимнинг қони билан хат ёзишга мажбур этди. 1917 йилда дунё инсоният тарихида биринчи марта икки лагерга бўлинди: Капитализм лагери ва социализм лагери.

1918 йил келди. Бу вақтда сенинг крепостной ҳокимиятингда тескаричилик жуда кучайди. Регистон камбағал косиблар ва деҳқонлар қаттиқ зулмга қарши бош кўтаришга журъат этган ва сен ҳукмронлик қилган вақтда бутунлай таланган кишиларнинг қони билан тўлди.

Сен эса айш-ишрат билан машғул эдинг. Ота-ўғил бўлганимиз ҳолда сен

билан йилига бир маротаба учрашар, бошқа вақтларда бизлар (уч биродар) ўз оналаримиз билан бирга яшар эдик. Сен ўғилларинг борлигини билмас эдинг! Сен уларни англамас эдинг. Лекин онамнинг шикоятлари ҳали эсимда турибди. 1920 йил келди. Бухородаги мустабид, крепостной, ярим мустамлака ва тескаричи ҳокимият қулатилди. Мулларнинг, бойларнинг ҳокимияти, сенинг ҳокимиятинг қулатилди. Амир ҳокимияти йўқ бўлди. Унинг ўрнига янги ҳокимият — халқ ҳокимияти келди. Янги ташкил этилган Бухоро Халқ Шўролар Жумҳурияти бизларни ўз бағрига олди. У бизларни боқди ва кийинтирди. 1923 йилда бизлар ўқимоқ учун Москвага бордик. Бу вақтга келиб Туркистон шўролари, Бухоро ва Хоразм жумҳуриятлари бирлашиб, Ўзбекистон Шўролар Жумҳуриятини ташкил этдилар. Ўзбекистон жумҳурияти бошқа жумҳуриялар билан тенг ҳуқуққа эга бўлган ҳолда СССР таркибига кирди. Елғиз сенгина эмас, балки сенинг хўжайининг бўлган Русия самодержавиеси томонидан ҳам эзилган амир Бухороси тугади. Бухоро янги, бошқа бўлди. Ҳозир у ерда зўрлик ва зулм йўқ, у ерда нодонлик, саводсизлик йўқолмоқда, мактабларнинг сони кўпаймоқда. Батрақлар ва меҳнаткаш халқнинг ўн минглаб болалари бу мактабларда ҳар хил илмларни ўрганишмоқда. Большевиклар фирқасининг тўғри раҳнамолиги остида халқ хўжалиги ривожланмоқда ва мустаҳкамланмоқда.

Мен олти йилдан буён Бутуниттифоқнинг сиёсий ва иқтисодий маркази бўлган Москвада ўқимоқдаман. Мен ишчилар факультетида билим олдим. Бу ерда орттирган ўртоқларим билан бирга ўқиб ва яшаб катта шўролар жамоасининг аъзоси бўлдим. Мен сени ёмон кўраман. Мен отам йўқ, деб ҳисоблайман ва сенга ҳам ўғлинг борлигини ёдингдан чиқаришингни таклиф этаман. Мен сенинг илгариги ўғлинг эмасман, у янги тил билан гапиради. У ҳур фикрли ва турмушга янгича қарайдиган кишига айланди. Дунё икки лагерга бўлинди. Инқилобий ҳаракат елғиз Фарбда эмас, балки Шарқда ҳам ўсмоқда. Хитой қуллари мустамлакачилик зулмига қарши кўзғолдилар, Ҳиндилар мустақиллик учун интиломқдалар. Инқилоб ўти бутун ер юзига ёйилмоқдаким, у шубҳасиз алангага айланиб, зиндонларни ёндиради. Мустамлакачилар миллатлар ўртасига нифоқ соладилар, уларни ўз қулларига айлантириш учун алдайдилар... Сен, инидан қувилган тулки, Шўролар Тожикистонига ҳужум қилишни, кейин эса мустамлакачи ҳомийларинг ҳимояси остида Бухорога келишни ўйлабсан. Сен шу йўл билан Шўро ҳукумати йиқитиб, яна амир Бухоросини тузмоқчи бўлаяпсан. Бу ерда фарқ фақат битта: илгари сен халқни эзиб, топганларингни Русия ҳокими мутлағи билан бўлишар эдинг. Эндиликда эса очофатлиги билан танилган дунё йирткичи — Англия билан ҳамтовоқлик қилмоқчисан. Лекин сен чучварани хом санаяпсан. Тожикистонда Шўро ҳокимияти яшайди ва яшаяжак. Шўро ҳокимиятини барпо қилиш осон бўлмади. Сендай ифлос, аҳмоқ ва дәрбадар одам Шўро ҳукумати осонлик билан йўқота олмайди. Сен 1920 йилда Бухородан қочаётиб бутун Шарқий Бухорога босмачилик уруғининг сепдинг. Голиб ишчи-деҳқон қизил қўшини ва кўнгилли аскарлар босмачиларни тормор келтирдилар. Лекин босмачи шайқалари шўро тупроғида яна пайдо бўла бошладилар. Бу гал ҳам Қизил қўшин алданган кишилар тўдасини тормор қилажак. Шўролар Тожикистонинг ортида 140 миллион кишилик кучли Шўролар Иттифоқи турибди. Шўролар Иттифоқини Фарбдаги ишчилар синфи ва бутун мустамлака Шарқи ҳимоя қилади. Булар менинг сенга айтган энг сўнгги сўзларимдир. Сен билан абадий ажралишамиз. Агар ўзим истамаганим ҳолда тақдир мени сен билан учраштира, унда сен билан душманларча учрашамиз.

Сенинг собиқ ўғлинг: Шоҳмурод.

Мана шундай қилиб, шахсга сиғинишнинг айни авжига чиқаётган палласида яна бир совет ўспирини «ғоявийлик» сиёсати туфайли ота ва ўғил ўртасидаги инсоний муносабатларни поймол қилиб, Павлик Морозовнинг «жасорати»ни такрорлади. Шу мактуби туфайли Шоҳмурод Олимов нафақат пушти паноҳи, балким бутун ўтмиши, қилмиш-қидирмиши, инсоний илдилари билан видолашиб, заминидан айрилган дарахтдай бўлиб қолди.

Хўш, Шоҳмурод нима учун бу мактубни ёзди?

Шоҳмурод рабфакни тамомлагач, ҳарбий билим юртига кирмоқчи бўлди.

Унда бу билим юртини тамомлагач, ҳарбий академияга кириб ўқиш орзуси ҳам бор эди. У шу орзуларини дўстларига айтганида, улар:

— Сени бу соҳага ўқишга олишмайди,— дейишди.

— Нима учун? — деб сўради ёш йигит беихтиёр.

— Ахир сен Совет ҳокимиятининг ашаддий душмани бўлган одамнинг — собиқ Бухоро амирининг ўғлисан-ку.

— Бу гап тўғри. Лекин мен ўз ҳаётимни ҳарбийдан бошқа соҳада тасаввур этолмайман-да. Отам генерал бўлган, мен ҳам шундай бўлишни хоҳлайман.

— Бунинг битта йўли бор,— деди даврадагилардан бири.

— Бу қандай йўл экан?

— Матбуот орқали отангга хат ёзиб, ундан, гўё воз кечган ўғил бўласан. Шундай қилсанг, сени ҳарбий билим юртига қабул қилишади, келгусидаги ҳаётинг ҳар хил хавф-хатарлардан ҳам ҳоли бўлади.

Шоҳмурод ўйланиб қолди. Орадан маълум вақт ўтгач эса, «Известия»да эълон қилинган юқоридаги хат пайдо бўлди. Ўғил шундай қилдию, бир умр ўзини виждон азобига қўйди.

Шоҳмурод Олимовнинг ёшлигида Москвада рабфакда бирга ўқиб, кейин заводда бирга ишлашган Мусахон Зокиров исмли дўсти бўлган. Бу одам Шоҳмурод билан тенгкур бўлиб, Қарши шаҳри яқинидаги Маҳаллиёт қишлоғида, асли Қозондан кўчиб келган бой татар оиласида туғилган. Мусахон уруш бошланиб кетгач, Москвадан Душанбега кўчиб келиб, нон маҳсулотлари комбинатида ишлаган. Шу одамнинг ҳикоя қилишича, у Москвада яшаган пайтларда Шоҳмурод рафиқаси Лидия Михайловна билан уникага тез-тез меҳмонга келар, қаттиқ маст бўлиб қолган пайтларида ота-онасини эслаб йиғлар экан. Айни пайтда Мусахон Зокиров Шоҳмуроднинг жуда ҳам саводли ва фикрмулоҳазали одам бўлганлигини таъкидлайди.

— Совет ҳокимияти хавф остида бўлса, биздай кишилар хотиржам яшасак бўлади,— деган экан бир кун Шоҳмурод шу дўстига. — Аксинча, бу ҳокимият ўзига тинч бўлса, биздай ижтимоий келиб чиқиши «нобоп» кишиларни йўқ қила бошлайди. Рўзномаларда фарзанд ота учун жавоб бермайди, деб ёзишарди. Бу бўлмаган сафсата. Бу ҳукуматнинг чангалига тушиб қолсанг, отангинга эмас, бобонг учун ҳам жавоб талаб қилиши мумкин.

Ўзбекистон халқ артисти, марҳум Мариям Ёқубованинг қизи Тамара Ёқубова бизга бир воқеани гапириб берди. Унинг айтишича, 30-йилларнинг ўрталарида Мариям Ёқубова бир иш билан Москвага борганида рабфакда бирга ўқиган дўсти Шоҳмурод билан учрашибди. У дўсти билан суҳбатлашиб ўтириб:

— Шоҳмурод, ёмон замонлар бўлаяпти. Сизни собиқ Бухоро амирининг ўғли, деб бир кунмас бир кун ҳибсга олишмасайди,— дебди.

Шунда Шоҳмурод кулиб:

— Ҳали хабарингиз йўқми? Мен бунинг эҳтиётини қилганман,— деб «Известия» рўзномасининг ўша хат босилган сонини олиб кўрсатибди.

Дарҳақиқат, отасига хати эълон қилинганидан кейин Шоҳмурод Олимовнинг йўли очилди. У аввал ҳарбий билим юртига, кейин Куйбишев номидаги ҳарбий-инженерлик академиясига кириб ўқиб, Совет армиясининг генерали даражасига етди.

Шоҳмурод Олимов ҳарбий-инженерлик академиясини аъло баҳолар билан тугатгач, қобилиятли офицерга яна бир ҳиммат кўрсатилди. У шу академияда ўқитувчи қилиб қолдирилди.

Улуғ Ватан уруши бошланиши билан эса Шоҳмурод Олимов биринчилар қаторида фронтга жўнаб кетди. Фашистлар тажовузкорона юришини табора кучайтираётган дамларда темир йўллар, кўприкларни портлатишга раҳбарлик қилиб, душманнинг олға ҳаракатини секинлаштиришга ҳисса қўшди. Жанглардаги жасорати учун орден ва медаллар билан мукофотланди. Ўз соҳасини яхши билган мутахассис сифатида Совет Армияси Бош штабидагиларнинг назарига тушган эди.

1944 йилда Қрим ярим оролини душмандан тозалаш чоғида Шоҳмурод Олимов оғир яраланди. Шу муносабат билан Москвада махсус самолёт ажратилди. Лидия Михайловна шу самолётда эри олдига бориб, ҳарбий врач, ҳамшира ҳамроҳлигида уни Москвадаги госпиталга олиб келди. Бу ерда Шоҳму-

род Олимовнинг бир оёғини кесиб ташлашга тўғри келди. Унга академияга қайтиб, ўқитувчилик касбини давом эттиришига рухсат беришди.

Ҳассага таяниб, ёғоч оёғини дўқиллатиб аудиторияга кириб келадиган истараси иссиқ бу кишининг миллати, насл-насабидан академияда санокли кишилар хабардор эдилар. У ўтмиши, ҳаёти тўғрисида гапиришни ёқтирмас эди. Ҳатто узоқ йиллар у билан ёнма-ён ишлашган ҳамкасблари ҳам генерал Олимовнинг ғаройиб таржимаи ҳолидан беҳабар эдилар.

Амирнинг бошқа икки ўғли — Султонмурод ва Раҳимнинг тақдири билан солиштирганда, Шоҳмуроднинг тақдири бир қарашда бирмунча ёрқинроқ бўлгандай туюлади. Аслида, уни ҳам бахтли деб бўлмасди. Дунёда ўз болагини қўсмайдиган, туғишганларини, жонажон юртини кўришни истамайдиган киши бўлмаса керак. Шоҳмурод эса ўз юрти билан жуда эрта хайрлашди. Туғишганларини кўришни эса хаёлига ҳам келтираолмас эди. У бир умр ўтмишини эслашдан кўрқиб, хеш-ақраболари билан учрашувдан қочиб яшади. Бухорога эса болагигада кетганича қайтиб келмади. У камгап ва ғамгин одам эди.

Куйбишев номидаги ҳарбий-инженерлик академиясининг кафедра мудирини, генерал майор Шоҳмурод Олимов урушдан кейинги йилларда қатағоннинг янги тўлқини кўтарилганида ўзи ва оиласи тақдири тўғрисида кўп ташвишланди, ҳатто фамилиясини ўзгартирмоқчи ҳам бўлди. Дарҳақиқат, ўша қалтис йилларда Совет ҳокимияти душманининг фарзандини йўқ қилиш учун бериячиларга сал нарса баҳона бўлиши мумкин эди.

1985 йилда 75 ёшида Москвада вафот этган генерал Шоҳмурод Олимов умрининг охиригача ўзини кўринмас занжирлар билан кишанланган бандидек ҳис қилиб яшади. У илдизига болта урилган, ўтмиши бўлмаган инсон эди.

Хўш, амирнинг 1923 йилда Афғонистонга кетишни истамай, Бухорода қолган, 64 нафар оила аъзолари ва қариндош-уруғларининг кейинги тақдири қандай бўлди? Бунга ҳозир Жумҳурият Давлат хавфсизлик қўмитасининг архивида бир нусхаси сақланаётган, Давлат хавфсизлиги халқ комиссариати Бухоро вилоят бошқармаси бўлим бошлиғи, ички ишлар катта лейтенанти А. Филимонов имзо чеккан мактубда аниқ-равшан жавоб берилган. Юқори идораларнинг сўровига биноан 1940 йил июнь ойида ёзилган бу мактубда собиқ амирнинг Бухорода қолган оила аъзолари ва қариндош-уруғларининг ҳаммаси 1937—38 йиллардаги қатағонда қамаб, йўқ қилинганлиги ёзилган.

* * *

Тарихчилар М. Ҳасанов, В. Германов, К. Шодиев аниқлаган маълумотларга қараганда, иккинчи жаҳон уруши йиллари Афғонистондаги бухоролик муҳожирларга турк, япон, немис разведкасининг қизиқишлари ортади. Улар 1941—1943 йилларда бухоролик муҳожирларни ўз мақсадлари йўлида хизмат қилдириш бўйича фаолиятларини кучайтирдилар. Айниқса, немис разведкаси бу борада зўр фаоллик кўрсатди. Бунинг ўз сабаблари бор эди, албатта. Совет Иттифоқи билан бўлаётган уруш чўзилиши муқаррар бўлиб қолганлигини англагач, советларга қарши бухоролик муҳожирлардан фойдаланиш истаги немис разведкасига тинчлик бермай қўйган эди.

Немис разведкачилари Расмус ва Витцель амирнинг ўғиллари Саид Умархон ва Саид Иброҳим, шунингдек бухоролик муҳожирларнинг бошлиқлари — Мубаширхон Тарозий, Кўршермат, унинг укаси Нурмат ва бошқалар орқали Саид Олимхон билан алоқа ўрнатдилар. Немис разведкаси СССРга жанубдан зарба беришга чоғлана бошлади. Улар Афғонистондаги бухоролик муҳожирлар билан кифояланмай, Урта Осиёда собиқ Бухоро амирига мойил бўлган кишилар ўртасида ҳам тарғибот ишларини йўлга қўя бошладилар. Бухоролик муҳожирларнинг «Фаол» маркази тузилиб, унга Мубаширхон Тарозий бошчилик қила бошлади. Ҳарбий кучларга қўмондонлик қилиш вазифаси эса Кўршермат зиммасига юклатилди.

Немис разведкаси бухороликлар учун маблағни аямади. Афғонистоннинг шимолий вилоятларига тарғибот ишларини кучайтириш учун махсус одамларни юбора бошлашди. Айни пайтда Совет Иттифоқининг жанубий туманларига ҳам яширин равишда одамлар ташлана бошланди.

Бухоролик муҳожирлар большевиклардан қасос олиб, яна Ватанга қайтиш соатлари яқинлашаётганига қаттиқ ишона бошладилар. Улар ўзларининг бу ҳаракатларини Афғонистон ҳукумати ҳам қўллаб-қувватлайди ёки ҳеч бўлмаганда, бу масалада бетараф йўл тутади, деб қаттиқ ишонардилар.

Немис разведкаси бухоролик муҳожирлар орасида олиб бораётган ишлардан Афғонистон Давлат хавфсизлик кўмитаси ходимлари яхши хабардор эдилар, албатта. Айни пайтда улар амир Саид Олимхон ва унинг атрофидаги кишилар хатти-ҳаракатларини совет разведкаси ҳам диққат билан кузатиб турганлигини, зарур бўлса, совет томони қарши чора-тадбирлар кўриши мумкинлигини ҳам яхши билишарди. Афғонистон томонини, айниқса Совет қўшинлари мамлакат хавфсизлигини таъминлаш баҳонасида, худди Эронда бўлгани сингари, Афғонистон ҳудудига кириб олиши эҳтимоли кўп ташвишлантираётган эди.

1943 йилнинг бошида Сталинград жанги Совет Армиясининг ғалабаси билан тугагач, Афғонистон томони иккиланиб ўтиришнинг вақти ўтганлигини билди ва март ойида Афғонистон Давлат хавфсизлиги ходимлари «Фаол» маркази раҳбарларининг ҳаммасини (50 кишига яқин) бир кечада қамаб, уй-жойларини тинтув қилиб, немис разведкаси етказиб берган қурол-яроқ, пул маблағлари ва бошқа нарсаларнинг ҳаммасини тортиб олди. Шундан кейин «Фаол» марказининг фаолияти тугади.

Афғонистон ҳукумати меҳмондўстлик анъаналарига амал қилиб, Саид Олимхонга тегмади. У илгаригидай Афғонистон ҳукумати белгилаган нафақани олиб, тинч яшай берди.

Юқоридаги воқеадан кейин бухоролик муҳожирларнинг руҳи тушиб кетди. Уларнинг орасида Туркияга, Саудия Арабистонига кетиш ёки қандай жазо берилмасин, она юртга қайтиш кайфиятлари пайдо бўла бошлади.

Орадан кўп вақт ўтмай, Саид Олимхон худди отаси Абдулаҳадхон сингари вос-вос касалига йўлиқди. У бир жойда ўтиролмайдиган бўлиб қолди. Атрофидагиларга тинчлик бермай, ҳали у ёққа олиб бор, ҳали бу ёққа олиб бор, деяверадиган одат чиқарди. Шундан кейин, амирнинг тўрт ўғли (Саид Умархон, Саид Иброҳимхон, Саид Фаттоҳхон, Саид Муродхон) ўзаро маслаҳатлашиб, оталари номидан Афғонистон Бош вазири Саид Аъзамга енгил автомобиль сўраб ариза ёздилар. Саид Аъзам бу аризани ўқиғач, амирнинг ўғилларига: «Афтидан, фақат амирнинг эмас, сиз бухоролик муҳожирларнинг ҳаммангизнинг миянгиз айниб қолганга ўхшайди. Сизлар бизнинг мамлакатимиз худди Эрон сингари аҳволга тушишини истайсизларми, дейман. Енгил автомобилда сайр қиладиган пайтлар ўтди», деб жавоб қилган экан.

Бухоронинг сўнги амира Саид Олимхон 1944 йил 30 апрелда вафот этди. Уни кўмиш маросимида Афғонистон ҳукуматининг деярли барча раҳбарлари, бухоролик муҳожирларнинг раҳбарлари иштирок этдилар.

Амир дафн этилганидан кейин орадан бир неча кун ўтгач, Қалъаи Фатуда кўпчилик иштирокида Саид Олимхоннинг тўнғич ўғли Саид Умархонга тахт меросхўри сифатида амирлик либосини кийдириш маросими бўлди.

Саид Умархон шу маросим охирида нутқ сўзлаб, бухоролик муҳожирларнинг биринчи навбатдаги вазифаси Ватанни Совет ҳокимиятидан озод қилиш учун курашдан иборатлигини таъкидлади.

* * *

— 70-йилларнинг бошида Афғонистонда «Тоғлар ва афсоналар мамлақати» фильмини суратга олаётганимда афғон ҳамкасбларимдан гўзал бир қизни топишни илтимос қилдим,— деди бизга кинорежиссёр Малик Қаюмов.— Бир маҳал улар олдимга Кобул дорилфунунининг толибаси бўлган ғоят гўзал бир қизни бошлаб келишди. Қарасам, у ўзбек тилини биладигандек туюлди. Мен ундан:

— Синглим, сиз ўзбекмисиз? — деб сўрадим.

У:

— Ҳа, мен сизнинг ҳамюртингизман, амир Саид Олимхоннинг неварасиман,— деди.

Бу қиз бирмунча вақт биз билан ишлади. Бир кун у:

— Малик ака, ойим сиз билан учрашмоқчилар. Хўп десангиз, эртага машина олиб келиб, уйимизга олиб бораман,— деди.

Мен рози бўлдим. Шундай қилиб, эртаси Саид Олимхоннинг қизиникида меҳмон бўлдим. У Бухорода туғилган экан. Ҳозирги Бухоро, Ўзбекистон ҳақида сўради, гапириб бердим.

— 70-йилларнинг охирида ҳамкасбим Турди Нодиров билан Афғонистонда бўлганимизда Саид Олимхоннинг яна бир невараси Саид Али Олимий билан танишдик,— дейди Малик Қаюмов.— Бу йигит Бомбейда ўқиган бўлиб, инглиз тилини яхши билар, Кобул киностудиясида овоз оператори бўлиб ишлар эди. Саид Алининг укаси, 1952 йилда туғилган Саид Темур Олимий 1986 йилда Киев Давлат дорилфунунининг фалсафа факультетини тамомлаган. У рус тилини пухта билади. Тошкентда ҳам бир неча марта бўлган.

1983 йилда Саид Темур Олимий Москвада шаҳар адреслар бюроси орқали амакиси Шоҳмурод Олимовни қидириб топиб, уйига боради. Шоҳмурод жиянини анча совуқ қабул қилади. У гапни қисқа қилиб: «Нима қиласан менинг ҳам, ўзингнинг ҳам ҳаётингни хавф остига қўйиб? Давлат хавфсизлиги кўмитаси ходимлари сенинг бу ерга келганингни билишади», деб жиянини квартирасидан чиқариб юборган экан.

Саид Али ва Саид Темур амир Афғонистонга қочиб борганидан кейин туғилган ўғилларидан бирининг фарзандларидир. У бу ўғлига Бадахшон ҳокимининг қизини олиб берган эди.

Саид Темур Совет Иттифоқида ўқишни битиргач, Тошкентда қолишга кўп ҳаракат қилди. Сабаби, бу пайтда Афғонистонда борар жойи йўқ, ота-онаси уй-жойини сотиб, етти фарзанди билан Америкага кўчиб кетишган эди. Лекин унга Тошкентда қолишига рухсат берилмади. Шундан кейин, Саид Темур Афғонистонга жўнаб кетди. Айтишларича, у Кобулга эмас, тикка Ғазна шаҳрига бориб, у ердан Покистонга ўтиб, сўнгра Америкага — ота-онасининг олдига жўнаб кетибди.

Ҳозир Афғонистонда амир Саид Олимхон авлодларидан деярли ҳеч ким яшамайди. Апрель инқилобидан кейин уларнинг ҳаммаси Америкага кўчиб кетишган.

Амир Саид Олимхон Кобул шаҳри чеккасидаги кўримсизгина бир қабристонга дафн этилган. Қабр тошига исм-шарифи, туғилган ва вафот этган йиллари, шажараси дарий тилида ёзиб қўйилган.

ЭРККА ЧОРАДАГАН ЭРКСИЗЛИК

Ишчи, аскар ва деҳқон депутатлари Советлари ўлка III съездининг материаллари бизгача тўлиқ етиб келмаган. Съезд ҳақида «Наша газета» саҳифаларида турли хабарлар чоп этилган. Воқеа иштирокчиларининг эсдаликлари ҳам узук-юлук, тугал маъно бермайди. Туркистонда Совет ҳокимиятини эълон қилган бу съезд тарихшунослигимизда кам ўрганилган. Харҳолда, бизгача етиб келган материаллар шундан далолат бермоқдаки, съезд маълум даражада буюк давлат шовинизми руҳида ўтган. В. И. Лениннинг, марказнинг миллий масаладаги кўрсатмаларига амал қилинмаган. Ф. Колосов Ленинга йўллаган телеграммасида: «Сизнинг барча йўл-йўриқларингизни амалга оширишни ўзимизга вазифа қилиб олдик. Бизнинг қўллаб-қувватлашимизга ишонаверинг» деса-да, аммо тескари иш тутган. Буни III съездда йўл қўйилган қатор хатолар, нуқсонларда ҳам кўриш мумкин. Масалан, унда қабул қилинган «Ўлка ҳукуматини ташкил этиш тўғрисидаги декларация»да туб аҳоли, зиёли кучлар ўлка турмуши ва ҳаётини яхшилашда фаол қатнашишдан четлаштирилмаслиги, аксинча улар жалб этилиши, ижтимоий ҳаётга фаол аралашини эътироф қилинганди. Аммо декларацияда бу муҳим эътирофни инкор этувчи бошқа фикр ҳам мавжуд эди. Чунончи, ҳужжатда олий инқилобий ҳукумат идорасига ҳозирча мусулмонларни жалб этиш мумкин эмас, чунки маҳаллий аҳоли ишчи, аскар ва деҳқон депутатлари ҳукуматига уз муносабатини тўла ва аниқ ифодалаган эмас. Маҳаллий аҳоли орасида пролетар синфий ташкилотлари етилганича йўқ дейилганди. Шу тариқа 1917 йил ёздан бошлаб ўлкадан вужудга келган мусулмон Советлари, мусулмон меҳнаткашлари иттифоқлари ва уларнинг ишчи, аскар ва деҳқон депутатлари Советлари билан ҳамкорликда олиб борган инқилобий фаолияти инobatга олинмаган. Қолаверса, бу вақтда инқилобий курашда синалган маҳаллий миллатларга мансуб зиёлилар, ҳатто ишчилар, большевиклар гуруҳи ҳам мавжуд эди. Буни инқилобий ҳаракатнинг йирик арбобларидан бири Д. И. Манжара ҳам тан олган эди: «Туркистон ҳукуматининг биринчи таркибига биронта ҳам ўзбек, туркман, қозоқ ёки қирғиз киритилмаганини қурултой қатнашчилари орасида муносиб номзодлар йўқ, деган баҳона билан оқлаш мутлақо асоссиздир».

Туркистон жумҳурияти давлат ва ҳукумат ташкилотларига маҳаллий миллатлар вакиллари жалб этмасликдан иборат шовинистик йўл сўнгги йилларда ҳам давом этди. Турор Рисқулов, Назир Тўрақулов, Султонбек Хўжанов, Абдулла Раҳимбоев, Қайғисиз Отабоев, Иномжон Хидиралиев, Недирбой Ойтақов сингарилар давлат ва ҳукумат бошқаруви идораларига 1920 йилдан бошлаб кўтарилган эди. Ўлкада фаолият кўрсатаётган Турккомиссия, Туркбюро, Урта Осиё бюроси раислари ҳам фақат европалик марказдан жўнатилган кишилардан тайинланган, ерли аҳоли вакилларидан эса бу ваколатли партия ва совет ташкилотларига жуда оз сонли одамлар киритиларди. Бунга эса тоқат қилиб бўлмасди.

Совет ҳокимияти қарор топган дастлабки кунларданоқ большевиклар Туркистонда миллий сиёсат борасида жиддий камчиликларга йўл қўйганини бошқа мисолларда ҳам кўриш мумкин. 1917 йил — 6-7 декабрда Скобелев шаҳрида бўлиб ўтган Фарғона вилояти шўроларининг IV қурултойида ҳозирги аҳвол, Туркистон мухториятига муносабат, вилоят ҳокимияти, вилоят Шўроси, матбуот нашри, мусулмон демократик кучларини вилоят ва ўлка ҳукуматига жалб этиш, вилоят кенгашини қайта сайлаш, жорий ишлар масалалари қизгин муҳокама қилинади, Ўлка Шўролари III қурултойидагидек, бунда ҳам большевиклар кўпчиликни ташкил қилиб, эсер, меньшевик ва бошқа партиялар вакиллари фикрига қулоқ солишмайди. Шу қурултойда Халқ Комиссарлари Кенгашининг барча халқлар ўз тақдирини ўзлари белгилаш, ҳатто Россиядан бутунлай ажралиб чиқиш ҳуқуқига эгалиги тўғрисидаги Петрограддан келган телеграмма ўқиб эшиттирилади.

Вакил Ҳ. Ҳусанбоев ўз сўзида мухторият яхши, аммо унга Таъсис мажлиси орқали эришиш керак, деб айтади. М. И. Подполяк: «Мен барча миллатлар ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига эга бўлиш тарафдориман, бинобарин, Тошкентдаги Шўролар ҳокимияти Туркистон мусулмон меҳнаткашлари оммаси манфаатини ифодалай олмайди, бу аҳволга чек қўйилмас экан, биз европаликлар ўлканинг ташқарисида қолиб кетишимиз мумкин», дейди. Меньшевик Данишевский: «... большевизм қўяётган вазифаларни уdda-

лаб бўлмайди, биз бор имкониятни большевизм саҳнадан тушиб кетган чоғда ҳам инқилоб ғалабаларини сақлаб қолишимиз керак», деб таъкидласа, эсер М. Бризгайлов Қўқон мухториятини ёқлаб чиқиб, унга кўплаб мусулмонларни жалб этиш йўли билан бу ҳукуматни демократлаштириш мумкин, дейди. Дориомедов ҳам шу мазмунда гапириб, қурултой вакилларини Қўқон мухториятчилари билан келишишга чақиради. «Буржуазия» ва «пролетариат» иборалари бирон нарсани тушунтира олмаслиги, улар вазиятни янада кескинлаштириб юбориши мумкинлигини айтади. Подполк ўз нутқида Қўқон мухториятчиларини ҳимоя қилиб, аввалги «Ҳоқимият Советларга» шиори бутунлай йўқ бўлиб кетди, бироқ мухторият мусулмон ташкилотларининг ўлкани, вилоятларни, уездларни идора этишдаги иштироки билан амалга ошириши мумкин. Муваққат мухторият ҳукумати мусулмонлардан иборат заминга эга бўлмаса ҳам, рус демократиясидан ўзига таянч топиши лозим, дейди.

Аммо бу сингари тўғри фикрлар қурултой томонидан қўллаб-қувватланмасдан, большевиклар ва бошқа сўл кучлар тазйиқи билан Қўқон мухториятига қарши, ўлка Шўролари III қурултойи қарорини ёқлаб чиқувчи қарорлар қабул қилади. Мусулмон аҳолисига ишонсизлик қурултойда шу даражага етиб бордики, Ҳ. Хусанбоев қарорнинг боши бир гуруҳ мусулмон вакиллари учун унчалик тушунарли эмас, деб қайтадан овозга қўйишни таклиф этганида, унга қарши Реутов: «Мусулмонларга ҳеч қандай резолюцияни тақдим этишнинг ҳожати йўқ, чунки улар, барибир уни тушуниб етмайди», деб жавоб қилади. Бундай мисолни Андижон уезд-шаҳар ижроқўми таркиби мисолида ҳам кўриш мумкин.

Миллий сиёсатда йўл қўйилаётган хатоларнинг сабабларидан бири миллий кадрлар етишмаслигида эди. Чунки кейинги 50 йил мобайнида чор мустамлакачилари ерли аҳолини сиёсий ҳаётга, давлат ишларини бошқаришга жалб этишга асло йўл қўймадилар. Мавжуд миллий кадрларни шовинизм, мустамлакачилик ҳиссиёти кучли бўлган европалик раҳбар кадрлар атай четлаштирардилар. Мустамлакачилик сиёсати бошқача шаклда — «Советлар» ниқоби остида давом этарди.

1919 йил 29 март куни мусулмон вакиллари «Дашноқутюнъ» арман инқилобий партияси Туркистон АССР Советларининг VII съезди ҳамда Туркистон Компартияси Марказий Комитети, Туркистон МИК номига норозилик хати топширади. Тўғри, бу ҳужжатда ерли раҳбар ходимларнинг дашноқлар ҳақидаги мулоҳазалари айнан эмас, шарҳланган ҳолда келтирилган. Шундай бўлса-да, 1918 йилда коммунист партия сафига кирган, «Қўқон меҳнаткашлари Иттифоқи» раҳбари, Қўқон шаҳар Ижроия Комитети ва Фарғона вилояти партия комитети аъзоси Мирзараҳмон Мусахонов анжуманда Қўқон воқеаларининг сабабчиси арманлар бўлди, чунки улар ўша пайти нуқул ароқ сотиш билан шуғулландилар, деган эди. Наманганлик большевик Иномжон Низомбоев «Дашноқутюнъ» партиясини қуролсизлантириш йўли билангина мусулмон аҳолисини ҳалокатдан қутқазиб қолиш мумкин, деб ҳисобласа, вакил Садиоров: мусулмон коммунистлари ўзларини ҳимоя қилиш мақсадида қалъа сари жўнаганларида йўлда қизил гвардиячилар томонидан ўққа тутилди, икки коммунист ўлдирилди ва ўлганлар устига қалбаки карточка қўйилиб, гўё уларни босмачилар ер тишлатганига ишонтирмоқчи бўлдилар, дея таъкидлайди. Туркистон Марказий Ижроия Комитети ҳамда жумҳурият Фавқулодда Комиссияси аъзоси Ҳ. Хусанбоев ўз сўзида: «... ўз қуролимиз билан ўзимизни қирмоқдалар, ҳатто мусулмон пролетариатининг ғоявий курашчиларини ўлдириб юбориш учун душманлар кўлига тутиб бермоқдалар», дейди. Яна бир вакил Қирғизбоев Наманган ёнидаги Балиқчи қишлоғида, асосан арманлардан таркиб топган гуруҳнинг тинч аҳолига нисбатан зўравоник қилганини далиллар билан исботлашга уринади.

Дашноқларнинг ерли халққа ўтказаятган зўравонлиги ҳақидаги масала бошқа йиғинларда ҳам кўтарилган эди. Наманган Совети буйруғига кўра, шуҳхали одамларни кўлга олиш учун Самсон Давидянц Қўқон воқеасидан кўп ўтмай ўз гуруҳини Учқўрғонга етаклаб келади. Аммо у бу гуруҳи билан талончилик қилади, мусулмонлар устидан зўравонлик ўрнатади. Аҳолининг қонуний талабига биноан С. Давидянц вазифасидан озод этилади, гуруҳи эса тарқатиб юборилади. Шундан сўнг у Андижонга келиб, Андижон Совети руҳсати билан янги бир бўлинма тузади. Бу ерда ҳам қатор ноўрин ишларни амалга оширади. Унинг жиноятлари фош этилиб, ҳибсга олиш ва судга беришга қарор қилинган, дарҳол яшириниб, қонуний жазодан қутулиб қолади.

Шу боисдан Туркистон АССР Халқ Комиссарлари Совети раиси В. Д. Фигельский 1918 йил 8 декабрда Андижон шаҳар коммунистлари йиғилишида қилган маърузасида Андижон, Наманган, Қўқон Советлари таркибида дашноқлар борлигини кескин танқид қилади, уларни тез орада Советлардан қувиш, Советларга арман ишчиларидан жалб этиш кераклигини айтади. Мангелдин ўз нутқида Наманганда арманлар пайдо бўлиши ҳамано ўзбеклар билан арманлар ўртасида можаро келиб чиқди, дейди. Сайдисултон Сайдалиев Фарғона босмачилар тўдалари ҳеч қачон ғазавот эълон қилганлари йўқ, бу ҳақдаги миш-мишларни арманлар, «Дашноқутюнъ» партиясидагилар тарқатмоқдалар, деб изоҳ беради.

Туркистон Советлари VII съезди миллатлар иши бўлмиш аъзоларининг деярли

хаммаси «Дашноқцутюнъ» партияси, умуман арманларнинг барчаси Фарғонада Совет ҳокимиятига хоинлик қилиб, босмачи тўдалари ташкил этиб, мусулмон аҳолиснинг ҳалок бўлишига сабабчи бўлди, деб таъкидлайдилар.

1919 йил апрель ойи бошларида Андижоннинг Жоме мачитида кўпнинг кишилик меҳнаткашлар митинги бўлиб, унда босмачилар, дашноқлар азобидан қутулиш масалалари муҳокама этилади. Жумҳурият Марказий раҳбариятига Андижондаги даҳшатли воқеаларни етказиш ва унга қарши курашда ёрдам талаб этиш мақсадида митингга Акбар Урозалиев, Мухтор Олимов, Мадаминбек Битбеков, М. Шарифхўжаев, Ёқубжон Исақуловдан иборат комиссия тузилади. Улар Тошкентга келиб Андижон уездидаги аҳволни ёзма ва оғзаки равишда юқори партия ва Совет органлари раҳбарларига маълум қиладилар.

Фарғона фронтини тугатиш, мусулмон камбағалларини босмачилар тўдаларидан ажратиб олиш ва уларни Советлар ҳокимияти томонига жалб этиш, бунинг учун эса Эргаш, Мадаминбек, Холхўжа бошлиқ босмачилар тўдаларида иштирок қилаётган барча мусулмон меҳнат аҳлига авф бериш, уларнинг Совет ҳокимияти тарафига ихтиёрлиқ ўтишини таъминлаш, хавфсизлиги учун тўла қоғолат бериш, вайрон бўлган хўжаликларини тиклаб олиш учун моддий ёрдам кўрсатиш зарурлиги РКП(б) Ўлка комитети ва Ўлка коммунистлари мусулмон бюросининг 23 апрелдаги қарорига ўз аксини топган. Шунингдек, унда Совет ташкилотларини ёт унсурлардан тозалаш, Қизил Армия қисмларида тозалов ўтказиш, уларни ифвогар, фитначилардан халос этиш, «дашноқцутюнъ»чиларни ҳайдаб юбориш ҳам белгиланган эди.

1919 йил 9 майда Туркистон АССР Советлари Марказий Ижроия Комитети ва Халқ Комиссарлари Советининг «Босмачилар тўдаларида қатнашган Фарғона меҳнаткаш аҳолисига авф бериш тўғрисида»ги мурожаати эълон қилинади. Андижонлик вакиллар талабига кўра Туркистон АССР Халқ Комиссарлари Совети раиси К. Е. Сорокин (комиссия раиси) миллатлар иши бўйича халқ комиссари С. Турсунхўжаев, РКП(б) Ўлка Мусулмонлар Бюроси раиси Т. Рисқулов, Туркистон Марказий Ижроия комитети аъзолари Ҳ. Ҳусанбоев, В. Билик, Аббосхўжаевдан иборат фавқулодда комиссия тузилади.

Комиссия Фарғона водийсида катта фаолият кўрсатиб, партия, совет ва ҳарбий муассасаларни ёт унсурлардан тозалаш, дашноқларга зарба бериш, мусулмон аҳолиси билан расмий ҳукумат ташкилотлари муносабатларини яхшилаш, миллий кадрларни бошқарув ишига кенг жалб этиш борасида талай ишларни амалга оширди. Улар Қўқон, Марғилон, Скобелев, Андижон, Наманган, Ушда бўлишиб, митинглар, мусулмон коммунистларининг йиғинларини ўтказиб, партия, Совет қурилишида, босмачилар ва дашноқларга қарши курашда катта ташкилотчилик ишлари олиб бордилар. Аммо халқнинг адолат ўрнатиш борасидаги кураши шу билан тўхтаб қолган эмас.

1919 йил 12 майда Андижон шаҳар мусулмон коммунистларининг умумий йиғилиши бўлиб, унинг кун тартибига: 1. Марказий-ўлка ҳукумат вакиллари маърузаси; 2. Мусулмон Совети ташкил этиш; 3. Партия дружинаси ташкил этиш; 4. Коммунистлар мусулмонлар фракциясига назоратсиз Марказ ва телеграф орқали алоқа боғлашга эришиш; 5. Қароқчи тўдаларни тугатиш борасида чоралар кўриш; 6. Вилоят конференциясига вакиллар сайлаш; 7. Митингни белгилаш тўғрисидаги масалалар кўйилган эди.

Йиғилишда нотиқлар Фарғонада, жумладан Андижондаги оғир аҳвол сабабларини очишга ҳаракат қилдилар. С. Турсунхўжаев Совет ҳокимияти ғояси, большевизм мезонларини тўшунтириб, Фарғонада Советлар таркибида порохўрлар ўрнашиб олгани, оддий мусулмон омма большевикларни босқинчилар, талончилар деб билаётганини айтади. Большевизм ниқобини кийиб олиб, амалда аҳолини талаётганлар Совет идораларидан қувилмоғи зарурлигини таъкидлайди. У: «Сизларнинг вакилларингиз Тошкентга келиб, Фарғонадаги аҳвол манзарасини чизиб бердилар, мусулмон пролетариати билан маҳаллий ҳукуматнинг ўзаро муносабатларидан хабар топгач, биз бу ерда рисоладагидек ҳаёт ўрнатиш учун етиб келдик. Вакилларингиз нима айтган бўлса, ҳаммаси тўла ҳақиқат эканлигига гувоҳ бўлдик, токи Фарғона мусулмон пролетариати учун муносиб шарт-шароит яратмагунимизча биз бу ердан кетмаймиз. Сизлар коммунистлар ташкилоти сифатида аллақачон безорилар билан курашиш чорасини кўришингиз лозим эди, амалда эса Сизлар қозғоғдаги ташкилотгина бўлиб қолгансиз», дейди.

С.Турсунхўжаевнинг коммунистлар фракцияси йўлтўсар, қароқчиларни тугатишда ҳеч қандай иштирок этмаяпти, деган сўзига А. Урозалиев шундай жавоб беради: «Бу борада фракцияни айблаш мумкин эмас, чунки бир неча бор ҳукумат аъзоларига бизларни қуроллантириш зарурлигини ва босқинчиларга қарши курашда иштирок этажамиз тўғрисида мурожаат қилганмиз, аммо бу таклифларимизга ҳукумат заррача эътибор бермади».

С. Тўхтабеков ўз сўзида А. Урозалиевни маъқуллаб, Турсунхўжаевнинг мусулмон большевиклари босқинчилик ҳаракатини тугатиш учун чоралар кўрмаяпти, деган фикрига қўшилмайди. Янги шаҳардаги большевиклар мусулмон большевикларига ишонмаслигидан, умумий офатга қарши курашдан тўлалигича четлаштириб қўйилдик,

Шу боисдан ўлка комиссарининг бизга билдирган таънаси ўринсиздир, деб айтади. Иброҳимов ҳам бу фикрни маъқуллаб: «Турсунхўжаевнинг бизга қилган таънаси ўринсиздир, биз ҳукуматга бир неча бор мурожаат этиб, шаклланиб келаётган бошқинчилик ҳаракатларини тугатиш учун чоралар кўришни талаб қилдик. Аммо номаълум сабабларга кўра, ҳукуматдагилар бирон чора кўрмадилар. Янги шаҳардаги ўртоқларнинг бизга ишонмаганлигини исботлаш учун бир воқеани келтираман. Андижон шаҳрининг катта оқсоқоли Мирали Умарбоев митингларнинг бирида Қўқон қишлоқда бошқинчилар томонидан ўлдирилган 170 кишининг мурдасини топиб келишини айтиб, ўз йигитларини ҳукумат қуроллантиришини илтимос қилди. Бунга ҳам ҳукуматдагилар ишонмадилар, таклиф қайтарилди. Большевикларни байналмилалчилар деб атайдилар, агар бу тўғри бўлса, уни озиқ-овқат бўлимида текшириб кўриш керак, шундагина байналмилаллика риоя қилинаётгани ёки йўқми, билиш мумкин. Большевиклар бошқинчи эмас, талончи ҳам эмас, чунки улар сафида жуда кўп инсофсиз, ярамас одамлар бор, улар Совет ҳокимиятини ҳимоя қилиш байроғи остида қабиҳ ишлар қилмоқда», деб айтади. С. Тўхтабеков қайтадан мусулмон Совети ёки инқилобий кўмита ташкил этиш зарурлигини таъкидлаб, ахир Андижон уезди қишлоқларидаги аҳоли на бошқинчиларга, на Совет ҳокимиятига бўйсунини билмаяпти, деб айтади. (Андижон вилоят давлат архиви, 196-фонд, 2-рўйхат, 189-иш, 191—195-бетлар). Афсуски, талон-торож, зуравонликни ўз кўзи билан кўраётган халқ большевикларга ишонмай қўйган эдилар.

Жойлардаги совет кўшинлари штаблари таркиби ҳам мутлақ европаликлардан иборат эди. Масалан, Андижон штабида (1919 йил 4 апрелдаги ҳолат бўйича) штаб бошлиғи В. Н. Сидоров, шаҳарни мудофаа қилиш бошлиғи Александровский, коммунист-большевиклар фракцияси раиси А. П. Салаев, штаб аъзолари эса Гроссман, Айдинов, Козлов, Корсанов, Висоновлар эди. Ўз-ўзидан савол туғилади: ўлка кимники ўзи?

Туркистонда ленинча миллий сиёсат бузилиши, маҳаллий аҳолининг ҳар жиҳатдан камситилиши, кадрлар масаласида европаликлар билан маҳаллий аҳоли ўртасидаги мутаносиблик йўқлиги Туркистон миллий раҳбар кадрлари томонидан бир неча бор марказий партия ва ҳукумат раҳбарларига билдирилган эди. Афсуски, бу гал ҳам ҳеч қандай чора кўрилмаган.

1919 йил 7 май куни В. И. Ленин ҳинд миллий-озодлик ҳаракати арбоби, профессор Муҳаммад Баракатуллони қабул қилади. У Москвага афғон амири топшириғига кўра норасмий визит билан келган эди. Сўхбат РСФСР ва Афғонистон ўртасида дўстона муносабатлар ўрнатиш имкониятлари, Шарқдаги аҳвол тўғрисида борганди. Афтидан ўзаро фикр алмашув чоғида Туркистондаги аҳвол масаласи ҳам кўтарилган. Чунки М. Баракатулло Москвага бораётиб, Тошкент ва бошқа шаҳарларда бўлиб, Туркистонда рўй бераётган воқеалар билан анча қизиққан. Шу боисдан М. Баракатулло 9 майда «Туркистондаги кенг мусулмон оммани Совет ҳокимияти томонига оғдириш мақсадида бажарилиши зарур бўлган ишлар ҳақида мулоҳазалар» ёзган. Уни айнан келтираман, чунки бу ноёб ҳужжат ҳам Туркистоннинг оғир қисматини маълум маънода кўз ўнгингизда гавдалантиради. «Ўртоқ Ленин билан учрашган пайтда, мен унга Шарқ бўлимининг мудирини ўртоқ Вознесенский ҳамда Туркистон мухтор вакили ўртоқ Юсупов иштирокида Марказий Осиевнинг кенг мусулмон оммасини Совет ҳокимияти томонга оғдириш, мусулмонларнинг Туркистондаги рус ҳокимиятига азалий ишонсизлиги ва Совет бошқарувининг мохиятига юксак вазифаларини тушунмаслик оқибатида келиб чиқадиغان қайғули воқеалардан ўзимизни асраш учун нималар қилиш кераклиги борасидаги ўзимнинг самимий фикрларимни билдирдим.

Комил ишонч билан айтаманки, тавсияларим орқа томонни мустаҳкамлаш учун Афғонистон, Ҳиндистон, ҳамда Эронда инглизларга қарши фаол ҳаракатлар бошлангунга қадар амалга оширилиши зарур.

1. Туркистонда этнографик негизда ҳақиқий мухторият ўрнатиш зарур. Бунинг учун Туркистон жумҳурияти тўққиз ички мухтор вилоятдан иборат бўлиши керак: 1. Кавказ-орти. 2. Самарқанд, Амударё бўлими билан бирга, 3. Сирдарё, 4. Фарғона, 5. Еттисув, 6. Тўрғай. 7. Оқмўла, 8. Семипалатинск, 9. Қўйи Урал, Букеев ўрдаси билан.

2. Мусулмон аҳолисининг руслардан анча кўплиги туфайли мазкур вилоятлар Советлари таркибига ҳеч бўлмаганда мусулмонларнинг руслар билан тенг даражада киришига йўл қўйиш; комиссарларнинг ҳам ярми мусулмонлардан бўлиши керак.

3. Ҳар бир вилоят ўзининг ички бошқарувида мухтор бўлиши керак.

4. Туркистоннинг Марказий бошқаруви ва Туркистон Марказий Ижроия Комитети тенг иштирокида тузилади; ярми рус, ярми мусулмон.

5. Ҳозирги пайтда тузилган Туркистон ишлари бўйича комиссия беш кишидан эмас, ўн кишидан иборат бўлиши керак, айна пайтда вакиллик нисбати ҳам сақланиши зарур; беш рус ва беш мусулмон (кейингиларнинг сафига сарт, туркман, қирғиз ва бухоролик тожик — Р. Ш.) кириши лозим.

6. Шу йилнинг бошида нодонлик туфайли ёки ёвуз ташвиқот оқибатида аксилинқилобий ҳаракатларда иштирок этган Қўқон аҳолиси ва туркистонлик ерли аҳолига авф инъом этиш зарур. Қўқонга мазкур авфдан аҳолини (ерли деҳқонлар назарда тутилмоқда — Р. Ш.) хабардор этиш ҳамда сўнгги бошпанасидан ҳам айрилган жабрдийда-

лар ўртасида тарқатиш, вайрон қилинган хўжаликни тиклаш учун бироз пул маблағини (бунинг учун зарур маблағ, фикримча, ўн миллион сўми ташкил қилади) тақсимлагани махсус шахс юборилиши керак.

7. Юқорида тилга олинган барча тадбирларни иложи бўлса, ўртоқ Ленин ҳамда Сталиннинг Марказий Осиё мусулмонларига мурожаати тарзида тантанали эълон қилиш зарур. Бу улкан таассурот уйғотади ва мусулмонларда кўрқинч туғдирадиган, уларнинг қалбида Совет сиёсатининг самимийлигига ишончсизлик уруғини сочадиган империалистик фитналарга бутунлай барҳам беради.

Юқорида баён этилганларни қараб чиқишингиз ва умумий иш манфаатида чоратадбирлар белгилашингизни илтимос қиламан».

М. Баракатулло 1919 йил 9 май, Москва.

1919 йил октябрда Андижон мусулмон йўқсиллари номидан Ёқубжон Исоқулов, Султонмақсуд Холботиров, Илья Григорьевич Смирнов (ижроқўм раиси, Туркистон Марказий Ижроия Комитети аъзоси), Латифжон Содиқбоев ва бошқалардан иборат вакиллар Тошкентга келиб, Фарғонада, хусусан Андижон уездида юз бераётган ғоятда оғир сиёсий-ҳарбий, миллий аҳвол ҳақида жумҳурият партия ва Совет раҳбариятига ёзма баённома топширадилар. 1 ноябрда Улка партия кўмитаси ижроия бюроси, Туркистон Улка мусулмонлари бюросининг андижонлик вакиллар иштирокидаги йиғилиши бўлиб, унда баённома кенг муҳокама этилади. Унга Т. Рисқулов раислик қилади. Йиғилиш Фарғонадаги оғир аҳволни эътиборга олиб, бу ерда мустақкам сиёсий ҳукумат йўқлиги, ҳарбий ҳокимият маҳаллий шароитни, миллий муҳитни ҳисобга олмасдан ўзича салбий ишлар юритаётганидан келиб чиқиб, фавқулодда инқилобий кўмита ташкил этишга қарор чиқарди. Инқилобий кўмита Фарғона вилоятида ўтказиладиган барча тадбирларга раҳбарлик қилиш, Совет ташкилотларини назорат ва тафтиш этиш, бу ташкилотларни, ҳарбий қисмлар сафини Советларга қарши аксилинқилобий унсурлардан тозалаш, шароит тоқазо этса Советларни тарқатиб юбориш ҳарбий мансабдор шахслар билан биргаликда фронтни тезроқ тугатиш, ҳатто айбдор, бўйсунмовчи шахслар, муассасаларни ҳарбий судга, инқилобий трибуналга бериш ҳуқуқига эга эди. Афсуски, фавқулодда инқилобий кўмита ҳам ўз ҳуқуқларидан тегишлича фойдалана билмади. Амалий натижа кўплар кутгани каби чиқмади. (Қаранг: Т. Рисқулов. Революция и коренное население Туркестана. Ташкент. 1925, 109—110-бетлар).

Босмачилар бошлиқлари билан яраш битими тузиш тўғрисида олиб борилган музокаралар ва уларнинг материаллари ҳам кенг оммага етказилишини ўринли, деб ҳисоблаймиз. Чунки улар билан танишган ўқувчи бизнинг фикрларимиз қуруқ эҳтиросдан иборат эмаслигига ишонч ҳосил қилади. Совет Армияси Марказий Давлат ҳужжатгоҳининг 110-фонди, 1-рўйхат, 15-ишида Наманган уезд-шаҳар инқилобий кўмита аъзоси Имомжон Низомбоевнинг 1919 йил 19 декабрда Мадаминбек билан олиб борган музокарасининг тафсилоти ҳақидаги баённомаси сақланмоқда. Уни айнан келтирамиз: «Ревком томонидан берилган топшириқни бажариш учун беш вакил билан биргаликда 19 декабрь эрталаб Намангандан Жийдакапа қишлоғи орқали Андижон уездига Ҳожимат эшон ҳузурига йўл олдик. Дарёдаги кўприккача ҳеч кимни учратмадик. Қайиқда дарёдан ўтгач, бир неча қуролли кишиларга дуч келдик. Улар Бойтуманнинг йигитлари экан. Улардан бири Бойтуманнинг аҳволини сўради. Яхши юрбди, деган жавоб олгач, йигитлар бизга Бойтуман Парвардигори оламга ишонмайдиган худосизларга қўшилди, деди. Салла ўраб олган бўлсам ҳам йигитлар шахсан менга ҳайвонга қарагандек назар солишди. Андижоннинг у тарафидаги бутун қирғоқ пахта тойлари билан тўсиб ташланган. Дарёдан ўтгач, Ҳожимат эшоннинг ҳузурига жўнадик, бироқ у киши уйда йўқ экан. Йўлда унинг ўғлига дуч келдик.

У билан бориладиган жойга кундузи соат 4 ларда етиб бордик. Етиб келиб улумизни тўхтатдик, бироқ аравадан тушмадик. Мачит олдида тумонат одам йиғилганди. Сал фурсат ўтиб қуролланган йигитлари билан кўрбоши келди, унинг ёнида қандайдир ўрис ҳам бор эди. Уни мен Наманганда кўрмаганман. Бизни мачит ёнидаги ҳужрага таклиф этишди. Ҳужрада ўтирганимизга ярим соатлар бўлганда даврада ўтирганлар ворис келяпти, деб қолишди. Ташқарида карнай-сурнай чалинарни. Ҳужрадан ташқарига чиққанимизда кўлида яланғоч қилич тутиб олиб одамларга эсларини йиғиш, имондан айрилмаслик ҳақида ваъз айтиб келаётган мулла йигитни кўрдик. Унинг ортида от миниб Эшон ҳамда 4-5 нафар афғон келарди. Уларнинг баъзилари ҳарбийча кийинган; баъзилари эса чопон кийиб олган эди. Тантанани кўриб бўлгач, ҳужраимизга қайтиб кирдик. Келганлар қўшни ҳужрага жойлашишди. Халқ ворисни ҳамда Эшонни тўлқинланиб, тиз чўкиб, уларнинг хоки пойи, тўнларининг барини ўлиб кутиб олишди. Эшон билан бирга келган кимлигини сўраган эдик, афғонистонлик ворис деган жавоб олдик. Мачитда шовқин-сурон авжига чиққан, куй-наво тинмас эди. Эшонга Намангандан элчи бўлиб келганимизни етказгач, у киши бизни ҳовлига таклиф этди. Салом-алиқдан сўнг у кишига ташрифимиз боисини ахлатиб, яхшилаб кенгашиб олиш истагимизни билдирдик. Эшон холи бўлган заҳоти ҳузуримизга ташриф буюришини айтди. У киши кеч соат еттиларда ҳужраимизга кириб келди. Мен у кишига ҳозирги аҳвол ҳақида гапир-

дим, ақлга тўғри келмайдиган ишлар бўлаётганлиги, бекорга қон тўкилаётганини айтдим, келишдан мақсадимни тушунтирдим.

Совғаларни ва ревкомнинг хатини топширдим. Эшон хатни ўқиб беришни илтимос қилди. Мен у кишининг илтимосини бажардим. Шундан сўнг Эшон хатни мендан олиб, жвоб қилиб олиб қолди. Хат ўқилаётганда Эшон уни диққат билан, ҳатто йиғлаб туриб эшитди. Эшон хатни олиб туриб менга унинг мазмунини тушундим, агар мусулмонлар бирлашса нур устига нур бўларди, деди. «Бекнинг ҳузурига борамиз, унга ҳаммасини айтиб берасизлар», деди Эшон. Биз рози бўлдик. Бизга таом келтиришди. Дастурхон устида Бек ҳузуримизга мирзосини юборганини эшитдик. Эшон билан бир бор маслаҳатлашиб, боришга қарор қилдик. Эшон бизнинг тўла хавфсизлигимизга кафиллик берди. «Бек сизларнинг бир тукингизга зиён етказишдан олдин менинг ва ўн икки ўғлимнинг бошини олади», деди Эшон. У кишининг маслаҳати билан келтирган совғаларимиз — қўй ва читларимизни олиб, икки йигит кузатувида аравада йўлга чиқдик. Эшон билан афғонистонлик ворис от миниб олдинда кетишди. Бек Эшон турган жойдан 8 чақирим нарида, Қоратерак қишлоғида манзил тутган экан. Бироқ йўл лой бўлиб, қоронғида аравада юриш мушкул бўлганлиги туфайли унинг кўп қисмини пиёда босиб ўтишга тўғри келди. Манзилга кечаси соат 12 да етиб бордик. Йўлда, деярли ҳар чақиримда 3—4 қуролли қоровулга дуч келдик. Улар ҳар гал бизни тўхтатиб сўроқ қилишди. Биз етиб келган саройда 40—50 отга кўзим тушди. Айвоннинг ичида анча одам тўпланган эди, бироқ аниқ қанчалигини айтолмайман, чунки зимистон эди. Биз Бек яшайдиган болахонага кўтарилдик, у бизга пешвоз чиқиб хонасига таклиф этди.

Хонада биздан ташқари Ҳожимат эшон, афғонистонлик ворис ва яна бир киши бор эди. Утирганимиздан кейин афғонистонлик бизнинг кимлигимизни суриштирди. Бизнинг муллалар учовимиз мулла, афғонимиз бой бўлиб, Наманган ахлидан вакил эканимизни айтишди. Бек: «Ҳукуматнинг вакили ким?» деб сўради. Мен турдим ва ревкомнинг раисимисиз деган саволга йўқ аъзосиман, деб айтдим. Бек кескин, заҳархандалик саволлар берди. Муллаларимиз келишдан мақсадларини баён қилишди. Мен сўз сўраб ҳозирги аҳвол ҳақида гапира бошладим, бироқ Бек сўзимни кесиб, сиз мусулмонга ўхшаш учунгина салла ўрагансиз, деб таъна қилди, гапга уста экансиз, лекин гапга чечан одамлар бизга эмас, большевикларга керак, деб айтди. Мени ўзларингизга қўшилишни, сизлар билан ярашишни таклиф этиб келибсиз, деб давом этди Бек, шартларингиз ва неки истагингиз бўлса айтинг. Мен шу кунларда мусулмонлар яхши яшаётганлигини, оқпошша давридаги ўзбошимчиликлар йўқлигини айтдим. Шурулар йўқ қилинган, 2 европалик ва 2 мусулмондан иборат ревком тузилгани, ишлар изга тушаётганини билдирдим. Бек айнан ким ревкомга кирганини сўради: мен бирма-бир айтдим. Менга ҳамроҳ бўлган муллалар ревкомга кирганини, у ердан жуда яхши таассурот билан чиқишгани, ўзлари билан хушмуомала, дўстона ва эътиборли муносабатда бўлишганини айтишди. Ревком шарият буюрганига қарши бормаслиги ва бу масалага аралашмаслигини айтганда, Бек большевиклар ваъдани кўп беришади-ю, лекин ваъдаларининг устидан чиқишмайди, ана, улар завод, пахта, молларни олиб қўйишяпти, нима, бунга шарият йўл берадими, деб муллаларга мурожаат қилди. Муллалар йўқ деб жавоб қайтаришди. Мен Бекка жуда кўп моллар, от-аравалар, ем ва бошқа нарсалар тортиб олинган, бу олдин бўлган эди, бу ишни ҳукуматда ўтириб олган безори ва жинойатчи унсурлар қилишган, ундайлар энди ҳукуматдан бадарға қилинган, уларга қарши ўзимиз кураш олиб боряпмиз, ноўрин тортиб олинган нарсаларни қайтариб бераяпмиз, баҳосини тўлаяпмиз, мусодара этилган, тортиб олинган нарсаларни қайтиб бериш ҳақида декрет бор, дедим. Шундан кейин Бек большевикларнинг каттаси Ленин ҳибсга олингани, иттифоқдаги 12 давлат большевикларга қарши юриш қилаётганлиги, ўзлари бу ердан туриб уларга ёрдам беражагини изҳор қилди. Бек Наманганга озиқ-овқат олиб боришни тақиқлаш ҳақида буйруқ берганлиги, уч кун олдин хориждан шу ҳақда телеграф орқали топшириқ ва кўрсатма олгани, иттифоқдаги бошқа давлатлар ҳам большевикларга ҳеч нарса бермасликка қарор қилишганини айтди. Мен Туркистонда барча кулфатлар биз бир-биримизни тушунмаётганлигимиз туфайли юз бермоқда, деб эътироз билдирдим. Бек менинг бу гапимга мужмал жавоб қайтарди. У: «Сизларнинг Николайларингиз ўлди — уларнинг фуқаролари қайси партияга, қайси миллатга тегишлилигидан ва бошқа нарсалардан қатъи назар меросхўр бўлиб қолди. Николайдан кўп бойлик, қурол, аслаҳа-анжом, тўп ва ҳоказолар қолди. Биз бу ерда 95 фоиздан кўпроқмиз, бироқ ўзимизнинг бутун ҳақимизни сўраётганимиз йўқ анд шу бойлиқнинг ярмини берсангиз ҳам майли, сизлар ўз қонунларингиз билан яшайверинг, биз эса шарият бўйича яшаймиз. Аммо сизларнинг қилаётган ишларингиз бутунлай бошқача. Ахир бир отанинг ўн ўғли бўлиб, улардан учови ақллию қолганлари майиб-мажруҳ бўлса, меросхўрлик қондасига кўра мерос уч ўғилга эмас, ўнига ҳам тенг бўлиниши керак-ку, большевиклар эса ҳаммасига эгалик қилишни истаяпти, ҳаммасини ўз қўлларига олишяпти. Мен ўрислар ва европаликларни ўлдираман, деб хаёлимгаям келтирмаганман, бундай ниятни хаёлимгаям келтирмақчимасман. Уларнинг икки мингдан ортиғи қўл остимда хизмат қилади. Аскарларингизга қанча маош берасизлар?» деб сўради Бек. Мен аниқ билмайман-у, лекин минг атрофида бўлса керак, рўзғор тебратишига

етади, дедим. Бек икки минг тўлашини айтди ва мендан қанча оласиз, деб сўради. Мен 1130 сўм деб айтдим. Бек бунга бир ойдан кейин қоғоз пул билан эмас, тилла танга билан тўлаш имкониятига эга бўлиши, ҳеч нарсага муҳтож эмаслиги, муҳтожлик сезган тақдирда қўшни давлатлар истаган миқдорда етказиб бериши ҳақида эътироф этди. Агар мен сизларга, Шўро ҳукуматига қўшилсам, сизлар менга қандай ҳуқуқ берасизлар, деди-да, давом этди: ахир мен сизларга ўтган қўрбошиларга ўхшаб большевикларнинг хизматкори бўлиш, уларнинг этигини артиш учун қўшилмайман-ку. Сизлар менга нимани исталларингизни ёзма равишда баён этинг. Мен ҳам ўз шартларимни ёзма равишда етказаман. Мен шартнома тузиш учун эмас, суҳбатлашиш учун юборилганимизни айтдим ва Бекдан Наманганга ўз вакиллари юборишни, уларнинг хавфсизлиги учун кафилик берилишини айтдим. Бек одам бермаслиги ва юбормаслигини айтди. Бўлиб ўтган ҳамма гапларни ревкомга етказишимни сўради ва бизга қўшилган тақдирда қандай ҳуқуққа эга бўлиши ҳақида ёзма хабар кутишини билдирди. «Коммунистларингиз ва ёшларга айтинг, қуролли ёки қуролсиз бизга келиб қўшилсин, — деб давом этди Бек. — Уларни афу этамиз, бордию бунга унашмаса оқибати ёмон бўлади. Мабодо шаҳарга борсак, уларни чавақлаб ташлаймиз». Мен, яхши, етказаман, дедим. Афғонистондан келган вакил тожикчалаб, Бекка большевиклар билан мусулмонларнинг фойдасига битимга келишини сўради, Бек бунга розилик бергандай бўлди.

Суҳбатдан сўнг Ҳожимат эшон Бекдан бизни ўзи билан бирга олиб кетишга ижозат беришини сўради. Бек меҳмон бўлиб ётиб қолишга зўрлади, Эшон бунга кўнмади, Бек ўн отар милтиқни олиб келиб, менга кўрсатди. Бу тур қуролдан яқинда 25 мингини олишини, тўпи бўлмаса ҳам 17 пулемёти борлиги, яқинда тўплик ҳам бўлишини айтди. Эрталабгача, қолинглар, қўлимиздаги қуролдан қандай отишимизни кўрсатамиз, деди у. Биз танишиб олдик, худо хоҳласа тез-тез учрашиб туришга умид қиламиз, йигитларингиз бизга тегмаслиги учун ёрлик ёзиб берсангиз, деб илтимос этдик. Бек бирортангизга ҳам тегишмайди, деди. Сизлар Эшоннинг ҳузурига келганда қўрбошилар менга хабар етказган ва қайтаётганларингизда ушлаш керакми, керак эмасми — сўрашган эди. Лекин буйруғимсиз сизларни ушламаслигини тайинлаганман. Бек бизга ўз муҳри билан эркин юриш ҳуқуқини берадиган ёрлик берди. Бек эрталаб Низомиддин Хўжаев илтимоси билан Скобелевга кетаётганлигини айтди. Бек билан хайрлашиб, Эшонни келдик, афғонистонлик вакил Бекникида қолди. Эшонни келдик эрталаб соат бешда етиб келиб, саккизга қадар дам олдик, сўнг нонуштага ўтирдик. Эшон билан суҳбатдан у холис одам эканини анладим, бироқ Бек 12 иттифоқдош давлатга ишониб, уруш олиб бормоқчи. Эшон Бекдан шаҳарга озиқ-овқат ўтказишга рухсат беришини илтимос қилди. Эшон қайсидир қишлоққа боришга отланаётган экан, мендан ҳибсга олишмайди, деб сўради. Мен ҳеч ким сизга тегинмайди, дедим. Эшон нонуштадан кейин хайрлашаётиб, менга зарбоф тўн кийдирди. Муллаларга эса минг сўмдан пул совға қилди. Қайтишда дарёни кечиб ўтдик ва Янгиқўрғон орқали шанба куни шомда Наманганга етиб келдик».

Кўриниб турибдики, ҳужжат «босмачилар» уруш тарафдори эмаслигини кўрсатади. Улар юртда осойишталик ўрнатмоқчи. Оддий инсоний ҳуқуқлар тикланиши тарафдори. Ерли халққа ўтказаятган зулмлари учун Шўро ҳукуматига ишонишмаяпти. Айрим большевикларнинг хатти-ҳаракати ерли аҳолининг ғазабини кўзгамоқда. Бу ҳол қуйида келтириладиган ҳужжатда ҳам ўз аксини топган.

Фарғонадаги бутун босмачилар Бош қўмондони Шермат Шўро Туркистони раҳбарияти билан сулҳ ҳақида музокара олиб бориш учун ташаббус кўрсатади. Шўролар ҳукуматига қарши курашиб келаётган Шерматнинг бу ташаббуси Фарғона аҳлининг ҳақли талаби натижаси эди. Жумҳурият раҳбарияти унинг таклифига мувофиқ Фарғонага келиб, Шермат билан очиқчасига музокара олиб боради, «Фарғонадаги вайронагарчилик, уруш етарли эмасми? Сиз нимани талаб этасиз?» деган саволга у шундай жавоб қайтарган: «Тўғри, биз Фарғонанинг тикланиши ва тинчлик қарор топиши тарафдоримиз. Аммо сизларнинг ҳукуматингиз ғоялари Туркистон жумҳурияти учун яроқсиздир ва маҳаллий аҳоли ҳаётига татбиқ қилиб бўлмайди». «Туркистон жумҳуриятида тинч ҳаёт қарор топиши учун сизнинг фикрингизча нималар қилиш керак?» деган саволга Шермат биринчи навбатда савдога йўл қўйиш, жойдан-жойга кўчиш эркинлиги, конфискация ва реквизицияларни тақиқлаш, шариат асосидаги судни жорий этиш, вақф ерларни эгаларига қайтариб бериш», деб жавоб қилади.

Бу каби фикрлар юқори расмий доираларда ҳам айтилган, эътироф этилган эди. Лекин большевиклар бошбошдоқлигини тугатишга олмай киришилмади.

Туркистон вакиллари раиси Ҳусайн Иброҳимовнинг 1919 йил 24 ноябрида В. И. Ленин, Я. М. Свердлов номига ёзган хати ҳам натижасиз қолиб кетганди. Уша хатда РКП(б) Туркистон мусулмон бюроси жуда қисқа муддатда 200.000 кишилик мусулмон қизил армияси ташкил этишни ўзига вазифа қилиб олгани, бунинг учун марка зарур қурол-аслаҳа ҳамда иложи борича, мусулмонлардан иборат командирлар билан таъминламоғи зарурлиги айтилган эди.

Уни Туркистон Марказий Ижроия Комитети ҳам ижобий маъқуллаган эди. 12 банд-

дан иборат талабаларни Туркистон вакиллари ҳукумат томонидан бажарилишини илтимос қилган эдилар. Улар РКП(б) Марказий Ижроия комитетининг 1919 йил 12 июлдаги («Туркистондаги раҳбар ташкилотларга мусулмон аҳолиси билан европали аҳолини мутаносиблик асосида жалб этиш» ҳақидаги) радиogramмасида илгари сурилган ғоялар назарда тутилган ҳолда билдирилган эди.

Шарқ халқлари коммунистик ташкилотларининг II Бутунроссия съезидига, РКП(б) Бутунроссия VII конференциясига ҳамда Бутунроссия Советлари VII съезидига борган Туркистон жумҳурияти вакиллари — П. Кобозев, Ҳ. Иброҳимов, Отарбоев, Бисеров, Ҳ. Ҳусанбоев, Б. Иванов, А. Муҳитдинов (вакиллар котиби А. Кинги) 1919 йил 15 декабрда Москвада туриб, РКП(б) Марказий Комитетига, В. И. Ленинга ёзган баённомасида «Босмачилар — бу Советлар VII съезидига қадар Туркистон ҳукуматининг нотўғри миллий сиёсати натижаси ўлароқ шаклланган партизанлардир, деб баҳолаган эди.

Уша хатда Туркистонда миллий масалада йўл қўйилаётган қатор хатолар кўтариб чиқилган эди. Улардан бири Туркистон мухторияти масаласи эди. «1918 йил 1 майда миллатлар иши бўйича халқ комиссари ўртоқ Кобозев томонидан Сталин радиogramмасига мувофиқ Мухтор жумҳурият эълон қилинди. Туркистон Советлари VI съезидида ишлаб чиқилган ва ўша йилнинг 15 октябрда қабул қилинган Туркистон Конституцияси РСФСР Конституциясининг деярли ўзгинаси эди». Бунга кўра, Туркистон мухторияти Совет Россияси Федерацияси таркибидаги жумҳурият бўлиб, ўз фаолиятини Бутунроссия Марказий Ижроия комитети билан тўла мувофиқлаштириб иш кўриши кузда тутилганди. Туркистон Конституциясига эса Бутунроссия Советларининг III съезди тасдиқлагани «Россиянинг меҳнаткаш ва эксплуатация қилинган халқлари ҳуқуқи Декларацияси» ва Бутунроссия Советларининг V съезидида кўриб чиқилган «РСФСР Конституциясининг умумий низоми» асос қилиб олинган эди.

1919 йилнинг май ойдан то октябрь ойигача ўтказилган Туркистон Коммунистик партиясининг III ва IV съездлари, мусулмон коммунистларининг I ва II конференциялари, Советларнинг VII ва VIII съездларидан кейингина Туркистон жумҳуриятини тўғри йўлдан олиб бориш, меҳнаткаш оммани РКП(б) шиорлари остида бирлаштириш, РСФСРда ҳокимиятни марказлаштириш ғояси амалга ошаётгани айтилганди. Бунинг рамзи сифатида Турккомиссия келиш кўни шарафига Туркистонни истило қилган генерал Кауфман ҳайкали ўрнашган жойда РСФСР байроғи тантанали равишда кўтарилди.

Юқориди саналган съездлар ва конференцияларда Совет ходимлари Туркистонни ҳалок қилувчи унсурлардан халос этиб, низоларга барҳам бергани айтилган эди. Лекин РКП(б) Марказий Комитетининг 12 июлдаги вакиллар мутаносиблиги ҳақидаги радиogramмаси маҳаллий халқ мавқеини узил-кесил мустаҳкамлади ва шу вақтдан бошлаб, Туркистон жумҳурияти «соғлом» йўлга чиқди. Туркистонда Совет ҳокимияти мезонларини тугатиш мумкин эмаслигига ишонч ҳосил бўлинди.

Партия VIII съезидида қабул қилинган РКП(б) дастурида мазлум халқ меҳнаткашларининг Совет ҳокимиятига ишончсизлигига чек қўйиш учун миллатидан қатъи назар, барча имтиёزلарни тугатиш, миллатларнинг тўла тенгҳуқуқлигини таъминлаш, мустамлака ва тенгҳуқуқли миллатларнинг ажралиб чиқиб, ўз давлатларини тузиш, эзувчи миллатлар пролетариати томонидан эзилувчи миллатларга жуда ҳам эҳтиётлик билан муносабатда бўлиш, мазлум миллатлар меҳнаткашлари оммасидаги миллий ҳиссиёт сарқитларига алоҳида эътибор бериш каби вазифаларни Туркистонда амалга ошириш жуда оғир бўлгани эътироф этилган эди.

Барча вилоятлар, уездларда бўлиб ўтган анжуманлар, йиғилишлар баёнларида ҳам юқориди айтилган ҳақсизликлар ҳақида гап боради. Бунинг 1921 йил 13 январидида Наманган шаҳар партиясизлар конференциясида сўзга чиққан Нуриддин Қориев маърузасида ҳам кўриш мумкин. Нотиқ таъкидлашча, мусулмон меҳнаткашлари энг оддий ҳуқуқлардан ҳам маҳрум бўлганлар, турмушнинг қайси соҳасига кўз ташламайлик, ҳамма жойда икки хил ўлчов бор: бири европаликлар учун, бошқаси эса мусулмон аҳолиси учун. Ширкат ва озиқ-овқат идораларида озиқ-овқатлар аксарият европалик аҳолига берилган, мусулмонлар оммаси эса тўқ европалик аҳоли кўз ўнгида очлик азобини тартиб ўлиб кетаверган. Мактаблар, театрлар ва барча маданий муассасаларнинг аксарияти европалик аҳоли учун очилган ва ишлаб турган.

Мустамлакачилик сиёсати натижаси ўлароқ туб аҳоли орасида Совет ҳокимиятига қарши кучли норозилик туғилди. Бундан эса бой ва мулкдорлар фойдаланиб, чекка, узоқ қишлоқларда ўз атрофига норози унсурларни, қоқоқ оммани ҳатто қабағаларни тўплаб олиб, миллий озодлик байроғи остида «босмачи» тўдаларини уюштирдилар (таъкидлар бизники — Р. Ш.) ва аввалига майда, кейинчалик эса йирик гуруҳларга бирлашиб, Совет ҳокимиятига қарши кураш бошлаб юбордилар.

Рустам ШАМСИДДИНОВ,
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими

НАСР

Раъно Розикова. Орзуларнинг синиқ қаноти. Ҳикоялар	3
Маъсума Аҳмедова. Тожи опанинг тугуни. Ҳикоя	13
Матлуба Деҳқон қизи. Дунё. Ҳикоя	17
Шукур Холмирзаев. Олабўжи. Романдан катта ҳикоя	27
Қиличбек Мустафоев. Икки ҳикоя	98
Иноятуллоҳ Канбу. Баҳори дониш ёхуд вафодор ва бевафо хотинлар ҳақида қисса	118

НАЗМ

Замира Рўзиева. Узингники бу ғолиб кунлар	9
Гулсевар Ризаева. Тилимнинг остида тарғимтош	11
Матназар Абдулҳаким. Кўчки. Достондан бўлақлар	60
Дадахон Ҳасан. Аввалги шеърлардан	116

МУШОИРА

Уммонда сочилган бир ҳовуч маржон	21
---	----

МЕРОС

Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома	65
---	----

МУЛОҲАЗА, МУҲОКАМА, МУНОЗАРА

Муҳаммад Содиқ Ҳожи Муҳаммад Юсуф. Ислои, имон, инсон. Сухбат	86
---	----

ЙИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ҲУЖЖАТЛАР

Ҳамид Зиёев. Тўфон	104
А. Қамчинбек. Мардикор	113
Боймирза Ҳайит. Советлар Иттифоқида туркликнинг ва исломнинг баъзи масалалари	141
Нусратилло Наимов, Алиназар Эгамназаров. Амирнинг авлодлари	167
Рустам Шамсиддинов. Эрка чорлаган эрксизлик	184

АДАБИЙ ТАНҚИД

Маҳмуд Сатторов. Утмишнинг рангин лавҳалари	151
Умрзоқ Улжабоев. Муҳим маънавий мезон	163

На узбекском языке

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

№ 3

Журнал писателей Узбекистана

Издательско-полиграфический концерн «ШАРҚ» при управлении делами аппарата президента республики Узбекистан, Ташкент — 1992

Техник муҳаррир **Ю. Абдуллаев**

Навбатчи **И. Султонов**

Таҳририятга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар муаллифларига қайтарилмайди. Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент — П, «Правда» газетаси кўчаси, 41. «ШАРҚ» нашриёт-матбаа концерни. Обунага монелик, кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда: Тошкент — 700000, Широкая кўчаси, 2. Жумҳурият «Союзпечать» агентлигига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 06.01.92 й. Босишга рухсат этилди 27.01.92 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма тобоғи 12. Шартли босма тобоғи 16,8. Шартли-рангли босма тобоғи 17,5. Нашриёт-ҳисоб тобоғи 18,2. Адади 86633 нусха. Буюртма 6520. Обуна баҳоси 2 сўм, сотувда 5 сўм.

Ўзбекистон республикаси президенти маҳкамасининг ишлар бошқармаси ҳузуридаги «ШАРҚ» нашриёт-матбаа концерни. Тошкент — П, «Правда» газетаси кўчаси, 41.